

Ангел Джонев

– КЮСТЕНДИЛ –

ВОЕННАТА СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Кюстендилци и Кюстендилският край
във въоръжения конфликт
(1915 – 1918)

© Ангел Симеонов Джонев, 2017
© Регионален исторически музей – Кюстендил, 2017

ISBN 978-954-8191-24-1

Ангел Джонев

КЮСТЕНДИЛ –
ВОЕННАТА СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА.
КЮСТЕНДИЛЦИ И КЮСТЕНДИЛСКИЯТ
КРАЙ ВЪВ ВЪОРЪЖЕНИЯ КОНФЛИКТ
(1915 – 1918)

•
Рецензент: проф. д-р Веселин Янчев

•
Научен редактор: Николай Поппетров
Технически редактор: Ивелина Джонева
Превод на английски език: Александра Джонева
Превод от сръбски език: Иван Николов
Оформление: Силвия Георгиева
Дизайн на корицата: Нейко Генчев

•
Формат: 70x100 / 16
Печатни коли: 27,5

•
Предпечат и печат:
ФАБЕР
В. Търново, п.к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

Ангел Джонев

– КЮСТЕНДИЛ –
ВОЕННАТА СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Кюстендилци и Кюстендилският край
във въоръжения конфликт
(1915 – 1918)

На съпругата ми Ивелина

*Книгата се издава със съдействието на
Националния комитет за отбелязване на 100 години от
Първата световна война и участието на България в нея*

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	7
<i>Въведение</i>	
ПРЕДНАЧЕРТАНИЕ И ПРОТИВОПОСТАВЯНЕ	13
<i>Първа глава</i>	
РАЗВЯВАНЕ НА ЗНАМЕНАТА	33
1. Тежестта на избора	33
2. Изпълнението на заповедите	49
3. През Поморавието, Косово поле и Вардарска Македония.....	70
<i>Втора глава</i>	
ВОЙНА НА ДВА ФРОНТА.....	91
1. Привидното спокойствие	91
2. Отново напред	115
3. В Беломорието и в Добруджа	137
<i>Трета глава</i>	
ЗАЩИТА НА ПОЗИЦИИТЕ	185
1. Под вражи и съюзнически огън.....	185
2. В града и на Хисарлъка	223
3. На Струма и на Серет	256
<i>Четвърта глава</i>	
ПО ПЪТЯ НА ПОГРОМА.....	285
1. Височайши визити	285
2. Отприщване на недоволството.....	334
3. Край Струма, 1050 и на Добро поле.....	373
<i>Послеслов</i>	
НАКАЗАНИЕ И СТРАДАНИЕ	395
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	409
БИБЛИОГРАФИЯ	418
Kyustendil –The Military Capital of Bulgaria During the First World War. The Fate of the Region of Kyustendil and its Citizens During the Armed Conflict of 1915 – 1918 (<i>Summary</i>).....	430

УВОД

Войните са сериозно изпитание в човешкото битие. През века след Наполеоновите в Европа се водят още множество въоръжени конфликти. Те обаче имат значително по-локално значение. Подир поредния руско-турски сблъсък през 1878 г. на световната карта се появява възстановената българска държава. Санстефанският прелиминарен договор, подписан на 19 февруари същата година, очертава границите ѝ, близки до тези на националното землище. Северна Добруджа обаче е харизана на Румъния, Нишко на Сърбия, а значителна част от Одринска Тракия остава в Османската империя. Независимо от своята непълнота, територията от трактата се превръща в идеал за обединена България. Тя до голяма степен се припокрива с обхвата на Екзархията и на двата вилаета от проекта на Цариградската посланическа конференция. Като дело на компромис и интереси трите карти изключват някои части от националната снага. Берлинският договор от същата 1878 г. разсича съдбоносно българското землище. На Балканския полуостров се появяват автономното Княжество България и автономната област Източна Румелия. Суверенитетът им остава под контрола на султана. Македония и част от Одринска Тракия са върнати на Османската империя. Средна Добруджа е придадена към Румъния, а Пиротско и Вранско към Кралство Сърбия. От тази изходна позиция започва борбата на българския народ за обединение в една държава.

Кюстендилският край остава в границите на Княжеството. Последното се нагърбва с ролята на Пиемонт в процесите на единение. Паралелно с решаването на тази важна задача се изграждат държавните структури. Реформирана е административната система, въведена от Временното руско управление. През 1880 г. се създава Кюстендилски окръг. Той включва Кюстендилска, Дупнишка, Радомирска, Изворска (по-сетне Босилеградска) околия. При поредната промяна през 1901 г. първата и последната са обединени. Само с три околии, окръгът просъществува до 1934 г.¹

Административният център се запазва в Кюстендил, който е и средище на община. Градът е най-големият по брой на населението в югозападната част на държавата. В края на XIX – началото на XX в. той значително се модернизира. Планират се основните транспортни комуникации и се изграждат множество нови обществени и частни сгради. В най-строгия му център, до самия площад, през 1894 г. е завършено най-значимото му просветно огнище – Педагогическото училище. През дългото си съществуване тази сграда приютява освен образователни, също и военни, съдебни, партийни и административни институции. Понастоящем в нея се помещава Община Кюстендил. В периода на Първата световна война 1915 – 1918 г. именно тук

се разполага Главната квартира на Действащата армия.² Още множество имоти приемат подразделенията и личния ѝ състав. Градът съществено се милитаризира. Той придобива важно значение за Царството и коалицията на Централните сили.

Кюстендил, образно казано, се превръща във военна столица на България. С този термин ни най-малко се цели омаловажаването на мястото на София. Тя безспорно запазва административните си функции. Кюстендил обаче съществено се променя. На провинциалния град е съдено да стане популярен не само в държавата, полуострова, континента, но защо не и в глобален мащаб. В рамките му се обсъждат теми, които влияят върху процеси и събития през целия световен конфликт. Век по-късно тази му роля значително е затъмнена. Няма дори паметен знак, който да указва сградата на българската Главна квартира през Първата световна война. Положението с историографията също не е на завидно ниво. Все пак в съществена част от изследванията Кюстендил се споменава като място на най-висшата военна институция в България.

Липсата на цялостно проучване е сериозна пречка за осмисляне на миналото на този град и район от държавата. Очертаните пропуски трябва да бъдат изяснени. Подобна е и целта на изследването – да покаже мястото, ролята и значението на Кюстендил, кюстендилци и края по време на Първата световна война 1915 – 1918 г. За осъществяването ѝ е необходимо изпълнението на редица задачи. Важно е осветляването на положението на града и района в борбите и войните за национално обединение преди глобалния конфликт. По сърцевината на проблема се оформят няколко групи въпроси. На първо място са тези, свързани с изясняването на причините за избора на Кюстендил за дом на Главната квартира и тенденциите, проявени вследствие от нейното разполагане. Сред тях ключово значение имат изясняването на взаимоотношенията в самия военен връх и на него с основните факторите в управлението на държавата. Взаимодействието и проблемите със съюзниците също е важен аспект сред задачите. Друга група въпроси е свързана с отношението между населението и висшите военни. Важно място заемат влиянието, оказвано при функционирането на административните, образователните, културните и религиозните структури в града. Сериозен аспект за изследване е пребиваването на известни интелектуалци, обмяната на идеи и проявленията на творческия им порив. Основно внимание трябва да се отдели на изясняването на проблемите с продоволствието на населението и неговата сигурност. Третата група въпроси са насочени към открояването на мястото на основната маса от мобилизираните, а именно кюстендилските пехотни части по фронтовете. Заедно с непосредствените резултати от сраженията важно е показването на войнишкото ежедневие, душевните терзания на бойците и техните близки в тила. Извеждането на всичките тези, на пръв поглед локални аспекти, трябва да се осъществи на базата на прегледа на общите тенденции в развитието на въоръжения сблъсък. Отделно внимание да се обърне на резултатите от войната и резонира-

нето им върху Кюстендил и района. В този план необходимо е проследяването на процесите на националния въпрос не само в краткосрочен план, но и в средносрочен период до следващия глобален конфликт.

С оглед непосредствената цел и задачите, логично е хронологическият ареал на изследването да бъде заключен не само между 1915 и 1918 г., а по-всеобхватно от Освобождението на България докъм началото на Втората световна война. Териториалните рамки също не са строго фиксирани. Основното наблюдение се извършва върху Кюстендил и околията му, но зоната се разширяват до окръжно и национално ниво. Чрез бойния път на местните пехотни полкове и влиянието на външнополитическите фактори темата напуска рамките на държавата и тези на Балканския полуостров.

В географски и етнографски смисъл Кюстендилско се подразделя на четири района. На север от града е разположено Краището, на запад – Каменица, на юг – Пиянец и на изток – Полето или Котловината.³ Непосредствено от Кюстендил започва Осоговската планина, а първият хълм, който се извисява над него, носи името Хисарлък.⁴ Градът е разположен на кръстопътя на важни транспортни артерии, преминаващи от Адриатическо до Черно море и от Бяло море към Дунав и Централна Европа. В чертите му се откриват находки от неолита, а е локализирано селище от халколита. През Античността, Средновековието и Новото време Кюстендил преживява периоди на разцвет и застой, но винаги оцелява в средата на Балканите. Той е административен, стопански, културен и религиозен център на три световни империи и три български държавни проявления. На базата на хилядолетното му минало, трите години на участие в глобалния конфликт са пращинка в битието му. Разполагането и дейността на Главната квартира на Действащата армия на Царство България е един от важните моменти в неговата история.⁵

Вече беше констатирана липсата на цялостно всеобхватно изследване на Кюстендил и Кюстендилския край през Първата световна война 1915 – 1918 г. Съществуват обаче редица проучвания на отделни аспекти от миналото на района. Първите сред тях се появяват изпод перото на Владимир Караманов, но пък повечето остават в ръкопис. Той не само описва някои събития и тенденции, но като окръжен управител в началото на въоръжения конфликт и сам участва в тях. Обстоятелството може да се възприеме като дефект, но и като ефект в оставените текстове. Субективният поглед при такива случаи е съществен, но въпрос е доколко всеки автор може да се дистанцира от него.⁶ С подобен характер от същия период са и някои военноисторически проучвания.⁷ Сред по-новите и съвременни изследователи се открояват Жеко Попов⁸, Тодор Димитров⁹, Стефан Минков¹⁰, Костадин Николов¹¹ и редица други¹². Наравно с тези, които акцентират директно, има множество учени, които в обобщаващите си материали хвърлят светлина и върху Кюстендил и края. Основни автори в този план са Георги Марков¹³, Веселин Янчев¹⁴, Светлозар Елдъров¹⁵, Любомир Огнянов¹⁶, Калчо Калчев¹⁷, Иван Петров¹⁸, Блага Димитрова и Йордан Ва-

силев¹⁹. С не по-малко значение са обобщаващите проучвания на военни и външнополитически аспекти от световния конфликт. Към тях се отнасят и сборниците от юбилейни научни конференции и симпозиуми.²⁰ На тази база обаче незначително количество са конкретните изследвания за Кюстендил и края в периода 1915 – 1918 г.

За цялостно проучване на темата са използвани редица исторически извори. Основната част се намира в архивохранилищата на Република България. Водещо място сред тях има Държавният военноисторически архив – Велико Търново. В него се съхраняват огромно количество документи от периода на Първата световна война и от дейността на Главната квартира на Действащата армия. Понеже целта на темата е по-различна от разкриването единствено на нейните функции, са привлечени източници и от Централния държавен архив, Българския исторически архив при Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Научния архив на Българската академия на науките, Военноисторическа библиотека при Военна академия „Г. С. Раковски“. Важно значение за осъществяване на изследването имат изворите, съхранявани в Държавен архив-Кюстендил и Регионален исторически музей-Кюстендил. Използвани са множество сборници с публикувани български и чужди документи. Чрез последните се показва още една, по-скоро външнополитическа гледна точка. От обнародваните източници са привлечени още стенографските дневници на Народното събрание, мемоари на известни политически, военни, културни дейци и редица периодични издания.

С отговора на множеството неизяснени въпроси би се запълнила една празнина в местната и българската история. Показването на мястото, ролята и значението на Кюстендил и кюстендилци през борбите и войните за национално обединение и конкретно през първия световен конфликт, изпълнява вековен дълг към усилията на населението от града и района. Той обаче едва ли може да се осъществи с усилията само на един човек. Искам да изкажа своята признателност за оказаната подкрепа на семейството ми, колегите от секцията „История на българския национален въпрос“ към Института за исторически изследвания при Българската академия на науките, Държавния военноисторически архив – Велико Търново, Централен държавен архив, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Научния архив на Българската академия на науките, Военноисторическата библиотека при Военна академия „Г. С. Раковски“, Държавен архив – Кюстендил, Регионална библиотека – Кюстендил, Регионален исторически музей – Кюстендил. Също и на всеки колега и приятел, помогнал с напътствие и съвет. Особена благодарност дължа на проф. д-р Веселин Янчев, който за пореден път професионално и безкористно се ангажира е едно мое творческо начинание.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Димитров, Т.** Кюстендилски окръг – териториално-административна уредба (1878–1934 г.). – Известия на Исторически музей Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, 19–21.
- ² Регионален исторически музей – Кюстендил, Научен архив (РИМ-Кн, НА), 03–3/93, л. 1–2.
- ³ За подразделянето на Кюстендилско по подробно вж.: **Захариев, Й.** Кюстендилско Крайще. С., 1918; **Захариев, Й.** Каменица. С., 1935; **Захариев, Й.** Пиянец. С., 1949; **Захариев, Й.** Кюстендилската котловина. С., 1963; **Генадиева, В., Ст. Чохаджиев.** Археологически паметници от Кюстендилско. Ч. I. Археологически паметници от Кюстендилското Крайще. В.Търново, 2002; **Генадиева, В., Ст. Чохаджиев.** Археологически паметници от Кюстендилско. Ч. II. Археологически паметници от Каменица. В. Търново, 2003.
- ⁴ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 38, л. 1–17.
- ⁵ За историята на Кюстендил и района през античността и средновековието по-подробно вж.: **Вандова, В.** Нови проучвания на неолитни обекти в долината на Струма. – В: Професор д-р Борис Борисов – ученици и приятели. В. Търново, 2016, с. 123; **Вандова, В.** Основни резултати от проучванията на обекти от неолита и халколита в Кюстендил и Кюстендилската котловина през последните 10 години. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 13. Кюстендил, 2007, 25–27; Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973; **Кацарова, В.** Пауталия и нейната територия I–VI в. В. Търново, 2005; **Матанов, Хр.** Възникване и облик на Кюстендилски санджак през XV–XVII век. С., 2000; **Радкова, Р.** Възрожденска Дупница (XVIII–XIX в.). С., 2015.
- ⁶ **Караманов, Вл.** Първият ден на мобилизацията през 1915 г. в Кюстендилския окръг. – ВИС, 1928, № 1–2, 78–84; **Караманов, Вл.** Първият ден на мобилизацията през 1915 г. в Кюстендилския окръг. Струма, бр. 46, 7 септември 1929 г.; ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35.
- ⁷ **Терекчиев, Д.** Историята на Рилци. 13 пехотен рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931; **Караиванов, И.** Историко-географски картини и впечатления от участието на перничани и рилци в световната война (1915–1918 г.). Кюстендил, 1938; **Русев, И.** Принос към историята на II армия във войната 1915–1918 г. м.м. октомври и ноември 1915 г. С., 1928; **Дървингов, П.** Действията на 11-а пехотна Македонска дивизия от Криволак до Богданци 1915 г. С., 1920; **Малеев, Л.** Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. Документи, факти и спомени из дневника на адютанта на Главномандващия Действащата армия. С предговор на генерал-лейтенант Н. Жеков. С., 1921; **Николов, К.** Клетвопрестъпниците. Владайските събития през септември 1918 г. С., 2002.
- ⁸ **Попов, Ж.** Кюстендилски окръг – икономика, партии, борби 1878–1918 г. Кюстендил, 1992.
- ⁹ **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945 г.). Кюстендил, 2009.
- ¹⁰ **Минков, Ст.** Съглашенските войски в Югозападна България (края на 1918–1919 година). – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, 143–152.
- ¹¹ **Николов, К.** Съсредоточаване на Втора армия и установяване на Главната квартира в Кюстендил и региона в навечерието и началото на Първата световна война – 1915 г. – ВИС, 2008, № 4, 25–30; **Николов, К.** Създаване и начален организационен живот на окръжен дом – сиропиталище за деца на загиналите във войните 1912–1918 г. в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 399–405.

- ¹² **Янчева, Й.** Благотворителността за сираците в Кюстендил в периода 1918–1945 г. – Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 407–420; **Янчева, Й., В. Стойнева.** Фронтovací от Кюстендил за Първата световна война. – В: Първата световна война на Балканите. С., 2006, 271–275; **Георгиев, Ст.** Кметове-те на Кюстендил (1878–2003 г.). Кюстендил, 2003; **Младенов, Ал.** Долна Любата. Кратка история. Родословия, бит, обичаи и традиции. Ниш, 2011.
- ¹³ **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995; **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006; **Марков, Г.** Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992.
- ¹⁴ **Янчев, В.** Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913–1915 и 1918–1923). С., 2014.
- ¹⁵ **Елдъров, Св.** Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004, с. 152; **Елдъров, Св.** Българската православна църква и военнополитическата ориентация на България през 1915 година. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914–1915). С., 2017, с. 151.
- ¹⁶ **Огнянов, Л.** Войнишкото въстание 1918. С., 1978.
- ¹⁷ **Калчев, К.** Българо-турски военнополитически отношения (1915–1918 г.). В. Търново, 2011; **Калчев, К.** Главнокомандващият на османската армия Енвер паша – на инспекция в Добруджа и Македония (1916 г.). – В: Българите във войните за национално освобождение и обединение 1876–1919. Плевен, 2009, 440–450.
- ¹⁸ **Петров, И.** Войната в Македония (1915–1918). С., 2008.
- ¹⁹ **Димитров, Б., Й. Василев.** Младостта на Багряна. С., 1993.
- ²⁰ Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъплението на II армия в Македония. С., 1938; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 8. Войната срещу Ромъния през 1916 г. С., 1939; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 9. Настъплението на III армия в Добруджа. С., 1943; **Лалков, М.** Балканската политика на Австро-Унгария (1914–1917 г.). Австро-унгарската дипломатия в борба за съюзници през Първата световна война. С., 1983; **Илчев, И.** България и Антантата през Първата световна война. С., 1990; Първата световна война на Балканите. С., 2006; България в Първата световна война. Том първи, септември 1915–август 1916 г. б.м. б.д.; Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г. С., 2015; **Петров, Т.** Демонстративните действия на съглашенските войски по долината на Струма в края на 1916 г. – ВИС, 2006, №1–2, 40–45; **Станчев, С.** Българското военно изкуство във войната срещу Румъния. – В: Първата световна война и България през 1916 г. С., 2016, 258–261.

Въведение

ПРЕДНАЧЕРТАНИЕ И ПРОТИВОПОСТАВЯНЕ

Берлинският договор поставя Кюстендилския край в пограничната зона на възстановената българска държава. Предопределение, което оказва влияние върху по-сетнешното му историческо развитие. Отвъд браздата остават територии с компактно българско население, проявяващо тежнение за единение със свободното Отечество. При решаването на националния въпрос се оформят три основни фактора – държавата, Екзархията и революционното движение. Тяхното взаимодействие и противоречия резонират в освободителния процес. Противопоставянето в тактическите похвати намира своето единение в преследването на стратегическата цел за постигането на обединена България.

На Кюстендил се пада една от важните задачи – да бъде тилова база и изходна позиция на организираните усилия на основните фактори. Или, както получава образното определение, той се превръща във „вратата към Македония“. Още преди да започнат да функционират държавните структури, от района действат революционни формирования. Тук се съсредоточават много бежанци. Лятото на 1878 г. се използва за подготовка на въстаническа акция като демонстрация на несъгласие с решенията от Берлин. Екзархийският митрополит Натанаил Охридски и Пловдивски оглавява движението. В Кюстендил е създаден комитет „Единство“, където се включват митрополитите Иларион Ловчански и Кюстендилски и Кирил Скопски. В двора на църквата „Св. Мина“ край града революционерите, оглавявани от Ильо войвода, приемат задачата за провеждане на въоръжена акция в Македония и утвърждават за свой политически ръководител Натанаил. Усилията се насочват към подготовка на въстание. Заедно с местните сили в Кюстендил пристигат и чети, предвождани от офицери. През септември 1878 г. бойно формирование, командвано от Адам Калмиков, преминава границата при Деве баир, но е отхвърлено от противника. Същата съдба има и четата, предвождана от Луис Войткевич, опитала се да прекоси полосата при с. Каменица.

На 5 октомври 1878 г. избухва Кресненско-Разложкото въстание. Бойните действия по долините на Струма и Места протичат с различна интензивност. Кюстендил постепенно се налага като седалище на Централния комитет. Заедно с Натанаил, тук поетапно пристигат членовете на ръководството – Стефан Стамболов и Никола Обретенов. Събраните бойци са съсредоточени в Краището. Под ръководството на отзовалия се деец на херцеговинското освободително движение Мирослав Хубмаер те са организирани

в чети и настанени по селата. В Босилеград е разположен щабът, на който се подчиняват 552 души. След близо половингодишен престой в Краището през април и май 1879 г. те преминават границата и дават редица сражения на турската армия, достигайки до Демир Капия. В Кюстендил също са формирани няколко чети, участващи във финалния акорд на въстанието.¹

Още в първите години след Освобождението, когато се полагат темелите на младата държава, в пограничната зона протичат по-особени процеси. Те са свързани с пребиваването на бежанци и революционни формирования в Кюстендилския край. В продължение на десетилетия тези характеристики дават своя отпечатък върху града. В първите няколко следосвобожденски години идват над 2700 души.² Преброяванията преди Балканските войни отчитат редовно над 2000 души заселници от Македония. Макар и част от тях да продължават пътуването си предимно към столицата, други остават за постоянно в Кюстендил. Въпреки текучеството бежанците се оказват значителна част от българите не само в града, но и в района.³ Пораждат се допълнителни социални проблеми по осигуряването с подслон, прехрана и работа за новодошлите. Самите те се обединяват в сдружения, които имат за цел освобождението на Македония и присъединяването ѝ към България. В Кюстендил подобно дружество е учредено в началото на 1885 г. Така се поставят основите на една десетилетна традиция за организиране на бежанците в структури по землячески, професионален, полов, възрастов и т. н. признак. Някои от тях имат мимолетно съществуване, но други функционират продължително време.

Сред основните им занимания е подготовката на въоръжени формации, които да проникнат в районите, останали под турска власт, и да повдигнат населението на борба за свобода. Стихийните прояви и авантюри, като изпращането през май 1885 г. на четата на Адам Калмиков от Кюстендил в Македония, където набързо е разбита⁴, отстъпват място на подготвената и стегната организация. Една такава, учредена в Пловдив, известна с най-популярното си име Български таен централен революционен комитет, след около седем месеца съществуване на 6 септември 1885 г. присъединява Източна Румелия към България. Всенародната еуфория залива националните предели, а бежанците са сред доброволците за защита на съединисткото дело.⁵ В Кюстендил се създават чети, предвождани от Стоян Богданцалиев, Димитър Юруков и Димитър Попгеоргиев Беровски. Заселилият се в града Ильо войвода въпреки напредналата възраст се включва в редиците на борците.⁶

Вместо очакваната война с Турция, България е нападната от Сърбия. Ударите в гръб на Балканите се използват често и са сред основните обвинения в недобросъседство. Те са част от арсенала при разпалването на мът и като повод за обявяване на война. Кюстендилският край пръв е подложен на агресия. На 30 октомври е убит български граничар, а на 1 ноември 1885 г. сръбската армия започва обстрел именно в зоната на босилеградския участък. На другия ден на много места браздата е пресечена от Дунав

до възела Патерица. Така Кюстендилският край, особено Босилеградският район, не само стават част от сръбските агресивни планове, но са арена на бойни действия. Младата българска войска дава отпор и преминава в контрастъпление, а Сливница, Гургулят, Видин, Драгоман, Цариброд и Пирот стават имена от бойната ѝ слава. А с победата във войната е свързана и датата на този празник – 15/27 ноември.

Разположената в Кюстендил войска част – 2-ри пеши Струмски полк, участва в конфликта. Първите две дружини с доброволците възпират противника в опитите му да превземе Краището. По-сетне заедно с останалите са предислоцирани към главните сили на Сливнишкия фронт. Прогонването на агресора става и с техните усилия, като подразделенията им влизат в Пирот. Останали без надеждна защита, 8 села в Краището са заети от противника. Освобождението им е поверено на опълченците и доброволците от района, които след седемчасово сражение на 15 ноември 1885 г. при с. Долна Любата разбиват противника и го изтласкват от територията на Княжеството.⁷ Датата на победата става боен празник на армията, а мирът между България и Сърбия е сключен ненапразно през 1886 г. на 19 февруари. Все пак 8 години по-рано на този ден се подписва Санстефанският договор. Търсенето на знакови дати няма да спре и става част от триумфа над победения и през годините на Първата световна война, а и по-сетне.

След възстановяването на мира през лятото на 1886 г. офицерите от 2-ри Струмски полк са привлечени в съзаклятието за свалянето от престола на княз Александър I. На 9 август превратът е извършен, а детронираният държавен глава – изведен извън страната към пристанището Рени в пределите на Руската империя. За участието на дългата ръка на азиатския департамент на Петербург все още се спори, но не и за мястото на струмци в заговора. Контрапревратът, оглавен от председателя на Народното събрание Стефан Стамболов, успява, князът е върнат за малко, но след няколко дни абдикира завинаги. Разбира се, не без знаци от Петербург. Преди да отпътува, Александър I издава указ на 24 август 1886 г. за разформирането на Струмския полк. На източния вход на Кюстендил, днес в района на Земеделската гимназия, превратаджиите са строени и разжалвани, а бойната светиня – знамето – е изгорено. Още на 31 август 1886 г. е формирана нова военна част – 13-и пехотен Рилски полк, с който през Третото българско царство се свързва бойната слава на кюстендилци. Той е включен в състава на 1-ва бригада, преобразувана по-сетне в 1-ва Софийска дивизия. В края на 1903 г. след създаването на 7-а пехотна Рилска дивизия полкът е приведен към нея. В Кюстендил е разположен щабът на първата бригада, която включва 13-и Рилски и 26-и Пернишки полк. Освен в пехотата и в различните родове войски също са обучавани и мобилизирани бойците от този край.⁸

През 90-те години на XIX в. на историческата сцена се появява третият фактор в освободителния процес – организираното революционно движение. Началото е поставено на 23 октомври 1893 г. в Солун от шестима

мъже, като инициативата принадлежи на проникателния Даме Груев. Скоро съзаклятието прониква в по-големите градове и селата. Присъединяват се ключови лица, един от които е легендарният Гоце Делчев. Конспирацията се разширява и получава знаковото име Български македоноодрински революционни комитети. Многонационалният характер на Европейска Турция провокира стремежа на ръководството да се привлекат и другите народности. Стъпката е предприета, като в името се фаворизира географското определение за сметка на националната принадлежност. Така революционната организация освен македоноодринска е тайна или вътрешна (ТМОРО, ВМОРО, ВМРО), но винаги недобре прикрита българска.

Конкуренцията с подобни формации като Тайното българско революционно братство или Върховния македоноодрински комитет логично не протича гладко, но благодарение на продължителното си съществуване Организацията остава символът на народа в борбата му за свобода. В конфликти, но и в сътрудничество протича съвместното им съществуване. Отделно самата емиграция в България преживява фрагментиране и трудно се обединява в Македоноодринска организация. За противоречията подходяща е поговорката – „Не могат да се разберат кой да води бащина дружина“, успешно трансформирана от Гоце: „Отцепленията и разцепленията никак да не ни плашат. Действително жалко е, но що можем да правим, когато сме си българци и всички страдаме от една и съща болест“.

По провинцията също не върви гладко. Водовъртежите са местни, но и привнесени от централните ръководства. В Кюстендил на освободителната дата 19 февруари 1895 г. е създадено македонско дружество, а ръководството е поверено на Ефрем Каранов. Отново Гоце в писмо до него очертава стратегическата му перспектива: „Кюстендилският комитет благодарение на географското местоположение би могъл да направи за постигане целта много повече, отколкото всички заедно събрани комитети във вътрешността на България. Кюстендилският комитет представлява един кораб, подир който вървят други, и предназначението на който е да търси като по-близо до брега спасителния път, за да могат достигна всичките кораби до брега“.⁹ В околийските центрове Дупница, Радомир и Босилеград са изградени такива структури, подчинени на Македонския комитет.

Четническата акция, предприета през лятото на същата година, използва пределите на окръга като изходна позиция и тил. Само кюстендилското дружество отчита снаряжаването на 17 чети със 779 комити, разположени в района. Отрядът на поручик Борис Сарафов пребивава в местността „Хайдушки кладенец“ край с. Граница. В Граничкия манастир 200 души са под командването на капитан Стою Димитров. Село Богослов приютява 150 четници от отряд „Пирин планина“. В кюстендилската околност са още „Струмската дружина“ в състав от 160 души под ръководството на поручик Петър Начев, както и четите на Димо Дядов, Никола Геройски и др. След преминаването в Македония са дадени множество битки. Мелник пада под властта на комитите, като прогърмява името на предводителя им Б. Сара-

фов. Сраженията по граничната зона затихват, но противоборствата в редиците остават.¹⁰

Набиращата мощ Вътрешна организация не само отстоява своя периметър в Европейска Турция, но изгражда структури в пределите на България. Кюстендил отново има своето ключово значение. Тук в средата на февруари 1896 г. е изграден първият пограничен пункт, който работи до Деветнадесетомайския преврат от 1934 г. Почти през целия период на съществуване на Организацията функционира тази структура, пряко подчинена на Задграничното представителство. За началник е поставен Никола Зографов, но постепенно до войните се изреждат Тодор Станков, Мише Развигоров, Ефрем Чучков, Марко Секулички, Аце Дорев и Ангел Узунов, подпомагани от други известни фигури от македонския революционен небосклон. По изградената мрежа от канали преминават лидери и обикновени борци, чети и сборни отряди, кореспонденция, литература, оръжие и снаряжение. Пунктовете структури са конспиративни и в тяхна помощ действат бежанци и патриоти от гражданството. Имотът на Димитър Попгеоргиев Беровски в с. Долна Гращица и къщата на Дона Ковачева в Кюстендил стават главни бази за пребиваване на революционерите.

В града е изграден таен комитет „Труд“, оглавен от Никола Зографов, със задача „подобрене участва на братята ни македонски българи в Турско“. Просъществувал в рамките на една година между октомври 1896 и октомври 1897 г., той създава структури предимно сред офицерите в София, Видин, Плевен, Казанлък, Хасково, Сливен, Шумен, Силистра, Търново, Лом, а може би и в други селища, все пак е конспиративна работа. Прякото подчинение на „Труд“ на Централния комитет на Организацията показва специалното място, което му се придава. По този начин пипалата на революционното дело се разпростират не само в Македония и Одринско, но и до всички краища на България. Мимолетното му съществуване посява семената за поникването на Българските освободителни братства, по-популярни като офицерските братства.

Разрастването на движението увеличава необходимостта от оръжие. Върху кюстендилското село Сабляр (дн. Длъхчево Сабляр) се пада изборът за изграждането на бомболеярна, в която под ръководството на майстора – арменски деец Киркор, са изработени между 1000 – 1500 броя. Организационната активност, съпътствана от проявите на различни чети, довежда до първите провали, известни под названието „афери“. Така в средата на ноември 1897 г. в с. Винаца революционното дело е разкрито. Извършени са масови арести, а към България тръгват нови бежанци. Кюстендилски окръг поема основната вълна. В града е създаден специален благотворителен комитет, оглавен от вече познатия Д. П. Беровски. Задачата му е да събере пари и храна за придошлите 524 души от 82 селища на Македония.

В Кюстендил наравно с тайните структури на революционната организация действат сдружения, които са в орбитата на Върховния комитет. Като клон на македонското дружество се създава женското дружество „Милосър-

дие“, оглавно от А. П. Бойкикева, внучка на митрополит Натанаил Охридски. По-самостоятелно известно време действат Македонското благотворително дружество „Кирил и Методий“ и дялгерското дружество „Кирил Преславски“. През 1899 г. те се вливат в Македоноодринската организация, когато за председател на Върховния комитет е избран Б. Сарафов. Енергичното ръководство активизира емиграцията. Кюстендилското дружество през 1900 г. наброява 300 души. Изградени са клонове в с. Слокощица и в някои географски райони като Каменица, Пиянец и Полето. По-късно те прерастват в отделни дружества като Каменичкото с център с. Преколница, Пиянечкото с център с. Тишаново и Полското с център с. Коняво, но някои остават участъкови клонове като това в с. Граница и с. Лозно. В Кюстендил са учредени Таен македоноодрински ученически кръжок „Освобождение“, Таен ученически македоноодрински кръжок „Развигоров“, Таен девически македоноодрински кръжок „Свобода“, народно стрелческо дружество и офицерско братство.

На прага на новия век двете организации – Вътрешната и върховистите – си взаимодействат. През пограничния пункт започват да преминават въоръжени формации на създадения Четнически институт на ВМОРО. По каналите през Коприва, Гюешево, Сажденик, Червена ябълка, Раково, Ветерен, Църварица те преминават в пределите на Османската империя за определените им околии на Скопски, Битолски, Струмишки и Солунски окръг. Едва ли има македонски революционер от този период, който да не е преминал „оттатък“ през Кюстендилско.

Скоро разривът идва и пътищата се разделят, като всяка структура се готви за своите акции. Самите върховисти преживяват разцепление. Започват братоубийствени вражди. Отслабва дейността на дружествата. В Кюстендил двубоят се води на страниците на местните вестници „Изгрев“ и „Струма“ и списание „Свято дело“. След отстраняването на Б. Сарафов начело на Върховния комитет застават поетът Стоян Михайловски и генералът Иван Цончев. Под тяхно ръководство в Македония през септември 1902 г. избухва Горноджумайското въстание. В Кюстендил са подготвени редица чети, сред които тези на Серафим Парталев, Васил Пехливана, Стефан Попгеоргиев, Иван Богданцалията, Дончо войвода. В началото на 1903 г. комитетът и цялата Македоноодринска организация в България са забранени. Остават да съществуват само някои структури в нелегални условия.¹¹

Именно тогава Вътрешната организация започва подготовка за ново въстание. През Кюстендилския пограничен пункт преминават значителна част от живата сила и снаряжението. Дълга е върволицата от бойни формации към границата. На път за Македония в града пребивават и престояват Борис Сарафов, Христо Чернопеев, Владислав Ковачев, Гьорче Петров, Борис Дрангов, Атанас Бабата, Никола Дечев и плеяда други войводи и четници. От запазените сведения като че ли две гледни точки изчерпват до голяма степен атмосферата в Кюстендил. Едната е на прекия участник в събитията Стойно Черногорски: „По това време градът представляваше

особена привлекателност по шумността си от отиващи и връщащи се работници. Превоз на материали, складиране и разпределянето им, наплив на бодри младежи, а отвътре за навън наплив на брадясали, изпокъсани работници, прощални банкети, весели прегръщания, „загадъчни“ за властта униформи и пози, ето какво беше външното изображение на ненаситния град да посреща и изпраща. А вътрешният лик – душата на революционера, вълнуващите го мисли за близки зад и пред границата, проучването на другарската душа, поставена в най-високата точка на своето развитие: да се самопожертва за другите, преструвките на някои граждани, че нищо не виждат и нищо не чуват от онова, което става между тях, задушени разговори за станали събития зад границата, неописуемият ентузиазъм, с който се правеха приготовленията за тежкия път – ето що представляваше вътрешноисторическият за делото Кюстендил¹².

Руският емигрант и журналист Николай Кулябко-Корецки описва обстановката по следния начин: “В Кюстендил на всяка крачка се срещат четници, току-що били в огъня и върнали се в България, за да изцерят раните си или набърже да отдъхнат и да приведат в порядък въоръжението си. Хотелите бяха препълнени с приходящи, имащи тъй или иначе отношение към въстанието. Двата кюстендилски фотографи набързо приготвяха снимки... Ковачите в своите открити работилници изковаваха железни ивици с остри шипове, необходими за всеки войник в гориста местност... Тук се фабрикуваха бомби, разпределяше се готовото оръжие, получено обикновено от странство по контрабанден начин... Хора, които се ползваха с особено доверие на съгражданите им, се явяваха центрове, около които кипеше най-много важна работа“.

Една от бомбаджийниците, разположена в дома на пунктовия началник М. Секулички, се взривява и няколко души загиват. Градът не може да поеме човешкия поток. След избухване на Илинденско-Преображенското въстание през лятото част от четите са подслонени в изоставена спиртна фабрика в с. Слокощица и в местността „Сенокос“ в землището на с. Жиленци. В с. Раненеци под ръководството на санитарния капитан Владимир Руменов функционира медицински пункт на Организацията. Пограничната зона често е арена на сражения. Особено сериозни са те през втората половина на септември 1903 г., когато сборен отряд около 450 души под ръководството на поручик Сотир Атанасов прави опит на три пъти да премине границата и да превземе Крива паланка. Подготвеният противник отблъсква атаките и даже прониква на българска територия. Все пак до междудържавен военен конфликт не се стига. Сложеният край на въстанието в Битолско и намесата на властите възпират по-мащабните планове от Кюстендилския край.¹³

Окръгът отново приема бежанци. От 2545 души, намерили спасение на територията му в Кюстендил и с. Слокощица, са настанени 647.¹⁴ Завръщат се и част от оцелелите чети, сред които и предвожданата от единия от членовете на Главния щаб на въстанието поручик Б. Сарафов заедно със

знамето на революцията. Само за 1903 г. изследователят Тодор Димитров преброява 86 чети, преминали в посоката към Македония, което е най-голямото съсредоточаване в годините от Четническата акция до Балканската война. Въобще за този период от Кюстендилския административен окръг към границата той локализира преминаването на 533 чети с предполагаем състав от около 18500 души.¹⁵

Част от тях действат в Следилинденския период, когато Вътрешната организация преживява сериозни трусове. Революционното движение се следи с голям интерес и от чужбина. Едва ли случайно в града установява кореспондентско бюро американският журналист Алберт Сониксен.¹⁶ Противоречията достигат до разцепление и обособяване на отделна, условно определяна като по-лява, група около Яне Сандански и Хр. Чернопеев. Кюстендилският пункт остава в орбитата на умереното крило. Доколко е сигурен районът, отговаря фактът, че през март 1908 г. в с. Жабокрът се провежда най-важният организационен форум. Той остава в историята под наименованието – Кюстендилски конгрес на ВМОРО.¹⁷ Бежанците в града са организирани в Паланечко благотворително братство. Важна задача е грижата за новодошлите, настанени в приюта при църквата „Св. Мина“ и в с. Слокощица. Създадена е специална комисия, съставена от 31 души и ръководена от окръжния управител Христо Янков. Нарастването на напрежението в Македония и особено изстъпленията на гръцките андарты в Загоричене, Костурско провокират кюстендилското гражданство да излезе на многолюден митинг. Сред изказалите се са видните общественици и политици Христо Славейков, Васил Попниколов, Стаменко Тонев, Иван Димитров, М. Мавродиев.

Младотурската революция от 1908 г. провокира редица геополитически промени. България обявява независимост и по този начин е възстановено суверенното Царство. Австро-Унгария анексира Босна и Херцеговина. Берлинският договор е нарушен за пореден път, но реформи в Македония и Одринско отново не са проведени. Хюриетът временно спира нелегалната дейност. Флиртът между новата власт и Вътрешната организация е краткотраен. Скоро Тодор Александров започва възстановяването на старите структури в Скопски окръг. Изходната му база отново е Кюстендилският край. Според източниците през април или май 1911 г. тук се провежда тайно съвещание, определяно също и като „конгрес“. Към края на годината пунктът поддържа връзки с 20 чети в Македония. Тактиката на „магарешки атентати“ на ВМОРО отрища отмъщението на османската власт върху мирното население. Кланетата в Щип и особено последното в Кочани, извършено през юли 1912 г., наелектризира обществено мнение. По този повод на 2 септември в Кюстендил се провежда протестен митинг, ръководен от стария деятел Ефрем Каранов. Обществеността в околията се включва в подобни мероприятия, като събрание е организирано и в с. Босилеград.¹⁸

През първата половина на 1912 г. българската дипломация изгражда съюз със Сърбия, Гърция и Черна гора, наименован на полуострова, на кой-

то са разположени. Редица фактори влияят върху формирането на коалицията. От София са направени компромиси с Белград, допускащи дележа на Македония на спорна и безспорна зона. Арбитражът е поверен на руския император. Нагнетяването на напрежението довежда до обявяването на обща мобилизация. България започва да събира бойците си на 17 септември, като повиканите „под знамената подготвените за отбрана синове“ са 6757 офицери, 786 чиновници и 592 336 подофицери и редници. „Нашето дело е право и свято. Със смирено упование в закрилата и помощта на всевишния, възвестявам на Българския народ, че войната за човешки права на християните в Европейска Турция е обявена... И в тая борба на кръста против полумесеца, на свободата срещу тиранията, ние ще имаме симпатиите на всички ония, които обичат правдата и напредъка“ – известява манифестът, под който стоят имената на монарха и главнокомандващ цар Фердинанд I и на правителството на Ив. Е. Гешов. За помощник на главнокомандващия е назначен генерал-лейтенант Михаил Савов.¹⁹

От 5 октомври 1912 г. Балканският съюз се намира в положение на война с Османската империя. В Кюстендил се развързват 13-и и 49-и пехотен полк от състава на 7-а Рилска дивизия. Районът е използван за съсредоточаване на съюзни сръбски части, които оперират по долината на Крива река към Крива паланка и Куманово. Вътрешната организация поддържа своите структури в пограничната зона. Армията изгражда сходни звена именно тук и така е създаден Кюстендилски разузнавателен пункт на новосформираните партизански отряди. В тях са включени предимно дейци от македоноодринското движение с известен опит и каляване в борбите. Има и новопостъпили доброволци. Значителна част от тях се включват в редовете на Македоноодринското опълчение. От пределите на Кюстендилски окръг се формира 7-а Кумановска дружина. В града се установява пунктовият началник Йордан Тренков. Той трябва да посрещне част от 58 чети, 2 роти и 1 дружина, което е целият състав на партизанските отряди. Още повече, поверена му е задачата да подготви сам едната от тях за действие в Царевоселско. Между 25 септември и 1 октомври 1912 г. преминава основата част от четите. Ръководството им е поверено на войводи като Васил Чекаларов, Иван Попов, Павел Христов, дякон Евстатий, Христо Силянов, Христо Цветков, Алексо Стефанов, Георги Попхристов и др., насочени към райони в Скопски, Битолски и Солунски вилает. Задачите им не се изчерпват само с разузнаване и диверсии над противника. Повечето от тях съвместно с четите на ВМОРО установяват новата власт дни преди да пристигне някоя от армиите на съюзниците. Месец по-късно, към края на октомври 1912 г., разузнавателните пунктове са разформирани. Те се явяват вече дълбоко в тила на настъпващите съюзници.²⁰

Кюстендилските части действат на македонския театър. Бойното кръщение на 13-и полк, командван от полк. Стефан Манов, е край Кочани на 11 октомври 1912 г. Следва преследване на противника през Щипско, Радовишко, Струмишко, Дойранско и Кукушко до Солун. Заветният град обаче

е спазарен от хитроумните елини. И на война невинаги се печели само от битки. След кратък престой кюстендилските части са прехвърлени по море на Тракийския театър и накрая разположени край Галиполийския полуостров в състава на новосформираната Четвърта армия. В началото на 1913 г. действа примирие. Първа и 3-а армия след победоносния поход през Лозенград, Люле Бургаз и Бунар Хисар са разположени на Чаталджа, а Втора армия държи под обсада Одрин. В Цариград младотурците извършват преврат и сраженията се подновяват. Галиполийската армия и десантни части получават задачата да атакуват 4-а армия. На 26 януари 1913 г. 13-и полк заедно със събратята си от 7-а дивизия разгромява противника при Булаир.²¹ Име, което остава символ в кюстендилската история. Ветераните така наричат своето дружество – „Булаир“, с печатен орган „Булаир“, появява се „Булаирски марш“, улица „Булаир“, на ключово място на паметника на героите Рилци в краката на кюстендилския воин стои надписът „Булаир“.

Отхвърлен е десантът при Шаркьой, където действат македоноодринските опълченци. На 13 март „непревземаемият“ Одрин е превзет, а на 17 май 1913 г. в Лондон е подписан мирен договор между държавите от Балканския съюз и Османската империя. Полуостровът, с изключение на малка периферия около Цариград, на запад от линията Мидия-Енос попада под властта на съюзниците. Те обаче не могат да постигнат споразумение за подялба на територията. България се позовава на договора и иска отстъпване на безспорната зона в Македония и арбитраж над спорната от руския император. Сърбия се позовава на появата на Албания, което обстоятелство я отрязва от излаз на Адриатическо море. Дългата ръка на Великите сили, акуширали раждането на новата държава, обърква плановите на победилиите съюзници. Конфликтът зрее и между София и Атина въпреки военновременното разграничаване чрез демаркационна линия.²²

Още не е изсъхнало мастилото на подписите в Лондон, когато други подписи скрепяват сръбско-гръцкия съюзен договор на 19 май 1913 г. Той гарантира териториално статукво, постигнато вследствие на войната, и обща граница помежду им. Лесно към коалицията е привлечена Черна гора. България изпада в изолация. Бившите ѝ съюзници са срещу нея, както и бившият ѝ противник. Северният съсед Румъния въпреки полученото териториално обезщетение с района на Силистра дава все повече знаци, че иска още земи и би се намесила във въоръжен конфликт. И то срещу Царството. Руските фактори лавират между София и Белград и ясно заявяват, че не биха възпрели северния съсед въпреки задълженията по военната конвенция от 1902 г. Така и този договор по подобие на оня от 1912 г. остава само на хартия.

Българската армия е прехвърлена на западната разграничителна линия. Така частите с кюстендилци са разположени в Македония. Седма рилска дивизия е дислоцирана край Злетовска река. С комбиниран превоз, с кораби през Бяло море до Кавала, пеша до Драма, по железницата до Дой-

ран и пак пешком до Теранци, Щипско, 13-и пехотен полк пристига на един хвърлей от родните огнища.²³

В района им е разположена новосформираната на 7 май 1913 г. 5-а армия²⁴, а военният клуб в Кюстендил приютява ръководството с командващ ген. Стефан Тошев и началник-щаб полк. Иван Колев. Добруджанският тандем, проявен три години по-късно, явно е стикован в града под Хисарлъка. Районът отново придобива фронтови характеристики. Все пак в дългата подготовка за евентуална война с Турция в началото на XX в. военните специалисти пристъпват към изучаването и подготвянето на три позиции – Конявската, Кадинмостката и Дупнишката. Те са фортификационно незавършени, но са част от оперативните планове. От първостепенно значение се явява позицията при Коняво, която е разчетена за една дивизия в състав от 30000 души и 120 оръдия. Като нейно продължение може да се разглежда втората при Кадин мост (дн. Невестино), която има потенциал за около 15000 – 20000 души и 60 оръдия. Замисълът е да се използват при евентуални отбранителни боеве.²⁵

Първа в Кюстендилско е разположена новосформираната 12-а дивизия. Основните ѝ сили са съсредоточени на Конявската позиция и заедно с ученията извършва фортификационни дейности. Началникът на съединението генерал-майор Григор Грънчаров проучва възможностите и достига до убеждението, че разположени по Конявската планина на линията Шипочано–Коняво–Катрище, частите могат да задържат успешно противника. За преден пункт се предвижда хълмът Спасовица, където има подготвен редут. С особено внимание се наблюдава направлението Враня–Босилеград–Радомир като евентуална възможност за неприятелски обход в тил. Близо месец основните сили остават по местата си, като в Кюстендил е съсредоточен 6-и конен полк, а две пехотни дружини са авангард на позицията при с. Гърляно. В самото навечерие на офанзивата срещу Сърбия основната част от дивизията е прехвърлена в района на границата.

Бойното формиране на 5-а армия значително се забавя. Едва в средата на юни 1913 г. в Кюстендилско пристига 4-а Преславска дивизия, командвана от ген. Климент Бояджиев, в състава на която е придадена Одринската бригада. Задачата, поставена на новата армия според оперативния план, е ключова: „Пета армия ще служи за ос за връщане на целия боен ред, като ще действа на участъка Султан тепе, Егри паланка, връх Китка, с цел да прикове и привлече на себе си колкото е възможно повече неприятелски сили“. Първа и 3-а, разположени на север, трябва да разбият противника при Зайчар, Княжевац и Пирот и като остават защитни части, да се насочат към направлението Враня–Куманово. Четвърта от юг има за задача да разбие противника при Овче поле, Криволак и Удово. Дясното ѝ крило заедно с 5-а, 3-а и 1-ва да срази сърбите, а лявото крило заедно с отбраняващата се 2-ра армия да премине в настъпление с цел овладяването на Солун. Потенциална опасност от другите съседи не е предвидена и съответни части не са отделени.²⁶

И най-лошият план все пак е повече от липсата на план. Едва ли всички споделят крайното решение. Правителството на Иван Е. Гешов подава оставка и е сменено на 1 юни 1913 г. от кабинет, ръководен от проруски ориентирания Стоян Данев. Явно даденият сигнал към Петербург е съгласие с арбитража на императора. Едва ли всички мислят така. Натискът на военния връх е бързо да се решава, защото армията показва симптоми на разпад. Отбелязани са редица случаи на неподчинение и бунтове. Изборът е между бърза офанзива или демобилизация. Революционното движение също взема крайна позиция с цел окончателно решаване на националния въпрос. Провокациите и изстъпленията на бившите съюзници в Македония допълнително нагнетяват напрежението. Хладнокръвието е изместено от разпален патриотизъм. Войнствените настроения взимат връх сред отговорните и неотговорните фактори. Редица от предпоставки оказва влияние за взимането на окончателното решение. То не е легитимно и най-малко не е скрепено с манифест за обявяване на война. Официален не е издаден, а не е от значение имало ли е проект. Твърди се, че сръбският крал подписва подобен, като е оставено празно място само за вписване на датата за започване на войната.²⁷

В българската история денят 16 юни 1913 г. е наречен „престъпното безумие“. Устна заповед на главнокомандващия цар Фердинанд I, отдадена на помощника му ген. М. Савов, задвижва механизмите на войната. Армиите в Македония са приведени в боен ред и започват действия. Първите резултати за българите са положителни. Противникът е подготвен, но отстъпва бавно от позициите си. На твърди позиции остават от Министерския съвет в София, като нареждат на командването да спре настъплението и да възстанови мира. Доводите на помощник-главнокомандващия ген. М. Савов първо частите да се закрепят на по-удобни позиции, като се достигне линията Кратово-Клисели-Велес срещу сърбите и се спуснат към Солун срещу гърците, не са взети предвид. Той набързо е сменен с ген. Радко Димитриев. Следва още по объркващ акт – заповядано е бойните действия да спрат. Мирът обаче не е възстановен. Направена е още по-голяма грешка от „престъпното безумие“. Противникът използва настъпилото объркване и преминава в контраофанзива, като печели стратегическата инициатива. България удобно е обявена за агресор.²⁸

Сръбският удар е понесен от 7-а пехотна Рилска дивизия на позициите при Злетовска река. Тринадесети полк, който бавно настъпва към кота 550, спира след сигнала отбой, но противникът атакува и българските загуби са значителни. Осемнадесетият ден на юни 1913 г. се превръща в трагичен за кюстендилци. Ранен е командирът полк. Стефан Манов. Значителна част от офицерите и бойците са извадени от строя. Убити са 172, ранени 572, а почти цялата трета дружина е взета в плен – 1149 души. Оцелелите отстъпват към Кочани и са разположени южно от с. Спанчево. Следва ново оттегляне към Царево село. Остатъците от полка, достигнал по-скоро до сборна дружина, са разположени на Калиманското плато. В началото на юли те участват в

отбранителните боеве, като удържат позициите и взимат частичен реванш над противника. Равносметката за кюстендилци от Междусъюзническата война се измерва с 10 убити и 37 ранени офицери, 230 убити и 806 ранени войници, като заедно с пленените загубите достигат 2232 души.²⁹

Отстъплението на 4-а армия въпреки успехите при Криволак и избухналото въстание в Тиквешко, ръководено от ВМОРО, дезорганизира фронта в Централна Македония. Втора армия също води дефанзивни действия и се оттегля към Кресненското дефиле. На старата сръбско-българска граница разположените части започват действия с известно закъснение. Пета армия успява да изпълни стратегическата си задача, като удържа позициите и служи като ос на другите съединения. Опитите да премине в настъпление, не успяват поради дълбоко ешелонираната отбрана на противника. Да се запознае с обстановката по фронта в с. Гюешево, пристига главнокомандващият цар Фердинанд I със синовете си – князете Борис и Кирил.

Явно с цел да подобри координацията и субординацията, Главната квартира пристъпва към създаването на 28 юни на щаб на Съединените армии, който е разположен в Кюстендил. Първоначално на него са подчинени 5-а и 4-а, а след 14 юли 1913 г. и 2-ра армия. За командващ е назначен ген. М. Савов. Способен офицер, той се стреми всячески да стабилизира положението по фронта в Македония. Объркване в редиците създава опасността от напускането на позициите и оттеглянето на Конявската планина в случай на отстъпление на 2-ра и 4-а армия. Тогава Кюстендилският край се изоставя на волята на противниците. Докато подобна опция съществува, но не е приведена в изпълнение, сърбите успяват да се вклинят между 5-а и 3-а армия, като на 27 юни 1913 г. проникват в Босилеградско. Редица села са превзети, а в средищното Босилеград петима български военноръководители са пленени и зверски убити. Сръбското настъпление е локализирано и с прехвърлянето на допълнителни части, формиращи Босилеградския отряд, пробивът е запушен и противникът е отхвърлен на границата. Оперативната възможност на това направление, която се предвижда преди войната, е използвана от противника. Пропускът показва недооценяване на действителното положение.

За разлика от него други пробойни не могат да бъдат запушени. На същия 27 юни 1913 г. армията на северния съсед пресича границата и се насочва към София и сетне окупира Южна Добруджа. Правителството на д-р Ст. Данев нарежда „да не се оказва никакво съпротивление на ромънските войски при навлизането им в България“. Безсилието е толкова голямо, че няколко дни по-късно кабинетът подава оставка и е заменен от нов, оглавяван от д-р Васил Радославов. Османската империя също се възползва и възстановява властта си в Одринска Тракия, като войските ѝ настъпват и на старата българска територия. Помощник-главнокомандващият, като анализира състоянието на частите, изпраща тревожен апел до политическия връх: „Всичко гореизложено ме довежда до печалното заключение, че ние не сме вече пригодни за малко-много продължителна и сериозна борба

и едно спиране на действията час по-скоро се налага, иначе ние можем да дойдем до една велика катастрофа – пълно унищожение на нашата армия“. Промяна в обстановката по долината на р. Струма вдъхва известен оптимизъм. Във финалните акорди на войната има дори възможност да се премине в контранастъпление, като гръцките части бъдат обкръжени в Кресненското дефиле.

Обявяване на примирието на 18 юли 1913 г. и започването на преговорите в Букурещ слагат край на агонията по фронтвете.³⁰ Генерал Р. Дмитриев обобщава състоянието, като дава оценка на всяко от отделните съединения: „Пета армия, също 40 дружини, заема позиция по границата на Патерица до връх Руен (Кюстендилско) и прегражда операционното направление Крива паланка-Кюстендил-Радомир. Тя се държи и досега твърде добре, но недостатъчно силна, за да форсира силните фортификационно организирани позиции на противника, усилията, която тя проявява за тази цел, струваха грамадни жертви. Сега тя заема отбранително положение, почти на самата граница, и служи като опора на другите армии. Духът на тази армия беше сравнително добър, но в последно време, поради румънското нашествие, по донесението на командващия на Съединените армии и там се забелязвало недоволство в по-остра форма между войниците от ония части, които се комплектуват от Североизточна България“.³¹ Пета армия изпълнява заложеното ѝ място в оперативния план за войната. От предвиданата роля на „ос“ за другите армии завършва като тяхна „опора“. Стабилното положение, което заема, не позволява на противника да проникне към Кюстендил.

Градът остава от малкото защитени в държавата. Изглежда, това е причината на гарата му в дните преди самия край на войната да се установи дори главнокомандващият цар Фердинанд I. Той престоява в специалния си влак. Българският монарх преди войните рядко посещава Кюстендил. Сред населението се носи легенда, че недолюбва града, защото 2-ри Струмски полк участва в детронацията на предходника му княз Александър. „По-информирани“ го отдават на честото пребиваване на македонски революционери, които биха посегнали на живота му. И двете предпоставки са факт, а от тях могат да се родят всякакви легенди. Но през Балканските войни „опасностите“ са по фронтвете, далече от района. Така в критичните дни на 1913 г. царят се установява за кратко в Кюстендил и дори обхожда военните болници, където сред милосърдните сестри работи и втората му съпруга царица Елеонора. По това време тя за постоянно се установява в града, като ползва квартира в дома на Михал Курикаргата на ул. „Гладстон“ № 6. Местна легенда твърди, че хазаинът получил като премия за своята лоялност възможността да използва автомобил на височайшата особа и бил превозен от къщата си до централно кафене пред очите на любопитните минувачи. Случаят е повод за коментари сред кюстендилци. А иначе царицата остава много добри спомени със скромния си начин на живот и държанието си към ранените и болните войници и към гражданите. Де-

нят на подписването на мирния договор в Букурещ – 28 юли 1913 г., остава паметен не само със знаковото събитие и с молебена, отслужен в местната катедрална църква „Св. Богородица“, но според едно известие и с присъствието на него на самия цар Фердинанд.³²

Той си заминава за столицата, но в Кюстендил се завръщат факторите, „опасни“ за неговия живот – наследниците на Струмския полк и македонстващите. Войната завършва по общоприета тогава оценка с национална катастрофа. Днес тя се оспорва, защото държавата, видите ли, се разширила с няколко хиляди квадратни километра. Държавата да, но българската нация остава разделена. Увеличението е с Пиринска Македония, значителна част от Беломорска Тракия в междуречието на Места и Марица и района на Малко Търново. Дори загубеното от завоюваните предели – почти цяла Македония на изток от р. Вардар и Източна Тракия, не може да се сравни със спечеленото. Тук не се говори за спорна или безспорна зона. Добавим ли и Южна Добруджа, картината придобива краските на катастрофа, разбира се, за нацията. Други определят случилото се като погром или крушение. Термините все пак са от арсенала на изследователя и трябва да получат своето одобрение от съответната колегия. Усещането от съвременниците за постигнатите резултати едва ли ги задоволява. Говори се за мъст и реванш, с цветисти прилагателни се характеризират съседите. Появява се маршът „Съюзници-разбойници“. Договорът за мир от Букурещ осакатява България и я поставя в положението на губещ от войните. По-губеща е само Османската империя, но тя взима своя реванш срещу Царството с подписания на 16 септември 1913 г. Цариградски договор. Демобилизираните части прибират знамената си за „по-добри времена“. Байраците на революционерите остават развети.

Берлинската граница в Кюстендилско остава непроменена. Районът запазва мястото си на периферия в държавата. Военните действия донасят много материални щети и човешки жертви. От проникването на сърбите в Босилеградско и в крайнината Каменица установените загуби са в размер на 467 546 лв. Унищожени са 16 420 дка, засадени с различни култури. Заграбен е добитък, имущество и храни на 542 домакинства. Предпочитаната плячка са предимно дребен добитък – овце, кози, свине, кокошки, но и едър – говеда, коне. От храните основно са задигнати житни култури, брашно, сирене, масло и ред други артикули, сред които важно място заема ракията. При сумирането по общини се оказва, че са откъснати над 2000 литра. Посегателство е извършено на движими вещи, като не са пощадени общинското и училищното имущество като маси, прозорци, чинове, учебни помагала, а в с. Караманица и цялата училищна библиотека. Невъзможността да се задигне, подлежи на унищожение. Например в с. Дукат са изгорени 37 къщи, 23 плевни, 25 кошера и 5 хамбара. Не е простено и на хората, като в селата от района са убити над 40 души – предимно деца и старци.³³ Мародерството над цивилно население показва какво представлява противниковата армия. Въобще за отношенията по време на двете войни се произнася

Карнегиевата анкетна комисия, която разобличава поведението на воюващите, но жестокостта на сърби и гърци остава ненадмината.

Техните режими в Македония преследват всички прояви на българщина. Изчезват епархиите и училищата на Екзархията. Този фактор от триединството при решаването на националния въпрос е изваден от историческата сцена. Вторият – държавата – изпада в изолация на Балканите. Всичките съседи са враждебно настроени към нея и всячески гарантират статуквото от Букурещ и Цариград. Великите сили не гледат също с добро око към набеденото като агресор Царство. Третият фактор – освободителното движение – продължава борбата в още по-трудни условия. Организационната територия от една вече попада в пет държави. Единствена от всички най-много, съвсем логично, може да се разчита на България. Нейните предели са спасителният бряг за стотици хиляди бежанци. Сред тях са калени в борбата дейци, които възстановяват своите структури. Кюстендилският пункт застава на поста си. Четите започват да сноват отново през браздата. Първата манифестация на несъгласие с новия режим е избухването на въстание в Охридско през септември 1913 г. Ключови места по жп инфраструктурата са прицелна точка на провежданите атентати. Учениците на Гоце от взривовете над р. Ангиста не са забравили урока си. Непокорство проявяват новобранците от Македония в сръбската войска. Младежите не дават клетва и се бунтуват в Крагуевац. На някои твърдата българщина им струва живота.³⁴ Други намират спасение в бягство зад граница и трима дори достигат до Кюстендил.³⁵

Убийството на австроунгарския престолонаследник Франц Фердинанд на 15 юни 1914 г. в Сараево се превръща в повод за война. От Виена притискат Белград с редица искания, част от които не са изпълнени. Конфликтът е локален, но двете страни са свързани с големите коалиции Антантата и Централните сили. При тях подготовката за въоръжен сблъсък върви с пълна пара. На 15 юли 1914 г. Австро-Унгария обявява война на Сърбия. От размирните Балкани започва най-голямата касапница в дотогавашната история на човечеството.³⁶

Кюстендилският край в следосвобожденските десетилетия остава в периферията на държавата. Пограничната зона внася особени специфики, които отсъстват във вътрешността на страната. Във всички войни тук започва фронтвата линия, особено при кървавия сблъсък между съюзниците. Кюстендил приютява щабна на 5-а, а по-сетне и на Съединените армии. Населението от района изпитва ужасите на въоръжените конфликти. Част от него има бежански профил като рожба на политическата нестабилност в Македония. Тези предпоставки превръщат края в гнездо на революционна дейност. Никнат и се развиват конспиративни структури, паравоенните формации са обичайна гледка. И за тях фронтвата линия започва на границата. Къде в държавата има толкова много мегдан за освободителното движение? На много малко места и едно от тях е Кюстендил. Предопределеното му от Берлинския конгрес изиграва своята роля. Разположен

по волята на великите в края на свободата, градът заема средишно място в борбите за единение на нацията. Едновременно периферия и център. Той е вратата, отворена за всяка „глава, която е готова да се отдели от раменете си“ за освобождението на останалите под чужд ярем еднокръвни братя. Той е вратата, която остава залостена пред вражеския натиск на разбеснелия се противник. От тази страна на портата остават белезите от ужасите на насилието. Кръв, скръб и дим са съставките на взривоопасното отмъщение. На вратата към Македония в началото на Първата световна война има достатъчно количество от този злокобен материал.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Дойнов, Д.** Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., 1879; **Цветански, Ст.** Кюстендилският край и Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879 г. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986, 23–29; **Дебочички, В.** Участие в Кресненско-Разложкото въстание (1878–1879 г.). – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 17–28; **Димитров, Т.** Кюстендилското Краище и Кресненско-Разложкото въстание. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 29–38; **Пасков, И.** Митрополит Натанаил Охридски и Пловдивски. Жизнеописание. С., 2016, 129–131.
- ² **Милушева, В.** Бежанците от Македония през първите години след Освобождението. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 39–46.
- ³ **Захариев, Й.** Кюстендил. Принос към поселищногеографските проучвания на нашите градове. С., 1938, с. 94.
- ⁴ **Симеонова, Р.** Кюстендилското македонско дружество и четата на Адам Калмиков. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, 81–87.
- ⁵ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 1. Борби за запазване единството на българската нация. С., 1994, 107–108, 131.
- ⁶ **Димитров, Т.** Кюстендилци в Съединението и Сръбско-българската война – 1885 г. Кюстендил, 2005, 5–8, 18–19, 73–82.
- ⁷ **Прокопов, И.** Кюстендил в навечерието на Сръбско-българската война. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985, 87–91; **Митев, Д.** Участието на доброволческите чети от Кюстендилски окръг в Сръбско-българската война – 1885 г. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985, 92–95; **Янев, Я.** Бойният път на Втори Струмски полк. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985, 96–99; **Елдъров, Св.** Ефрем Каранфилов и неговата теория за военната история като основа на българската народопсихология. – МПр, 2015, № 4, с. 92.
- ⁸ **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945). Кюстендил, 2009, 12–24; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 223, 281, 362.
- ⁹ Гоце Делчев. Писма и други материали. С., 1967, с. 273.
- ¹⁰ **Елдъров, Св.** Четническата акция на Македонския комитет 1895. С., 2015, 80–117, 125–130; **Димитров, Т.** Кюстендилски окръг главна четническа база за Македония (1895–1912). Кюстендил, 2004, 11–14.

- ¹¹ По въпроса виж по-подробно: **Георгиев, Г.** Македоно-одринското движение в Кюстендилски окръг (1895–1903). С., 2008; **Трайков, Л.** Учениците от Кюстендилското педагогическо училище и революционното движение в Македония. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986, 33–38; **Димитров, Т.** Македоно-одринските дружества в Кюстендилски окръг (1895–1903) – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986, 39–45; **Иванов, Б.** Гоце Делчев и Кюстендилско. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986, 51–54; **Елдъров, Св.** Кюстендилското македоно-одринско дружество 1895–1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988, 5–4; **Джонев, А.** Създаване и първоначална дейност на пограничния пункт на ВМОРО 1895–1897 г. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 47–63; **Стойнева, В.** Тайните младежки македоно-одрински кръжоци (1896–1900 г.). – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 78–89; **Дона Ковачева** 1855–1926. Кюстендил, 2010; Енциклопедичен речник – Кюстендил А-Я. С., 1988, 359–360; **Развигоров, М.** Развигорови – обречените на свободата. С., 2015, с. 13.
- ¹² Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание. С., 1984, с. 303.
- ¹³ По темата виж по-подробно: Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992, 318–321; **Петров, Т.** Осоговско-рилският пограничен участък и Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988, 15–23; **Петров, Т.** Полковник Борис Дрангов живот и дела. С., 2017, 36–41; **Димитров, Т.** Кюстендилско и Дупнишко – главна база за формиране и прехвърляне на чети в Македония през 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988, 24–30; **Пашев, Ив.** Помощта на Кюстендилския край за бежанците от Македония през 1902–1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988, 38–43; **Джонев, А.** ВМОРО. Чети и личности в Кюстендилско. Фотоалбум. С., 2002.
- ¹⁴ Македония и Одринско 1893–1903. Мемоар на Вътрешната организация. б.м., 1904, с. 254.
- ¹⁵ **Димитров, Т.** Кюстендилски окръг главна четническа база..., 79–80.
- ¹⁶ **Милачков, В.** Алберт Сониксен за освободителното дело на македонските българи след завръщането му в САЩ. – В: Историкът – изследовател и популяризатор. Сборник в чест на 70-годишнината на академик Георги Марков. С., 2016, 215–224.
- ¹⁷ **Пърличев, К.** Кюстендилският конгрес на ВМОРО 1908 г. С., 2001; **Елдъров, Св.** Правилникът на ВМОРО от 1908 г. – ВИС, 1986, № 3, 178–204; **Петров, Т.** Кюстендилският конгрес на ВМОРО от 1908 г. и Четническият институт. – В: Конгреси и програмни документи след 1878 г. за историята и културата на българските земи под чужда власт. С., 2008, 63–68; **Славов, С.** ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903–1912) С., 2016, 117–123.
- ¹⁸ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919. С., 1997, с. 28, 119, 125; **Керелски, Г.** Приноси в борба на българите от Македония след 1903 г. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878–1912 г. Кюстендил, 1999, 99–108; Четите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Дневник и снимки на четите на ВМОРО преминали през Кюстендилския пограничен пункт 1903–1908 г. С., 2003; **Бошнакова, М.** Едно допълнение към дневника на Кюстендилския пограничен пункт

- на ВМОРО. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, 117–133; Националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия през Балканските войни (1912–1913). С., 1994, с. 44.
- ¹⁹ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи. Т. 2, 1912–1918. С., 1996, 11–21, 27, 31, 39–40, 50–51.
- ²⁰ **Дървингов, П.** История на Македноодринското опълчение. Т. 1. С., 1919, 1–25; **Джонев, А.** Кюстендил – основен пункт за прехвърляне на партизански отряди в Македония през Балканската война 1912–1913 г. – В: Кюстендилци във войните за национално обединение 1912–1913 г. Кюстендил, 1997, 43–50; Националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия през Балканските войни..., 85–111.
- ²¹ **Терекиев, Д.** Историята на Рилци. 13 пехотен рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931, 33–94.
- ²² За Балканската война по-подробно вж: **Марков, Г.** България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. С., 1989.
- ²³ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 111–114; **Димитров, Т.** Железният полк..., 44–45.
- ²⁴ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., с. 175.
- ²⁵ **Зафиров, Д.** Кюстендилският район в българските оперативни планове за войните 1912–1918 г. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, с. 137.
- ²⁶ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., с. 187; **Зафиров, Д.** Цит. съч., с. 138.
- ²⁷ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., 195–202; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 3..., 299–300.
- ²⁸ За войната по-подробно вж.: **Марков, Г.** Българското крушение 1913. С., 1991; **Марков, Г.** Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998, 157–171.
- ²⁹ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 115–140; **Димитров, Т.** Железният полк..., 46–54.
- ³⁰ ДА-Кюстендил, ф. 269 к, оп. 1, а.е. 35, л. 43–48; НБКМ-БИА, ф. 713, оп. 1, а.е. 3, л. 1–2; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., 205–211; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2..., 675–689; **Арсов, А.** Междусъюзническата война 1913 г. в Кюстендилско и Босилеградско. Стара Загора, 2005.
- ³¹ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., с. 212.
- ³² ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 48; а.е. 37, л. 83, 85–87; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 3394; РИМ-Кн, НА, оз–3/113, л. 82.
- ³³ **Димитров, Т.** Сръбските грабежи и насилия в Кюстендилското Краище и крайнината Каменица през Междусъюзническата война 1913 г. – В: Кюстендилци във войните за национално обединение 1912–1913 г. Кюстендил, 1997, 36–42.
- ³⁴ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 3..., 295–311, 318–343.
- ³⁵ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6897.
- ³⁶ **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, 43–50.

Първа глава

РАЗВЯВАНЕ НА ЗНАМЕНАТА

1. Тежестта на избора

Създаването на съюзи е стара човешка практика. В началото на ХХ в. Два разсичат и балансират стабилността в Европа. Троен съюз обединява Германия, Австро-Унгария и Италия, а месторазположението им на континента определя и логичното название – Централни сили. Тройно съглашение свързва периферията Русия, Франция и Англия, познато още като Антанта. Всички имат по-малки съюзници сред останалите държави. Стремят се да създават локални коалиции. Такъв е случаят с Антантата, която акушира Балканския съюз, а пък Централните сили всячески го торпират. Всичко се прави под лозунга за равновесие. Това знаме, издигнато през ХІХ век, има все повече кръпки. Трупането на въоръжение и напрежение стеснява възможностите за маневриране.

Искрата прескача на Балканите и всеизвестното буре с барут гръмва. Фитилът е запален от убийството на австроунгарския престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд, извършено в Сараево от Гаврило Принцип. Локалният конфликт се превръща в континентален. Между 15 и 22 юли 1914 г. Австро-Унгария и Германия, от една страна, попадат в положението на война с другата групировка, обединяваща Русия, Франция, Англия, Белгия, Черна гора и разбира се, Сърбия. Включването на Япония на тяхна страна категорично прави конфликта не само европейски. Държавите от Антантата показват солидарност, докато Италия шикалкави пред Централните сили. Дипломатическата активност за печелене на съюзници дава по-бавни резултати от съсредоточаването на войските. Очакванията са за бърза развързка, а плодовете от победата всеки предлага на съюзниците си.

България обявява неутралитет и поставя условията си за присъединяване към групировките при готовност за ревизия на договорите от Букурещ и Цариград, подписани предходната година. Намесата на Османската империя на страната на Централните сили прояснява цената на залога. Антантата предлага възстановяването на границата по линията Енос-Мидия веднага и корекции на територии в Македония и Добруджа, но след победата и мира за сметка на нови разширения на съседите в Босна, Трансилвания и Мала Азия. Все пак Гърция и Румъния още не воюват, но тяхната цялост като потенциални съюзници се гарантира и от Централните сили. Те пък предлагат също веднага територия от Сърбия, но трябва да се извоюва. Дру-

гите корекции остават за мирната конференция. Ако, разбира се, съседите не изберат противниковия лагер, и тогава е резонно да бъдат наказани. Думата на Берлин се чува в София, тя тежи и чрез заема, сключен от България с банковия синдикат, оглавяван от Дисконто Гезелшафт. По стар обичай и царят е договорил малък изгоден частен кредит за себе си. Пари трябва винаги – и при мир, и на война.

След повече от половингодишно изчакване през май 1915 г. в конфликта се намесва Италия, но не на страната на съюзниците си. Тя предпочита другия лагер. Така резултатът сред великите сили става четири на два в полза на Антантата, или с доста мъки четири на три, ако добавим сред големите Османската империя. Тя е определена за слабото звено и чрез нейното изваждане от войната се вижда свързването на Русия с останалите ѝ съюзници. Те струпват десантни войски в Средиземноморието и започват операция по превземането на Проливите. Скоро на Галиполийския полуостров офанзивата зацикля. От Антантата явно отново си спомнят за победоносната българска армия, която години по-рано достига тези земи. Всеки иска да има сигурна връзка със съюзниците си. Включването на България във войната може да създаде такава и за двата блока. Чрез превземането на Проливите Петербург влиза в съприкосновение с останалите държави от Антантата. Така се облекчава положението на фронта ѝ, определян като Източен, а защо не и на Кавказкия. Сърбия също получава сериозна глътка въздух. Натискът върху нея иначе се намалява само чрез руски удари от изток или италиански от юг по Двуетинната монархия. Последната трябва да воюва вече на три фронта. Западният фронт, на който всички стратегии по това време се надяват да спечелят войната, ангажира основно германското внимание, без ни най-малко да намалява участието си на изток. От Берлин знаят за възможността София да тръгне срещу Белград и трасето по геополитическата ос през Цариград до Багдат и Басра да се осигури по един категоричен начин. Тези дипломатически комбинации успешно са определени от един съвременник като „българското лято“.

Сред управляващите среди в Царството надделява мнението да се вземе страната на Централните сили. От тях идват преките гаранции за разширяване с безспорната и спорната зона и територии в Стара Сърбия. Този резултат задоволява също и македонското движение. Преките преговори с Османската империя вдъхват надежди и за промяна на статуквото в Източна Тракия. Аванси са оставени и към промяна на румънските и гръцките предели, ако заемат противниковата страна. Сподавани са гласовете на инакомислещите, дори такива като на водача на стамболовистите Никола Геннадиев от управляващата коалиция. Мнението му за вземане на страната на Антантата се споделя и от лидери на опозицията. Нейните усилия също са елиминирани още повече някои от разноликия ѝ състав са заподозрени не без основание в саботажни действия. Опитът да се изкупи зърнената реколта чрез използването на англофренски капитали и се промени външнополитическият курс, става достояние под наименованието „Деклозиеро-

ва афера“. Не помагат и преките заплахи като отправените от земеделския водач Александър Стамболийски към цар Фердинанд на аудиенция, дадена на опозицията. Предреченият фатален изход за държавата и династията при евентуална загуба не стряска монарха. Под различни предлози, облечени в конкретни обвинения, на Н. Генадиев, Ал. Стамболийски и редица техни поддръжници са осигурени килии в централния затвор. Курсът към Централните сили е завършен с подписването на 24 август 1915 г. на редица споразумения на България с Германия, Австро-Унгария и Османската империя.¹

В Кюстендилския край, както в цялата държава, протичат процеси на възстановяване от предходните Балкански войни. Политическите поддръжници на управляващата коалиция от либерали, народно-либерали и младо-либерали поемат административния връх. За окръжен управител е назначен стамболовистът Владимир Караманов, който има известен опит от ръководството на подобни структури в Плевен, Струмица и Кукуш. В околийското управление началник е Ив. Гърков. При изборите за XVII Обикновено народно събрание депутати стават шестима представители на либералната коалиция – Величко Кознички, К. Провадлиев, Вл. Чернев, Хр. Янков, Хр. Георгиев и Ненко Хранов. Следват ги земеделците Александър Ботев, Александър Механджийски, Хр. Божички и Хр. Радойков и демократите Христо Славейков и Крум Чапрашиков.² На кметския стол в Кюстендил обаче остава народнякът Димитър Манчов, който явно държи мнозинството в Общинския съвет.³

Стопанството не изпитва големи затруднения поради относително кратките военни действия. Растеж отбелязват редица земеделски отрасли. Колебанията в добивите се дължат предимно на почвено-климатичните условия. В сравнение с 1912 г. с около 50 000 дка нарастват площите, засети със зърнени култури, като достигат през 1915 г. 837 210 дка на окръжно ниво. Традиционен за района, тютюнът бележи ръст, а търсенето му насърчава около 20 села в Кюстендилска околия да започнат интензивно отглеждане. Това става за сметка на упадъка на лозарството след катастрофалните резултати от заболяването с филоксера. Освободените площи в селата Граница, Берсин, Неделкова Гращица, Згурово, Пелатиково, Ваксево, Койно, Коняво, Горна и Долна Гращица, Таваличево, Лиляч, Жабокрът, Багреници, Лозно, Радловци, Соголяно са заети от тази култура. Все пак лозарството не е за отписване, като се засаждат нови сортове, устойчиви на филоксерата, и в околията са заети около 18000 дка.

Кюстендилско е известно като „овощната градина на България“. В много от селищата от плодвата реколта зависи поминъкът на населението. Първо място заемат сливовите насаждения, от които се произвеждат предимно печени сливи, и разбира, се ракия. Отглеждат се ябълки, круши, череши и редица други плодове, защото в околията почти всичко вирее добре. Заетите площи са повече от 27000 дка, където се отглеждат над 800 000 различни овощни дървета. За развитието на бранша положителна роля иг-

рае разположеното в Кюстендил Държавно нисше практическо земеделско училище. Други отрасли с място в икономиката са пчеларството, бубарството и горското стопанство. Животновъдството остава в довоенните рамки благодарение на обстоятелството, че държавен добитък е сменен за реквизиция. Иначе слабият фураж оказва недобро влияние върху състоянието на различните породи. Друг бич са заболяванията, сред които се проявяват шап, въглен, гърлица, прилепчив отток, шарка, краста и бяс по кучетата.

Земеделието осигурява основната суровинна база за индустрията и занаятите. В района на Кюстендил работят две мелници, а в с. Слокощица още една. В града непосредствено преди Балканската война е открита фабрика за прежди – собственост на французина Жак Симоне. В нея изкарват прехраната си 40 – 50 души, предимно жени. Заетост осигуряват и няколко склада за първична обработка на тютюн. Фабричното производство нанася сериозен удар върху занаятите. Все пак продължават да се практикуват абаджийство, бакърджийство, бояджийство, бъчварство, въжарство, грънчарство, дърводелство, железарство, златарство, кожарство, кожухарство, обушарство, сарачество, шапкарство, шивачество и някои по-дребни производства. Услугите и търговията също имат място и се открояват аптекари, бакали, фотографи, хотелиери, ханджии, кафеджии, гостилничари, книжари, бръснари, часовникари, складове за спиртни напитки, колониални и манифактурни магазини, парфюмерии. Застъпена е търговията с тютюн и с плодове. Кредитната дейност се изчерпва с няколко клона на банки и с работата на известна група лихвари. От другите професии сериозно място заемат адвокатите. Тук практикуват известни лица, част от които се занимават и с политика, като Христо Славейков, Григор Бояджийски, Величко Кознички, Никола Попов, Константин Ленков, Васил Попниколов, Йордан Лазаров, Стаменко Тонев, Никола Шопов, Милан Киселички, Никола Коцев, Тодор Цеков, Йордан Левков и др.

Здравето се опазва от лекари и зъболекари. В Кюстендил функционира държавна болница. Сред заболяванията през войната се проявява холерата, като са регистрирани 120 смъртни случая. С диагнози на коремен тиф, скарлатина, едра и дребна шарка, дифтерит, дизентерия страдат немалко хора, за част от които краят е фатален.

Съществен сектор, на който е обърнато внимание, е образованието. Заедно с Нисшето земеделско училище в Кюстендил действат Столарско училище, начални училища, девическа и мъжка прогимназия. Мъжката гимназия с висшия педагогически курс са настанени в новопостроена сграда в западната част на града. Девическата обитава монолитното здание на бившето Педагогическо училище, разположено на централния площад „Св. Св. Кирил и Методий“. Срещу нея е не по-малко импозантната сграда на местната културна институция – читалище „Братство“, където в обособения музей се съхраняват находки от проучвания в района. Духовните потребности се задоволяват и от религиозните институции. Християните посещават трите градски църкви – „Св. Богородица“, „Св. Димитър“ и „Св. Мина“. Ев-

реите имат своя синагога и училище. Мюсюлманите ползват една от многото джамии и също имат училище.

Кюстендил е място, където дейност развиват редица сдружения. Сред тях по-значими са женското дружество „Майчина любов“, гимнастическото дружество „Осоговски юнак“, спортно дружество, туристическо дружество, певческото дружество „Кавал“, дружество „Червен кръст“, „Дружество за борба против туберкулозата“. Благотворителната им дейност е насочена към „Ученическата трапезария“ и окръжния приют, разположен в помещението около църквата „Св. Мина“.

Стремежът да се превърне градът в модерен курорт, се подплатява в редица инвестиции в градоустройството. През този период завършва реконструкцията на „Чифте баня“. Задачата е чрез нея да се предлагат висококачествени балнеоложки услуги. Кюстендилската минерална вода има редица качества и е известна с лечението на разнообразни заболявания. В града действат още „Алай баня“, отредена за войниците, и „Дервиш баня“ – за по-бедното население. Сред туристическите атракции важно място заема хълмът Хисарлъка, където в продължение на десетилетия се залесява нова растителност и се оформя парк. В част от него са открити находки от късноантична и средновековна крепост. Друга природна атракция предлага Градската градина, разположена в западния район в посока към Крива паланка.

Към съседните по-важни градове водят шосета. Държавните свързват Кюстендил с Дупница, Босилеград, Радомир и границата при „Деве баир“. Общинските изграждат местната сухопътна мрежа. Въпреки постоянните грижи за особено качество на пътищата трудно може да се говори. Модерният транспорт се осъществява по наскоро откритата железопътна линия до Кюстендил и Гюешево. Така връзката от столицата е обезпечена до самата държавна граница. Съобщенията се реализират по пощата и телеграфа. Телефонизацията закъснява. „Центърът на окръга – град Кюстендил, е единственият от всички други в Царството, който е свързан с телефон с никой град и даже вътрешна градска телефонна служба няма“ – докладва през предвоенната 1914 г. управителят Вл. Караманов. Този вопъл явно е чул, защото скоро от града се обаждат до столицата по телефон през Дупница и Самоков.

След административни промени в началото на ХХ в. към Кюстендилска е присъединена Босилеградска околия. Общо обединената единица включва 39 общини. Градът също има такъв статут. Той едновременно е център на окръг, околия и община. Населението му според преброяването от 1910 г. се състои от 13748 души, от които 11574 българи, 1250 евреи, 104 турци, 725 цигани и останалата малка част от други народности. Грамадното мнозинство се допълва от постоянното прииждане на бежанци. Според околийския началник след двете балкански войни в Кюстендил се заселват 740 души. Правителството отпуска безплатно строителна дървесина за тях и за пострадалите от района. Последните са предимно от Босилеградско, откъ-

дето 64 семейства, или 220 души, търсят своето препитание чрез преселване в Източна България. Други 80 души от околията емигрират в чужбина, предимно в Америка.⁴

Белезите на въоръжените конфликти зарастват бавно. След балканския конфликт Министерството на войната започва събирането на трофейното турско и сръбско оръжие. Укриващите са заплашени със съд и надлежна максимална глоба. Централният комитет на обществената предвидливост утвърждава пределните цени на редица хранителни продукти. Инициативата принадлежи на общинските съвети. Така Кюстендилският определя към края на юни 1915 г. максимални стойности на следните видове месо за килограм – говеждо – 1 лв., телешко – 1.10 лв., овнешко – 0.90 лв., агнешко – 0.80 лв., козе – 0.70 лв., ярешко – 0.60 лв., свинско – 1.20 лв., и сланина – 1.60 лв. Цените им на фона на дневната заработка показват и покупателната способност. Например средната надница за 1915 г. на общ работник в Царството е 2,79 лв., а на зидар – 4,48 лв. Всеки трябва да си прави сметката какво месо да предпочете.

На континента бушува война и двете групировки осигуряват запаси от храни. Въпреки все още обявения неутралитет, окръжните управители са задължени да предупредят общинските кметове и околийските началници за засечени съмнителни сделки. Вл. Караманов нарежда на своите подведомствени: „Министерството на Вътрешните работи и народното здраве има сведения, че разни лица купували по селата храни с цел да ги изнасят в странство, някои дори гонили целта да предизвикат изкуствено повдигане на цените и с това да причинят движение в Царството“. Предупреждението идва на 21 август 1915 г., дни преди окончателното определяне на държавата към една от двете воюващи групировки. Спекулациите с хранителни продукти се наблюдава и продукцията подлежи на изземване по твърди цени от Комитета за обществена предвидливост.⁵ Нарездането е в момент, когато се развива мащабната схема, известна под името „Деклозиерова афера“. Планът на Съглашението предвижда създаването на дефицит чрез износ на зърнени храни и придръпването на България в неговата орбита. Заговорът не само е разкрит, но е и закъснял, защото управляващите фактори предпочитат Централните сили.⁶

Германия играе ключова роля при оформянето на споразуменията и постигането на необходимия компромис с останалите съюзници. Мекленбургският херцог Йохан Албрехт е натоварен със специална мисия от кайзер Вилхелм II личното да убеди цар Фердинанд в превъзходството на Берлин. Той пристига в София и ловко участва в последните уточнения. На 24 август 1915 г. България окончателно се определя на страната на Централните сили. Така съюзът от Троен става Четворен. Под това име той остава известен през войната, а и по-късно, защото повече държави към него не се присъединяват. Само четири срещу останалия свят, но това тогава още не се знае. Тежестта на избора е очертан с подписването на редица документи.

И в този случай в началото е словото. Ангажиментите на споразумяващите се държави са различни.

Най-конкретно е обвързването на Германия и България. Двете страни в София подписват договор за приятелство и съюз със срок от пет години, придружен от отделна тайна спогодба. Разбира се, договоротъ също е таен. В него от Берлин дават гаранции за независимостта и териториалната цялост на Царството и защита при евентуална агресия от някой свой съсед. България поема ангажимент да се притече на помощ, ако подобен съсед нападне Германия. Името на въпросния съсед е изяснено в тайната спогодба. Разбира се, това е Сърбия и общите действия са насочени срещу нея. Гарантира се присъединяването на цяла Вардарска Македония, Поморавието и Тимошко. Западната граница на Царството започва от устието на Велика Морава и се движи до вливането на Българска и Сръбска Морава, след което следва вододела на двете реки до Скопска Черна гора. Тук продължава по билото, преминава Качанишкия проход и се възкачва по Шар, като продължава, спазвайки Санстефанската граница. За нов западен съсед не се говори, но това се подразбира, че е Австро-Унгария. Още повече, Виена прави компромиси, като се съгласява с българските териториални претенции в Поморавието и Тимошко.

При румънска агресия над германските съюзници от Берлин гарантират пререзглеждане на Букурещкия договор. Българският суверенитет се възстановява върху Южна Добруджа и се присъединява територията, откъсната по решение на Берлинския конгрес. Отново се стига до Санстефанската граница. При гръцка агресия българските интереси се задоволяват чрез придобиване на загубеното по Букурещкия договор. Без да се конкретизира, може да се има предвид споразумението за демаркационната линия. В този случай разграничаването е твърде общо, а дори не е прибегнато до използвания вече Санстефанския договор. Промяната по отношение на северния и южния съсед е поставена под условие. Ако са съюзници, от България се очакват отстъпки. В този случай Гърция получава Гевгелийско и Дойранско, и то от безспорната зона в Македония. Правителството на Радославов е склонно да направи подобен компромис. Окончателното решение е оставено за по-нататъшна спогодба при сключването на мира.

Военен заем в размер на 200 млн. франка, разпределен на четири части, гарантира четиримесечна война. Ако се удължи срокът, се допуска нов кредит. И в двата случая парите се доставят от Германия съвместно с Австро-Унгария. За разлика от договорите между Берлин и София, Виена се присъединява към военната конвенция. Тя е сключена в замъка Плес, където е разположена Германската главна квартира. До двата генералски подписа на немския представител Фалкенхайн и австроунагарския Конрад стои този на българския пълномощник подполковник Петър Ганчев. Офанзивата се планира да започне след тридесет дни от двете империи с по шест дивизии, като Царството се включи на тридесет и петия ден с четири дивизии. Главното командване се поверява на генерал-фелдмаршал Август фон

Макензен, натоварен със задачата „да бие сръбската армия, където я намери, и колкото се може по-скоро да отвори и осигури връзка по сухо между България и Унгария“. Подчинението на неговото командване е осигурено безпрекословно, като другите две държави аташират свой висш представител под формата на сътрудник.

Германската страна се задължава да осигури една смесена пехотна бригада, базирана във Варна и Бургас, поддържана от подводници, като издръжката остава за сметка на молещата страна – в случая България. По този начин Царството се обезпечава от руска агресия през Черно море. Немците гарантират турска защита при заплаха от противников десант при Дедеагач. Осигурена е от правителството в Берлин финансова помощ в размер на 200 млн. франка и военни материали според възможностите. Ангажиментите на България се изчерпват от гарантиране на неутралитет към Гърция и Румъния, ако те не го нарушат. Стремежът е да бъдат привлечени към Централните сили. С Букурещ те има специално споразумение, а в Атина управлява крал Константин, който е зет на кайзер Вилхелм II. От София трябва да осигурят най-малко една дивизия за офанзивата в Македония. Поемат се ангажименти през българската територия да се транспортират войски и материали до и от Османската империя. Германците гарантират турска помощ в жива сила, която да премине на подчинение на командването в Царството. Присъединяването на Цариград към военната конвенция се предвижда като последващ етап на споразумяване. Въобще както в договорите от София, така и от Плес става все по-ясно тясното българо-немско обвързване. Австроунгарският подпис скрепява плана, но не ангажира Виена с конкретни въпроси по отношение на София. Цариградската подкрепа се гарантира, но не директно, а през Берлин.

Германският натиск, оказан върху управляващите в Османската империя, изиграва значителна роля за подписването на конвенция по ректификацията на българо-турската граница. И тя е сключена в София също на съдбоносната дата 24 август 1915 г. Царството получава двата бряга на река Марица и контрола върху железницата Одрин-Дедеагач, но се отказва от Лозенградския район. Териториалната придобивка достига до размер от 2390 кв. км. Самата граница се движи максимум на два км от левия бряг на реката, без да засяга Енос, който остава в Турция. Предвижда се специална комисия в състав по един германец, австроунгарец и швед, заедно с необходимото число картографи, които след 15 дни от сключената спогодба да започнат фиксирането на местността.

Привеждането на договорите в изпълнение е един от белезите за издаването на тайната. Както се оказва, малко са посветените в сключения съюз дори сред управляващите. Научил ден по-късно за подписаните конвенции, оставка подава началникът на щаба на армията ген. Климент Бояджиев. Машината за включване в световния конфликт се задвижва. Според разчетите България разполага с 15700 офицери и лекари, 1600 чиновници, 716600 редови чиновове, или общо живата сила достига 733900 души. В със-

тава на армията влизат 122 500 коня и 95 000 вола. Всичкият запас трябва да се подготви за мобилизация, а графикът според споразуменията е ясен – след 35 дни войната за Царството започва.⁷

Армейското командване привежда своите разчети в действие. След извлечения опит от предходните два конфликта са подготвени планове за евентуални бойни действия със съседите, кодирани с първите четири букви на азбуката – А за война с Османската империя, Б – с Гърция, В – с Румъния и Г – със Сърбия. Политическата ситуация оказва влияние върху стратегическите прогнози. Турция е сред съюзниците, но дори за неутралните съседи са предвидени сили. Поуката от лятото на 1913 явно е извлечена. Оперативният план на българското командване предвижда едновременна война с Гърция и Сърбия и логично получава кодовете Б-Г. Трета армия начело с ген. Стефан Тошев е комплектована от 4-а и 5-а дивизия и 3-а конна бригада и е разположена за прикритие срещу Румъния. Първа армия в състав 1-ва, 6-а, 8-а и 9-а пехотна дивизия е дислоцирана за действия в старите сръбски предели. Командвана от ген. Кл. Бояджиев, тя е на пряко подчинение на Макензен. В неговата групировка освен българската са включени 3-а австроунгарска и 11-а германска армия. Те заедно, трябва да сразят основните сили на противника. Втора армия под ръководството на ген. Георги Тодоров заема рубежа за проникване в Македония. Съставена от 3-а, 7-а и Конната дивизия, тя е в непосредствена връзка с разположените срещу Гърция 2-ра и 10-а дивизия. Новосформираната 11-а Македонска дивизия остава в резерв на Главното командване. В нея пак са събрани бежанците от районите, за които България започва войната.⁸

Според повечето оценки Мекленбургският херцог изиграва ключова роля за впримчването на цар Фердинанд към Централните сили. В хода на преговорите двамата заедно посещават Рилския манастир. Окръжният управител Вл. Караманов свидетелства за тяхна визита и на кюстендилската гара. Тук те идват от светата обител, като се разполагат в специално пристигналият влак. Не само не посещават града, но под предлог, че е уморен, царят отказва да приеме представителите на местната администрация и военните власти. За какво са си говорили двамата благородници в пределите на окръга и на гарата, едва ли само за съюза и предстоящата война. Визитата е обвита в тайна, след като дори управителят не е известен. Самият престой край Кюстендил също е извънредно кратък – само една вечер и последвалата нощ. Дали според оная легенда Фердинанд си е спомнил превратаджиите от Струмския полк, или за многото македонски революционери, позиционирани в града, които са заплаха за неговия живот. Може и така да е, но всеки монарх си има своите капризи. Все пак тук той намира спасителния бряг, когато България достига своето крушение през 1913 г. Кюстендилската гара е едно от местата, където в този момент се прави тежкият избор. Или жребият е хвърлен и е време за почивка преди върховното усилие. При всички въпроси остава фактът, че Кюстендил отново не е удостоен с посещение. Обстоятелство, което е храна за познатите легенди.

В града са бойците от 13-и полк, на които височайшите особи готвят война. Тук са позиционирани дейците на революционното движение, което не спира борбата за Македония. Може да са набедената заплаха за живота на монарха, но техните водачи подкрепят българо-германския съюз и също са за бърза разплата със Сърбия.⁹

Според оперативния план по границата с Македония се дислоцира 2-ра отделна армия. Нейният първоначален състав са две пехотни и една конна дивизия. Трета Балканска трябва да се превози в Кюстендилско по железницата. Втора бригада с един артилерийски полк заема позицията Гюешево–Гърляно–Бистрица. Първа и 3-а пехотна бригада с останалата артилерия се разполагат в района на Кюстендил-Жиленци-Лозно. Дивизионните административни служби заемат околностите на с. Коняво, а тилният транспорт и парковата колона землището на с. Извор, Радомирско. Разходният интендантски магазин се открива в Кюстендил, а базисният в Радомир. На същите места се позиционират артилерийските складове. Фронтът на охранение се разпростира от връх Църноок до Брезов рид. „Изобщо разположението на дивизията да отговаря за настъпателни операции по посока на Егри-паланка“ – предвиждат стратезите на двубуквения план.

Кюстендилско е плацдарм на кавалерията. Две бригади формират самостоятелна конна дивизия, която се попълва още с едно конно-артилерийско отделение, една колоезачна рота и едно радиотелеграфно отделение. Тя се разполага в селата Граница, Берсин, Багреници, Търновлак и Нови чифлик. В Кюстендил се откриват разходен интендантски и артилерийски магазин. Пети конен полк се придава към 7-а дивизия в Дупница. В града се позиционира и щабът на 2-ра армия, а командващ е генерал-лейтенант Георги Тодоров, на когото според плана се подчиняват общо 129 007 души, 27 434 коня и 13 193 вола. От тях в Кюстендилско се съсредоточават 51 248 души, 12 856 коня и 6641 вола, или човешката и животинска сила в района превъзхожда тази, предвидена за Радомирско, Дупнишко и Горноджумайско. Именно в тези околии се дислоцира и местната 7-а Рилска дивизия. Нейният оперативен театър е на юг по долината на р. Брегалница.¹⁰

Основната тежест се пада върху действащите части. Те трябва да осъществят плана за мобилизация по места, в това число и в Кюстендил. По разчетите 13-и полк се формира от четири пехотни дружини, картечна рота, телефонна команда, музикален хор и парков взвод. Под негово ръководство се развързва щабът на резервния 53-и полк с една и половина дружина, картечна полурота, телефонна команда, нестроева рота, парков взвод и санитарен персонал. Останалите подразделения се комплектоват в Радомир. Щабът на 13-и полк отговаря за попълването на 3-а погранична рота, която се превръща в дружина. Отделя се кадър за формирането на 13-и маршеви полк, една дружина за 7-и опълченски полк, една дружина за 7-и етапен полк и 13-а допълняюща дружина.¹¹

Заповед № 468 от 7 септември 1915 г. на военния министър генерал-майор Никола Жеков определя длъжностите, които да заемат щабните офи-

цери от мирновременния щат при предстоящата мобилизация. Вследствие на нея е извършена промяна, в това число и в 7-а дивизионна област. Началникът генерал-майор Константин Жостов е назначен за началник щаб на Действащата армия (ЩДА). В Дупница го замества полк. Вълко Василев, който е дотогавашен командир на 2-ра пехотна бригада. На неговото място идва командирът на 22-ри Тракийски полк полк. Д. Писанов. В Кюстендил също са извършени рокади. Командирът на 1-ва бригада полк. Кръстю Златарев е назначен за началник на 11-а пехотна Македонска дивизия. Неговото място заема командирът на 13-и пехотен полк полк. Панайот Сантурджиев. Той пък е заместен от подп. Кръстю Киров дотогавашен началник на секция във Военното министерство. За командир на резервния 53-и полк е назначен подп. Младен Станев.¹²

Висшите военни началници са информирани за предстоящата мобилизация. Гражданските власти също имат свои канали за получаване на сведения. При посещение в Кюстендил на министъра на търговията, промишлеността и труда Жечо Бакалов окръжният управител Вл. Караманов научава за предстоящата обща мобилизация. Указът е издаден на 9, а действието му започва в 0.30 часа на 10 септември. Първият оперативен ден се отброява от 1 часа на 11 септември 1915 г. Подготвен, Вл. Караманов очаква надлежната телеграма от бригадният командир полк. Кр. Златарев. Получава се известно разминаване, защото тя е доставена чак призори. Вместо от нея за общата мобилизация е уведомен от ген. К. Жостов. Бившият дивизионен командир също доскоро е бил предводител на тази бригада. Назначен вече за началник щаб на Действащата армия на 10 септември 1915 г., той посещава Кюстендил да остави част от вещите си и да вземе други за София. Изглежда, семейството му продължава да живее в града. То се прибира към края на същия месец в столицата. Указът за мобилизация задвижва предвидените промени и заповедите започват да се изпълняват. Плановете влизат в действие и в съревнование с времето може да се докаже доколко те са изпълними.

Напрежението сред административните власти в Кюстендилски окръг в първият ден е особено високо. Стартирането на мобилизацията е съпроводено от редица детайли. По низходящ ред са задвижени околийските и общинските служби. Чрез телеграфните станции и на ръка посредством конни стражари указът е доставен по селищата. Църковните камбани, където има православен храм, и барабанните сигнали възвестяват шумно разделното решение. Призованите под знамената се сбогуват със своите роднини и близки и заминават към поделенията. Графикът трябва да се изпълнява стриктно, а запасните да носят хляб за три дни, който ще се заплаци надлежно. Запазилите снаряжение от предишните войни са информирани да се явят окомплектовани с него.¹³ От Кюстендилско се формират 13-и и 53-и пехотен полк, но множество бойци са разпределени и в други подразделения от видовете въоръжени сили на държавата.

Вл. Караманов, извлякъл опит от конфликта с Османската империя, настоява за полицейските стражари мобилизацията да се забави с най-малко 10 дена. Отлагането има своята практическа страна, защото успехът на целия процес зависи от тяхната педантична работа. За окръжния управител заменянето им с други бивши служители няма да постигне желания резултат. От Министерството на вътрешните работи се вслушват в гласа на своя подчинен, а за Караманов остава удовлетворението, че новаторството изиграва ключова роля в поддържането на обществения ред и ефективността на мобилизацията. Още повече, полицаите са оставени по местата си за постоянно. Надлежният министър, премиерът В. Радославов, нарежда подмяната на реквизираните коне на стражарите с по-слаби. Бойците по разчет трябва да заминат към съответните части. Особено категорична е заповедта му подчинените чиновници незабавно да се явяват на уречените мобилизационни пунктове. Още в началото се проявява тенденция да се иска по всевъзможни причини отлагане от военна служба. „Да се предупредят всички подведомствени органи да преустановят ходатайствата си, защото ще бъдат наказани и телеграмите ще се таксуват за тяхна сметка“ – нарежда премиерът. Думата на началника не се прави на две и Караманов стриктно скастрия своите преки подчинени да се вслушат, за да не бъдат сред нарочените.¹⁴ Старата българска тактика да се изклочи от непосредствените ангажменти, се проявява още в началото на предстоящия кървав сблъсък. Във всяко стадо има и мърша, казва народната поговорка. Така е, но по-добре тя да не бъде сред водачите.

Обстановката в Кюстендил в предиобедна на 10 септември остава спокойна. След пладне се забелязва раздвижване. Някои се явяват в частите направо с войнишки униформи. Прииждането е регистрирано в нощните часове, когато пристигат мобилизираните бойци от селата. Колорит привнася пеенето на песни, съпроводено от свирнята на гъдулки и играта на хора. Все пак за всенародните изблици от септември 1912 г. трудно може да се говори. „Мобилизацията в окръга не се посрещна с голяма изненада и до днес върви най-редовно. Всички повикани запасни, служили и неслужили се явиха навреме, тихо и мирно, без голям видим ентузиазъм, но с пълно съзнание на сериозността на преживявания момент“ – обобщава настроенията Караманов. Така може да изглежда в Кюстендил, но от Босилеград му докладват друго: „Обявяването мобилизацията се посрещна с ентузиазъм. Днес 8 часа сутринта при стечение всички запасни и граждани се отслужи молебен за преуспяване българското оръжие и постигане националния идеал.“ Пострадали при междусъюзническият конфликт през лятото на 1913 г., жителите на Краището сигурно усещат дошлото време за мъст. В Радомир дори има нетърпеливи, които призовават: „докога ще се чака – или, или“. Лош знак дават освободените в отпуск войници, които се разхождат въоръжени в села от тази околия и има случаи на изнудване на кметове и населението. Произшествията, в които са намесени мобилизирани, са рядкост.¹⁵

Редът се поддържа съгласно Правилника за службата през време на военното положение. На тази база е издадена надлежна заповед по Кюстендилския гарнизон. Създава се смесена полицейско-военна патрулна служба. Тя функционира на трисменен режим на работа. Има задължение да задържа всеки гражданин или мобилизиран, който не спазва приличие и дисциплина. На подобна санкция подлежат и лицата, които разпространяват тревожни слухове. Ограничава се работното време за всички питейни заведения, като се затварят вечер в 21 часа.¹⁶

Сериозни грижи се полагат за изпълнението на реквизиционните наряди. Специално внимание е обърнато на обезпечаването на необходимия брой коне и на останалия впрегатен добитък. По въпроса се води продължителна преписка. Местното население съдейства, като са отбелязани случаи на доставки, извършени по собствена инициатива и транспорт. В това отношение стимулираща роля играе своевременното заплащане на продукцията. Вл. Караманов е обезпокоен от слабата реколта: „Считам за длъжност да донеса, че тази година урожай в окръга е слаб и затова дадените наряди не ще могат да се изпълнят в цялост, за което своевременно е донесено и се донася на надлежните места, за да се изпратят от другите окръзи на царството храни, без които рискува и войската, и населението да остане в глад. Засега се чувства нужда и от различни колониални стоки. Добитъкът е достатъчен“. Предприемат се действия за подпомагане подготовката на есенната сеитба. Предписва се създаването на комитети за посяването, оглавявани от селските кметове. Задачата им е да организират така процеса и да бъдат обработени нивите на мобилизираните във войската или останалите без работен добитък вследствие на реквизицията. Целта е площите не само да не намалеят, но и да се увеличат.¹⁷

Новоназначеният министър на вътрешните работи Христо Попов¹⁸ нарежда строги мерки по опазване на реда в Царството. Вследствие на него окръжният управител Караманов издава специално окръжно до околийските началници, градските и селските кметове. На тази база е формулирана и специална заповед по Кюстендилския гарнизон. Обръща се сериозно внимание на притежаването на необходимите документи от мобилизирани лица или освободени от служба при пътуването им. В случай на укриване или помощ, оказана на подобни, се предвиждат санкции. Особено наблюдение се поставя върху хотелите, кръчмите, хановете и други подобни заведения. Забранява се предоставянето на повече от 50 гр. ракия и половин литър вино на човек. При нарушение се предвижда затваряне на заведенията. Ако те са собственост на чужди поданици и са разположени в близост до 80 – 100 км от границата, също подлежат на подобна санкция. Наличието в персонала на чужденци се преследва. Те трябва да бъдат отстранени и изпратени във вътрешността на държавата. Въвежда се работно време за дюкяните до 20 часа, кафенетата до 21 часа и за гостилниците до 23 часа вечерта. Забраняват се явните и тайните събрания, целящи критикуване на провежданата политика. Нарушителите се подвеждат под отговорност от

военен съд. На театрите и кината се разрешава да предлагат само патриотични продукции. При наличието на аптеки в населените места поне една преминава към денонощен режим на работа.¹⁹

Военното положение и цензурата стесняват рамките на обществения и политическия живот. Значително намалява капацитетът на администрацията. Мобилизираните или командированите чиновници към различни служби от Кюстендилското общинско управление се освобождават от работа в безсрочен отпуск. В тази ситуация попадат 87 души от административния, финансовия, техническия, санитарния отдел, пожарната команда, полицията, чистачите и персоналът в новата баня. Последната спира дейността си още от първия мобилизационен ден.²⁰

Разстроена е образователната система. Част от преподавателите получават повиквателни заповеди. Повечето училища се използват за армейски нужди. Новата сградата на Висшия педагогически курс и на Мъжката гимназия е заета за военна болница. Подобен проект има и за тази на Девическата гимназия, но той не е изгълнен. Прогимназиалните здания и тези на основните училища се използват от различни служби. Временно занятията в Кюстендил са прекратени.²¹

Иначе в околията в периода на мобилизацията рядко се отчитат произшествия и те са предимно от битов характер. Отделни случки са регистрирани от пребиваващите в района части – по невнимание е запалена плевня в с. Горно Тълмино, като щетите са заплатени от армията. Полски пазач в Кюстендил ранява един войник, позволил си да бере неправомерно грозде.²²

В града част от работните места на ангажираните в армията мъже са заети от жени и девойки. Те са насочени предимно към фурните и мелниците за приготвяне на брашно и хляб за разквартируваните части. Кюстендилското женско дружество „Майчина любов“ се грижи за няколко питателни пункта в града и особено за главния, разположен на гарата. През него преминава основната част от трафика на войската и доброволките приготвят и раздават чай, сирене и хляб на войниците.²³

Проблеми с прехраната предчувства началник-щабът на Действащата армия ген. К. Жостов. Още от Дупница той иска разкриването на разходни магазини в Горна Джумая, Ново село и Ваксево. Получава разрешение само за последното населено място, без да му се осигурят доставките от храни. Този проблем е сред съществените за разрешаване в първите дни след обявяване на мобилизацията. Недостигът на коне и коли оказва също негативна роля. Въпреки предписаната забрана за износ на редица артикули липсите трудно се запълват. Нараства недоволството към Комитета за обществена предвидливост, който не може да се справи бързо с непосредствените си задачи. Сред особено важните артикули се очертават чувалите и се предписва съответният наряд за населението. Спекулативното увеличаване на цените, особено на хранителните стоки, предизвиква властите да предпишат провеждането на ревизии в хлебарниците, бакалниците, зарзават-

чийниците, месарниците и по пазарите, като на провинилите се се съставят надлежните актове за глоби.²⁴

Очертават се немалко проблеми в мобилизационния процес. Част от тях са провокирани от недостига на въоръжение и снаряжение. Недокомплект се констатира при палатките, телефоните и оръжието, за което е поискана помощ от съюзниците. Забавят се графици и към 17 септември, когато всички части трябва да са в съответна готовност, остават нерешени редица въпроси. За 7-а дивизия проблеми има с неявяването на всички неслужили за попълване на полковете и болниците. Хроничният недостиг на коне оказва влияние върху подготвеността на един от артилерийските полкове. Допълнително не достигат седла и платнища. Повечето попълнения се налага да се извършват в движение. Друга група пропуски се констатира на базата на личните слабости. Командването на 2-ра армия издава специална заповед за затягане на дисциплината. „Обноски – разпасани, облеклото разкопчано, разпуснато. Чинопочитанието твърде слабо – мнозина не отдават чест или отдават небрежно. Отношенията между началници и подчинени нестроги, некоректни и неприлични, а разглезени“ – са само част от направените заключения. Настойчивото повтаряне на нареждането дава резултати и дисциплината е въздигната на съответното ниво.²⁵

След събирането на запасните започва съсредоточаване на частите по граница. Сръбската армия бързо е превозена в района и само въздържането ѝ води до пропускане на превантивен удар срещу Царството. Прикриването на браздата с Вардарска Македония логично е поверено на 7-а дивизия. В Кюстендилско съевременно 3-а погранична рота е развърната в дружина. В нейна подкрепа са изпратени две дружини от 13-и полк. По тези места те престояват от 14 до 21 септември 1915 г., след което са сменени от части на 3-а Балканска дивизия. Рилци са предислоцирани в района на селата Горна Любата и Мосул в Босилеградско.²⁶

Предимно от мъже от Кюстендилска и Радомирска околия се рекрутира и 53-и пехотен резервен полк. За него мобилизацията приключва на 16 септември и на другия ден потегля за мястото на съсредоточаване край с. Бело поле, Горноджумайско.²⁷ Той заедно с Петдесет и четвърти формира 3-а бригада от 7-а дивизия, разположена по долината на р. Струма в Пиринска Македония. Втора бригада в състав 22-ри Тракийски полк и 3-а дружина от 26-и Пернишки полк са дислоцирани при Църваришките ханове и седловината „Черната скала“. Останалите сили на последния полк преминават под командването на 1-ва Софийска дивизия в Трънско. Южният фланг на Рилското съединение се осигурява от 14-и Македонски полк, а две роты са придадени към отряда на майор Панов за действие в Струмишко.

На основната част от кюстендилската граничната полоса, изпълнявайки двубуквения план, се съсредоточава 3-а Балканска дивизия. Първо по железницата е превозена 2-ра пехотна бригада – 32-ри Загорски и 29-и Ямболски полк. Останалите части са прехвърлени по релси само до гара Костенец и в пеши строй по шосето Долна баня-Самоков-Дупница-Кюстендил

достигат местоназначенията си. Основна пречка за забавянето и използването на походен ред е запълването на запасите с храни в окръга, което се извършва по железницата. Редуването на ешелони с войска и прехрана в цялата държава води до изоставяне от планирания график и отлагане на офанзивата с няколко дни. С отброяването на последните часове на месеца дислокацията навлиза в завършваща фаза. Въпреки усилията съсредоточаването на 3-а дивизия не успява в уречените срокове. Към района пътуват и се разполагат 1-ва пехотна бригада – 11-и Сливенски и 24-и Черноморски полк и 3-а бригада – 45-и и 46-и полк, заедно с артилерийските, кавалерийските, пионерните и другите подразделения. На 28 септември 1915 г. дивизията е поета от новия ѝ командващ генерал-майор Никола Рибаров. Той трябва да започне операциите с недокомплектовани части.

Конницата значително по-рано пристига и заема уточнения плацдарм в района на селата Багреници, Берсин, Граница и Нови чифлик. Щабът се разполага в Пиперков чифлик. В дните преди офанзивата дивизията е изнесена към с. Ваксево. На 30 септември 1915 г. от Дупница в Кюстендил пристига щабът на 2-ра армия с командващия ген. Г. Тодоров. Настанени са във сградата на Военния клуб. След няколкодневното отлагане офанзивата срещу Сърбия е определена да започне в ранните часове на 1 октомври 1915 г.²⁸

Кюстендилският пограничен пункт на ВМОРО под ръководството на началника му Ангел Узунов е преформатиран в разузнавателен пункт и осигурява преминаването по каналите на чети, оръжие и снаряжение към съседните и по-отдалечените райони на Вардарска Македония. В навечерието на войната бойните формирания се намират в определените им райони. Сценарият е познат и е проигран в предишните конфликти. А. Узунов отдава конкретните заповеди до Паланечката, Кратовската, Кочанската, Царевоселската и други чети. Първата задача е от 28 септември да започне прекъсването на телеграфните и телефонните връзки на противника. С нея са натоварени не само четниците, а също куриерите и бежанците. Следва нареждане за събирането на сведения за разположението на съответните подразделения. След започването на бойните действия всички революционни звена се поставят в услуга на българската армия. „От горното виждате, че ни предстоят важни събития и се намираме пред война с изменниците сърби, които ни ограбиха Македония. Това е достатъчно да знаете, за да изпълните с най-голяма грижа онова, което се иска от вас и за което вие сте се нагърбили доброволно и с особена преданост“ – заповядва А. Узунов. Още на 30 септември 1915 г. по каналите обратно през Гюешево и Черната скала пристига информация за прекъсване на телеграфните и телефонните съобщения.²⁹ Първата част от заповедта е изпълнена, но за революционното движение предстоят още важни задачи. Кюстендилският пограничен пункт остава на берлинската бразда и споделя политическата ориентация.

Документалните реквизити за обявяване на война, последвани от прекъсването на държавната граница от въоръжените сили, окончателно фиксирани

сират тежестта на направения избор. Няма връщане назад. От създаденото положение може да се излезе или като победител, или като победен. Патовите ситуации са рядкост или по-скоро изключение. Двете крайности България вкухва през 1913 г. – на триумфа и на поражението. Тогава конфликтът е локален с балкански размери. Сегашният вече е световен с геополитически капацитет. От направения избор между двата блока на европейските велики сили зависи не само бъдещето, а оцеляването на държавата. Каквото и да си говорим, тя е плод именно на тяхното споразумение на конгреса в Берлин. Крайният резултат е най-важен, защото над единия изход от войната стои сентенцията „горко на победените“. На другия цинично-оптимистичният израз – „победителите не ги съдят“.

2. Изпълнението на заповедите

Опитът на премиера В. Радославов да разсее съмненията, че обявената обща мобилизация всъщност е поддържане на въоръжен неутралитет по подобие на Швейцария и Холандия, едва ли има изгледи за успех. С реципрочни действия отговаря Гърция и съсредоточава части в Егейска Македония. Румъния струхва войски от север. Съглашенската дипломатия протестира и поставя ултиматум за преориентиране на България. Предприети са действия планираният десант в Солун да бъде осъществен. Вензелос дава зелена светлина и експедиционният корпус за Дарданелите е пренасочен към Вардарската долина. Гърция се отказва от намеса в полза на Сърбия. Тази задача остава за войските на Антантата, които стъпват на Солунското пристанище. Отгук по железницата трябва да се реализира помощта към Белград. На 22 септември 1915 г. частите на експедиционния корпус на ген. Морис Сарай започват да слизат от корабите, за да достигне живата сила до края на месеца в размер от 40000 души. На същия ден посланиците на съглашенските държави, в това число и на Сърбия, в София обявяват скъсване на дипломатическите отношения с България. Какво остава след подобен акт освен непосредствената подготовка за война. Тя навлиза в решаваща фаза, защото немските и австроунгарските войски правят също воден десант след съглашения и на другия ден след тях преодоляват реките Сава и Дрина, а на следващия – Дунав. Скоро пада Белград и редица други сръбски градове. Все пак военновременно столицата е прехвърлена в Ниш.

Забавянето на мобилизацията и отлагането на началото на бойните действия с няколко дена от България се посреща с огорчение от съюзниците. Друг въпрос, който буди тяхното недоумение, е липсата на официален главнокомандващ, с когото генералните щабове да поддържат връзка. По конституцията на Царството държавният глава е натоварен с тази функция. Фердинанд обаче счита, че след Балканските войни няма нужния автори-

тет за нея. Той отклонява възможността да бъде заместен от престолонаследника княз Борис. Отхвърля и фаворита на правителството това да бъде бившият му помощник ген. М. Савов. С тази кандидатура при него се явява военният министър ген. Н. Жеков. Получава се известна конфузия, повод за клюки, защото след срещата на 23 септември 1915 г. с рестрикт именно Жеков е назначен за главнокомандващ на Действащата армия. Върховното командване на всички въоръжени сили, както е по конституция, остава в ръцете на царя. За нов военен министър е назначен генерал-майор Калин Найденов. Проигран е опитът ген. Н. Жеков да съвместява и двете длъжности. С цел да се всяват по-лесно интриги в командването, е елиминиран опитът фаворитът му полк. Иван Луков да бъде назначен за началник-щаб. Той остава началник на оперативния отдел и помощник на ген. К. Жостов, който запазва поста си.³⁰ Все пак кумът на Жеков полк. Михаил Сапунаров ръководи Полската канцелария.³¹ Така броени дни преди включване в световния конфликт стават окончателно известни всички ключови фигури в армейското командване.

В столицата София се разполага Общата Главна квартира на Действащата армия. Тя се състои от Щаб на Действащата армия (ЩДА), който включва Оперативен отдел, Полска канцелария, Управление на началниците на артилерията, на инженерните войски, на военносанитарната и военносъдебната част. Другата структурна единица е Главното тилово управление. Непосредствено на Главната квартира са подчинени и следните подразделения – Ординарчески ескадрон, Ескортен полуетадрон, Военнополицейски ескадрон, Военнополицейски полуетадрон на Главното тилово управление, Железопътна дружина, Понтонна дружина, Телеграфен парк, Радиотелеграфно отделение, Автомобилно отделение, Аеропланно отделение, Инженерна работилница с главен интендантски склад, Базисен санитарен магазин и Флот. Целият личен състав включва 3 ескадрона, 570 офицери и чиновници и 8322 войници. От тях в самата Обща Главна квартира има 231 офицери и чиновници и 454 войници.³²

Разполагането на армията и заемаването на изходно положение за започване на бойните действия са сигурен сигнал за обявяване на война. В този процес се случват инциденти с противникови подразделения. Български войници завземат няколко стратегически върха около Салашкия проход и успяват да ги задържат въпреки контраатаките. Явно тези сблъсъци са недостатъчни за търсения повод за война. На 30 септември 1915 г. Българската телеграфна агенция съобщава за сръбски нападения около Трън, Босилеград и Кюстендил. Пропагандните трикове за посочването на агресора влизат в ход. Началникът на ЩДА ген. К. Жостов записва в дневника си: „Плоски измислици. Все си оставаме ориенталци. Аз си казах мнението, че съм против подобни лъжи и претексти, които много скоро ще се опровергават и само ще се изложим пред хората. Ние имаме достатъчно мотиви и от най-сериозно естество. Няма защо да лъжем. Толкова повече, че сърбите са предизвикатели, те скъсаха отношенията си с нас. Издаде се манифест. Той

има по-достоеен език. Невярна е само фразата, че се заповядва на войските да очистят нашата територия от сърби. Такива няма“.³³

Манифестът, носещ дата 1 октомври 1915 г., оповестява мотивите за започването на войната. Като се изолира текстът, станал повод за реакция на ген. Жостов, са изтъкнати редица причини България да влезе във война със Сърбия. Всичко се върти около загубата на Македония и нежеланието на Белград да пристъпи към мирна ревизия. Два пъти се споменава името на тази географска област. На два пъти е посочена основната цел – освобождението на българите от сръбско иго. Два пъти централните империи са припознати като съюзник. „Изтощени и изморени, но не и победени, ние трябва да свием знамената за по-добри дни. Добрите дни настанаха много по-скоро, отколкото можехме да очакваме“ – така лирично е формулирана причинно-следствената връзка с Междусъюзническата война. Общо взето фактите се въртят около балканските ни работи. Нищо не се споменава за въвлечане в конфликта със Съглашението. Едва ли в София си мислят, че той ще бъде избегнат. Манифестът естествено визира обявяване на война на Сърбия.³⁴ В следващите няколко дни Англия, Франция и Русия официално заявяват, че се намират в същото положение с Царството.

В ранната утрин на 1 октомври 1915 г. българската армия започва бойни действия на сръбска територия. Заповед на главнокомандващия ген. Никола Жеков формулира стратегическата цел пред офицерите, подофицерите и войниците. Включването във войната се базира на стремежа за национално обединение. „Ние не отиваме да туряме окови, а да ги трошим, ние не отиваме да завоюваме, а да освобождаваме“ – определя на коя от двете страни на морала застава България. Накърненото достойнство от предишния конфликт вика за отплата, като Сърбия е припозната за основен виновник, но внимателният прочит буди съмнение, че не всички противници са назовани. Действията сега засега са срещу Сърбия. Духът на манифеста логично присъства в заповедта: „Победните знамена, които свихме за по-добри дни, отново се развяват и под тях стои сплотен, едиnodушен и силен целият български народ“. Националното единство в такъв момент безспорно е най-важният капитал, но подобно като това от есента на 1912 г. едва ли може да се очаква.

На 1 октомври 1915 г. българският юнак с щика си отваря вратата на Македония. Първите дни на войната започват с победи. Седма дивизия завзема Царево село и Пехчево, отхвърля противника от Калиманските позиции и се спуска към Кочани. В боя е въведена и Кавалерийската дивизия, която продължава настъплението пред пехотата, достигайки Щип и Велес. На север 3-а дивизия в кървави сражения отхвърля противника от позициите при Китка и Чопина, обхожда Султан тепе, завзема Крива паланка, пробива на Страцинската позиция и влиза в Куманово и Прешево. Така към 7 октомври 1915 г. приключва Овчеполската настъпателна операция. Железопътната линия Солун-Ниш е прекъсната за движението на противника. Първи още на 3 октомври това правят части от дивизията, след което превземат

Враня и изпълняват замисъла на командването.³⁵ Със заемането на Скопие и Качанишкия проход на практика са прекъснати комуникациите между старите предели на Сърбия и Вардарска Македония, или образно казано, държавата е разсечена на две части. Железниците и пътищата са поставени под български контрол.³⁶

Първият ден на войната е посрещнат с приповдигнато настроение в Кюстендилско. Вл. Караманов докладва: „Навлизането на победоносната българска войска по цялото протежение на граничната линия на окръга в неприятелска територия се посрещна с най-голяма радост от цялото население. Духът значително повдигнат“. Преминаването на един аероплан по посока от запад на изток над центъра на с. Трекляно е единственото отбелязано произшествие. Бойните действия се усещат по долитащите звуци от недалечните сражения. Времето се разваля, завалива дъжд, който по върховете преминава в сняг. Дали сега е подходяща промяната на определението „Българско лято“ с ново – „Българска есен“. Като изключим междусъюзническият конфликт през XX в., за България войните все започват през този сезон.

Педантичен в изпълнението на служебните задължения, Вл. Караманов държи в течение на събитията прекия си началник – министъра на вътрешните работи. На 3 октомври новините показват победната перспектива. След падането на Царево село и Пехчево, същия ден на обяд е превзет градецът Крива паланка. Две тенденции започват да се развиват в резултат на сраженията – транспортирането към Кюстендил на ранени български войници и на пленени сръбски. От първите са докарани около 100 пострадали, а от вторите повече от 50 заловени. Този процес кулминира през следващите дни и с отдалечаване на сраженията постепенно затихва и придобива други характеристики. Сериозният пик е на 4 и 5 октомври, когато на групи са докарани по обобщени данни над 400 и 1000 ранени. Последните са предимно от 11-и и 46-и полк, сред които има десетина офицери. За освидетелстването им от щаба на 2-ра армия назначават комисия в състав – председател подп. Жабински, командир на 13-и маршеви полк, и членове – санитарен поручик Тангилов, началник на 7-а армейска етапна болница, и санитарен поручик Астарджиев, началник на местната военна болница. Следващия период пристигналите са в „ограничено количество“. Тежко ранените са евакуирани във вътрешността на Царството или в столицата.

Пленниците запазват значително по-дълго време числена актуалност. След първата партида от повече от 50 пленници следват дневно групи от 470, 750, 534, 596, 57, 39, 154, 64, 197 души. Последната дори е разделена на „136 македонци и 61 чисти сърби“. От други бележки става ясно, че значителна част от предалите се са българи от Македония. Тяхното поведение подсказва настроението им към войната – „постоянно просят милост и освобождение“. Локализираните са дори участници в Македоноодринското опълчение, награждавани с ордени за храброст. Въобще мотивацията на местните българи да се сражават с българската армия изглежда сведена до нула.

Те избягват да се идентифицират със сръбските шайкачи и предпочитат да са гологлави, с кърпи или шамии на главата. Според събраната информация се оказват предимно от западните райони на областта – Тетовско, Скопско, Битолско и Охридско. Пак на групи са изведени във вътрешността на държавата. Заедно с хората се транспортира трофейно оръжие като пушки и оръдия с раклите им. Най-сериозен натиск от притока на пленници в Кюстендил се чувства през първите две седмици на войната, когато се провеждат основните бойни действия в северната част на Македония.³⁷

Развоят на сраженията привлича вниманието на ключови фигури от елита на армията и държавата. Още на 4 октомври 1915 г. през града преминават главнокомандващият ген. Н. Жеков, престолонаследникът княз Борис заедно с брат си княз Кирил и други военни лица. Целта на визитата е посещението на Крива паланка, в която са придружени от командващия 2-ра армия ген. Г. Тодоров и окръжния управител Вл. Караманов. Пътуването става бавно, защото шосето е задръстено от разни транспортни средства. Пристигнали на място, те наблюдават движението на частите към Страцин и Куманово, откъдето долита екотът на войната. Разбрали за присъствието на високите гости, паланчани започват да викат „ура“ и да целуват ръцете на главнокомандващия и на князете. Завърнали се привечер в Кюстендил, те отпътуват веднага за столицата.³⁸

На другия ден към обяд по жп линията от София през Кюстендил за Гюешево преминава специалният влак на цар Фердинанд. Пътуването на монарха е „строго инкогнито“ и не се отбива в града. Той заедно с престолонаследника и премиера посещава Крива паланка, където са посрещнати с цветя. Завръщането става в обедните часове на следния ден, но този път престояват на гарата три часа и се завръщат в столицата.³⁹ Кюстендил отново не е удостоен с посещение. Все пак факторите, заплашващи живота на царя, вече отсъстват от града. Наследниците на струмци – 13-и полк, са заети от бойни действия в Моравската долина, а революционерите са авангард на армията в Македония. Може би този път просто няма интерес към града.

Или е уведомен, че през Радомирско за Кюстендилско започва да се движи не чета или група, а 11-а пехотна Македонска дивизия. Заповедта на началника на ЩДА ген. К. Жостов предвижда придадена към 2-ра армия 1-ва и 3-а бригада от съединението да заеме района Щип-Велес-Клисели, а 2-ра да се съсредоточи към Куманово. Задачата е да има готовност за отразяване на англо-френско проникване по долината на Вардар. Партизанските действия са възложени на подразделения от 3-а бригада, командвана от полк. Александър Протогеров, в състав 5-и Македонски полк, предвождан от подп. Борис Дрангов и 6-и Македонски полк от подп. Пейо Банов. Тя се движи най-бързо и на 7 октомври е край Ново село, на 9 при – Кадин мост, 10 – Църварица, 11 – Царево село, като следващите няколко дни преминава през Кочани и Щип за района на Криволак. Тук са основните сражения с англо-френския корпус. Първа бригада се движи по същия маршрут, заед-

но с дивизионното командване. Докато пътят Радомир-Коняво има добри характеристики, то към Таваличево при дъждовно време проходимостта е по-трудна. Още по-лошо е състоянието между Кадин мост и Царево село. Камioni не могат да преминават. „При село Друмохар (от гръцки език – хубав път, б.а.) калта достигаше до две педи и движението ставаше свършено затруднено“ – пише началник-щабът на дивизията полк. Петър Дървингов. Ситуацията е сходна и по долината на р. Речица до Църварица. Артилерията има същите трудности. Духът на войниците е на висота – те отиват в родната Македония. Друг проблем, добре познат от мобилизацията, е осигуряването на достатъчно храна за хората и животните. Снабдяването с хляб куца въпреки откритите магазини в Царево село и Гюешево и подвоза от Кюстендил. През последните две населени маста преминава 2-ра бригада, която към 18 октомври 1915 г. достига до местоназначението си при Куманово. Така дивизията е разположена в районите си по първоначалните разчети.⁴⁰

На същите места е прехвърлена и 5-а пехотна Дунавска дивизия. Извадена от състава на 3-а, тя е придадена към 2-ра армия. Превозването ѝ е извършено от районите в Северна България предимно по железницата. На 15 октомври от Кюстендил потегля 2-ра бригада – 18-и, 20-и пехотен и 11-и артилерийски полк, през Деве баир и Крива паланка и на 19 същия месец достига до Бояновци. Щабът на дивизията след престой в града преминава по същия маршрут до Прешево. Трета бригада – 49-и, 50-и полк и придадените им подразделения, тръгва от Кюстендил на 17 и достига крайната си цел при Клисели на 25 октомври 1915 г. Първа бригада по жп линията достига до Костенец баня и по шосе се придвижва през Самоков–Дупница–Кочериново–Царево село–Кочани–Щип до зоната на бойните действия. С прехвърлянето на тези съединения и още подразделения 2-ра армия значително е усилена. Във войната срещу Сърбия нейният числен състав достига 2875 офицери и лекари, 489 чиновници, 225 091 подофицери и войници, 43 694 коня и 40 246 вола.⁴¹ Единадесета и 5-а дивизия се съсредоточават и преминават от Кюстендилския край. Безспорно географията не може да бъде заобиколена, обстоятелство, което подчертава ключовата роля на района. Заедно с първоначалните съединения, значителна част от живата сила и снаряжението на 2-ра армия използват Кюстендилския плацдарм. При подготовката и началото на войната районът играе ключова роля, която трудно се съизмерява с някой от другите пригранични краища на държавата.

Лошото време по една по-късна традиция все изненадва българите. Изглежда и в началото на войната този фактор оказва своето негативно влияние. В Кюстендилско то е дъждовно, мъгливо и със сняг по планините. Влошава се състоянието на пътя Деве баир-Крива паланка. Обстоятелството не е пречка щабът на 2-ра армия да премине по него и да се установи в последния градец. В Кюстендил обаче продължават да присъстват важни фактори. На 11 октомври 1915 г. в 4 часа рано сутринта в специален вагон, част от военен влак, пристига царица Елеонора, придружена само от своя

фригел адютант майор Илиев. Облечена в униформата на медицинска сестра, с най-скромни обноски тя прави впечатление на обикновена жена. Владимир Караманов своевременно е уведомен за пристигналата особа и прави визита на гарата. Приет веднага, той запознава царицата с положението в града и района. Информирана за ситуацията и придружена от управителя, тя посещава първо държавната болница, превърната във военна. След среща с персонала Елеонора влиза във всички стаи на ранените и провежда разговори, в които дава кураж и надежда за скорошно оздравяване. „Мнозина от тях бяха дълбоко трогнати от царското внимание и се видяха сълзи по очите им от радост“ – разказва Караманов.

Посетени са другите военни болници, настанени в училищни сгради, включително и в тази на Мъжката гимназия. Царицата не си спестява критиките при констатирани нередности и запознава съответния началник. Проблеми има, защото доскоро в пригодените помещения за болните са обучавани деца. Към обяд в Окръжното управление тя провежда среща с ръководството на женското дружество „Майчина любов“. В центъра на разговорите са грижите за ранените войници и дейността на питателния пункт, открит на кюстендилската гара. Височайшата особа поздравява за направените усилия и насърчава дружеството да се ориентира към откриването на такива звена и в болниците на града.

След кратка почивка и обяд към 3 часа след пладне царицата заминава за Гюешево и се завръща вечерта в Кюстендил. Посетена е тамошната болница, лекуваща няколко десетки тежко ранени войници. Пренощувала във вагона на гарата, на другия ден сутринта отново обикаля лечебните заведения в града. Сред населението и пострадалите се говори за нейното майчинско поведение и отношение. Царицата оставя много добро впечатление с положените грижи и показаните обноски. На изпроводяк поставя пред Вл. Караманов задачата да се ремонтира улицата от гарата до държавната болница и особено един участък в района на махалата „Аджундар“. Думата на височайшата особа на две не става и още до вечерта общински служители застилат въпросната отсечка с чакъл и пясък. По нейно настояване е ускорено строителството на дъсчен навес за подслон на ранените в района на гарата, които дотогава престояват на перона или в чакалнята. Напътствията и забележките имат своята основателност, но съпричастността си към бедните войнишки семейства тя показва, като оставя на управителя сумата от 1000 лв. да ги разпредели на най-нуждаещите се в окръга. Царица Елеонора напуска след обяд града и заминава с влак за столицата.⁴²

Същата вечер в Кюстендил пристига новоназначеният председател на Паланечката тричленна комисия. Той заминава за назначението си по пътища, които са в много лошо състояние. Особено сериозно е положението на шосето между Гюешево и Крива паланка. За ремонта му са привлечени няколкостотин души от местното население и 350 пленници. Въпреки сложната метеорологична обстановка през окръга във всички направления продължават да се движат различни войсковы части.⁴³

Към 14 октомври 1915 г. в Кюстендил са разположени множество подразделения и учреждения. Тринадесета маршева дружина и 13-а допълняюща дружина от 7-а дивизия обитават казармата с общ числен състав от 340 души. Трети етапен полк от 3-а Балканска дивизия се помещава в района на джамията на улица „Александровска“ № 463. При „Големия мост“ битуват 142 души от 13-а опълченска дружина, а 13-а етапна дружина е в махала „Аджундар“. Щаба срещу пощата обитават 13-о военнополково окръжие, Кюстендилското комендантско управление и командването на 26-а опълченска дружина, която охранява жп линията Кюстендил-Гюешево. Местната военна болница се помещава в сградата на държавната, а етапната на Мъжката гимназия. В последната е установена евакуационната комисия на 2-ра разпределителна болница. Помещенията на окръжната ветеринарна лечебница приютяват ветеринарната лечебница на 2-ра армия. Втора армейска хлебарска полурота е в Земеделското училище, а в двора му транспортното депо на 2-ра армия. На гарата лагеруват 2-ри военен разходен огнестрелен склад, 11-и базисен огнестрелен склад, 2-ри базисен огнестрелен парк и 3-и огнестрелен парк. В трапезарията е разположен разходният санитарен склад на 2-ра армия, а в училище „Отец Паисий“ разходният магазин на 3-а дивизия.⁴⁴ По всичко личи, че подразделенията имат предимно тилови функции и са свързани с части от дислокацията на 2-ра армия.

На 14 октомври 1915 г. от София с правителствен влак в 12 часа на обяд в Кюстендил пристига Общата Главна квартира на Действащата армия.⁴⁵ Преместването е подготвяно по-дълго време. Още на 5 октомври сградата на Девическата гимназия, разположена на централния градски площад, е реквизирана за военна болница. До вечерта е освободена и занятията са възстановени, но на 8 октомври са прекратени отново, защото е определена да приюти Главната квартира.⁴⁶ Възможно е решението за преместването да е взето значително по-рано. Съпругата на главнокомандващия свидетелства: „Всички разговори около назначения, разпределения и пр. ставаха у нас. Слушах, разбирах и колебания, и увлечения. Често Никола и ген. Сапунаров говореха за всичко. Генерал Сапунаров бе назначен за началник на канцеларията. Избираше се място за главна квартира: Княжево, Рилския манастир или Кюстендил. „За“ и „против“ имаше много. Спряха се на Кюстендил, далеч от София, по-изолирано, хубави съобщения, трен, автомобилен път и пр. За нач.-щаб бе определен ген. Жостов, за адютант на Никола капитан Стойчев. Заминаха за Кюстендил, а аз останах с детето в София. На Никола определиха квартира у Хр. Славейков“.⁴⁷ Едва ли само кумецът и кумът са взимали всички решения и то в тесен семеен кръг, но върху Кюстендил се стоварва тежестта на направения избор. Градът е избран за седалище на най-висшата военна структура в държавата. Капацитетът му е достатъчен да поеме всички служби, изграждащи Главната квартира.

Със заповед се командироваха главнокомандващият на Действащата армия ген. Н. Жеков с адютанта му ротмистър Ив. Стойчев, началник-щабът ген. К. Жостов с адютанта му поручик Василев и помощникът му и начал-

ник на оперативния отдел полк. Ив. Луков, офицерите за поръчка генерал-лейтенантите Р. Петров и Пр. Тенев. В състава на оперативния отдел са още подполковник К. Георгиев, началникът на оперативната секция майор И. Бакърджиев с помощника му капитан К. Трифонов и офицерът за поръчки поручик П. Герчев. Капитан И. Няголов отговаря за съпровождане на военните аташета. Разузнавателната секция се оглавява от майор Ст. Нойков с помощник-поручик К. Дервентски. Началник на топографската секция е подп. Г. Караюрданов. Оперативният отдел включва още началник-станция със седем телеграфисти; завеждащ склада на картите с четири картографи, двама литографи, фотограф, гравьор и писар; също деловодител, архивар, регистратор, експедитор, двама писари и трима разсилни. Военен художник е Георги Евстатиев, а преводач Владислав Юрданов.

Полската канцелария е оглавена от полк. М. Сапунаров. За секцията по личния състав отговаря майор Д. Бъчваров с помощник-началници майорите Ем. Ангелов и Хр. Топалов. Военнополицейската секция се оглавява от майор П. Тасков с помощник подпоручик Огнянов. Капитан Ив. Кючуков е началник на адютантската секция, помощник-началник на комендантската секция е ротмистър Г. Кисъов, а началник на обоза на същата подпоручик Купунов. Офицери за поръчка са полковник Б. Калев и майор В. Жеков. В канцеларията работят още шестима писари; по двама деловодители, регистратори и разсилни; по един чиновник за поръчка, архивар, експедитор и готвач. В нейния състав са включени главният военен свещеник иконом Апостол Георгиев и помощникът му дякон Иван Димитров.

Същия ден в Кюстендил към щаба се присъединяват началникът на комендантската секция полк. Кметов, временният фригел адютант на царя капитан Хр. Калфов, военният художник Борис Денев и други служители. Ординарческият ескадрон при Полската канцелария, предвождан от ротмистър Кермикчиев, в състав 147 долни чиновци със 130 коня според предписанията пристига от Горна баня. Само до края на месеца редица офицери и чиновници са сменени или допълнени към състава на Главната квартира. Например капитан И. Няголов е назначен за началник-щаб на Сборната дивизия. Полк. Б. Калев е командирован за комендант в Скопие. На 20 октомври към щаба на Действащата армия е зачислен като „шифрър“ секретарят от Външно министерство и запасен поручик Георги Кюсеиванов. Престоят му се оказва кратък, само няколко месеца. Уволнени са главният военен свещеник иконом А. Георгиев и помощникът му дякон Ив. Димитров.⁴⁸ Мотивите на военното ръководство са свързани с тяхното бездействие в Кюстендил.⁴⁹ През града преминават и получават съдействие за пътуването си към бившите си екзархийски епархии митрополитите Неофит Скопски и Козма Дебърски.⁵⁰

Дни след преместването на Главната квартира към нея е командирован и щабът на телеграфния парк. Заедно с него пристига малка група войници, което провокира търсенето на начини за попълване на липсващия личен състав. Придадени са 53 бойци от 1-ва колоездачна рота, чрез които се орга-

низира летяща поща между Кюстендил и Куманово. Тя действа до прокарването на телеграфните линии.⁵¹ Едва ли в това напрегнато време може да се очаква някаква статичност. Основните фигури в главното командване на този етап остават по местата си.

Административните власти в Кюстендил се стремят да обезпечат удобни квартири за висшия генералитет. Реквизиционната комисия подбира най-качествените. Домът на бившия министър и председател на Народно-то събрание адвокат Хр. Славейков, на ул. „Цар Борис“ № 33, приема главнокомандващия ген. Н. Жеков. Началник-щабът ген. К. Жостов е настанен в съседната къща на улица „Цар Борис“ № 31, обитавана от семейството на адвокат Константин Ленков. Първоначално полк. Ив. Луков използва за апартамент едно помещение в самата Главна квартира. Сетне се премества на ул. „Сопот“ № 2 в къщата на Стаменко Тонев. Престолонаследникът и офицер за поръчки княз Борис при визитите си в града отсяда в дома на адвокат Васил Попниколов, разположен срещу „Офицерското събрание“. Сградата на последното се използва за клуб и столова на Главната квартира.⁵²

Месец след нейното настаняване съществено се променя картината на военните учреждения в Кюстендил. Две комендантски управления функционират – едното на ул. „Васил Левски“, а другото на жп гарата, и едно етапно комендантство в бившето Окръжно управление. Западно от читалище „Братство“ е разположена Полицейската секция при Главната квартира. Завеждащият тиловите служби и телефони обитава Централната поща, а срещу нея е установена Военната поща. Щабът на телеграфния парк при Главната квартира се настанява в къщата на Йордан Бозаджийски на ул. „Александровска“. Тринадесето полково военно окръжие заема помещение на ул. „В. Левски“. В казармата са щабът на 7-и сборен маршеви полк и 13-а допълняюща дружина. При инженерството в къщата на Моше Алкалай е щабът на 13-а опълченска дружина, до Първо мирово съдилище в дома на Георги Джанев на 26-а опълченска дружина, а срещу Земеделската банка на 29-а опълченска дружина. Щабът на 3-и етапен полк от 3-а балканска дивизия е при джамията, а 1-ва рота от 11-а етапна дружина – северно от новата общинска баня. Извън града в Хисарлъка е разположен 2-ри взвод от сборна балонна батарея, а на 2 км по пътя за Босилеград – аеропланно отделение под командването на поручик фон Блан. Местната военна и 2-ра евакуационна разпределителна болница са на старите си позиции в държавната такава и в Мъжката гимназия. На ул. „Александровска“ в къщата на Ранински е евакуационната комисия. Две части от 2-ра евакуационна болница са в Девическата гимназия и пансиона на църквата „Св. Мина“. При „Станционния мост“ са гарнизонната амбулатория, санитарното отделение за слабосилни команди и обозът на болницата. Базисният разходен магазин на 3-а дивизия е разположен в училище „Отец Паисий“, а интендантския склад на 11-а дивизия – в бирария „Македония“. Транспортното депо е в двора на църквата „Св. Димитър“, където е и щабът на 8-и спомага-

телен армейски транспорт. Щабът на 3-и спомагателен армейски транспорт е в източната част на града на ул. „Александровска“, а на 2-ри спомагателен армейски транспорт в зданието на В. Стойчов. Щабът на автомобилното отделение се установява южно от църквата „Св. Богородица“ в къщата на К. Лекарски. Помещенията на църквата „Св. Мина“ приютяват Ординарческия ескадрон на Главната квартира. Окръжното инженерство пък – 5-и пътен участък на 1-ва дивизия.⁵³ Сградата на читалище „Братство“ също е в услуга на армията. Там действа местната цензурна комисия и печатницата на щаба на армията. Срещу нея през площада е разположена Общата Главна квартира.⁵⁴ За един месец значително набъбва военното присъствие. По разчетите от началото на войната само в последната са съсредоточени 231 офицери и чиновници и 454 войници. Но с нея се движат и части на пряко подчинение.⁵⁵ Кюстендил се милитаризира до голяма степен, но предимно с командни структури и с тиловите звена.

Според Вл. Караманов присъствието на Главната квартира успокоява гражданството в несигурното военно време. От нейно име се издава бюлетин, в който са описани най-важните фронтови новини. Чрез него населението се информира бързо за положението на армията. Това е известна привилегия първи от гражданите в страната да се научават най-важните събития. Явно тази придобивка и разполагането на Главната квартира е осъзната от самия премиер, защото той нарежда на Караманов в ежедневните си телеграми да докладва за положението по фронтовете. Окръжният управител се справя с тази задача, като използва за повече информация началника на Оперативния отдел полк. Ив. Луков. У него остава впечатлението, че отношенията между министър-председателя и военното командване не са много добри.⁵⁶

Разполагането на Главната квартира в Кюстендил изглежда е сред причините да се затегне режимът на придвижване. Издадена е нова заповед за допълване на предходните мерки. Особено се настоява всички лица да носят надлежно оформени документи за самоличност. При установяване на липсата им нарушителят се арестува и предава на съд. Приемането на такива хора в хотелите и частните квартири също се преследва, а собствениците се подвеждат под отговорност. Работното време на дюкяните, кафенетата и кръчмите се ограничава до 20 часа, а на специалните гостилници до 21 часа вечерта. До последния час се ограничава и движението на населението по улиците на града. И в този случай нарушителите се арестуват и дават под съд.⁵⁷

Три дни след пристигането на Главната квартира на 17 октомври 1915 г. към 16 часа в Кюстендил идва и цар Фердинанд.⁵⁸ Явно българският монарх вече не може да отбягва града. Тук е настанена най-висшата военна структура в държавата. Още повече, дори легендарните заплахи за скъпоценния му живот вече са далеч – и наследниците на превратаджийския полк, и революционерите. Като изключим шегата, на царя все повече ще му се налага отскачане от столицата до Главната квартира. В това си първо посещение

разговорите му с генералите Н. Жеков и К. Жостов се въртят около условията за преговорите с Гърция. Германският началник-щаб Фалкенхаин кани българския главнокомандващ на Действащата армия в Неготин за привличането на Атина в орбитата на Централните сили. Стига се до извода ген. Жеков да не пътува под предлог, че е зает с командването. Всъщност се печели време за заемането на по-изгодни позиции по отношение на претенциите на елините.⁵⁹

Те зависят преди всичко от положението на фронтовете. Ключов момент за демонстриране на превъзходство над противника е завземането на военновременната му столица Ниш. Градът пада под българска власт към 15 часа на 23 октомври 1915 г.⁶⁰ Вестта в Кюстендил се разнася към 18.30 часа. Генерал Жостов изпраща бележка до окръжния управител: „Г-н Караманов, Ниш превзет! Урра!!“. Следва среща между двамата с размяна на благопожелания. Вл. Караманов се разпорежда веднага тържествено да бият камбаните на църквата „Св. Богородица“. Любопитното гражданство е информирано за новината. Събрано на площада, след кратки слова на управителя многохилядното множество манифестира до Военния клуб, където вечерят офицерите от Главната квартира. Те са извикани пред сградата, където са поздравени. Главнокомандващият отговаря с кратко слово и остава видимо доволен от направените акламации. Ентузиазизираното гражданство не се разотива, а обикаля по улиците и посещава военните болници. Ранените войници са обсипани с приветствия и благопожелания. След 22 часа множеството се прибира по домовете си, явно нарушило вечерния час, а окръжният управител изпраща поздравителна телеграма до царя и правителството. Монархът отговаря с благодарност за жеста. Красноречива е неговата мисъл, изпратена до Главната квартира, за превземането на сръбската военновременна столица. Фердинанд лаконично отбелязва: „Да, падна крепостта на подлостта“.

На следващия ден Ниш е основна тема на разговор сред кюстендилци. Прогнозите са, че войната със Сърбия върви към своя край. Извършена е необходимата подготовка и на 25 октомври в 10 часа в църквата „Св. Богородица“ е отслужен молебен за победите на българската армия и за превземането на Ниш. Това е първото събитие по рода си след започването на войната. На службата присъстват главнокомандващият, престолонаследникът и много офицери и граждани. Окръжният управител произнася кратка патриотична реч. През целия ден Кюстендил празнува триумфа на българското оръжие.⁶¹

Лидерът на революционната организация Т. Александров също посещава града. Той идва от Македония и се среща с престолонаследника и главнокомандващия. Конкретната му задача е да се договори за създаването на военното губернаторство, запазване на назначените вече под влияние на ВМОРО окръжни управители и околийски началници, за да се прочисти администрацията от шпиони и сръбски поддръжници. Целта му е да забави правителствените избраници за постигането на бързи резултати,

като по-нататък „да дойдат разбойниците на Радославов, с които ще знаем как да се борим“. Т. Александров успява да договори пленниците по произход от Македония да се насочват към допълняющия полк на 11-а дивизия и той да бъде запазен, вместо разпратен по други части. По въпроса постига съгласието на главнокомандващия и началник-щаб. От правителствените среди успява да уреди оставането на новоназначената администрация.⁶² Значителна част от околийските и окръжните началници преминават през Кюстендил, където им е оказано пълно съдействие при престоя и по-нататъшното пътуване.⁶³

Краят на войната със Сърбия все още не се вижда, но постепенно някои служби нормализират своята дейност. Причината е възстановяването на работа на множество чиновници, освободени от техните части. Започва да функционира отново общинската баня.⁶⁴ Кюстендилският кмет поставя пред окръжния управител въпроса за демобилизация от армията на всички неслужили данъчни общински съветници и служители в администрацията. „Опитът ни доказва, че не може да се работи с престарели хора или с млади неопитни младежи, защото работата е трудна и с тежки отговорности“ – настоява Д. Манчов. Вл. Караманов отклонява подобно ходатайство и се мотивира, че за целта е необходимо съгласието на армейските власти.⁶⁵

С демобилизацията обаче се извършват злоупотреби. До окръжния управител достига информация, че околийският началник Й. Гърков успява да освободи от военна служба и назначи в реквизиционната комисия свои съпартизани радослависти и лични приятели. Някои от тях спекулират с положението си и издават бележки за двойна реквизиция на приближени лица. Схемата е изпълнена чрез съдействието на командира на 7-а дивизионна област, който издава съответните документи. Караманов уведомява последния да коригира своята заповед. Поставен натясно от фактите и осветлен детайлно, военният началник своевременно я отменя. Окръжният управител докладва на по-високите си началници за злоупотребите на Гърков, но вместо да бъде наказан, последният е преместен на същия пост в съседния град Крива паланка. Явно машинациите му не спират и след намесата на съдебните власти – не само влиза в затвора, но изтърпява наказанието си, като работи с други провинили се по благоустройството на кюстендилските улици. Прибирането му „на топло“ става значително по-късно, когато вече са нанесени непоправими вреди.⁶⁶

Злоупотребите със служебно положение не са единствените в района. Забелязва се тенденция за спекулативно повишаване на цените на хранителните стоки. Въпреки определения предел редица търговци вдигат стойността на продуктите. При извършени проверки са констатирани нарушения и са наложени съответните санкции. Например овче месо се продава по 1 лв., или по 80 ст. вместо по 70 ст. за килограм. Засечени са сделки за говеждо от 1 лв. кг вместо по 80 ст. Сланина се търгува вместо по 1,50 лв. с 10 ст. повече, а свинска мас по 1,50 лв. кг вместо по 1.20 лв. Сиренето достига 1,80 – 2 лв. при определени 1,40 лв. за кг. Глобите за подобни деяния

са основно в размер от 25 лв., но се налагат и такива по 50, 10, 5 или 3 лв. Спекулативното повишаване на газта се наказва с 50 лв., а разреждането на прясното мляко с 5 лв.⁶⁷ За рибата все още няма данни, но е известно сред народа, че се вмирихва откъм главата. Фактите продължават да показват, макар и слаба, тенденция на отклонение от наложените норми. Изключването и далаверката си остават познати черти у българина, толкова забележително описани при знаменития Алеков герой.

Тревога сред управляващите и военното командване буди потенциалната опасност от проникването на противникови шпиони в България. Идентифицирани са действия от румънска и гръцка територия на недобронамерени фактори, които кроят планове срещу държавата. Особена активност проявява английският пълномощен министър в Атина, ангажиран с подготовката на диверсионни чети, рекрутирани от средите на местното българско население. Целта е да се атакуват военни складове и ключови места по жп инфраструктурата като мостове и тунели. Друг начин на въздействие на противника е разпространяването на слухове сред населението за проникването на руски, румънски и гръцки войски на територията на Царството. Понеже предписанията за ограничаване на движението на хора в зоната на театъра на военните действия не се спазва стриктно, се налага няколкократно напомняне на административните органи по места да вземат необходимите мерки. Изрично се забранява лица без конкретни ангажименти да бъдат допускани до тиловите зони на армията. Задължително се изисква открит лист за всеки, който има някаква работа в новоосвободените земи. Засечени са случаи цивилни лица да търсят своите мобилизирани сродници или да събират писма, без да са преминали през цензура. Ранени войници напускат и се прибират на своя глава по родните си места за лечение. От Кюстендил ЩДА издава специални нареждания за пресичане на подобни своеволия, като взисква спазване на установения ред при движението на военни и цивилни в зоните на бойните действия и тила.⁶⁸

За шпионаж в полза на Сърбия на смърт чрез обесване е осъден редник Илия Ризов Гошев, родом от с. Мусул, Кюстендилска околия, старши на граничен пост „Китка“. Следствието доказва, че предавал сведения за разположението на българските части в дните преди офанзивата. Деянието е извършено, разбира се, за пари. Финикийските знаци лесно замазват думи като дълг и чест. Присъдата е утвърдена от главнокомандващия и приведена в изпълнение в началото на ноември 1915 г.⁶⁹ На 18 същия месец от частта си избягва запасният редник Стоица Манев от с. Бистрица и на следващия ден се самоубива пред дома на родителите си.⁷⁰ Войната поставя на изпитание не само тялото, но и духа на човека и не всеки издържа на върховното напрежение.

Впрегатните животни също са поставени в трудни условия. Отстъпващият противник нанася сериозни повреди по собствената си жп инфраструктура. Линията София-Ниш-Враня на много места е разрушена. Тя е единственият модерен транспорт, който може да осигури доставката на хра-

на и снаряжение на настъпващите български части. Другата възможност е използването на кервани от коли, теглени от впрегатен добитък. Наличието на достатъчно подобни транспортни средства в държавата е предпоставка за съсредоточаването на необходимото количество на определени места. Главното тилово управление приема вариант да се изградят депа по другата жп линия, която води от столицата към границата с Македония. Такива са открити на гарите Радомир, Кюстендил и Гюешево.

От цялата страна към тях са насочени конски и волски впрягове. Нередностите са забелязани още при мобилизирането. Колите не са оборудвани според изискванията и много не притежават платница. Не е предвиден фураж и животните пристигат гладни на посочените места. Коларите също не са с необходимото облекло и снаряжение. Отделно са на различна възраст, като дори има и деца. На депата също не е извършена сериозна организация. Няма осигурен фураж и навеси за добитъка, както и храна и подслон за хората. Опитът да се реквизира необходимото от Кюстендилски окръг, се проваля, защото няма достатъчни количества. Първо, реколтата е слаба и второ, преминалите войсковы части също са снабдявани оттук. Въпреки сигналите на Вл. Караманов още от началото на мобилизацията за доставка на необходимите припаси, не е извлечена необходимата поука. Допълнително влошаването на метеорологичните условия, превалияването на сняг и настъпилият силен студ усложняват обстановката. Оставени на открито и без достатъчно храна, животните започват да измират. „Трябваше в тия дни да бъде човек в Кюстендил, Радомир и гара Гюешево, за да види с очите си грозната картина – що представляваха тия големи транспортни депа. Това не бяха депа за жив и за най-сериозна работа добитък, а истински депа за умирающ и мъртъв добитък, като че ли нарочно образувани, за да се умъртви, поради неразпоредителност и явната неспособност, десеткхилядният, полезен и здрав добитък, събран само едва преди няколко дни от населението из всичките краища на Царството. Всичките околности на депата, както и всички пътища, водещи към тях, бяха осеяни от мършките на измрелия хиляден добитък, които не с дни, а със седмици и месеци трябваше да се заравят, за да не причинят от разлагането си епидемии между населението и войската“ – спомня си Вл. Караманов. Проблемът се прехвърля от една институция към друга. Мерки са взети едва през последния месец на 1915 г., като са построени дъсчени бараки в Кюстендил и по пътя Кадин мост-Царево село. Основната заслуга за негативния резултат е на Главното тилово управление и на началниците на транспортните депа. Фураж в други райони на държавата има, но не е доставен своевременно в Кюстендилско. Самият Караманов дава противоречиви оценки за броя на измрелия добитък, но най-често срещаната цифра е в рамките на 100000 броя. По негово определение е опропащено едно многомилionно народно богатство поради непредвидливост и неспособност. Дори с кожата на умрелите животни се извършват злоупотреби, като са подменяни с по-малки по обем.⁷¹ По същото време в Кюстендил са констатирани случаи на болестта „шап“ по говедата.

Предприети са мерки, като е наложена карантина.⁷² Войната поглъща огромни ресурси на държавата и ги превръща в човешка и животинска леш. Стадото се стопява, но както е известно, във всяко има и мърша. Тя обаче се появява и във висшия ешелон на управлението.

Решаването на въпроса със снабдяването на армията принуждава командването на търси германска помощ. Със собствени сили се извършва ремонт по железницата Пирот-Ниш-Враня. Немците обещават изпращането на специалисти за възстановяване на разрушените участъци и за строителството на полска теснолинейка от Гюешево до Куманово.⁷³ С проучването на последната е натоварен поручик Ридел. От 13-а допълняюща дружина командироваат за негов преводач неслужилия данъчен войник Емануил Попдимитров.⁷⁴ Дековилките навлизат в България през световния конфликт и на тях започва да се разчита за транспорта на жива сила и снаряжение по фронтите. Предприетите действия все още са в начална фаза и доставките се осигуряват с обози.⁷⁵

Напрежението в Главната квартира не намалява. Войната се води на два фронта – срещу сръбската армия и англо-френския корпус. Дъждът и снегът спомагат за повреждането на пътищата. Снабдяването на частите се затруднява. Гладът и студът съпътстват войника и животните. Ген. К. Жостов гледа да щади силите на армията и държавата. Това е основната част от неговата философия при преговорите и отношенията с германците. Постепенно той си навлича тяхната неприязън. Главнокомандващият показва повече склонност към дипломатичност. Все пак той е човекът, който води или участва в конкретните преговори. Отлаганата среща с Фалкенхайн се провежда в началото на ноември 1915 г. в Парачин. Ген. Жостов чертае план, като настоява за ограничаване на българските действия на сръбска територия и насочването на 1-ва армия в Западна Македония. Командващият ѝ ген. Климент Бояджиев е орисан да освободи родния си град Охрид. Прехвърлянето на сили към Албания и Черна гора се приема по-скоро като изключение. Началникът на ЩДА настоява за излаз на Адриатика и корекция на границата с Гърция на районите на изток от Струма и с Костурско и Воденско. Елините трябва да бъдат компенсирани с част от държавата на орлите. Доколко мнението на Жостов е прокарано в Парачин, става ясно след няколко дни. По негова оценка, напротив, германците стават все по-нахални. При завръщането си главнокомандващият не показва особен интерес към дейността в квартирата. Началникът на ЩДА е приет късно вечерта, но пък полк. М. Сапунаров – веднага след пристигането. Жостов иронично го нарича „дясна ръка“ на Жеков.⁷⁶ Явно е, че те са по-близки – нали са кум и кумец. Семената на съмнението ефективно са посетили. Интригите навлизат в дейността на Главната квартира сред най-високата ѝ част. От тях се възползват всевъзможни фактори, в това число, разбира се, и вечно подозрителният монарх.

В Кюстендил започват да пристигат различни подразделения и представители на съюзниците. Група от осем подофицери и ефрейтори от нем-

ския 6-и пионерен батальон се установява в града.⁷⁷ Мисия на австрийския Червен кръст, ръководена от майор граф Бланкенщайн, придружена от германския им колега фон Ейфе, прави посещение при ген. К. Жостов. Българският началник-щаб им препоръчва планираната болница да бъде разположена в Горна Джумая, а питателният пункт в с. Левуново. Като техен спътник е командирован началникът на военносанитарната част д-р ген. Бацаров. Визитата на чужденците е последвана от майор Нидман, изпратен в щаба на 2-ра армия като началник на всички германски картечни, камсионни, жп команди и тежка артилерия. Тези подразделения преминават на българско оперативно подчинение. При това посещение немецът също е посрещнат от К. Жостов. Той, за разлика от главнокомандващия, не отсъства често от Кюстендил. Ген. Н. Жеков пътува повече, като му се налага заминаване за столицата за разговор с турския помощник-главнокомандващ Енвер паша. След завръщането си заминава за фронта в Македония. Началник-щабът негодува от отсъствието на най-важния фактор в командването, а и от тенденцията да бъде отбягван от него. Облаците все повече се съгъстват над ген. К. Жостов.

Усложняването на атмосферните условия довежда до големи трудности. В средата на ноември 1915 г. зимата вилнее с пълна сила. Сняг и студ сковават земята, а на фронта бойните действия продължават. Влошаването на климатичните фактори води до увеличаване на проблемите със снабдяването. Жп линията от столицата до Кюстендил бива затворена поради повреда. Обстоятелството принуждава потеглилите за Главната квартира княз Борис, ген. Н. Жеков и подп. П. Ганчев да пътуват с автомобили. Те усещат на гърба си лошото време, като за облекчаване на страданията им ген. К. Жостов изпраща насреща им фойтон. Пристигат в града през нощта на 15 ноември 1915 г.⁷⁸ Същия ден в 10 часа в църквата „Св. Богородица“ по повод бойния празник на армията се повеждат панихида за падналите герои и благодарствен молебен за победите.⁷⁹

Те не са никак малко и на Косово поле, където е приклецена сръбската армия, и във Вардарска Македония, където англо-френският корпус преминава в отстъпление. Изтеглянето им на гръцка територия поставя въпроса за определянето на Атина към един от двата блока. Иначе как да бъдат преследвани от войските на Централните сили. Елините държат на своя неутралитет въпреки обещанията на крал Константин да последва своя шурей кайзер Вилхелм. За инструкции в Кюстендил е повикан българският военен аташе в Атина майор Каблешков.⁸⁰ Докато дневникът на ген. К. Жостов мълчи за тази визита, въпреки че е повикан с негова заповед, то в германската легация са надлежно информирани за дадените инструкции. Задачата му е да проведе първоначално няколко необвързващи разговора. По същото време са започнати преговори с немско посредничество. На тях разчита ген. Н. Жеков, като те се водят от военните, вместо от политиците. Съгласието на царя е осигурено, а от премиера не се очаква съпротива, още повече, ако бъде изваден веднага от листата на преговарящите. На реше-

нието на гръцкия крал сигурно благотворно би подействало настъплението на българските и германските войски в Южна Македония. Отстъпки се очакват от София по отношение на Кавала, за сметка на гръцки за поречието на Места. Проблем е съзрян в лицето на ген. Жостов, „който като македонец е по-малко отстъпчив“ – според характеристиката на пълномощния министър Георг фон Михаелес.⁸¹ Германецът се оказва добре запознат с разположението в Българската главна квартира. Началникът на ЩДА изпада все повече в изолация поради своята твърда позиция, за сметка на по-сговорчивите и компромисно настроени фактори. Все пак още е рано да се прогнозира какъв ще бъде изходът от пазарлъците с хитроумните елини.

Немците правят опити да позагладят отношенията си с ген. К. Жостов. С такава цел в Кюстендил като представител на германския военен аташе фон Масов пристига майор Нигман. Българският началник-щаб настоява да запази под свой контрол командването на армията, към което се стремят вече не само немците, но и астронгарците. Натискът е голям, а ген. Жостов остава все повече без подкрепа. Повод за нов конфликт е телеграма на военния министър ген. К. Найденов, в която се нарежда да се проведат тържества по повод победите. Между всичко изброено прави впечатление превземането на Охрид, което все още не е станало, бягството на англо-френците, при положение, че те се оттеглят и съвместните действия със съюзниците, а техни части в Македония все още няма. Началникът на ЩДА коригира текста, но не може нищо да направи по отношение на вече проведените тържества. „В София на тях правели овации. За нас никой не се сеца. Български дивотии – ние все въздигаме чуждото“ – с горчивина забелязва Жостов.⁸²

Той се разпорежда офицерите от Главната квартира да вземат участие в планирания от Кюстендилското общинско управление благодарствен молебен в църквата „Св. Богородица“.⁸³ За целта градът е украсен с български и съюзнически знамена. Дадена е гласност на събитието. На 24 ноември 1915 г. при събирането на голямо множество граждани и военни в 10 часа е отслужен молебен за победите на армията при Битоля, Дебър, Дяково, Кавадарци...⁸⁴ С вечерен влак в града пристига двадесета германска телеграфна рота.⁸⁵

Същия ден е освободен Охрид и допуснатата грешка е поправена. Краят на месеца е особено динамичен и на фронта, и в Главната квартира. Водят се последните кървави боеве по долината на р. Вардар. На 29 ноември 1915 г. българската армия влиза в Гевгели и Дойран. Двата града, харизани от правителството като обезщетение при присъединяването на гърците към Централните сили, са спасени. А и от Атина не дават знаци за предприемане на подобна стъпка. Съглашенските войски се изтеглят зад границата, а на българските е заповядано да не я преминават, като започнат укрепване на позициите. На тази дата бойните действия приключват, като фактически Кралство Сърбия престава да съществува.⁸⁶

В Кюстендил динамиката по нищо не отстъпва на фронтовата. Всеки ден се провеждат важни срещи и съвещания. За изглаждане на проблеми-

те с немците при щаба на ген. Галвиц в Лесковац се изпраща като офицер за поръчки полк. Константин Станчов.⁸⁷ Ген. Жостов провежда надлежен инструктаж, като му нарежда „да уравнива конфликта“ и да отстрани бруталността на германците, които плякосват коли, складове, къщи, малтретират местното население и разрушават телеграфните съобщения. Особено настоятелни са исканията им за завземане на железопътната инфраструктура. На 28 ноември 1915 г. началникът на ЩДА свиква конференция с участието на Сираков, Загорски, Морфов, Николов, Христов и Луков по този ключов проблем. Същия ден пристигат да получат назначението си ген. Васил Кутинчев като началник на Моравската военна инспекционна област и ген. Рачо Петров като такъв на Македонската военна инспекционна област. Междувременно ген. Жостов получава все повече сведения за плетенето на интриги срещу него в столицата. Той е категоричен: „Ако щат да ме махат. Тук имам само работа и отговорности – а връх това само неприятности. От никого никаква благодарност. И министрите били против мене, включително Найденов. У нас, ако си честен и не изпълняваш прищевките на хората, даже и най-незаконните, ще бъдеш хулен“. Малкото камъче, което обръща колата, се явява една недобре преведена фраза от телеграма. Ген. Сава Савов свидетелства за подобна случка. Текстът на Жостов е преведен от полк. Ив. Тантилов. В основата е практиката на германците да късат българските телеграфни линии. Телеграмата е предадена от Тантилов на П. Ганчев, който я занася на царя. Последният настоява Жостов да се извини, но началникът на ЩДА вместо да отиде в Ниш, го прави по телефона посредством Тантилов. Макензен не приема извинението, понеже не се чувства обиден. Царят остава на друго мнение. Той решава да си отмъсти на Жостов.⁸⁸

Разчистването на сметките започва в деня на окончателното изтласкване на съглашенците от Вардарска Македония – 29 ноември 1915 г. Към 18 часа в Кюстендил пристигат цар Фердинанд, премиерът Радославов, военният министър Найденов и други официални лица. Според Вл. Караманов те остават и на другия ден в града. Посещението става чрез „специален влак и строго инкогнито“.⁸⁹ Окръжният управител не дава никакви сведения за целта на визитата. Това не е кой знае какъв голям проблем. Но в проведените разговори не участва ген. К. Жостов. „Мене държат настрана. Никои не дойде да ме види. Съвещанията продължават все без мене. Казах на Жеков, че това е несъвместимо с моето положение. Ако нямам доверието му, аз с удоволствие ще отида в строя; шикании не мога да понасям“ – с горчивина си записва за случая българският началник-щаб. Според него компанията освен споменатите фактори включва П. Ганчев и фон Масов. Особено негативно е отношението му към първия: „Безподобно мазна и гадна личност“. Германецът показва друг подход, като отива на среща при Жостов: „Дойде при мене Масов. Говорихме по разни въпроси. Уж все се съгласява с мене.“ Дълбокото си разочарование началникът на ЩДА не скрива нито по отношение на германците, нито към Н. Жеков. Ген. С. Савов присъства на събитията, като обвинява за тях самия монарх: „И така, най-важният

фактор – началник-щабът, не участва в тая конференция. Така се унижаваха и унищожаваша водачите на армията в най-големия разгар на боевете“. Схемите за всяване на противоречия в Главната квартира успяват да сработят. Недоверието отслабва българската позиция, а за основен проблем е нарочен ген. К. Жостов. На 30 ноември привечер повечето от факторите се завръщат в столицата, а сутринта на 1 декември 1915 г. особата заминава за Гюешево.⁹⁰

Приключването на операциите в Сърбия променя съществено геополитическата обстановка на Балканите. Не само армията им е бита, където е намерена, но е отворен и пътят между България и Унгария. По общи оценки определянето на София към Централните сили спасява Османската империя от погром. Дарданелската операция на Съглашението се проваля. Българската военна прозорливост по двубуквения план Б-Г си свършва работата. Прикриването на границата с Гърция не се оказва никак излишно. От Атина не се намесват, но вместо тяхната армия е пропуснат значителен англо-френски корпус, който при отстъплението си наброява около 170 000 души и дава 35 000, извадени от строя. Той се спасява зад границата, но остава заплашително на територията на съседката. Българската армия спира на браздата и предоставя по-сетнешните действия в ръцете на дипломатията. С надделяването върху елините се захваща отново Германия, все пак позициите на кайзера са сериозни пред неговия зет. Крал Константин се оказва не толкова силен, че да се разпорежда върху суверенната си територия. Освен съглашенците в Солун, на остров Корфу е прехвърлена останалата част от спасилата се в бягство сръбска армия – около 120 000 души. В Гърция се образуват две огнища на съпротива срещу Централните сили. Скоро последните стават господари и на Черна гора, и на по-голямата част от Албания. Разбира се, основен мераклия за тези земи е Двудеинната монархия. България получава договорените територии в Македония и Моравско, но успява да отвоюва зона и от Косово поле. Последната придобивка предизвиква конфликт с Виена. Пространството, превзето от Царството, струва 37 000 юнаци, извадени от строя, а от съюзниците германците регистрират 12 000, а австроунгарците 18 000 души. Статистиката не е в българска полза, за да се правят отстъпки.⁹¹

Бюлетинът на ЩДА от 29 ноември 1915 г. прави своеобразен отчет на цялата военна кампания: „И така мобилизацията на българската армия бе обявена на 10 септември 1915 г.; 6 дена след това се начена съсредоточаването на армията; на 1 октомври се захванаха военните действия против Сърбия; на 10 ноември, т. е. на 40-я ден от началото на войната, биде разбита окончателно сръбската армия при Прищина и Феризович и отхвърлена на албанска територия; на 16 ноември при Призрен и Кула Люм бидоха пленени последните останки от сръбската армия; на 20 ноември се начеват операциите на Вардар и Кара су против англо-френците. В течение на 10 дена експедиционната англо-френска армия на генерал Сарай е разбита и отхвърлена на неутрална територия; на 29 ноември е освободена цяла Маке-

дония и на нейната територия няма вече един неприятелски войник. Този е денят на дейното освобождение. Преследването на противника е временно преустановено⁹². Сдържаният ентусиазъм при хронологизацията на войната завършва с една очевадна грешка. Че е освободена поставената под сръбски контрол част от Македония, няма никакъв спор. Но не може да се говори за цялата географска област. Тя все пак се простира в Гърция, а околнини има и в Албания. Задачата от манифеста обаче е изпълнена. Армията „освободи от тегло нашите измъчени под сръбско иго братя“.⁹³

За малко повече от три месеца съществено се променя геополитическата обстановка на Балканите. Превъзходството на войските на Централните сили категорично е демонстрирано на полуострова. Те плътно се свързват помежду си и контролират сушата от Северно море до Персийския залив. За същия период особено се променя и значението на Кюстендилския край. По двубуквения план, а и по традиция, оттук армията поема своя път на запад. Плацдармът е използван от пет български дивизии – 7-а, Конната, 3-а, 11-а и 5-а. Всички те получават ресурси на района през един не много плодороден сезон. Недостигът води до проблеми и ненужни жертви, особено сред впрегатните животни. Хората също изнемогват, но вниманието е насочено преди всичко към тях. Усилията на населението, от обикновения човек до височайшата особа на царицата, са впрегнати към облекчаване на страдащите. Не липсват и симптоми на развала, на спекулация, която, все още в малки обеми, показва познати национални недъзи.

Голямото доверие върху Кюстендил е демонстрирано с разполагането на 14 октомври 1915 г. на Главната квартира на Действащата армия. Тази дата става разделна за историята на града. След нея съществено се променя обстановката. Прифронтната му позиция е превърната в средищна. Армията започва да се ръководи оттук. Цялото взаимодействие с държавните структури се осъществява по оста София-Кюстендил. Управляващите фактори често провеждат съвещания в града, в които се решават ключови проблеми. Членове на монархическия дом се изреждат на посещения – цар Фердинанд, царица Елеонора, князете Борис и Кирил. Премиерът и министри също пътуват на някои от визитите. Съюзниците се налага да научат името Кюстендил, а техни представители започват да пребивават тук. На картата на Първата световна война градът се появява като ключов център – място на Главната квартира на Действаща армия.

3. През Поморавието, Косово поле и Вардарска Македония

Мобилизацията в Кюстендилско си има своите трудности, на места преминава с приповдигнато настроение, но общата картина показва липсата на особен ентузиазъм. След събирането на запасните започва съвременното съсредоточаване на частите по западната граница, защото сръбската армия бързо е превозена в района и само с въздържането ѝ от действия се пропуска превантивен удар срещу България. Първоначалното прикриване на границата с Вардарска Македония съвсем логично е осъществено от 7-а дивизия. В Кюстендилско съевременно 3-а погранична рота е развърната в дружина. В нея подкрепа са изпратени две дружини от 13-и полк. Първа прикрива направлението към Крива паланка и роти от нея са разположени край селата Гърляно и Горно Тълмино. Втора заема зони за охрана при с. Раково и Бег бунар. На тези места подразделенията престояват между 14 и 21 септември 1915 г. След това са сменени от 32-ри Загорски полк, който е авангард на 3-а Балканска дивизия. Тринадесети пехотен Рилски полк е комплектован в състав 61 офицери, 5 лекари, 4 чиновници, 5741 войници и 581 коня, който с добавени сили е развърнат в 1-ва пехотна бригада с командир полк. П. Сантурджиев. На 24 септември потегля от Кюстендил и на няколкодневни преходи по направлението Гърляно-Долно село-Бистър-Босилеград-Долна Любата е съсредоточен на 29 септември 1915 г. в районите на Горна Любата и Мусул. Тук частта заема изходно положение за започване на бойни действия.⁹⁴ От района е рекрутиран личният състав също за 53-и полк, както и в други формирания от видовете въоръжени сили на държавата.

Разсичането на берлинската и букурещката бразда от кюстендилските пехотни части се извършва в ранната утрин на 1 октомври 1915 г. Всяка от тях има конкретни заповеди за изпълнение. На границата между двете български армии оперира 13-и полк. Неговата задача е стратегически по-важна. Според директива № 2 по Действащата армия се взисква „Тринадесети Рилски полк да настъпи, съгласно дадените му упътвания, към Враня и северно от този град, като вземе енергични мерки да се обезпечи десният фланг на неприятелските войски, находящи се при Сурдулица и по' на юг. Трета Балканска дивизия трябва да бъде готова във всяко време да се притече на помощ на 13-и Рилски полк, за което помежду им да се остави най-тясна връзка“. Вследствие на нареждането е издадена заповед по 2-ра армия, която конкретизира бойния път: „Рилският полк – полковник Сантурджиев – да настъпи в обща посока на Крива Фея-Сливница-Изумна-Кумарево-Враня. На 1 октомври да заеме Крива Фея“.⁹⁵ Бригадният командир лично е инструктиран от началника на ЩДА ген. К. Жостов за целите на операцията – „настъпление в долината на р. Морава“.⁹⁶ Ключово звено за военната стратегия в този район се явява превземането на железопътната

линия Скопие-Ниш, с което се преустановява транспортът между Вардарска Македония и Поморавието.

Релефът в зоната на настъпление е планински с много опасни естествени препятствия. Самите названия на върхове и местности издават трудния характер на района. Пред войниците стоят Бесна кобила, Модрика, Стръвна, Пресеченица, Проклетия, Несвърта... Полкът е развърнат в три колони. Лявата, състояща се от 1-ва дружина с придадени две картечници и две планински оръдия, под командването на майор Андреев към 2 часа на 1 октомври 1915 г. започва настъпление. Под прикритието на нощта 2-ра и 4-а рота достигат противниковите окопи на връх Корукавак и с изненадващ удар пленяват 35, а около 15 сръбски войници са „набучени“ с ножовете на българските пехотинци. Трудности изпитва 1-ва рота, която преодолява сериозните природни препятствия по завладяването на връх Патерица. Там противникът не е открит. Догонвайки останалите подразделения през Черни връх, комплектована, дружината достига привечер Сръбска чука. Тук се вземат необходимите предпазни дейности от неприятелски изненади.

Средната колона включва 3-а и 4-а дружина с придадени две оръдия. Под ръководството на полковия командир полк. Киров започва атаката същия ден при зори. Разпръснат е сръбският пост при Мусул, а окопите му при връх Модрика се оказват празни. Сблъсъкът с противника се осъществява на Кадиина чука, където има подготвени шест реда окопи. Само мъглата и атаката с „ура“ и „на нож“ разпръскват защитниците. Около 15–20 неприятелски бойци опитват острието на българския щик. Останалите се спасяват зад отбраната на с. Крива фея. Тук боят продължава до вечерта, като 3-а дружина се окопава на около 500 крачки от сръбските позиции.

Дясната колона се състои от 2-ра дружина с придадени две картечници и се командва от майор Коевски. Към разсъмване на 1 октомври тя предприема поротно атаки към върховете Гнойна чука, Крива грамада, Разкръс и Проклетия. Прикритието на мъглата е използвано като предимство и българските войници изненадват сърбите. Противникът панически отстъпва, но след окопитване се опитва да контраатакува. Упоритостта му струва загуби от 11 убити и 4 пленени войници. Българските загуби тук са само 4 ранени.

Вторият ден на октомври 1915 г. поднася климатична изненада. Вали дъжд, придружен със сняг. След обяд идва заповед лявата колона да настъпи към селата Сливница и Изумна и да съдейства на придадените към нея полускадрон и конно-пионерен взвод, които да разрушат участък от жп линията Враня–Ниш. Информация за силни противникови части в района на Вранска баня забавят изпълнението на нареждането за другия ден. Въпреки проблемите с дъждовното време след обяд средната колона изтласква сърбите от връх Каменитица и достига до връх Чука. Дясната колона се придвижва и заема позиция по хребета Опчивало.

Третият ден предлага по-добри условия. Лявата колона в изпълнение на заповедите напредва през Сръбска чука към връх Китка. Тук се разгаря

сериозно сражение, а вкарването на свежи сили от противника принуждава българските войници да спрат настъплението, като привечер да се върнат на позициите при Сръбска чука. Цената на атаките се измерва от убити 1 офицер и 28 войници и ранени – 3 офицери и 72 войници. От разузнавателни сведения става ясно, че противникът в безпорядък започва отстъпление. Изпълнението на заповедта продължава да се отлага. Бавно настъпва и средната колона. След няколко сражения с атаки „на нож“ са превзети върховете Островец, Боровик и Присада. Загубите в жива сила са 10 войници, а 1 офицер и 46 войници са ранени. В тридневните сражения от страна на полка са дадени 43 убити и 117 ранени.

На четвъртия ден силната мъгла не позволява активни настъпателни действия. Полкът остава на позицията Сръбска чука–Присада–Боровик–Чука–Крива грамада–Разкръс. Водят се престрелки с противникови патрули.⁹⁷ Началникът на ЩДА ген. К. Жостов отбелязва: „13 пехотен полк бил спрял от сърбите“.⁹⁸ На 5 октомври 1915 г. времето също е мъгливо и дъждовно, но заповедта е категорична. Лявата и средната колона трябва да настъпят към р. Морава и да заемат линията. Без да срещне противникови части, 1-ва дружина под командването на майор С. Андреев към 14 часа достига железницата, окопава се и изважда на позицията две планински оръдия. Две роти преминават р. Морава при с. Брестница и заемат близките височини. Мостовите в овладения участък са минираны от конно-пионерния взвод и подготвени за взривяване при изрична заповед. Основното ядро от полка – средната колона, пристига след полунощ в с. Вранска баня и се настанява по къщите на квартири. Дясната колона заема върховете Каменица, Крива грамада и околностите на с. Несвъръта с цел прикриване на противниково настъпление откъм с. Себе Враня. Въпреки забавянето нареждането е изпълнено и 13-и полк овладява жп линията в долината на Морава. Четвърта дружина заема позициите на 1-ва, която е изтеглена на почивка в с. Вранска баня.⁹⁹

Победният поход провокира творческата фантазия на подпоручик А. Манолов и по музика на Н. Атанасов излиза маршът на полка, посветен на храбрите Рилци. Първите три куплета са свързани именно със сраженията от началото на Първата световна война.

*Рилци полетяхте в боя
с устрем смел, неустрашим
и посрещнахте със песни
врага ваш непримирим*

*Крива фея и Несвъръта
екнаха от вашия вик.
И потрепнаха, кат чука,
своя роден мил език*

*Шест дни смело и нечуто
Рилци, бихте се вий там.
И прогонихте навеки
подлия жесток тиран.¹⁰⁰*

Без да се прави разбор на произведението, се вижда акцентът на мисията – освобождението на еднокръвните братя. Делото, извършено от войниците, има окончателен характер, което е и крайният стремеж на започнатата кампания. Посланията на манифеста за обявяването на войната присъстват в марша на Рилци. Изкуството си има собствени закони, а войната продължава по своите.

Още на 3 октомври 1915 г. подразделения на 2-ра бригада от 3-а Балканска дивизия достигат жп линията в Моравската долина и извършват частични разрушения по релсовия път, без да засягат мостовете. На следващия ден 29-и Ямболски полк влиза във Враня. Идеята на командването на 2-ра армия е тази част заедно с Рилци да бъдат пренасочени на юг към Бояновци и Куманово. От ЩДА обаче нареждат те, под общото командване на полк. Бошнаков, да настъпят по течението на р. Българска Морава, за да облекчат положението на тамошните подразделения.¹⁰¹ Ген. К. Жостов е категоричен: „Не схващат обстановката. Опасността е от север. Настоях и двата полка да се насочат на север и открият дебушетата от Власина. Непременно трябва да се закрепят северно от Враня“.¹⁰² Силният сръбски отпор спира настъплението на 26-и Пернишки полк в района на границата. Противниковата отбрана е добре подготвена и дълбоко ешелонирана. Българските атаки са отбивани с цената на много жертви. Именно проблемите в района на Власинското блато принуждават Главното командване да насочи силите от юг в обход на сръбските позиции. Най-близката и подходяща единица се явява 13-и полк.¹⁰³ Той преминава на подчинение на 3-а Балканска Дивизия.¹⁰⁴

На 7 октомври 1915 г. на него е заповядано да настъпи по десния бряг, като взаимодейства с 29-и полк, който се движи по левия бряг на р. Българска Морава. Теренът и тук е пресечен, а противникът организира сериозна отбрана. Пробивайки си път на север, Рилци преодоляват съпротива по долината на р. Елешничка. Паметен остава моментът на овладяването на линията вр. Стрешер–Владишки ханове. На 14 октомври сръбската артилерия обстрелва ефективно, а пехотата предприема настъпление по фланга. В критичния момент се проявява храбрият редник Стойне Китанов от с. Паралово, Босилеградско. Той не само забелязва промъкването на противникова група, но срещу ѝ повежда още четирима българи. Устремени, те хвърлят бомби и със страшния вик „ура“ парализират атакуващите. Последните се предават и в плен попадат 17 бойци, а сред трофеите има 2 картечници и 23 пушки. Въодушевлението от проявения героизъм наелектризира останалите и скоро позицията на сърбите е превзета. За проявеното себеприщание петимата юнаци получават съответната награда. Подобна за

проявена лична храброст на другия ден е дадена и на редник Иван Бояджиев от Кюстендил. Той сам успява да неутрализира неприятелска картечница, обстрелваща подразделение на Рилци край Сурдулица. Пропълзва и в удобния момент хвърля последователно две гранати. Боецът не само става „господар на положението“, но и взима двама пленници.¹⁰⁵

На 15 октомври полкът достига до линията с. Върбово, с. Свойница, върховете Тумба, Градище и Уши. За няколко дни противниковата съпротива отслабва и се водят отделни престрелки. Между 19 и 21 октомври боевете се съгъстват. Частта трудно си пробива път и излиза на линията Дупляне-Дикава. Оказана е помощ на Перничани. Вследствие на натиска сърбите отстъпват на десния моравски бряг, като взривяват мостовете по реката. Рилци продължават движението си през с. Лютеж до с. Бричивей. Преминаването на левия бряг на Българска Морава се оказва невъзможно и се налага връщането при с. Джепа. На 23 октомври по пътя ги застига новината за падането на сръбската военновременна столица Ниш. В селото се изчаква до поправката на моста и през нощта на другия ден по-голямата част от полка преминава на левия моравски бряг и достига с. Теговище. Втора дружина е придадена към 26-и полк, а една рота остава да пази трофеите на гара Гърделица. Именно в участъка на железницата, оттук до Пределяне, сърбите изостават няколко локомотива и 321 вагона с храни, захар, тютюн, кибрит, сапун, платове и други стоки.

Посоката на движение е ориентирана към района на Лесковац и пресичането на пътя на отстъпление на противника от този град към Лебане. Във взаимодействие 13-и и 26-и полк настъпват през селата Велика Копашница, Загужане и достигат Бунушки чифлик, където сразяват неприятеля след атаки „на нож“ под звуците на химна „Шуми Марица“.

На 27 октомври 1915 г. пристига заповед за промяна на посоката на движение към Враня и Бояновци. Целта е да се достигне до Косово поле и да се отреже пътят за отстъпление на сърбите. Първото препятствие за преодоляване е Кукавица планина. Силно пресечената, но невысока, гористата местност създава затруднения. Колоните се разтеглят и се налага изчакване на позабавилите се войници. Маршрутът преминава през връх Коприва, селата Лалинци, Градня, Доброянци, Дреновец и в нощните часове на 28 октомври полкът достига Враня, където се настанява на квартири. На следващия ден почива и стяга снаряжението си. Една рота е оставена тук на гарнизон. Походът е възобновен на 30 октомври, като към обяд преминават през Бояновци, а привечер авангардът – 3-а дружина, се установява при с. Грамада, а останалите в с. Новоселци. След придвижване през с. Върбен и Билинци противникът е локализиран и на 1 ноември позициите му са атакувани при с. Сапар. В борд е премината р. Българска Морава и населеното място е заето, но боевете продължават до вечерта, а също и на другия ден. Силен дъжд съпътства сражението. Сърбите не издържат на атаките и панически напускат позициите си. От височините Рилци виждат върволиците от отстъпваща пехота, артилерия и обози в Гнилянското поле.

Полкът навлиза в нова географска област – Косово, припозната за люлка на Средновековната сръбска държава. Местното албанско население показва симпатии към българските войски, които прогонват властниците на Белград. Тяхната армия е в отстъпление, но се сражава отчаяно. Обичайна гледка са пленниците и овладените трофеи. Под командването на 3-а дивизия Рилци преминават Гнилянското поле и се движат през землищата на Горни и Долни Макреш и Търникевци. Настъплението се развива в сложна метеорологична обстановка. Дъждът преминава в сняг. Оказва се, че зад позициите им се появяват части от Моравската дивизия втори призив. Положението става много сериозно, защото съседните 18-и Етърски и 20-и Добруджански полк получават заповед за отстъпление. Така на 5 ноември 1915 г. Рилци са заплашени от погром. Твърдото решение за оставане по местата, отстоявано от командира на 3-а дружина майор Т. Иванов и споделяно от прекия му началник, води до овладяване на ситуацията. Етърци също не отстъпват, а в тила на противника се появява 1-ва бригада от 8-а Тунджанска дивизия. Ситуацията е овладяна и 13-и полк остава още два дни на заетите позиции. Все по-често на групи започват да се предават противникови войници. Така само за този времеви интервал дезертират над 500 сърби.

Настъплението е подновено на 8 ноември по посока селата Лабян и Янево с цел прекъсването на пътищата за отстъпление на противника от Митровица и Прищина към Феризович и Призрен. Следвайки заповедта, през следващите дни споменатите села са преминати и са достигнати землищата на Шушица и Ливадия. Пред личния състав на полка се разстила Косово поле, а гърмежите, долитащи до позициите, се оказват от запалените сръбски складове. Отново се предават пленници, като числото им за първата десетдневка на месеца надминава 1000 души. Следващите четири дни настъплението на Рилци продължава по направлението Скуланово-Туррина-Ляпчин. Сериозно препятствие се оказват преминаването на р. Ситница, падналият дебел сняг и недостигът на храна. На 14 ноември 1915 г. полкът достига селата Ресиновци и Седларе, последни точки на бойния им път в Косово. На следващия ден посоката е променена и Рилци потеглят към Македония. Те са извадени от състава на 3-а дивизия, която продължава преследването на сърбите към албанската и черногорската граница.

Четвъртият стих от марша на полка описва картината на победения противник:

*О, Албанйо, ти беше
по-ужасна и от ад.
Голи, боси в теб позорно
гинеха врази от глад.¹⁰⁶*

Новата задача предвижда предислокация на Рилци за участие в преследването на проникналия от юг англо-френски корпус. На тридневни

преходи по лоши пътища и при съпътстващ студ 13-и полк ношува във Феризович, Качаник и Скопие. В последния град почива цял ден и продължава похода с биваци при Ръженичево, Катланово, Велес, Извор, Владилово, Попадия, Кърнино, Кавадарци, Чимерско, Буле, Радня, Петрово и на 27 ноември 1915 г. се разполага край Бурлево.

На следващия ден в изпълнение на заповедите атакуват френските позиции при Горничет. Двете неприятелски сили ношуват на около километър разстояние една от друга. Мъглата и настъпилата нощ възпират Рилци от настъпление, което е подновено на сутринта. Престрелките продължават до ранния следобед и под прикритието на гъстата мъгла французите отстъпват. Преследващите ги бойци от 13-и полк отново влизат в съприкосновение с тях в крайнините на Гевгели. Заели боен ред, българските войници атакуват противника. На 1-ва дружина се пада честта да освободи града от неприятеля. Тя обира оваците на местното българско население, съпроводени от камбанен звън и мощно „ура“. След около половин час в селището навлиза и авангардът на 5-а Дунавска дивизия. На Рилци е наредено да се оттеглят на бивак извън населеното място, „което направи лошо впечатление на всички, тъй като вместо да остане в града, излезе, а останаха тия, които по-късно влязоха“. Горчивият хап е преглътнат. Тринадесети полк се съсредоточава в източната крайнина на Гевгели, в близост до гръцката граница, която не трябва да преминава. След кратка престрелка с противника при с. Мързенци кюстендилската пехотна част е изтеглена край с. Горничет. Офанзивата срещу Сърбия приключва успешно.¹⁰⁷

Маршът на полка завършва с петия стих, увековечаващ постигнатите победи:

*Боят бой, а Бог свидетел.
Хвала, РИЛЦИ, хвала вам!
С лаври си чела покрихте,
а тиранина – със срам.¹⁰⁸*

На 29 ноември 1915 г. Рилци стават освободители на един от последните български градове, намиращи се под властта на противника във Вардарска Македония. Бойният им път преминава през три географски области, които понастоящем се намират в три отделни държави. Задачите им са ключови и отговорни – прекъсване на транспортните комуникации край Враня и изтласкване на противника от долината на р. Южна Морава. Въпреки забавянето те са изпълнени, както и преследването на сръбската армия в Косово. Изпусната е възможността за обкръжаването на остатъците от войската им и оцелелите се спасяват през Албания на остров Корфу. Зад границата с Гърция намира убежище и англо-френският корпус в последните дни на прогонването, за което своя роля изиграват Рилци. В началото на декември 1915 г. те са изтеглени на бивак, а в съседната държава се оформят два противникови лагера.

Резервният 53-и пехотен полк рекрутира по една и половина дружини от Кюстендилска и от съседната Радомирска околия. На 16 септември мобилизационният процес приключва и на следващия ден започва походът за съсредоточаване. Широкият площад на Кюстендил е сцената на сбогуването на близките с войнишкия състав от този край – трогателни епизоди на раздяла между съпрузи, бащи и деца, майки и синове. Звуковият фон е осигурен от самоуки гайдари и гъдулари, които са поставили музикалните инструменти до огнестрелното оръжие. Смяната на народната мелодия с пушечния изстрел е предстояща, а разделният момент започва с гласовите команди по строяването на полка. Прочувствените слова на командира влизат в съприкосновение с войнишкия отговор „ура“. Хиляди юнашки гърла отговарят на своя предводител подп. Младен Станев. Така се общува в армията. Отскубнати от близки и от родния край, в походен ред, двете половинки от 53-и полк достигат района на Горна Джумая. Окончателното формиране е завършено край с. Бело поле. Така се появява кюстендилско-радомирската пехотна бойна единица в самото навечерие на включването на България в световния конфликт.¹⁰⁹ В строя се нареждат 44 офицери, 5 чиновници, 3659 подофицери и войници, заедно с 689 коня.¹¹⁰ Към 30 септември 1915 г. съставът е разположен край с. Клисура.

За разлика от 13-и другата пехотна част с кюстендилско участие – 53-и полк, действа само на територията на географска Македония. В навечерието на войната заема изходна позиция край с. Клисура. Първите изречения от първата релация на командира подп. Младен Станев мотивира освободителния характер на мисията: „След паметната 1913 г. българският въоръжен народ – изневерен и ограбен от своите бивши съюзници – сърбите, днес, на 30 септември 1915 г., бе наново застанал на своите измъчени граници и надникнал в долината на Брегалница, където притиснат и с отчаяние пъшкаше братът роб под гнета на непоносимо тежко иго. Настръхнал, с поглед, вопит в надигащите се пушеци из робската долина, долавяйки всеки писък и отчаян вопъл за помощ, притиснал здраво пушка в ръце, българският народ готов бе като един човек да връхлети проклетия враг“. Патетиката се преплита с първите отдадени заповеди за започването на бойните действия. Целта е превземането на противниковите позиции на планината Голак. Полкът е разделен на три колони – лявата включва 3-а дружина на майор Тодор Захариев, дясната – 1-ва на майор Тодор Бадински и средната – майор Кърджиев с придадени три батареи, пионерна и картечна рота. Втора дружина остава на разпореждане на дивизията.¹¹¹

Заранта на 1 октомври 1915 г. вестява началото на войната. Под прикритието на мъглата браздата е прекрачена и сръбската погранична стража се разбягва. Средната колона се движи по шосето, а фланговете – по склоновете на Лукарски рид. Малко след 12 часа артилерията започва обстрел на сръбските позиции по Голак. Първа дружина преминава през Царево село, посрещната от местните българи с викове „ура“, цветя и песни. Тя бързо се изнася към височините и притиска сърбите. Към 19 часа противникови-

те позиции на връх Чука Голак са превзети с цената само на двама ранени войници. Връзката с командира на полка се изгубва. Завалява дъжд, а планината се завива с мъгла. Едва в ранната утрин пристига вестта за превземането на указаните точки. За победата обаче свидетелстват запалените десетки огнове по склоновете, когато, издухани от вятъра, мъгливите облаци се вдигат. Все пак командирът изчаква писмено потвърждение, преди да докладва на началството си.

След обяда на другия ден полкът преминава през Царево село и по шосето се придвижва към Виница. Разузнаването донася за съсредоточаването на противника на Калиманското плато. Същото място, където оцелелите кюстендилци от 13-и полк през лятото на 1913 г. отстояваха позициите си срещу „съюзника разбойник“. Мъгливата утрин на 3 октомври възпира започването на действия. Артилерията обстрелва, а пехотата внимателно настъпва, като към 9.30 часа превзема без бой позицията. Две неприятелски роты дават сражение на редута при с. Гърляно. Заплашени от обход по фланг и тил, те безразборно се изтеглят по посока Оризаре–Кочани. „На сумрак, когато тия части на противника, пръснати из долината на Брегалница, отстъпиха почти без ред, застигнати бяха от нашата кавалерия. И страшна кървава драма се разигра в долината на Брегалница! Една част от отстъпващите бяха изпосечени, други бяха пръснати по селата и околните баири“ – картинно описва наблюденията си за края на боя подп. М. Станев. Полкът ношува на позиция при с. Якимово. Загуби от сражението сред българите няма.

Преследването продължава, като в усилен марш на другия ден е достигнато с. Спанчево, а на следващия продължава през Соколарци, Лепопелци, Дренак. Пътят за настъпление на 53-и повтаря пътя за отстъпление на 13-и през лятото на 1913 г. Достига се до долината на Злетовска река. Противникът отново е на позициите по котите 650 и 550. Кюстендилци пак са срещу него. Сцената се повтаря след малко повече от две години. Към пладне на 5 октомври българският авангард влиза в съприкосновение с неприятеля. Преминаването на заблатената речна долина е трудно, особено за артилерията. Сръбските оръдия дават двубой, но след обяда пада кота 650, а привечер и 550. Командирът подп. М. Станев на кон сам ръководи атаката. Организирано, противникът отстъпва към Клисели и Велес. Петдесет и трети полк ношува на завзетите позиции, там, където 13-и не успява да пробие през 1913 г. Българските загуби са двама ранени войници. Първа дружина не участва в сражението, защото е изпратена към манастира Св. Пантелеймон за прикритие от евентуална сръбска атака със силите, отстъпващи от Султан тепе. След два дни тя отново се присъединява към частта.

По заповед на командването полкът се движи през Барбарово, Секулица и Вакъв за Куманово. Особено труден е преходът по долината на Крива река, която трябва да се газии на много места, а пътят е подгизнал от дъжд и кал. Частта се установява на югозапад от града в Черкезко село. Още незаели уречените съседни пунктове, се получава заповед за тръгване към

Велес. Командващият 2-ра армия нарежда 53-и полк с три батареи и половин ескадрон конница „Да завладее Велес по двата бряга на реката и да поддържа Конната дивизия, която ще разузнава в южна посока. При необходимост да разруши моста на Вардар“. На 10 октомври по калния път потегля към гара Александрово, където нощува. Сутринта продължава през Аджилар към Катланово и при Ръженичево стъпва на удобното чакълирано шосе Скопие-Велес. Слънчевият ден и хубавият път водят до повишаване на настроението на войниците. „Тук-там из редовете им се чуваха весели шепи и кръшни смехове. Не закъснях и зурните, които вляха нова струя от енергия и веселост и тикаха полка като на крила към бреговете на Пчиня. Ала тук трябваше да се спрем за минута. Главата на колоната се озова пред мътните води на Пчиня, които се разстилах нашироко, и единствения мост, на който противникът бе разрушил и запалил. Ала време за мислене нямаше. Както бяха настроени весело войниците, втурнаха се през мътните страшни вълни. Решително нагази и артилерията. Громко „ура“, викове и глъч изпълни тясното дефиле на реката. Минаваха войниците на левия ѝ бряг, упътвайки се взаимно към по-плитките места. О, ако бе видял противникът ентузиазма, изблика на героизъм, що изпълниха дефилето на Пчиня при изгорения от него мост, ако бе видял той юнаците от 53-й пехотен полк с каква насмешка гледаха на създаденото от него препятствие, не би се спрял и пред чуците на Велес“ – описва мотивацията на българите командирът подп. М. Станев. На 5 км от града подразделенията спират на бивак.

Източната му част вече е освободена, но западната остава под сръбски контрол. Разделя ги река Вардар, а ги свързват два дървени моста. Възможностите са да се премине по тях или се преодолее водната преграда на друго място. Командирът на бригадата след съвещание с някои началници нарежда 1-ва дружина от 53-и полк, усилена с две пехотни роти, две картечници и две планински оръдия, да премине на десния бряг, като се върне на север и използва някои от здравите железопътни мостове. Под ръководството на майор Т. Бадински колоната се отправя привечер на 12 октомври, прегазва отново Пчиня и след полунощ достига с. Блато, където почива до сутринта. Призори продължава пътя си и при станция Зелениково преминава по моста р. Вардар. Пехотата няма проблеми, но конете трудно преодоляват препятствието. На отсрещния бряг се натъкват на подготвени окопи, но противника отсъства. Движението се затруднява от пресечената местност на Голешница планина и на места от гъстата гора. Името на новото препятствие съвпада с първото – Голеш. Редки са престрелките с отстъпващи ариергардни групи. Сред проблемите се нарежда мъглата, която в сутрешните часове задържа настъплението. Едва край с. Добриново след пладне на 14 октомври се завързва сражение. С атака и обход при артилерийска поддръжка колоната изтласква неприятеля и заема позициите му, където нощува.

Междувременно останалата част от полка навлиза в източната част на Велес. Градът представлява боен театър, където отпор си дават двете армии.

Настъплението на българите е възпирано от активен пушечен и картечен обстрел от сръбска страна. Използват се всякакви прийоми и хитрини като преобличане със женски дрехи за по-лесно придвижване на противника. Роти от полка заемат източните входи на двата моста с изходно положение за атака. Редица сгради са превърнати в укрития. Велешани оказват подкрепа, като създават гражданска гвардия. „Мило беше да гледа човек 10 – 12 годишни момченца, натоварени с торби хляб, да се промушват игриво между огради и дворища и да изсипват своя товар на войниците“ – изненадан от жертвоготовността на местните българчета, споделя подп. М. Станев. Първата сериозна атака за завземане на мостовете започва в предобедните часове на 14 октомври. Смелчаците са посрещнати с убийствен огън и спрени от противника. Безрезултатни се оказват последващите опити, а обходната колона също е спряна, като се налага осигуряване на поддръжка от две дружини от 22-ри полк и конница. Неприятелят прави опит да атакува, но контраатакуван, отстъпва към Хърлевци, Баница и Горно Оризари. В сражението са ранени дружинният командир майор Т. Бадински и командирът на 4-а рота подпоручик Костадин Божилов.

Разузнавателните сведения за пристигането на съглашенски войски към Кавадарци и изпращането на влакове за транспортирането им към Велес водят до категоричното решение градът да бъде превзет на всяка цена. Атаката е подготвена за сутринта на 16 октомври. Артилерията дава началото на сражението, като обстрелва стратегическите цели на противника. Скоро оръдията замлъкват. Телефонният кабел е прекъснат. В критичния момент полковият командир нарежда на кандидат-подофицера Никола Дреников от Кюстендил: „Вие сте учител... интелигентен човек... Вие разбирате важността на момента“ и добавя „Иди,... иди... и пази се“. Боецът преминава под страшния неприятелски огън, а в ушите му кънти заръката. Страхът от смъртта е превъзмогнат, животът е поставен в жертва, но скъсаното място е открито и кабелът съединен. Подобно дело заслужава уважение и някой неизвестен разказвач е оставил спомена си на хартия. Така постъпката на Н. Дреников променя ситуацията в решителния миг.

След възстановяването на телефонните връзки са зададени точни координати, като са поразени хотел „Белград“, „жълтата къща“ и часовниковата кула, превърнати в непристъпни крепости. Трите опита за превземането на мостовете остават без резултат, защото убийствен пушечен, а в решителните моменти и на картечен огън, спират смелчаците. Свистят и забранените куршуми „дум-дум“. Под прикритието на нощта започва подготовката за ново настъпление. Сърбите също бързат, защото обходната колона, напредваща към Горно Оризари, ги заплашва в тил, а защитата им в града значително е отслабена след петдневните сражения. Тъмнината е използвана за изтегляне на оцелелите от Велес и съседните височини. Запалени са няколко къщи. Сутринта на 17 октомври 1915 г. предните български роти констатира липсата на противник и предприемат светкавично завземане на мостовете. „Полкът с музиката начело навлезе в града, посрещнат от гражда-

ните най-радушно и с явна признателност. Вярвайки на българската мощ и права кауза, пригответе бяха те, гражданите на Велес, китни букети, с които посипваха гордите и величави юнаци“ – наблюдава сублимния момент на освобождението подп. М. Станев. Заповедта му е веднага да се заемат места за охрана и отбрана от евентуално контранастъпление. В кървавите сражения са дадени 20 убити и 99 ранени войници, като към последната категория се прибавят и 3 офицери. Подразделения от Конната дивизия са изпратени за преследване на противника.

Разположени на позиции, към полка се присъединява обходната колона с придадените ѝ подразделения. Така комплектована, частта получава заповед да напредне към Клепа планина и подсигури преправи по река Черна. Последните са особено важни, като за целта трябва да се подготвят необходимите материали. Привечер на 18 октомври, след като от местното население са намерени водачи, бойците потеглят в една колона с две странични прикрития. Познатите препятствия като кал и дъжд са съпроводени от залетите на места участъци от р. Вардар. Терзания предизвиква неизвестността от ситуацията с противника. Опасенията са дали сърбите са влезли във връзка със съюзниците си от англо-френския корпус. Бърза се, колкото може. След едночасова почивка, на разсъмване, са достигнати селата Дворище и Подлес. Там доминира връх Руен, едноименен сърат на първенеца на Осогово, в полите на който са израсли повечето кюстендилци. Полкът получава заслужен отдых в района на връх Гарван, а командирите започват избирането на подходяща позиция за отбрана. Съгласно заповедта на началника на 2-ра бригада на 7-а дивизия, към която са придадени, полкът се връща назад. Заема за отбрана линия от с. Виничани срещу устието на р. Брегалница до с. Горно Чичево с левия участък и с десния от последното село до склоновете на Гарван с височините над с. Кошовица. Главната позиция преминава на север от с. Дворище и с. Подлес, включително с връх Клепа. Надясно се разполага 22-ри полк, а на левия бряг на Вардар – колоната на полк. Хр. Бурмов. Теренът се оказва силно пресечен, с хребети, прорязани от долове. Първа и 2-ра дружина заемат определените участъци, а 3-а остава в поддръжка на левия фланг, който е по-уязвим.

Подразделенията на 20 октомври започват поэтапно фортификационно изграждане. Няколко дни кипи усилен труд. Недостигът на хора забавя процеса. Не може да се разчита на местното население, понеже мъжете са мобилизирани в сръбската армия и обозите. Все пак наличните сили се използват. Сведенията за придвижването на противника започват да се потвърждават. Наблюдават се сраженията по левия бряг на р. Вардар при Криволак и заемането на десния на р. Черна. При последната река са изградени наблюдателни застави, а плавателните средства са поставени под български контрол. Наличните припаси, разграбвани на гара Градско от местното население, веднага са пренасочени към войнишките позиции. Целта е да достигнат до с. Виничани. Сред трофеите има фураж, ечемик, пшеница,

печени сливи и вино. Особено ценно, последното е транспортирано чрез водарски бурета на два впряга, разделени по цвят на бяло и червено.

Съприкосновението с френските войски е осъществено на 24 октомври. Опитът им да напреднат, е предотвратен от 1-ва дружина, която не само ги изтласква, но привечер с „ура, на нож“ превзема окопите им. Особено се отличава картечният взвод под ръководството на подпоручик Ковачев. На зазоряване подразделенията се изтеглят на своите позиции. Противникът се прегрупира и започва натиск на левия фланг. Първа рота, атакувана, се оттегля към с. Свеяни, а 3-а въпреки заплахата от обход и плен остава по местата си. През нощта последната също се изтегля, като увлича целия личен състав на 1-ва дружина. Подп. М. Станев категорично нарежда на дружинния командир: „Държа Ви лично отговорен с цената на главата Ви, в случай че компрометирате положението; нека се не забравя моето твърдо и непоколебимо решение, че през нашите трупове само противника може да стане господар на Клепа. В никой случай ние не трябва да бъдем свидетели на това.“ Някой критик драсва на релацията: „Аман тия глави!“ Положението частично е стабилизирано и през деня две роти изтласкват французите от предните позиции. Скоро по жп линията пристигат свежи подкрепления и българските части се изтеглят отново назад. Нощната атака на 3-а рота не успява и едва привечер на 27 октомври с подкрепата на дружина от 3-и Македонски полк е поставена под контрол позицията Виничани-Водоврът.

Следващата заповед е за превземане на височините край тези села от полка, който преминава на подчинение на 2-ра бригада на 11-а Македонска дивизия. В началото на боя, при вдигането на мъглата, с противников куршум в челото е покосен ротният командир поручик Асен Ганчев. Неговият приятел и колега поручик Ив. Калайджиев описва случката картинно. Под формата на писмо до майка му той нарежда: „В манастира Св. Архангел при с. Горно Чичево, Велешка околия, стърчи далечен самотен гроб – гробът на твоя любим син Асеня, край когото бурните вардарски вълни плискат и му пеят заупокойна молитва, а вардарският студен вятър ще разнася тук навеки неговата дивна храброст и самоотверженост.“ Хиперболата влиза в употреба, защото природата е по-вечна от човека. Офицерът заслужава специално място за гроб в двора на светия храм, близо до абсидата, при най-заслужилите за вярата. Особено почитание. Без гроб не са оставени и обикновените войници. Покъртителни сцени на погребения, извършвани от брат на брата си, описва същият Калайджиев. За предпочитане са църковните дворове или гробищата при тях, като някои ангажират местна жена срещу възнаграждение да се грижи за мястото и да упоменава загиналия в молитвите си. За мъртвите покой, а за живите войната продължава.

Стремителните български атаки се редуват с френски контраатаки. Настъпват критични моменти, в които се намесва артилерията. Противникът е отхвърлен и за следващия ден е планирана нова атака. Устна заповед отменя целта, а бойните формирования са разместени. Така един участък от около два км е зает само от седем души. При последвалото неприятелско

нападение остава използването единствено на хитрост. Тичайки из окопите и давайки заповеди като за рота, бойците стрелят непрекъснато и възпират атаката. Подофицер Димитър Иванчев командва „цялата рота на крак“, а ефрейтор Арсо Миленов, тичешком от единия до другия край, стреляйки, призовава „дръжте се момчета“. На помощ се притичват два взвода, начело с ротния поручик Ив. Калайджиев. Противникът е разколебан, а след пристигането на дружина от 3-и Македонски полк положението е спасено.

Участъкът за отбрана на полка е скъсен. Вляво се разполагат 49-и и 3-и Македонски. Фронтът за отбрана се заключава между селата Горно Чичево и Кошовица с обекти – височините югоизточно от с. Сирково и Мирзен. Трите полка образуват отряд, наречен по-сетне Сборна дивизия, под командването на полк. Богданов. Неговата заповед е настъпление, което започва на 30 октомври. Докато пред 1-ва дружина противник няма и задачата е изпълнена, 2-ра се огъва пред съгласенското отстъпление. Налага се пряка намеса на подп. М. Станев. Той лично повежда 6-а и 7-а рота в атака и превзема набелязания пункт „Четритях дъбици“, разположен югоизточно от с. Кошовица. Следващите дни настъплението продължава предпазливо, като се превземат и отстояват заповяданите цели. Между 3 и 7 ноември се водят само престрелки и по-скоро затишие измества преминалите ожесточени боеве. На 8 ноември от разузнавателни сведения се установява, че противникът окончателно е отстъпил левия бряг на р. Черна. Петдесет и трети полк е преместен на по-предни позиции при селата Кошовица и Мирзен. Тук го застига застудяване на времето, придружено от снежни виелици. Боевете престават до 20 ноември 1915 г. Двата противника се дебнат взаимно. В целия период на сраженията по Клепа планина са извадени от строя 341 души. От тях са убити 2 офицери и 76 войници, а ранените са 4 офицери и 245 долни чиновци. В категорията безследно изчезнали попадат 14 души. Не успява замисълът на противника да пробие отбраната и атакува във фланг и тил българските позиции при Криволак и Соничка глава. Осуетен е стремежът на съгласенския корпус да се свърже с остатъците от сръбската армия.¹¹² Бойците с горчиво остроумие наричат планината „Клетата“, вместо Клепа.¹¹³

Интересни сведения за живота на войниците в този момент оставя ротният командир поручик Ив. Калайджиев. Вестта за неприятелското оттегляне се възприема така: „Тю бре – извика един шегобиец – отиде си този французин, без да се обади, барем „сбогом“ не доде да каже, язък, дето толкова дена живяхме заедно“. Друг войник от Трънско съчинява собствена песничка –

*Франца бега, бугарин по нъега,
гони, гони, не може га стигне.*

На заетите позиции са заварени кафени чаши, джезвета, захар, кафе, консервирано месо и сладко. По-голямата част от българските войници се

запознават на това място с някои неизвестни дотогава за тях стоки. Допълнителното укрепяване на иначе солидните противникови позиции и изграждането на землянки предварва развилнялата се зима. На повърхността остават само патрулите, които изнемогват във виелицата. Налага се спасяването на премръзнали войници, достигнали до лапите на „бялата смърт“. Иначе времето тече бавно, студент разказва за западноевропейския живот, предизвикващ спорове, или се слушат безбройните приказки на ординареца Златко. Чете се, когато някой донесе някоя книга. Такова е войнишкото ежедневие в средната десетдневка на ноември 1915 г., когато зимата владее ситуацията. Противникът напомня за себе си чрез рядко изстрелване на снаряди.¹¹⁴

Настъплението е подновено на 20 ноември. След събирането на личния състав в района на с. Дреново и изграждането на понтонен мост полкът преминава р. Черна. На следващия ден към 14 часа достига до Кавадарци, „посрещнат най-радушно от населението“. Французите отстъпват организирано. Преследването продължава, ограничавано от природните характеристики. Местността е пресечена, пътят кален, вали пороен дъжд. Маршрутът преминава през селата Моклише-Страгово-Радня-Габрово-Смоквица. Предизвикателство представлява преодоляването на Серменлийската планина. По кози пътеки, през мъгла, походът се осъществява успешно благодарение на водачи от местното население. Задачата е да се прекъсне жп линията, като за целта се изпрати група за нейното взривяване. Под прикритието на мъглата тя потегля, но противникът използва същия приём. В предиобяда на 24 октомври започва сражение. Френските ариергардни части обсипват с огън предните български роти. Отстъплението им се извършва бавно, като въвеждат нови сили с цел запазване на комуникациите към Гевгели. Заплахата идва от излизането на полка много напред от другите части и възможността да бъде атакуван по фланговете. Взети са предпазителни мерки и се извършва окопаване. На другия ден две роти достигат с. Бурлово, но се натъкват на противника и с бой изтласкват подразделенията му. Налага се укрепяване на позицията и поротно маневриране, за да се защити десният фланг. Вляво 54-и полк удържа на противниковите атаки. През деня и нощта на 27 ноември се водят боеве. Вдясно позицията е осигурена от пристигналия 26-и Пернишки полк. Сутринта на другия ден французите са атакувани по целия фронт. Проблеми създават позициите им по възвишенията „Канаристата чука“ и „Голашец“. Те се явяват ключът към превземането на Гевгели. С атаки „на нож“ и подкрепа на роти от Перничани противникът е изтласкан. Започнал с настъпление на Голеш, през Голашница планина, 53-и полк преминава и през Голашец. Съвпадения с кървави следи.

Французите са принудени да се оттеглят. „Денят 29 ноември настъпваше бавно, като слабите лъчи на есенното слънце едвам се провираха изпод тежките, дъждовни облаци, що покриват хоризонта. Над широката вълниста равнина и над тясното Вардарско дефиле, където вчерашния ден вита-

еше смъртта и смъртоносни гранати и ядовити куршуми пореха въздуха, надвесила се бе мъртва тишина. С облекчение узнаха юнаците от 53-и пехотен полк, че противникът е сразен и е отстъпил на гръцка територия“ – образно са описани финалните акорди на бойните действия в релацията, подписана от подп. М. Станев. С познатата вече критичност неизвестен е драснал: „Аман от тая поезия!“. Бойната част настъпва през Кованец до Негорци, където се установява на бивак. В сраженията през последната десетдневка са убити 22 и ранени 85 войници. Загуби сред офицерите няма, както и безследно изчезнали от личния състав. Пленени са 11 французи, а 2 картечници, много платница, кожуси и обуца са сред трофеите. Прави впечатление тактиката на заловените противници. „Забележително е, че всеки френски войник, който попаднеше в плен, се оказваше, че носи в себе си картичка с портрета на своето семейство. Той я вадеше и ни я сочеше с умолителни жестове, от които ний разбирахме, че трябва да пощадим живота му заради неговите деца, жена, майка, баща, които далеч някъде страдат и тъжат. И ние го пощадявахме“ – споделя за хуманното отношение ротният поручик Ив. Калайджиев. След изтласкването на съглашенците 53-и полк е разположен на бивак край с. Смоквица.¹¹⁵

Заповедите са изпълнени в съзвучие с целите на манифеста. Призовани и потеглили от Кюстендил, юнаците от двата полка достигат по различни бойни пътища заедно и се събират край Гевгели. Противникът е сразен, където е намерен, и прогонен зад границата. Мотивацията на бойците е на необходимото ниво за освободители. Българското население на Македония показва ентузиазизирано своята благодарност. Демонстрирана е съпричастност с изблици и емоционални сцени. В ключови моменти местното население оказва необходимата подкрепа. То помага, приютява, снабдява, води победоносните войски. Симбиоза се осъществява помежду освободителите и освободените. Нали именно за обединението в една държава се правят всичките тези кървави усилия.

Кюстендилци виждат не само познатия им вече неприятел, а силите на Съглашението. Сблъскват се със знаците на цивилизационното превъзходство. По-добре снаряжени, с по-висок материален стандарт, показан от изоставените трофеи. Битките в Кралство Сърбия са спечелени, но вместо край, войната продължава. Остава тежката неизвестност на бъдещето. В дотогавашните балкански сблъсъци резонно е след подобен финал да се върви към мир. Войната обаче отдавна е напуснала очертанията на полуострова и факторите са много повече от познатите. Великите сили не са известните посредници, а кървави противници. От доминацията на едните над другите зависи и крайният резултат. Те преследват своите геополитически цели за преразпределение на света. България в този сблъсък се включва с развятото знаме на националното обединение.

По стара вече следосвобожденска традиция Кюстендилският край играе в този процес важна роля. Изходната позиция и тиловата база на организираните усилия на българския народ са разположени тук. Значителна

част от основните и по-сетне присъединените части на 2-ра армия се установява и преминава през района. На практика половината от дивизиите, участващи във войната срещу Сърбия. Приютяването на щабната им институция също не е сред новостите. Всички те престояват и заминават напред към нови местонахождения. Ключова роля на Кюстендил през започналата война дава разполагането на Главната квартира на Действащата армия. Установяването на най-важната военна институция в града променя неговия облик. Зачеват се събития и процеси, непознати дотогава. Едновременно се съсредоточават основните лица от военния елит, а пребиваването на политически фигури става обичайна гледка. Появяват се и представители на съюзниците. Приграничният в мирно време град получава значими военни функции. Името на Кюстендил започва да се среща все повече в документите. То става част от реквизитите на кореспонденцията – явна и особено поверителна. Писмените източници, произлезли оттук, неизменно носят названието на селището. Те са основните доказателства, ключовото градиво на историческата наука. Изобилието на извори е в основата за определянето на ролята и мястото на Кюстендил в Първата световна война.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995, 49–180; **Марков, Г.** Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998, 200–211; **Дюнан, М.** Българското лято (юли-октомври 1915 г.). С., 1918; **Радунович, Ст., Я. Селханович.** Черна гора в Първата световна война. – В: Първата световна война на Балканите и въстъпането на България в нея (1914–1915). С., 2017, 89–97; **Вачков, Д.** Финансово подсигуряване на участието на България в Първата световна война. – В: Първата световна война на Балканите и въстъпането на България в нея (1914–1915). С., 2017, 159–165; **Славов, С.** В навечерието на избора: Българската дипломатия и „Голямата война“ през 1915 г. – В: Първата световна война на Балканите и въстъпането на България в нея (1914–1915). С., 2017, 191–205.
- ² **Попов, Ж.** Кюстендилски окръг – икономика, партии, борби 1878–1918 г. Кюстендил, 1992, 162–164.
- ³ **Георгиев, Ст.** Кметовете на Кюстендил (1878–2003 г.). Кюстендил, 2003, с. 50.
- ⁴ **Караманов, Вл.** Изложение за състоянието на Кюстендилско окръжие през 1913–1914 г. Кюстендил, 1914, 3–122; **Лекарски, И.** Кюстендил и неговата околност. Кюстендил, 1915, 5–42; **Захариев, Й.** Кюстендил. Принос към поселищногеографските проучвания на нашите градове. С., 1938, с. 92; **Попов, Ж.** Кюстендилски окръг..., 150–160; ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 461, л. 140, 143.
- ⁵ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 461, л. 218, 266, 340; **Иванов, М.** Брутният вътрешен продукт на България 1870–1945 г. С., 2012, с. 478.
- ⁶ По въпроса по-подробно виж: **Марков, Г.** Нашумелите международни афери на..., 203–226.
- ⁷ От Сан Стефано до Париж (1878–1947 г.). Най-важните договори за България. С., 2009, 132–139; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи. Т. 2, 1912–1918. С., 1996, 382–387; **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ за..., 169–180.
- ⁸ Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г. С., 2015, с. 33, 65–69.

- ⁹ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 37, л. 83–84.
- ¹⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 507, л. 131, 146–147, 180.
- ¹¹ **Терекиев, Д.** Историята на Рилци. 13 пехотен рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931, 153; **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945). Кюстендил, 2009, с. 95.
- ¹² Заповед по военното ведомство № 468/7 септември 1915 г. Списък на офицерите от действителна служба и от запаса в щабовете на Действащата армия.
- ¹³ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 462, л. 1, 3, 4; а.е. 465, л. 7; ф. 269к, оп. 1, а.е. 5, л. 33–34; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6942; Струма, бр. 46, 7 септември 1929 г.; **Караманов, Вл.** Първият ден на мобилизацията през 1915 г. в Кюстендилския окръг. – ВИС, 1928, № 1–2, 78–82; **Савов, С., К. Жостов.** Интимните причини за погромите на България. С., 2000, 91–92.
- ¹⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6715, 6938; НСФ, инв. № 2261.
- ¹⁵ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 462, л. 2; а.е. 460, л. 505, 506, 525; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6932.
- ¹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 157.
- ¹⁷ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6898, 6932, 6939, 6940, 6941; ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 508, 525; **Караманов, Вл.** Първият ден на мобилизацията..., 83–84.
- ¹⁸ **Цураков, А.** Енциклопедия правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879–2001. С., 2001, 126–127.
- ¹⁹ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 461, л. 343, 344; ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 157–158.
- ²⁰ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 181–182, 183.
- ²¹ ДА-Кюстендил, ф. 504, оп. 1, а.е. 11, л. 9–10; ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 3; ф. 245к, оп. 1, а.е. 2, л. 33–34.
- ²² ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 204, 234, 482, 504.
- ²³ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 3.
- ²⁴ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 91–94; ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 463, л. 22, 27, 53, 54.
- ²⁵ **Русев, И.** Принос към историята на II армия във войната 1915–1918 г. м.м. октомврий и ноемврий 1915 г. С., 1928, 7–11.
- ²⁶ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 155–157; **Димитров, Т.** Железният полк..., 96–97.
- ²⁷ **Калайджиев, И.** От Кюстендил до „1050“. С., 1918, 7–8.
- ²⁸ За съсредоточаването на частите в Кюстендилско по подробно вж.: **Николов, К.** Съсредоточаване на Втора армия и установяване на Главната квартира в Кюстендил и региона в навечерието и началото на Първата световна война – 1915 г. – ВИС, 2008, № 4, 26–29; **Русев, И.** Цит. съч., 11–20; **Зафиров, Д.** Кюстендилският район в българските оперативни планове за войните 1912–1918 г. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, 139–140; ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 2, а.е. 5, л. 33–36.
- ²⁹ **Пърличев, К.** Сръбският режим и революционната борба в Македония (1912–1915 г.). С., 1917, 67–68; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 3..., с. 342; **Гоцев, Д.** Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, с. 143, 155; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., 392–393.
- ³⁰ **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ за..., 180–194; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3. С., 1986, 63–76; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., 388–389; **Петров, И.** Войната в Македония (1915–1918). С., 2008, 19–23; Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г..., 70–77; **Азманов, Д.** Генерал от пехотата Никола Жеков. – ВИС, 1995, № 5, 89–90, 92–96.

- ³¹ **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998, с. 116 – 118.
- ³² Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3..., с. 75; ДВИА, инв. № 3356.
- ³³ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 100 – 101.
- ³⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5798; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3..., с. 77.
- ³⁵ Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918 г..., 99 – 104.
- ³⁶ **Джонев, А.** Македония в железопътната политика на България 1878 – 1918 г. С., 2008, 311 – 312.
- ³⁷ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 440, 442, 443, 445, 447, 448, 450, 451, 452, 456, 460, 461, 467, 468, 471, 475, 476, 478; ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 52 – 53; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6933; ДВИА, ф. 317, оп. 1, а.е. 10, л. 9.
- ³⁸ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 5 – 6; ЧП, а.е. 460, л. 468; Документален сборник „Българите и Голямата война“. С., 2016, с. 210.
- ³⁹ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 461, 467; ф. 269к, оп. 2, а.е.5, л. 38; **Тумпаров, Н.** Ликвай Вардар. С., 1917, 11 – 14; Документален сборник „Българите и Голямата война“. С., 2016, 206 – 209.
- ⁴⁰ **Дървингов, П.** Действията на 11-а пехотна Македонска дивизия от Криволак до Богданци 1915 г. С., 1920, 1 – 47.
- ⁴¹ Българската армия в Световната война 1915 – 1918 г. Т. 3..., 361 – 364, 1132 – 1148.
- ⁴² ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 445, 448, 450; ф. 269к, оп. 1, а.е. 37, л. 86 – 93; а.е. 14, л. 1; оп. 2, а.е. 5, л. 38 – 40; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6933, 6934.
- ⁴³ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 442, 443.
- ⁴⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 156.
- ⁴⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 9; а.е. 487, л. 48 – 49; а.е. 1517, л. 30; ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 440.
- ⁴⁶ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 3.
- ⁴⁷ **Божков, Хр.** Цит. съч., с. 118.
- ⁴⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18; оп. 2, а.е. 56, л. 124; ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 758, л. 1, 6, 7, 8.
- ⁴⁹ **Елдъров, Св.** Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945. С., 2004, с. 152; **Елдъров, Св.** Българската православна църква и военнополитическата ориентация на България през 1915 година. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 – 1915). С., 2017, с. 151.
- ⁵⁰ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 18; НБКМ-БИА, ф. 267, оп. 1, а.е. 18, л. 9.
- ⁵¹ **Иванов, З.** Свързочното осигуряване при провеждане на настъпателните операции срещу Сърбия през 1915 година. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 – 1915). С., 2017, с. 217.
- ⁵² РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 3394; ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 5; а.е. 35, л. 55; оп. 2, а.е. 5, л. 40; **Николов, К.** Цит. съч., с. 30.
- ⁵³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 25, 26 – 27.
- ⁵⁴ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 55.
- ⁵⁵ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3..., с. 75; ДВИА, инв. № 3356.
- ⁵⁶ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 9, 11, 12; а.е. 35, л. 59.
- ⁵⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 158 – 159.
- ⁵⁸ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 437.
- ⁵⁹ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 105 – 106; **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ за..., с. 203.
- ⁶⁰ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 430; **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 107.

- ⁶¹ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 424, 425, 427, 428; ф. 269к, оп. 1, а.е. 301, л. 1–6; а.е. 35, л. 53–54; а.е. 299, л. 9–11; оп. 2, а.е. 5, л. 40–41; а.е. 6, л. 2; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6935, 6936; ДВИА, ф. 40, оп., 1, а.е. 116, л. 4, 5, 6; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., с. 211.
- ⁶² **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., 482–483.
- ⁶³ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 299, л. 18.
- ⁶⁴ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 183, 184, 185, 199.
- ⁶⁵ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 461, л. 327.
- ⁶⁶ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 2, а.е. 5, л. 36; оп. 1, а.е. 299, л. 16–18.
- ⁶⁷ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 186, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198.
- ⁶⁸ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 461, л. 311, 312, 316, 334, 356, 358, 360, 364–365.
- ⁶⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 26, л. 196, 197–198, 199, 200–201, 202, 203.
- ⁷⁰ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 252, 270.
- ⁷¹ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 57–59; а.е. 37, л. 155–160; а.е. 299, л. 13–15; оп. 2, а.е. 6, л. 3–5.
- ⁷² ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 205–206.
- ⁷³ **Билярски, Ц.** Началото на Първата световна война за България. – http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=654:2014-08-01-11-35-27&catid. с. 19.
- ⁷⁴ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 486, л. 26, 36.
- ⁷⁵ За теснолинейките по-подробно вж.: **Джонев, А.** Цит. съч., 309–384.
- ⁷⁶ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 107–109.
- ⁷⁷ ДВИА. Ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 100.
- ⁷⁸ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 109–113; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., с. 214.
- ⁷⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 44.
- ⁸⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 18, 20.
- ⁸¹ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 1, С., 2002, с. 526.
- ⁸² **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 114–115.
- ⁸³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 45.
- ⁸⁴ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 321, 322.
- ⁸⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 532, л. 82.
- ⁸⁶ **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ за..., 222–223.
- ⁸⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 21.
- ⁸⁸ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 53–54, 116–117.
- ⁸⁹ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 315, 316; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., с. 216.
- ⁹⁰ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 53–54, 117–118.
- ⁹¹ **Марков, Г.** Голямата война и българският ключ за..., 218–234.
- ⁹² ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 464, л. 38–39.
- ⁹³ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3..., с. 77.
- ⁹⁴ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 155–157; **Димитров, Т.** Железният полк..., 96–97; **Караванов, И.** Историко-географски картини и впечатления от участието на перничани и рилци в световната война (1915–1918 г.). Кюстендил, 1938, 17–18.
- ⁹⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 512, л. 1–4; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3. С., 1915, 12–14; **Русев, И.** Цит. съч., 32–33.
- ⁹⁶ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 95.
- ⁹⁷ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 160–169; **Димитров, Т.** Железният полк..., 99–100; **Караванов, И.** Цит. съч., 19–22.

- ⁹⁸ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 102.
- ⁹⁹ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 169–170; **Димитров, Т.** Железният полк..., 100–101; **Караиванов, И.** Цит. съч., с. 22.
- ¹⁰⁰ **Русев, Н.** По следите на една безсмъртна песен. Т. 1. Париж, 1988, 244–249.
- ¹⁰¹ Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3..., 109–114, 119–132, 191–195.
- ¹⁰² **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 102.
- ¹⁰³ **Караиванов, И.** Цит. съч., с. 22.
- ¹⁰⁴ Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3..., 335.
- ¹⁰⁵ ДВИА, ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 19, 20.
- ¹⁰⁶ **Русев, Н.** Цит. съч., 244–249.
- ¹⁰⁷ За бойния път на Тринадесети полк по-подробно вж.: ДВИА, ф. 75, оп. 2, а.е. 62, л. 58–61; **Терекиев, Д.** Цит. съч., 171–204; **Димитров, Т.** Железният полк..., 101–111; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3..., 335–344; 382–385, 403, 455, 468–471, 479–483, 490–494, 502–508, 522–527.
- ¹⁰⁸ **Русев, Н.** Цит. съч., 244–249.
- ¹⁰⁹ **Калайджиев, И.** От Кюстендил до „1050“. С., 1918, 7–8; **Караиванов, И.** Цит. съч., с. 11; 53 пехотен резервен полк. Брой единствен. Кюстендил, 6 септември 1925 г., с. 1.
- ¹¹⁰ Българската армия в Първата световна война (1915–1918). Кратък енциклопедичен справочник. С., 1995, с. 112.
- ¹¹¹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 25, л. 1.
- ¹¹² ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 25, л. 1–75, ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 2–3; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 9–35, 40–41, 52–54; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3..., 68–70, 87–89, 188–190, 211–215, 293, 312, 331–335, 377–379, 542–546, 548–555, 577, 624–625, 633–635, 639, 663–682, 699–716, 725–727; 53-й пехотен резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., 3–4.
- ¹¹³ 53 пехотен резервен полк. Брой единствен. Кюстендил, 6 септември 1925 г., с. 1.
- ¹¹⁴ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 36–38.
- ¹¹⁵ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 27, л. 1–19; ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 31; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 41–42, 44.

Втора глава

ВОЙНА НА ДВА ФРОНТА

1. Привидното спокойствие

Офанзивата срещу Сърбия приключва на 29 ноември 1915 г. Войските на Централните сили поставят под свой контрол цялата ѝ територия. В района на Солун и на остров Корфу – все в гръцките предели, остават армии на Антантата. Полемиката между съглашенците завършва с решението да не се напуска полуостровът. Поставени са основите на Южния, известен още като Македонски фронт. За появата му способства германското решение да се спре настъплението в Гърция. Настоятелните опити на българското командване за изтласкване на противниците от Балканите не получават нужната подкрепа. В Атина двете тенденции за определяне на страната на една от воюващите групировки водят до безизходица. Реалното положение има ключово противоречие. Неутралната Гърция позволява на две места от суверенната си територия да се установят войскови съединения на Съглашението. В същото време всяко преминаване на границата от българската армия може да се счита за агресия. Нишките на компромиса се изтъкват в Берлин, който дирижира политическите конфигурации на Балканите. Германците имат ролята на най-старши в коалицията. Поведението на войските им в българската зона води до конфликти. Противоречия се появяват и с другите съюзници от Австро-Унгария. Техният стремеж е да получат 3-а Балканска дивизия за своите операции в Албания и Черна гора.

Бойните действия спират, но за успокояване и дума не може да става. Взетият на мушка за основен враг и получил нарицателното „русофил“ началник на ЩДА ген. К. Жостов, прави неимоверни опити за отстояване на българските интереси. Въпреки изолацията, в която изпада, той продължава да поддържа позицията за повече самостоятелност от съюзниците. Стремежът му за оставането под контрол на железниците в новите земи се сблъсква със саботажи от страна на колегите му. Полк. П. Ганчев успява да убеди главнокомандващия в преписката с германците това искане да отпадне. Заедно с него е премахнато и желанието да се третира от немците по-добре населението в Македония. Сервилността дразни началника на щаба. Той не може да надделее в момент, когато полк. П. Ганчев подготвя среща на цар Фердинанд с кайзер Вилхелм в Ниш.

Още повече експертите по железниците Морфов, Николов и Лудогов посещават на 4 декември 1916 г. Кюстендил с горчивата истина, че бъл-

гарската страна няма достатъчно подготвен персонал и подвижен състав за собствена експлоатация. Склонен на компромис поради категоричните доказателства, ген. К. Жостов обмисля отстояване на твърди гаранции за българските интереси. На същия 4 декември при него в Главната квартира се изрежда сериозна върволица: „Почти целия ден изгубих в приемане на посетители: Василчо, Баласчев, Гр. Василев, чиновника от Земеделската банка, Тангилов, Ив. Карастоянов, ген. Сираков, Яблански и д-р Добрев, като представители на дружеството на „Червения кръст“, относително имуществото на Сръбския „Червен кръст“ в Ниш“.¹ На другия ден заявка за двудневно посещение в Кюстендил дава австроунгарският военен аташе полк. Владимир Лакса.² Една фотография е разчетена с негово присъствие в клуба на Главната квартира заедно с Н. Жеков и други водещи офицери. Остава въпросът от това пребиваване ли е снимката, или от някое друго.³ Апетитите на Двойната монархия се увеличават не само от исканията им за включването на Балканската дивизия в операциите в Черна гора и Албания, но и за поемане на експлоатацията на железницата Косовска Митровица-Скопие.

На 6 декември 1915 г. цар Фердинанд на връщане от обиколката си в новите земи не подминава Кюстендил. К. Жостов описва бурната среща помежду им: „Дойде специално при мене, само да ме изругае за Такева, когото срещнал нейде из Македония. Възмутен, че някой унгарец, бивш сръбски пленник, бил гладен, че някой френец не бил добре настанен. Ами за нашите герои? Иска уволнението на Цъклева и Загорски. Застъпих се. Той се разсърди“. Началникът на ЩДА прави оплакване пред престолонаследника за отношението на баща му. Показва готовност да се оттегли. Според княза монархът възприема Жостов за демократ, кариерист и нетактичен към немците.⁴

За събитията в Главната квартира добре запознати отново се оказват в германската легация. Пълномощният министър Георг фон Михаелес изпраща сведенията в Берлин. В центъра на доклада той обяснява антигерманските действия на българския началник щаб и поставянето му в изолация от царя и главнокомандващия. Вследствие на тази тенденция отношенията между монарха и премиера са подобрени. Жостов се оказва сред основните причини за подаване на оставка на В. Радославов, която е предотвратена своевременно.⁵

Как да не знаят в легацията, като немското присъствие в Кюстендил постоянно се увеличава. В средата на декември 1915 г. в Главната квартира е изпратен германски офицер за свръзка. Това е майор барон Федор фон Бок, началник на оперативно отделение, „ближен роднина на генерал Фалкенхайн“. Той потегля от Ниш с адютанта си капитан Дитфурт, двама шофьори, двама ординарци, преводач и автомобил. За престоя им са подготвени необходимите квартири, като за майора са предвидени две стаи. Роднинството се оказва разпространено и в германските военни среди, не само в българските. Към ЩДА са командирани още хюгова телеграфна станция, го-

ниметрична телеграфна станция, 12-а армейска телефонна команда, 42-ра телеграфна безжична станция, контролна безжична станция. Съюзниците не само пристигат. Заминават си войници от 6-и пионерен батальон и други подразделения.⁶

Стремежът за пълно изолиране на началника на ЩДА среща обективни трудности. Самият ген. К. Жостов установява, че няма никакви проблеми с фелдмаршал Макензен, породени от недобре преведената телеграма. Кръгът се затваря около интригите на полк. П. Ганчев и злопаметността на монарха. Те двамата се оказват най-последователните му противници. Особено първият, който недоволства от присъствието на българския началник-щаб на срещата във Велика плана, състояла се на 21 декември 1915 г. На нея пристигат ген. Фалкенхайн, придружен от няколко висши германски офицери, а от българска страна цар Фердинанд, княз Борис, ген. Н. Жеков и споменатите К. Жостов и П. Ганчев. Разговорите се въртят около подновяване на настъплението вече на гръцка територия. Ситуацията се променя не само от сериозното укрепване на съглашенците около Солун, но и от пренасочването натам на част от войниците, напуснали окончателно Галиполи. Между другото, в частен разговор царят пак споделя с главнокомандващия своите терзания. Те се въртят около фабриканта Симоне от Кюстендил и недопускането на някакъв католически монах в града.⁷ Докато факторите умуват за предприемане на офанзива към Солун, командирът на англо-френския корпус не бездейства. По негова заповед секретарят на българското генерално консулство в града Константин Настев е екстерниран и предаден на швейцарските власти в Женева. След повече от месец митарства последният е приет на действителна военна служба и назначен за помощник-началник на разузнавателната секция на 1-ва армия.⁸

В края на последния месец от годината и главнокомандващият, и началникът на ЩДА отново са в Кюстендил. На 29 декември ген. К. Жостов успява да направи една разходка по дефилето на р. Елешница през с. Четирци. Същия следобед приема лидера на освободителното движение Т. Александров. Последният между многото сведения го информира надлежно за предприети действия от Министерския съвет – предвиденият таен кредит за Главната квартира в размер от 500 000 лв. да не се отпуска. Жостов подозира за рестриктивната мярка дългата ръка на тайната полиция, безобразията на която могат да се разкрият. Напрежението остава високо, за което свидетелства работната обстановка дори при посрещането на новата година.

На 1 януари 1916 г. през нощта цар Фердинанд заедно със синовете си князете Борис и Кирил пристига в Кюстендил. Визитата им по думите на окръжния управител Вл. Караманов отново е „строго инкогнито“.⁹ Недоволен от посещението за пореден път остава ген. К. Жостов. Новогодишната атмосфера е помрачена. „Царят пак дойде – за да ме наругае, че не съм дал открит лист на Мюленц – пратен му е, но той не го дочакал – и че съм имал неприятности с германците, че съм им правил пречки и пр.“ – чува вербал-

ните мотиви, но усеща интригите на полк. П. Ганчев българският началник на ЩДА. Препоръката на монарха е Жостов да замине за Ниш, където да урегулира отношенията с германците преди срещата с император Вилхелм II. Специалното му напътствие касае установяване на близки отношения с ген. Ханс фон Зект, началник щаб на групата армии Макензен. Въпреки роптаенето срещу височайшата заповед на среща между Н. Жеков и К. Жостов са уточнени конкретните искания пред немците. След съгласуването последният заминава за Ниш преди официалните делегации. Целта е да се постигнат предварителни договорености с ген. Зект. На изпроводяк Жостов декларира пред Жеков отново готовността си за оставка: „Нека ме сменят, но да не ме малтретират“. Премиерът също плаши с подобен акт, ако началникът на щаба не промени действията си. Облаците над последния продължават да се вплътняват и визитата в Ниш става ключова за оставането на мястото му в Кюстендил.¹⁰

През последния месец на победоносната 1915 г. в града започва възстановяването на учебните занятия. Все още за цялостно връщане на обучаваните в школата не може да се говори. Причината е по-бавното освобождаване на сградите от армейските подразделения. Липсата на достатъчно помещения принуждава ръководствата да пристъпят към двусменен режим на работа. Една сграда се налага да се използва от по две училища. Процесът се забавя, но като цяло децата се връщат в класните стаи.¹¹

Констатирано е отново спекулативно повишаване на цените. С по-висока стойност от определената се търгува свинското месо. От практиката не е подмината и най-висшата военна институция. Кюстендилските търговци Таско Николов и Ефтим Георгиев продават на завеждащия прехраната на Главната квартира на едро 96 кг от артикула на цена от 2,40 лв. за килограм вместо по 1,70 лв. съгласно определената стойност по заповед на Общинското управление. Глобата е в размер на 10 лв., но понеже продължават с подобен подход, двамата са наказани повторно с по 15 лв. Истраил Арон Лерея получава акт за 50 лв., защото е продал чувал захар, без да получи за целта купони, предоставяни от Комитета за обществена предвидливост.

Болестта „шап“ се проявява първо по говедата в Кюстендил, но са забелязани и случаи по конете на германското 12-то армейско телефонно отделение. Въведената карантина касае ограничаване на движението на заразените животни, а умрелите се заравят на специално определено място. Всяко новозаболяло се декларира на окръжния ветеринарен лекар. Като разпространители на болестта са припознати кучетата. За бездомните е предвидено тровене, като операцията продължава един месец. Стопаните на останалите са ангажирани да ги държат на повод до 10 ч. всяка сутрин или с намордник, за да не попаднат и те под ударите на крайната мярка. Тя се прилага с още по-голяма сила в края на януари 1916 г., когато са констатирани случаи на „бяс“. Убиването на заразените и бездомните кучета е задължително. Техните тела се заравят в дълбоки ями. Съседните общини са предупредени за опасността чрез околийския началник.¹² Проявявани

в предвоенните години, болести по животните продължават да върлуват и създават сериозни грижи на общинските власти. Крайната мярка се прилагат категорично, дори за незаразените бездомни животни. За хуманност към тях изглежда е още рано да се говори.

През първия месец на 1916 г. дейността на военните в Кюстендил продължава с неотслабваща сила. На Ивановден в 13-а допълняюща дружина е положена клетва от младите войници от различни вероизповедания. На Бог, Цар и Отечеството се „обещават“ 348 източноправославни, 53 мохамедани и 18 евреи, предимно от града и околията.¹³

Известна реорганизация е извършена в транспортното депо. То се явява единственото по направлението Кюстендил–Кадин мост–Царево село–Кочани–Щип. Оглавява го полк. Димитриев с щаб, една рота от 24-а етапна дружина и 30 войници за караул, охраняващи бивака и съседните овощни гадини. Последните са под специално внимание, за да не се опустошават от коларите. В наличност се оказват около 7300 коли от 2-ри, 3-ти и 7-и спомагателен армейски транспорт, включително и допълнително реквизиранни. Сред загубите са констатирани смъртта на 2 колари старци и 315 чифта волове и биволи. За подслон се използват два навеса в западния и източния край на града с капацитет за 3600 глави добитък. Прехраната за хората е удовлетворителна – 1 хляб и 300–500 грама месо дневно. След Коледа последното е заменено от пастърма, която се комбинира с боб. Топла храна се дава веднъж на ден. Поддържат се кухни към ешелоните. Облеклото е в лошо състояние, от Главно тилово управление отпускат 5000 чифта цървули и 1000 коларски пелерини.

Прехраната при животните е оскъдна, дава се около четвъртинка от полагащата се норма от сено и ярма. Липсата на покривки своевременно е решено. Доставени са 600 000 европейски клинци и 2000 кг подкови. Отглеждането на добитъка обаче е небрежно. Причината е, че воловарите работят с чужди животни. Допълнително сред тях има недоволство, защото отначало били ангажирани само да закарат добитъка, а не да остават на служба. Продължава тенденцията да пристигат малолетни деца и много старци. Линията към Щип подлежи на закриване и дейността се съсредоточава между Дупница, Кюстендил и Гюешево. Много от колите са приведени към дивизиите и среднодневно се товарят само по сто. Шестстотин конски бездействат, защото прехраната на животните е по-трудна и навесите са по неудобни, отколкото за воловете. По нареждане е спряна доставката на повече добитък. Заболявания не са констатирани, освен познатите случаи с шап и подбити крака и шии.¹⁴

Недостигът на храна в Кюстендилско сериозно заплашва населението. От местния комитет за обществена предвидливост правят усилия за погълване на липсите. Причините са добре познати – слабата миналогодишна реколта и преминалите войсковы части. През месеца са поискани по 20 вагона брашно, пшеница и царевича, а са доставени само 2 с брашно, 1 ръж и 1 царевича. То се оказва недостатъчно само за града, без да се включват райо-

нът и седем околии от новите земи, за които отговаря комитетът. Опитът на общинския кмет да реши проблема с телеграми и на място в столицата удря на камък. „Населението вече буквално гладува и пристигналият вагон ръж преди 2 – 3 дни биде просто разграбен и откупен насила от населението, без разлика от съсловие, защото липсата на храна е обхванала всички съсловия: заможни, средни и бедни – търговци, чиновници, учители, занаятчии и др. Днес населението се трупа над един вагон царевица и продажбата се извършва под силен натиск на гладуящите, които не могат да се спрат нито от стражари, нито от поставените войници“ – с оплакване до началника на ЩДА се обръща той. Реквизирането на мелниците пречи за смилане на зърното и за производството на необходимото брашно. Първоначално количеството за урегулиране на прехраната се изчислява на 20 вагона, а впоследствие всяка седмица по 3 с пшеница, 5 ръж и 5 царевица. Своевременно от щаба са наредени бързи мерки за доставката на необходимите припаси.¹⁵ Глад не се търпи много. Той има взривоопасни възможности.

Друга категорична заповед е издадена срещу безразборната сеч на дървета. От Министерството на земеделието и държавните имоти сигнализируют за масово унищожаване на горски насаждения в Дупнишко. Друг рецидив е чупенето на върховете на иглолистните растения в Кюстендилско за направата на цигарлъци от войниците, охарактеризирана като „прищевка с нищо неоправдана“. Това увреждане се оказва фатално за развитието на цялото дърво.¹⁶ Пушенето заема сериозно място в живота на войника. Като награда за освобождението на Македония от съединените тютюневи фабрики в Пловдив подаряват за армията 300 000 пакети тютюн и 500 000 папираса, а за ген. Н. Жеков и за Главната квартира е изпратен колет от 10 000 папираса.¹⁷ Предприемачите правят своя патриотичен жест, а цигарите се пушат по-удобно с цигарета. И без тях този артикул е необходим и жертва на липсата му стават върховете на иглолистните дървета в Кюстендилско.

По върховете на военното командване жертва не е дадена. Срещите, проведени в Ниш и по-сетне в София, завършват в полза на ген. К. Жостов. Остават само съмненията му в интригите на полк. П. Ганчев. В столицата е сред приетите в двореца по повод удостояването на царя с фелдмаршалско звание. Заедно с останалите генерали е задържан за обяда. Ген. Н. Жеков е награден с орден „За храброст“ втора степен, а за К. Жостов също е решено, но връчването е оставено за след известно време. „Всички добре разположени“ – констатира началникът на щаба. Притесняват го единствено интригите на полк. П. Ганчев. Завърнал се в Кюстендил, той поставя въпроса пред пристигналия престолонаследник. „Ще помогне ли? Кой знае“ – реторично си записва ген. К. Жостов.

Въртележката от срещи и решения се завърта. Ген. Петър Тантилов е привикан в Главната квартира за подобряване на снабдяването. Даже главнокомандващият дава съгласието си за неговата смяна и тази на ген. Радой Сираков. Войниците и добитъкът гладуват. На проведената конференция ген. П. Тантилов декларира твърдо решимостта си за подобряването на ра-

ботата на Главното тилово управление. Княз Борис и ген. Жеков заминават за инспекция по частите в новите земи. Тъкмо отпътували, в средата на януари в Кюстендил пристига ген. Мартенс, военен инженер, експерт по укрепване на позиции. С тази задача той заминава за района на 2-ра армия. Налага се началникът на ЩДА да напомни на ген. Стоян Загорски за влизане в близък контакт с известния германски капацитет. Проявената инертност на българския ръководител на инженерните войски дразни прекия му началник.¹⁸

Рожденият ден на престолонаследника и офицер за поръчки княз Борис е повод за скромно тържество в Кюстендил. Със заповед ген. К. Жостов нарежда на 20 януари 1916 г. от 10.30 часа в църквата „Св. Богородица“ да се отслужи молебен. Всички свободни от наряд офицери от Главната квартира са задължени да присъстват.¹⁹ Друг повод за отбелязване е на 27 януари – рожденият ден на кайзер Вилхелм. От наличните снимки се виждат български и германски офицери, събрани пред Военния клуб в града. Сред разпознатите са генералите Н. Жеков и К. Жостов. Дефицитът на писмени сведения ограничава възможността за установяване на поветото участници и на конкретната програма.²⁰

След завръщането на главнокомандващия и престолонаследника от Македония се забелязва negliжиране на началника на ЩДА. Ген. Н. Жеков заминава за среща в германската главна квартира в Плес, а княз Борис се прибира в столицата, без да се обадят на ген. К. Жостов. Последният предсеща, че вместо офанзива немците ще настояват за отбрана на Солунския фронт. Склонен на подобен компромис, той обмисля по-изгодни позиции от тези по границата. Със скъсяването на линията по р. Струма-северните височини на Круша планина-Дойранското езеро-Арджан-Паяк планина-Воден-Костур-Преспанското и Охридското езеро се излиза на по удобна защита. В този контекст ключово е заемането на Рупелското дефиле с Кале баир и Ченгел планина. Този план не само е телеграфиран на главнокомандващия, но е споделен и с пристигналия престолонаследник. От щаба на Макензен, установен в Скопие, в Кюстендил идва ген. Зект. Неговото мнение се оказва същото като това на ген. К. Жостов. Чрез съкращаването на фронта освободените войски се пренасочват към румънската граница. Опасенията от удар от страна на Букурещ при нарушаване на гръцкия неутралитет са основателни. Обмисля се привличането на турски части за Добруджа. Първите разговори в този дух се провеждат вечерта на 29 януари 1916 г. На другия ден преди заминаването си престолонаследникът от името на царя връчва на ген. Зект хубав молив с вензел. „Разбира се, той е чужденец; нему може да се подарява. Нам са достатъчни само ругатните“ – забелязва с огорчение българският началник на щаба.²¹

Германското присъствие в Кюстендил придобива устойчиви характеристики. Пристигат отделни военнослужещи, малки групи и подразделения. Над 20 офицери пребивават в града и част от тях отново заминават по местоназначение. Прехвърлен е и 1-ви минохвъргачен батальон. Пре-

возването му от Свищовското пристанище предизвиква полемика между немския и българския щаб. В един момент в Кюстендил се оказват само 80 души, а по-голямата част изчаква на котва в Дунав. Няколкократно в края на януари 1915 г. ген. Фалкенхайн поставя проблема с транспортирането. То се забавя поради натовареността на железниците.²²

Междувременно на К. Жостов се налага да продължи с приемането на фигури от политическия елит. Така с редица искания в Кюстендил пристига народният представител Алтимирски. Той проявява желание за развиване на търговска дейност в Неготин, лобира за определени назначения, като се изказва против някои вече направени. Партизанският му подход проличава с ходатайства за освобождаване в отпуск на конкретни лица и осигуряване на турски търговец да бъде допуснат до извършване на сделки в Македония. Ген. К. Жостов се противопоставя категорично: „Не ги удовлетворих“. Краят на месеца е белязан още от пристигането в Кюстендил на художника Вилхелм Виктор Франц, който е натоварен от австрийския военен музей да нарисова портрет на началника на щаба.

По същото време българските войски завземат Елбасан. Конфликтът с Двуетинната монархия навлиза в сериозна фаза. От тях се поставят условия за оттегляне от последния град, както от Дяково и от редица пунктове в Косово. От Виена се позовават на разграничителната линия, залегнала в тайната спогодба от 24 август 1915 г. Българската страна държи на териториите, завоювани с оръжие. Ген. К. Жостов се разпорежда нищо да не бъде отстъпвано. Още повече се нагнетява напрежението, защото главнокомандващият се намира по същото време във Виена. Комуникацията между него и началника на ЩДА не е на необходимата висота. И двамата се оплакват от лоша ориентация. Така до К. Жостов чрез австрийски източници достига новината за съгласието на Н. Жеков Елбасан да им бъде отстъпен. Началникът на щаба реагира бурно, като сипе обвинения за отстъпчивостта на своя пряк шеф. Отношенията между двамата охладняват и след завръщането си главнокомандващия отбягва да контактува често с К. Жостов.²³

Невярна се оказва склонността към компромис на Н. Жеков. Напротив, той се противопоставя категорично. Твърдостта му проличава от разговор с пристигналия на 17 февруари 1916 г. в Кюстендил австроунгарски военен аташе. „Донасям за сведение на Ваше Величество, че беше при мене полковник Лакса, за да настоява отново да оттеглим войските и административните власти от Прищина, Призрен, Дяково, Елбасан и даже от Качаник. Възразих му с тон енергичен и недвусмислен, че неуместни и безплодни са постъпките му и че не само не ще оттеглим войските оттам, но ще пратя още, ако стане нужда; преждевременно и безосновно е да се насочат ограничения на нашите права по силата на съюзния договор; не нашите, а австрийските войски трябва да се оттеглят от завладените с нашето оръжие места; съюзните правителства и Главни квартири не са вземали общо решение по този въпрос и никой не е признал правото на австроунгарското правителство да тълкува договора в своя полза и в наша вреда, толкова повече, че за победа-

та ние вложихме повече капитал, отколкото бяхме длъжни“ – докладва на царя за отстояваната позиция ген. Н. Жеков. Предотвратява също опитите да бъде изнудван чрез заплахи Двудеинната монархия да спре доставката на военни материали за България. Повод за оптимизъм дават сигналите на редица фактори от Германия, които са съгласни с корекция на договорената граница в полза на Царството.²⁴ За скандала отново научават в немската легация. Военноморският аташе капитан III ранг Ханс-Юрген фон Арним уведомява Адмиралтейския щаб в Берлин за силни брожения сред армията срещу астроунгарските домогвания.²⁵

В Главната квартира след тлеещо, напрежението кулминира. Сериозно спречкване се получава между генералите Жеков и Жостов. Главномандващият напада началника на щаба, че разпространявал слухове за членството му в тайна офицерска лига. Сведенията му идват от двореца. Интригите на държавния връх във висшите военни среди продължават с познатите схеми. Ген. К. Жостов с горчивина достига до извода: „Няма по-тежко от това човек да работи най-добросъвестно и коректно, други да се наслаждават, а той отвсякъде само укори и подозрения да получава“.

Започналата германска офанзива при Вердюн води до временно спиране на подготовката за настъпление към Солун. С тази цел в самия край на февруари в Кюстендил пристига отново ген. Зект. Той категорично поставя условието да не се предприемат никакви действия на гръцка територия. Дори най-малките корекции не са разрешени. От българска страна е поискано за кой ли път завземането на Рупелското дефиле. Зект се съгласява да настоява. Той е запознат с необходимостта от доставката на картечници за 1-ва и 11-а армия и с поведението на Румъния, която концентрира войски на границата.²⁶ От юг и от север положението остава несигурно. Отношенията със съюзниците, особено с Австро-Унгария, също не са блестящи. Без очертан фронт се оказва, че се воюва на няколко.

Българското командване провежда прегрупиране на съединенията в Македония. Изтеглени са сили за прикритие откъм Румъния. През Кюстендилско отново се придвижват части вече по обратния път. През втората десетдневка на февруари 1916 г. 1-ва пехотна Софийска дивизия преминава по маршрута Кратово–Крива паланка–Гюешево–Кюстендил–София.²⁷ Заповедта за спирането на безразборната сеч не се спазва. Няколкократно от кюстендилското лесничество алармират за нанесените вреди. Квартируващите войници в с. Вратца секат дървета с разрешението на дружинния си командир въпреки обещанието на кметския наместник да им достави готово нарязани. В рамките на седмица са нанесени големи поражения на общинската и частната гора. От Главната квартира се съгласяват с предложението местните власти да осигурят необходимите дърва, като издават нареждане до командира на дивизията. Скоро кюстендилският лесничей прави ново оплакване. „Чест имам да Ви донеса г-не Началнико, че ако и да писах ред писма до началниците на войсковите части от 1-ва дивизия, квартируващи в района на Преколничка, Долноселска и Жилинска общи-

на, войниците под изричната заповед на началниците произволно и безразборно унищожават общинските и частни гори, за каквото унищожение не може и да се мисли да е вършено от освободението на България“ – с голяма доза горчивина констатира служителят.²⁸ Времето е студено и е необходимо гориво. Недостигът се запълва с непозволени средства, което е пагубно за природните ресурси. Липсата на достатъчно хранителни припаси също поставя местната власт на изпитание. Проявяват се хаотични действия вместо сериозна и педантична организация. Всичко това става не някъде другаде, а в непосредствена близост, образно казано, под носа на Главната квартира.

Доколко е възможно гражданските власти да спекулират, е трудно да се отговори. Военните забелязват случаи на преувеличаване. Те са констатирани при проверка, направена по сигнал на министъра на земеделието и държавните имоти. От ведомството твърдят, че след мобилизацията военните се стремят да унищожат Земеделското училище. В тъмни краски се описва, че овощните дръвчета, лозята и оградата са изсечени, а сградите са подложени на планомерно ликвидиране. В последните са настанени сръбски пленници, болни от тиф, въпреки че там живеят семействата на учителите и служителите, които са на бойното поле. Направената проверка отхвърля констатациите и определя директора на училището като основен преувеличител. Оказва се, че няма изсечени дървета и лози, а оградата е изгнила и липсващите колове може сами да са паднали. Само една сграда е използвана за настаняване на военнопленници, защото в Кюстендил и околността в един момент има такива около 18 000 души. Случай с тиф няма, но са констатирани други заболявания. Полагат се грижи с хигиената, има отделна чешма и тоалетна, провежда се карантина. Предписано е постройката на учителите и служителите да се отдели от тази с пленниците с ограда от бодлива тел.²⁹

Мерки са предприети и по отношение на транспорта. От Полската канцелария нареждат влакът Гюешево–София да се движи само с третокласни купета. За офицерите от Главната квартира е предвиден един вагон първа и втора класа, но се използва само след заявка, отправена до началника на гарата.³⁰ Вследствие на мобилизацията на пикьорите и кантонерите пътищата в Кюстендилска община са оставени без надзор. Посегателства са извършени по инвентара и дърветата, засадени до платното. Повредите по него също не са малко. Кметът Д. Манчов издава специална заповед за прекратяване на своеволията под заплаха от строго наказание. Провинените подлежат на задържане и предоставяне на полицейските и военните власти.³¹

Проблемите с прехраната водят до вземането на круги мерки. Под особен надзор се поставят някои категории домашни животни. Забранява се клането на крави и волове, по-млади от 10 г., на всякакви телета, бременни овце, агнета, по-леки от 15 кг, и прасета под 60 кг. Глобата за всеки отделен случай е в размер на 50 лв. Със заповедта е запознат околийският уп-

равител с молба да послужи като образец пред съседните общини. Там са констатирани подобни действия. Мотивите са от жизненоважен характер: „Тези разпоредби са от висш обществен и икономически интерес за самото население и цели запазването на добитъка от унищожение, а заедно с това и благосъстоянието на страната“.

Последните февруарски дни са извършени проверки за хигиената на обществените заведения. Констатирани са нарушения в хотелите „Цар Освободител“ на братя Дочови, „България“ на Давидко Марков и кръчмата „Солун“ на Димитър Настев. Освен нечистотиите се установява, че мръсната вода се излива по улиците. Глобите, определени на нарушителите, са от 5 до 10 лв.³²

Краят на февруари е времето, когато са извършени административни промени на окръжно ниво. Сменен е управителят Вл. Караманов и секретарят Димитър Узунов. Поводът за тази стъпка официално е спречкване между двамата. Всъщност причините са по-дълбоки. Те започват още когато последователите на Н. Генадиев са изтласкани от управляващата коалиция. Вл. Караманов като негов съпартиец продължава да го поддържа. Конфликтът му с околийския началник Й. Гърков поради злоупотреби и с други либерали радославовисти довежда до организирането на дирижирана проверка. От окръжния управител е поискано писмено обяснение, което той предоставя своевременно. Началниците му връщат оригинала за пояснения, като Вл. Караманов подготвя отговор. Всички документи държи в бюрото си в управлението. Секретарят успява да отключи чекмеджето, да ги вземе и занесе нелегално в София. Като установява липсата, окръжният управител иска обяснение от своя подчинен. Стига се до скандал и секретарят налита на бой. Вл. Караманов не само успява да го отблъсне, но му нанася няколко удара. Побоят е кулминационната точка, която нагнетява допълнително случая. Намесва се депутатът Величко Кознички, който съветва Д. Узунов да пише до началниците си в столицата. Предусещайки капана и развързката, Вл. Караманов също информира министъра на вътрешните работи Хр. Попов. Последният използва един доклад на окръжния управител в София за тежкото положение със снабдяването на населението с храни, като поставя и този проблем. Привидното съгласие с тезите на Караманов и проявената любезност на четири очи се оказват лицемерни. Последва заповед за уволнение и на двамата чиновници. Окръжният началник е отстранен и изпратен като военнослужещ в етапна болница. Той отказва и предпочита своята мобилизационна част – 13-и пехотен Рилски полк. Първоначално е изпратен в казармата в Кюстендил, а по-сетне и в бивака на полка край с. Катунци. Секретарят получава след известно време месторабота като чиновник в новите земи. За окръжен управител на 28 февруари 1916 г. е назначен Кръстьо Карагъзов, бивш началник на административното отделение в Министерството на вътрешните работи, по партийна принадлежност народнолиберал, но от крилото на Добри Петков. Тези стамболовисти остават да подкрепят коалиционното управление.³³ За

секретар е назначен Н. Ташков, заемащ дотогава същата длъжност в Куманово.³⁴ Така с партизански похвати и интриги е елиминиран един вече бивш политически съюзник на коалицията. Партийната номенклатура, показваща вяръност, обикновено се награждава с някой държавен пост.

В Кюстендил по същото време вече са разположени немалко подразделения от старшия съюзник – германците. Поддръжката им от българска страна само за февруари и март 1916 г. е оценена на стойност 74 624 лв. Тя включва храни, фураж и други материали, предоставени от базисния магазин на 2-ра армия, функциониращ в града. От услугите му се възползват 12-то телефонно отделение, минохвъргачно отделение, 42-ра безжична станция, 8-и тежък артилерийски полк, 16-а и 12-а безжична команда, 13-а лека и 42-ра тежка безжична станция, предна немска поща, 1-ви минохвъргачен батальон, автомобилна колона на 4-и резервен корпус, 1-во телефонно отделение, Баварски пехотен полк, 11-а предна автомобилна работилница, 110-а пруска полска артилерийска батарея. Някои подразделения не са определени конкретно и са заведени под наименованието „немска част“, „пеша артилерия“ и др.³⁵ На базата на източниците не може да се каже какъв е конкретният личен състав, но германското присъствие не изглежда символично. Профилът им показва известно разнообразие, като преобладават свързочните и артилерийските подразделения. Според едно сведение недостигът на храна се отразява и върху тях, защото ходят по къщите и искат хляб.³⁶

Немските войници извършват учения в Кюстендилско. Минохвъргачният батальон провежда стрелба преди пладне на 15 март 1916 г. По заповед на ген. К. Жостов всички офицери от ЩДА потеглят за набелязаното място в 8 часа с автомобили от площада пред Главната квартира.³⁷

Германското присъствие в града се увенчава с визитата на саксбургготския херцог Карл Едуард и на принц Август Вилхелм, четвърти син на германския император. Подготовката започва в средата на март, като са вменени конкретни ангажименти. Почистването е поверено на полк. Мачев, който отговаря за площада и сградата на щаба. Той трябва да осигури хигиенизирането на Кюстендил посредством комендантите на града и на гарата. Майор Павлов и ротмисър Кисьов уреждат квартирите и закуската на височайшите гости, а капитан Дервентски столуването. Поручик Василев е натоварен с каненето на представителите от гражданството и забавлението в читалищния салон. Десет нови открити автомобили с добри шофьори и помощници, облечени спретнато, са поставени в готовност. За всеки гост е предвиден по един ординарец, знаещ немски език.³⁸ Съвпадение ли е или не, но в града по същото време е командирован музикалният хор при Военното училище, начело с капелмайстора Мацак. Те престояват малко повече от месец и се завръщат в столицата.³⁹

От наличните фотографии се виждат някои моменти от посещението на благородниците в Кюстендил. То се осъществява между 19 и 21 март 1916 г. Посрещането е проведено пред квартирата на главнокомандващия, дома

на депутатата Хр. Славейков. Присъстват двамата височайши гости със своята свита, а домакини са генералите Н. Жеков и К. Жостов заедно с военнослужещите от Главната квартира. Друг момент е запечатан от посещението на „Офицерското събрание“, което се използва като столова и клуб. Редица снимки показват сцени от железопътната гара, което е свързано с изпращането на важните особи. Липсата засега на писмени източници не позволява да се отговори на редица въпроси за смисъла на визитата.⁴⁰ Повече от година след посещението епизоди от него са прожектирани в столицата като част от кинопреглед „Моменти из войната“. Любопитното е, че в останалата са излъчени кадри от раздялата на командира на 53-и полк с бойците и офицерите си. Изглежда са уловени мигове от напускането на командира на частта с кюстендилско участие подп. М. Станев.⁴¹ И двете събития имат отношение към края. По този начин е популяризирана височайшата визита. Градът е удостоен с посещение от много значим ранг. Тук пребивават двама представители на известни германски династически домове – на самия германски император и пруски крал и на Сакскобургготите, които са преки роднини с българския цар. И не само с него, но и с редица властващи фамилии по света. Синя кръв от много висока проба посещава Кюстендил, което не може да се отмине без особено внимание.

Отпътуването на височайшите гости съвпада със заминаването на ген. К. Жостов за чужбина. Той е командирован на запад със скритата цел да се помири със съюзниците. Отново започват да се плетат интриги за неговата смяна. Кабинетът и монархът обаче не дават повод за подобни заключения. Инструктиран е лично от царя за поведението си с германците и унгарците, които трябва да се приемат като приятели. С резервирано отношение да се действа пред австрийците. Самият Фердинанд го награждава с обещания по-отдавна орден „За храброст“, втора степен. Следващите без малко два пълни месеца ген. К. Жостов посещава щаботе и фронтова зона в Германия и Австро-Унгария.⁴² В Кюстендил като негов заместник остава полк. Ив. Луков.⁴³

С Двудеинната монархия конфликтът се „уравнява“. След няколкомесечна ескалация, достигнала до заплахи с въоръжени действия, се стига до споразумение. То е скрепено с посредничеството на Германия. Предложението е на ген. Фалкенхайн, като под български контрол остават районите на Прищина, Призрен и Качаник, а под австроунгарски Дяково и Елбасан. В края на месец март отговорните фактори стигат до съгласие. Компромисът е възприет от премира и главнокомандващия, но началникът на щаба остава на по-твърди позиции. Той обаче има помирителна мисия при съюзниците.⁴⁴

Дали подготовката за посещението на височайшите германски особи в Кюстендил е поводът, но са предприети редица мерки от общинското управление. Даден е срок за разчистване на улиците от струпаните камъни. Неспазилите заповедта губят стоката, която да се използва за застилане на пътното платно. Другата мярка е въвеждане на режим на водата. Сред при-

чините се изтъква голямото потребление от войсковите части, болниците и фурните. През нощните часове резервоарът се затваря, за което време всички потребители трябва да се запасяват. Забранява се изливането или оставането на уличните чешми да текат. Не се позволява поенето на животни или миенето на автомобили с питейна вода. За тази цел е определена реката. Глобите са обичайното средство за наказание, но се предвижда и прекъсване на снабдяването.

От общинското управление се организира засяването на пролетните култури на нивите на мобилизираните войници. Разписан е график кои мъже да извършат дейностите. Председателите на двете орачески дружества са поставени за отговорници. При неспазване на заповедта обичайната глоба е допълнена с предаването на военнополови съд. Земите на по-състоятелните запасни се предвижда да се обработват срещу заплащане на дневна надница. От транспортното депо отказват поради моментна липса на добитък отстъпването на два чифта волове за изораването на нива от 30 дка, притежавана от църквата „Св. Мина“.

Заповедта за клането от предходния месец е допълнена с нова, която касае реквизицията на определени групи животни. При говедата под забрана попадат всичките телета и биволчета, волове и биволи, по-млади от 6 г., и крави и биволици – по-млади от 10 г. Същото се отнася и за бременните овце. Мъжкият разплоден и породист добитък не трябва да се засяга, както и женските свине. Възможна е реквизицията на агнета, не по-леки от 10 кг и прасета от 40 кг. В дните сряда и петък се забранява клането на животни с изключение на тези за болниците. Заплахите за провинилите са съставяне на акт и подвеждане под съд.⁴⁵

Решението за приемането на Григорианския календар от 1 април 1916 г., което автоматично го превръща в 14, изяжда 13 дни. В българската история на тези дати нищо не се случва. От Главната квартира нареждат за промяната своевременно на формираната. Така събитията остават само за втората половина на месеца.⁴⁶

На 15 април от Министерството на войната в Кюстендил е получена заповед за датите на религиозните празници по еврейския календар през годината. Войниците от изповеданието имат право да почитат Песах, Шаву от, Рош Ашана, Иом Кипур, Сукот, Шемини Ацерет, Симха Тора. Своевременно информацията е изпратена от Главната квартира към армиите.⁴⁷ Последвана е от изричната заповед във връзка с предстоящата „еврейска Пасха“. През първите три дни на празника войниците да се освободят от занятия и им се създаде възможност да изпълнят своите обреди. Разрешава им се получаването на ритуалния хляб.⁴⁸

Източноправославните християни пък се подготвят за Великден. Разпоредено е във връзка с причестяването, подготвено за 20 април в 17 часа в църквата „Св. Мина“, ординарците да бъдат освободени от задълженията си. Предходните три дни да им се готви постна храна, а черкуването да става всяка вечер от 18 до 19 часа.⁴⁹ Самото Великденско тържество е орга-

низирано по заповед на главнокомандващия. Всички офицери се събират в 11.30 часа на 22 април в църквата „Св. Богородица“ на божествена света литургия. Униформата за случая е служебна с поставени всички ордени, наметнати шинели или пелерини. След края на ритуала офицерите отиват във Военния клуб на закуска и за поздрави от ген. Н. Жеков. На другия ден е наредено присъствието на вечерната Пасха.⁵⁰ На всеки служещ в Главната квартира порционът се увеличава с половин козунак, 5 яйца и чаша вино.⁵¹ Действащата армия също е поздравена по случая. „Нашето дело, за освобождението на брата македонец, бе право и угодно Богу, защото е дело на себеотрицание и самопожертвование и Всевишният ни подари победата, за да възтържествува правдата, както е възтържествувала и в деня на Христовото възкресение“ – обединява в едно религиозното и светското събитие ген. Н. Жеков.⁵² В този момент на изпитание за всички е необходима помощта на провидението. Не само на евреите и християните, но и на мюсюлманите се създават възможности за почитане на техните празници на вярата.

Преместеният на 6 май по новия календар ден на Св. Георги Победоносец също е отбелязан. Той има функцията на празник на военния орден „За храброст“. В 10.30 часа в казармения двор на 13-и пехотен Рилски полк е отслужен молебен. Всички свободни от наряд офицери са задължени да присъстват.⁵³ Заедно с духовното се полага грижа и за здравословното състояние на военнослужещите. Личните и канцеларските ординарци подлежат на медицински преглед. Задължението се изпълнява в помещението на ескадрона в двора на църквата „Св. Мина“, като за целта офицерите освобождават подчинените си.⁵⁴

Военните занятия продължават заедно с духовните занимания. За провеждането на учебна стрелба от 16-о германско радиотелеграфно отделение е изискано от коменданта на Кюстендил определянето на специално място. Локализирането му в близост до града се съобщава директно на командира на подразделението капитан Зотман.⁵⁵

Отсъствието на ген. К. Жостов не хармонизира отношенията между Главната квартира и Правителството. Опитите на премиера началникът на ЩДА да бъде сменен, докато е в чужбина, среща германското несъгласие. Фалкенхайн се противопоставя на българската изобретателност да се отстрани противникът, когато не може да се защити. Главнокомандващият не поддържа подобен подход.⁵⁶ Той също показва независимо поведение по отношение на Кабинета. На прицел е взет военният министър ген. К. Найденов. Ген. Н. Жеков изпраща писмо до него, в което го упреква в колаборация с правителството вместо в съвместни действия с Главната квартира. Порицани са назначаваните чиновници в новите земи като политически партизани. Главнокомандващият се противопоставя на опитите да се освобождават войници и интернираните сърби. „Писмото е с тон груб, надменен, вестникарски“ – си записва министърът на народното просвещение П. Пешев.⁵⁷

Слуховете за боричканията се разпространяват бързо. Своите опасения за разправията споделя пред В. Радославов българският пълномощен министър в Цариград Неделчо Колушев. Последният се подготвя да посети Главната квартира на 10 май 1916 г.⁵⁸ След четири дни в Кюстендил се завръща ген. К. Жостов. От града отсъства ген. Н. Жеков, който придружава принц Август Вилхелм на визитата му в 12-и полк. На 16 май в щаба пристигат министрите Петър Пешев и Петър Динчев. Същият ден главнокомандващият се прибира заедно с царския адютант ген. С. Савов. Последният уведомява К. Жостов за тревожното положение в двореца, свързано с постоянната нервност на царя. Отделно се продължава с интригите за смяна на началника на ЩДА. В дъното отново е познатият полк. П. Ганчев, но този път монархът заема противоположна позиция. Предстоящо се оказва оттеглянето на ген. С. Савов от службата му в двореца поради скандал с цар Фердинанд.⁵⁹

Министърът на просвещението П. Пешев прави проверки на кюстендилските училища. Придружен от началника на средното образование М. Синигерски, в деня на пристигането си те инспектират Девическата гимназия. Присъстват в часовете на преподавателите Аламанчева, Сакарова, Миланова, Хлебарова, Иванов, Мировска и Р. Белчева.⁶⁰ На другия ден министърът посещава Мъжката гимназия и прави наблюдения на работата на всички учители.⁶¹

Отношенията между главнокомандващия и началника на ЩДА скоро навлизат в остра фаза. Повод за спречкването са своевременни извършени промени в отсъствието на ген. К. Жостов. Той претендира, че подобни действия са от негова компетентност и поне трябва да се съгласуват. Допълнително нагнетяване става след престой на ген. Н. Жеков в столицата. Завръщайки се, той сипе обвинения в интригантство. В основата е познатият слух за членството му в тайна офицерска лига. Началникът на щаба прибегва до ново предложение да бъде сменен. Той се усъмнява във внушения от страна на началника на полската канцелария. „Сапунаров се ползва с пълното доверие на Жеков; той му е главен съветник за всичко извън операциите“ – окачествява отношенията между кума и кумеца ген. К. Жостов. Все пак след разговорите се усеща положителна промяна в поведението на главнокомандващия към началника на щаба.⁶²

Денят на Светите братя Кирил и Методий, вече 24 май, е отбелязан тържествено в Кюстендил. Програмата предвижда след литургията в църквата „Св. Богородица“ да се отслужи панихида за падналите герои за обединението на Отечеството, последван от благодарствен молебен на площад „Св. Св. Кирил и Методий“. Изпратени са поздравителни телеграми до царя и княз Кирил по повод именния ден на последния.⁶³ На тържеството присъстват главнокомандващият, началникът на щаба, окръжният управител и други официални лица, офицери и граждани, сред които и много ученици. Пред сградата на Главната квартира се извиват кръшни хора.⁶⁴

Дълго протаканите преговори за заемане на стратегически важни участъци в Рупелското дефиле убеждават германците в двойствения стандарт на гърците. Дипломатическият натиск принуждава управляващите в Атина да отстъпят, но по елински. Те дават съгласието си под сурдинка, а след това енергично протестират. Заповедта от ген. К. Жостов е издадена на 25 май 1916 г. към полунощ. На другия ден сутринта след извършена предварителна подготовка, със задължителното участие на малък немски отряд за камуфлаж, границата е пресечена и дефилето е овладяно от частите на 7-а Рилска дивизия. Лявофланговата 1-ва бригада, в състава на която е 13-и полк, настъпва и овладява билото на Ченгел планина. От дясно 3-а, където е 53-и полк, достига безпроблемно и заема позицията Кале баир–Ветрен. Жп линията Серес–Солун и близкото шосе са блокирани. Средната колона, или 2-ра бригада, има проблеми при Драгутинското укрепление. Проведената бойна операция довежда до пленяване на гарнизона с цената на няколко войници, извадени от строя. На другия ден сутринта цялото дефиле попада под български контрол. Отстранена е заплахата от възможно съглашенско настъпление по р. Струма. Извършени са корекции и на други участъци в пограничната зона с цел заемане на по-добро изходно положение.⁶⁵ На инспекция в Рупелското дефиле от Главната квартира заминават ген. Н. Жеков и полк. Ив. Луков.

В Кюстендил за 30 май е предвидено честване на именния ден на цар Фердинанд. Всички офицери, свободни от наряд, трябва да присъстват от 10,30 часа на молебен в църквата „Св. Богородица“.⁶⁶ Междувременно началникът на щаба прави опит да се помири с полк. М. Сапунаров. Последният се извинява за допуснатите грешки и декларира желание за стабилизиране на отношенията им. Най-важно според него е запазване на съгласието и ръководната роля на ген. Н. Жеков. Кумът твърдо поддържа своя кумец, все пак той се явява духовният фактор в семейството, а и много близък съветник.

Събитията показват необходимост от подобно единение. Скоро са заплетени нови интриги. От Германската главна квартира идва твърдението, че ген. К. Жостов прокламира българската готовност за настъпление към Лерин. Налага се застъпничеството на ген. Зект, който не допуска подобно самостоятелно действие на българския началник на ЩДА. Премиерът В. Радославов също атакува висшата военна институция. Той препоръчва на тесния социалист и депутат Георги Кирков да посети Кюстендил, за да получи разрешение да ходи из новите земи. Иронията, която министър-председателят влага, е показателна: „Иди в Главната квартира, като на опозиционер ще ти разрешат“. Началникът на щаба му отказва, но остава огорчението, че ги включват в „някаква партизанска опозиция“.

Несъгласие с действията на правителството показват лидерите на ВМОРО Т. Александров и Ал. Протогеров. Те пристигат в началото на юни 1916 г. в Кюстендил. Двамата са отчаяни от вътрешното положение в държавата, властващата безсъвестност и безчестие. Тяхното предложение е

провеждане на съвместни стъпки за бламиране на Кабинета от Парламента. Генерал К. Жостов се противопоставя. Той счита, че промяната трябва да дойде от царя, а не от народа или депутатите. Положението на държавата е деликатно и всяко сътресение би се използвало от противниците за продължаване на войната. Те и без това работят за вътрешното разложение на страната. К. Жостов възлага на началника на военносъдебната част при ЩДА полк. Миленко Балкански да проучи въпроса със снабдяването. Задачата му е да урегулира въпроса с прехраната и да се вземат мерки срещу спекулантите, които трупат огромни печалби за сметка на производителите. За пример в тази посока служи реквизирането на вълна на стойност от 3 лв. за кг, която се продава на германците за 12 – 20 лв. Печалбата вместо в държавата отива в „някои партизански джобове“.⁶⁷ Ситуацията със злоупотребите се проявява не само на местно ниво, но и в средите на голямата политика. Доколко възможно е без пряката решителност на властта да бъдат пресечени подобни действия, е трудно да се каже. Срещу пороците на управляващите се противопоставят не само от Главната квартира, но и от освободителното движение и опозицията. Но те нямат достатъчно мощ да пресекат из основи подобни тенденции.

Още повече, че и в средите на военното ръководство не липсват откровени злоупотреби. Такъв е случаят с пристигането на началника на Главното тилово управление ген. П. Тантилов в Кюстендил. След няколкодневна отлагане поради липсата на гуми за служебния му автомобил той най-накрая идва на доклад. Ген. К. Жостов деликатно го предупреждава да не използва колата за лични цели и за транспортиране на своето семейство. Напротив, П. Тантилов не само не разбира от намеците, а довежда жена си и двете си дъщери. Не само пътуват заедно, но в града с превозното средство генералшата прави визити и разходки. Накрая преди тръгване обратно за столицата най-демонстративно се качват в автомобила точно пред Главната квартира, пред очите на гражданството. В този момент множеството се събира на площада, където свири музика, и наблюдава разиграващата се сцена. „Действително трябва да има човек Тантилово тупе, за да направи това“ – саркастично констатира К. Жостов.⁶⁸ Съпругата на главнокомандващия също споделя за забраната да използва двете му служебни коли. По нейно свидетелство налага ѝ се да пътува с влак, но други злоупотребяват.⁶⁹

На 9 юни 1916 г. в Кюстендил пристига генерал-фелдмаршал Август фон Макензен. Германският командващ на Балканите провежда среща с ген. Н. Жеков, от която остава доволен. Обсъжда се поведението на съглашенците и в случай на тяхно оттегляне от Солун се решава да се настъпи, без да се иска позволение от Гърция. Двамата пътуват до Рилския манастир и продължават разговорите.⁷⁰ От наличните снимки се потвърждава не само визитата, но и детайли от пребиваването. Макензен по подобие на саксбургготския херцог Карл Едуард и принц Август Вилхелм е посрещнат с почести пред дома на Хр. Славейков, квартирата на главнокомандващия.

Запазени са няколко кадъра в автомобила му, както и от пребиваването в светата обител.⁷¹

Отпътуването му е последвано от откомандирането на германския офицер за свръзка майор фон Бок. Той заминава за щаба на групата армии в Скопие. Промяната е наложена от изпращането на ген. фон Зект в Галиция. Мярката е предприета за стабилизиране на австроунгарския фронт поради руския пробив на ген. Брусилов. На негово място за началник-щаб е назначен полк. Хенч.⁷² Федор фон Бок прави сериозна военна кариера във Ваймарската република и Третия Райх. През Втората световна война достига до званието фелдмаршал и командва група армии „Север“, „Б“, „Център“ и „Юг“. Загибва при противников обстрел в самия край на конфликта.

След няколко дни в Кюстендил е изпратен като офицер за свръзка майор фон Егелинг. Той дотогава командва 40-и полско артилерийски полк. Капитан фон Дитфурт запазва поста си на адютант. В движение се оказват и различни военнослужещи от германските, предимно свързочни и автомобилни подразделения, разположени в града.⁷³

Нестабилността по фронтовете в Европа се подсилва от неясното положение на Балканите. Съглашенците, недоволни от завземането на Рупелското дефиле, окупират остров Тасос, блокират пристанищата и принуждават гръцката армия да се демобилизира. В ход е подготовка за настъпателна операция в Македония. От ЩДА нареждат да спре по-нататъшно преминаване на границата и да се избягват конфликти с въоръжените сили на южните съседи. Главнокомандващият предвижда потенциална опасност от противниково настъпление по долината на Вардар или Струма и предлага контраофанзива с двата фланга. Завземането на удобна позиция от 1-ва армия изисква излизането на линията Метериз тепе-Чеган. В подкрепа на исканията на командващия ген. Кл. Бояждиев да достигне по-добро изходно положение, се изказва фелдмаршал Макензен. От Плес ген. фон Фалкенхайн не дава съгласието си. Опасенията са от гръцка реакция и задълбочаване на сътрудничеството им със съглашенците. Неясното положение в Румъния също буди несигурност.⁷⁴

Опасността от север изнервя началника на ЩДА. Той роптае в такъв момент срещу започналата обиколка на главнокомандващия в Беломорието и Бургас. Последният заминава заедно с полк. Ив. Луков и подп. В. Ранков, като в столицата се присъединява престолонаследникът. Пренебрежението според ген. К. Жостов бележи връх след пристигането му на 21 юни 1916 г. в Кюстендил: „Жеков се върна за обяд. После обяда спа до 6 ч., а след това отиде на баня. Не се интересува за доклад и за събитията“.⁷⁵ Критичността му към действията на главнокомандващия не намалява особено с нарастване на неизвестните за предстоящото поведение на съседите. Често с ирония началникът на ЩДА споменава за разходките на ген. Н. Жеков. Последният обича да отдъхва сред природата по хълма Хисарлъка над града. За целта му е поставена и специална палатка. Тя се охранява на смени от войници от Ординарческия ескадрон.⁷⁶

Времето се оказва подходящо за военен и политически туризъм. В рамките на месеца в Кюстендил идват още високи германски гости. След няколкодневен престой в столицата на 28 юни 1916 г. в 14 часа със специален влак на гарата пристига делегация от Райхстага. Тя включва представители на различни политически сили и евентуалното присъствие на социалдемократи изнервя царя. Оказва се, че депутатите са от другата част на спектъра, някои със синя кръв и даже с демонстрирани научни достижения. В единадесетчленния състав са Фрайхер фон Гамп-Масаунен, д-р фон Хайделбранд унд дер Лазе, Ернст Васерман, Херман Дитрих, Д. Науман, д-р княз Друцки Любецки, д-р Хайнрих Мюлер, д-р Вилхелм Маер, Матияс Ерцбергер, д-р Густав Щреземан, д-р Прайфлер. Делегацията е посрещната на гаровия перон от генералите Н. Жеков и К. Жостов заедно с офицери от Главната квартира и представители на цивилната власт. Ученически хор изпълнява българския и германския химн. След официалното представяне гостите са транспортирани към центъра на града с автомобили. Шпалир от ученици и ученички хвърля цветя и сканира „ура“ и „хох“. Под приветствията на гражданството депутатите преминават по улиците и отпътуват за Рилския манастир.⁷⁷ За пореден път светлата обител става цел на германски представители. Те там безспорно има какво да видят. Сред депутатите, посетили Кюстендил, се открояват имената на важни следвоенни германски политици. Някои стават министри, а например Густав Щреземан достига до канцлер във Ваймарската република и носител на Нобелова награда за мир. Но всичко това става след години.

Прави впечатление, че ген. К. Жостов не споменава за тази визита, както и нищо за идването на сакскобургготския херцог Карл Едуард заедно с принц Август Вилхелм, а също на фелдмаршал Макензен. Явно парадната страна на събитията не го интересува. В дневника му има много други важни детайли и съкровени мисли. На страниците му отсъстват събития, на които той неизменно присъства, и доказателството са множеството запазени фотографии от тях.

Като декор служат редица частни и обществени сгради. Тази на читалище „Братство“ се използва директно за нуждите на армията. Лошото стопанисване, рушенето на фасадата и чупенето на имуществото са повод за гневен сигнал, изпратен от настоятелството до кмета на Кюстендил. Реквизирият салон стои отворен и от него се възползват всевъзможни лица, предимно ученици и германски войници. Примамка е наличието на пиано, което сериозно е разнебитено. Въпреки незавидното му положение на него се свири с часове, докато трае веселбата. Движимите вещи, предимно столове и куфари, са подложени на методично унищожаване. Бюфетът също е под контрол на армията. Съдействието се търси за поставянето на надлежна охрана. Реквизиционната комисия също е уведомена за необходимостта от увеличаване на определения наем от 25 лв. Той се заплаща за квартируването на цензурната комисия и едно отделение на телеграфопощенската станция. Читалището има сериозни дългове за строежа на сградата в раз-

мер от 28000 лв. Липсата на приходи обрича институцията пред кредиторите и в предоставянето на повече средства от армията се вижда възможно-то спасение.⁷⁸

И друга духовна институция, каквато се явява църквата „Св. Мина“, търси съдействието на военните. Молбата е отправена до Главно тилово управление за разрешение да се отпусне от резервния интендантски магазин 100 кг бяло брашно за месенето на просфори за анафора. Другите два божии храма в града вече са получили доставка още за великденските обреди. Своевременно молбата е одобрена, но брашното се оказва войнишко, а не луксозно. Качеството е повод за повторен апел. Ген. П. Тантилов показва снизхождение, като дава положителен отговор. Кое ли е натежало за благоприятния изход – дали обстоятелството, че реквизираната фурна на храма пече хляба на Главната квартира и помещения се използват от Ординарческия ескадрон. Те пък са чест повод за искане на неизплатен наем. Църквата изпитва затруднения от заетото имущество, сред което е и нива за добив на зърно. Така в наличност в хамбара остават около 6800 кг ръж, ечемик и овес. С този запас трябва да се хранят 9 слуги, 2 бедни ученици, а през лятото 15 аргати, както и наличните волове, свине, коне и друг добитък в рамките на 14 месеца. Благотворителната дейност около Коледа и Великден изисква отпускането до 1000 кг зърно като дарения. Картината става помрачна, защото трябва да се издържат и временнопребиваващи богомолци от по-далечни места. Настоятелството на църквата се обръща за помощ към земеделското население на окръга с апел за предоставяне на част от „богодаровимите си произведения“.⁷⁹

Либерализира се пазарът с животинска продукция. Отпадат ограниченията, въведени през месец март за клането и реквизирането на всичките телета и биволчета, волове и биволи, по млади от 6 г., и крави и биволици, по-млади от 10 г., бременните овце, мъжкия разплоден и породист добитък и женските свине. Възможна е търговията на агнета, по-леки от 10 кг, и прасета под 40 кг. Остава само забраната добитък да не се коли в сряда и петък, с изключение на тези за болниците. Продължава борбата с бездомните кучета, като месец юни отново е определен за тяхното избиване или трове-не. В края на периода се оказва, че не е постигнат сериозен резултат. Едно безстопанствено псе ухапва 4 деца, които са транспортирани в столицата за лечение. Усилия се полагат за подобряване на хигиената. Топлите месеци са повод да се обърне внимание на свинете. Стопаните се задължават да ги държат в кочините и да почистват своевременно. Свободнодвижешите се прасета подлежат на конфискация в полза на държавата. Забранява се изливането на мръсна вода и други нечистотии по улиците.⁸⁰ Ред в града е необходим не само защото пребивават чужденци или висши представители на държавата и армията. Горещините могат да доведат до епидемии.

Градусът се повишава и във взаимоотношенията в армията. Несъгласие на главнокомандващия с командващия 1-ва армия води до подаване на оставка от ген. Кл. Бояджиев. Явно с помирителна мисия при него по заповед

на монарха на 10 юли 1916 г. заминават престолонаследникът, ген. Н. Жеков, полк. Ив. Луков, подп. Ив. Йонков и германският офицер за свръзка майор фон Егелинг. Срещата няма кой знае какъв успех и отношенията остават обтегнати, но армейският командващ остава засега на поста си.

Последната десетдневка на месеца дава все повече сигнали за усложняване на положението с Румъния. От генералите фон Фалкенхайн и фон Конрад са получени телеграми в ЩДА. В Кюстендил К. Жостов и Н. Жеков стигат до изводите български войски да не бъдат изпращани в Трансилвания. Армейските стратегии имат разработен план под буква В. За сплашване да послужи концентрация на сили в Добруджа и по река Дунав, като се достави своевременно австрийският понтонен мост. Главноконандващият заминава на среща с царя по тези и редица други други въпроси, свързани предимно със снабдяването на армията и населението. Последните проблеми обаче не са обсъждани между ген. Н. Жеков и монарха.

Твърд в убеждението си, началникът на ЩДА поддържа идеята за превантивен удар по Румъния веднага щом тя започне мобилизацията си. Превземането на Тутракан е ключов момент, но настъплението на главните български сили се организира през Добрич, като по този начин се застрашава тилът на противника. Избягва се безводната зона и множеството крепости и позиции на перпендикулярните хребети, непосредствено по дунавския бряг. Удобна позиция за отбрана се открива едва на линията Кюстенджа-Черна вода. След достигането ѝ може да се обмисля прехвърлянето на части във Влашката низина. Тревожени сигнали идват от Скопие. Германците предприемат изтеглянето на 101-ва дивизия и планират командващ на фронта с Румъния да бъде фелдмаршал Макензен. Ген. К. Жостов отхвърля и двете възможности, като особено недоволства от втората.⁸¹

Той отново си навлича гнева на немците. Военноморският аташе капитан III ранг Ханс-Юрген фон Арним, за пореден път добре информиран, изпраща детайлни портрети на българските управляващи фактори на държавния секретар на министерството на морската адмирал Алфред фон Тирпиц. На първо място е очертана фигурата на ген. К. Жостов. Според германеца началникът на ЩДА е основният лидер на опозицията в армията и безспорен русофил. Дамгосването е особено силно и подкрепено от някои негови сведения относно правотата на немската позиция за съобразяване с Гърция. Друго несъгласие провокира постоянното изискване срещу германските военните доставки да се получават реципрочни български стоки. Началникът на ЩДА е припознат за главен враг и пречка за двустранните отношения. Аташето чертае притежаваните качества на набедения за противник: „Жостов е наистина прекалено умен, за да се компрометира лично, и е политически много здраво подкрепян от Демократическата партия, щото да може да се действа срещу него. Във всеки случай все още не му е дошло времето за това“. Опитът да се привлече в орбитата на Берлин чрез визитата му по фронтовете се проваля след австроунгарските неуспехи в Буковина. Затова присъдата, макар и в перспектива, е произнесена: „Да се

надяваме, че една промяна на военното положение ще даде възможност за отстраняването на тази неудобна личност“. Другите ръководни фактори имат прогермански настроения. Успокоителното е, че ген. Н. Жеков стои на твърди позиции и се впуска само в конкретни искания за възпирането на съглашенците на Солунския фронт и пряката опасност от Румъния. Царят и премиерът въпреки трудното положение не правят съществени спънки. Монархът остава загадка, защото е „прекалено предпазлив и ловък“.⁸²

Неизвестните на юг и север стават все повече. В Главната квартира напрежението нараства и особена динамика задвижва началника на ЩДА. Той планира и проектира възможни превантивни действия по отношение на Румъния. Когато с подобна мисия за Плес потеглят ген. Н. Жеков, полк. Ив. Луков и престолонаследникът, ген. К. Жостов заминава веднага за столицата за договаряне на конкретните параметри. Той не остава доволен от престога в София и от факторите, детайлно характеризирани от военноморския аташе. От германската главна квартира делегацията се връща в Кюстендил с ангажменти, далеч надхвърлящи българските възможности. Австроунгарците се оказват без достатъчно сили за съвместни действия по трансилванската граница. Спекулират и с доставката на моста и заплашват да изтеглят флотилията си от българския участък на Дунава. Недоволството на Жостов от съюзниците е голямо: „При всичко, че се яви нов противник – Антантата в Солун – ние си останахме сами. Сега и против още един противник – пак си оставаме сами“.

Недостигът на храни за 1-ва армия в началото на август 1916 г. провокира атаката му към кабинета: „Ужасно. Правителството заедно с бандата му спекуланти заслужават бесилка“. И още – „Злоупотребленията и безредиците в тила – стара България, са достигнали застрашителни размери. Всякой е напуснал работата си и се занимава с гешефти. Р. Петров в Македония също, чрез някой си евреин изнесъл 70 вагона маково семе“. Познавачи са склонни да наредят прославения български генерал сред пионерите на наркотрафика в света. Съмнителни са действията и на началника на Главното тилово управление ген. П. Тантилов.

С цел да тушира назрелите проблеми, К. Жостов отново заминава за столицата за среща с премиера. Сърцевината на дискусиата се върти около създаването на нов орган за стопански грижи и обществена предвидливост. В основата е подбор на дейни и честни хора и отстраняване на компрометирани. Спирането на износа също е важно за урегулиране на продоволствието. Завърнал се в Кюстендил, той е изправен пред нови неприятности. Опитът му да предотврати назначаването на фелдмаршал Макензен за командващ на Северния фронт се проваля. На К. Жостов може да му се иска, но явно надценява възможностите си. Със съгласието на монарха в разбирателство с кайзера немецът получава поста. Началникът на ЩДА не пести характеристиките си и към другите ключови фактори, така добре обособени от германския военноморски аташе. По отношението на особата: „И тъй, царят, като мисли да спаси кожата си, продаде България!“ . А по действията

на главнокомандващия: „Сега Жеков прояви своята повърхностност и не-сериозност най-нагледно“. И за собственото си състояние: „Ще се пукна от мъка“. Дали тази фраза е предчувствие за предстоящия в близко време фатален край. Дни след прозрението започва да изпитва болки в стомаха. Кой може да потвърди възможностите на ген. К. Жостов да гледа в бъдещето. Съкровените мисли в дневника му дават чертите на един голям визионер, който не само предчувства и предрича събития, но с горчилка констатира съдването им.⁸³

На провидението се дава сила да разполага с идното. За милостта на Господ е нужно застъпничеството на светците. По повод на 1000-годишнината от успението на един от седмочислениците Св. Климент Охридски в Кюстендил е проведено черкуване. Обредът се извършва от 6,30 до 9,30 часа на 9 август 1916 г. в катедралата „Св. Богородица“. Всички части и военни учреждения в града са задължени да присъстват.⁸⁴ Храмовете също се нуждаят от издръжка. Оказва се, че реквизираната фурна на църквата Св. Мина, която се използва за печенето на хляба на Главната квартира, не само не получава наем, но дори не е вписана в надлежната книга. Сходно е положението и с помещението ѝ, където квартирува Ординарческият ескадрон. След близо година от заемането църковното настоятелство отправя молба до реквизиционната комисия за съдействие.⁸⁵ Изглежда, както и в други случаи с плащането, се гледа да се мине метър. Дългът трябва да се покрие и затова ни учи Христос – „Божие – богу, кесаревото – кесарю“.

В името на Всевишния клетва полагат младите войници от 13-а допълняюща дружина. Да бъдат верни на царя и Отечеството, се вричат 1065 християни, 8 израилтяни и 16 мохамедани, предимно от Кюстендилска, но и от други околии в държавата.⁸⁶ Подготвени бойци са необходими с оглед предизвикателствата на времето. Духовното вплитане в снагата на държавата е не по-малко важно от физическата и тактическата подготовка.

Краят на 1915 и първата половина на 1916 г. преминават в относително спокойствие по очертаващия се фронт в Македония. Не такава е положението в Главната квартира. Заложните още преди войната скрити мини започват все повече да гърмят. Интригите взимат връх и българското командване се раздира от противоречия. В тях съществен принос имат монархът и някои много приближени нему лица. Целта е упражняването на повсеместен контрол. Той по конституция принадлежи на царя, но последният прилага различни тактики. За главен противник е припознат началникът на ЩДА. Върху него се изсипва цялата жлъч на оформилия се лагер. Самият ген. К. Жостов, опрян на силно патриотично чувство, показва рядко склонност към компромис. Въпрос за характер, но и за защита на българските национални интереси. Така той е фиксиран като основна опозиция от управляващите фактори, но и от съюзниците. Те прилагат различни подходи за неговото опитомяване и впримчване в своите редици, но трудно им се отдава. Главнокомандващият се опитва да бъде по-балансиран, което

успокоява вътрешно- и външнополитическите фактори. То пък изостря отношенията между първия и втория човек в армията.

Кюстендил логично става център на тяхната дейност и свидетел на много уникални събития. В града се случват сериозни заседания, спорове, скандали, но и важни визити. Ключови военни и дипломатически фактори като фелдмаршал Макензен, ген. Зект, полк. Лакса пребивават по конкретни жизненоважни въпроси. Политическите представители също са на високо ниво – сакскобургготският херцог Карл Едуард, четвъртият син на кайзера Август Вилхелм и депутати от Райхстага, сред които бъдещи министри и канцлерът Щреземан. Синята кръв пребивава в месторазположението на Главната квартира по конкретни и важни поводи. За постоянно се разполагат германски войскови подразделения, които имат пряка задача към дейността на българския военен връх. В ежедневието наравно с българските кюстендилци се сблъскват и немски войници. Повечето сигурност за населението, която се предлага с тези сили, допринася за по-мудното възстановяване на дейността на държавните и общинските институции. Тяхното поле за работа се стеснява от използването на помещения и сгради за армейски цели. Забелязват се и първите разлики в третирането на военните и цивилните. Снабдяването се извършва по различен начин и продоволствените кризи няколкократно ескалират сред гражданите. Обстоятелството събужда съмнения в извършването на злоупотреби и въпреки опитите за туширането им се проявяват примери, които по-скоро ги потвърждават. Посяват се зърната на демотивацията, което може да окаже влияние върху духа на бойците. За тях войната все повече се очертава на два фронта.

2. Отново напред

Горещата война се завръща през логично топлия август на 1916 г. В ход е подготовката за съглашенска офанзива. Ген. М. Сарай започва атаката в момент, когато Румъния извършва мобилизация. Между 9 и 18 август англо-френските части правят неуспешен опит за пробив на фронта по р. Вардар и Дойранското езеро. Българските съединения в състава на 11-а германска армия удържат на натиска. От Главната квартира в Кюстендил след преодоляване на немските резерви нареждат контраофанзива с двата фланга. Своевременно Атина е предупредена в съвместна нота за настъплението. Въпреки високата температура и болките в стомаха ген. К. Жостов е на своя пост. Той не се съобразява с лекарското предписание да не напуска леглото си. Напротив, дейно участва в последните приготовления. Главкомандващият ген. Н. Жеков споделя известни съмнения, но те са преодолен и заповедите са издадени.

Първа армия отдясно започва действия на 17 август 1916 г. След обяда е освободен Лерин. Румъния обаче подписва официално споразумение

с Антантата. На следващия ден атакува лявофланговата 2-ра армия. Налага се с бой да бъде превзет Демир Хисар от 7-а Рилска дивизия, в състава на която се намират кюстендилските пехотни части. Гръцкият гарнизон е пленен. Проблемите с елините принуждават командването да се съгласи градовете Сяр, Драма и Кавала да се обходят. Бойците от гарнизоните са транспортирани в Германия, а администрацията е оставена по местата си. В бърз поход е достигнато долното течение на р. Струма и Беломорският бряг. Противопоставянето на отстъпващите френски части не забавя офанзивата. Така към 24 август 1916 г. Югоизточна Македония е поставена под български контрол. Струмската операция завършва с успех. Фронтът е скъсен със 100 – 120 км. По-неблагоприятно завършва настъплението на десния фланг. На 27 август 1-ва армия след ожесточени и кървави сражения предимно със сръбски части достига линията Островско езеро-Жерви-Чеган-Пожар-височините Кукуруз и Ковал. По оценки Леринската операция приключва, без да са изпълнени всички поставени задачи. Повод за прекратяването на действията е обявената същия ден война от Румъния на Двудеинната монархия.⁸⁷

Австро-Унгария веднага е подкрепена от Германия и Османската империя. България също подготвя своите бойни съединения за офанзива. В наличност е и планът с буква „В“. Трета армия е поставена под върховното командване на фелдмаршал Макензен. Той напуска Скопие, за да премести щаба си във Велико Търново. На негово място като командващ на фронта в Македония остава ген. Н. Жеков. С това раз местване не свършват промените. От Германската главна квартира е отстранен ген. Ерих фон Фалкенхайн. Той е изпратен да командва немските сили в Трансилвания. В Плес започва да се разпорежда новоназначеният началник-щаб фелдмаршал Паул фон Хинденбург с помощник генерал-полковник Ерих Лудендорф. Според новия тандем войната стратегически може да бъде спечелена на изток.

Неочаквана промяна е извършена в Кюстендил. След висока температура с болки в стомаха на ген. К. Жостов е направена операция от апендицит. Тя не довежда по положителен резултат и пациентът умира на 30 август 1916 г. Твърди се, че последните му думи били „Падна ли Чеган“. Дали е бълнувал с пристъп на неизбежното, нали само преди броени дни го иска – „ще се пукна от мъка“. По скоро е останал на своя пост до самия край. Такъв герой е българският началник на ЩДА генерал-майор Константин Жостов. Вечна да е паметта му и да се помни името му во веки!

За други смъртта е повод за облекчение. Злопаметният монарх посреща доклада на главнокомандващия за трагедията с коментара „Слава богу, отървахме се от тоя македонец“. На височайшата особа е позволено да говори в множествено число, визирайки себе си. Сигурно и други са доволни от събитието. На германците вече не им се налага да търсят начин да го сменят. Ген. Н. Жеков и полк. Ив. Луков не споделят подобно отношение. При споменаване на тази фраза, последният обсипва цар Фердинанд с „некрасиви епитети“. Въпреки неособено добрите отношения между ген. К. Жостов и

неговия помощник българският офицер показва своето мнение. За началник на ЩДА е назначен именно полк. Ив. Луков. По-прозорливи твърдят, че оценката на монарха е била прибързана. Заместникът не се оказва по-лесен от своя предходник. Той е довоенният фаворит на главнокомандващия за тази длъжност. Така би трябвало ключовите звена вече да са под контрола на лоялни нему личности.⁸⁸

В Кюстендил веднага е разпоредена траурна церемония. Всички свободни от наряд офицери и чиновници се задължават в 16 часа на 31 август 1916 г. да бъдат в дома на покойния. Ген. К. Жостов дотогава ползва квартира в къщата на адвокат Константин Ленков. Именно оттам започва траурната процесия. Старшите офицери са натоварени с изнасянето на тялото.⁸⁹ На отслужената заупокойна молитва присъстват главнокомандващият, генералите, чиновниците, всички граждански и полицейски власти, войниците от гарнизона, църковният хор, съставен от ученици и ученички. Тленните останки са транспортирани до гарата, откъдето специален влак ги закарва в София, охранявани от надлежен офицерски караул. В столицата ген. К. Жостов е почетен за последен път и погребан с почести.⁹⁰

Въпреки голямата загуба, на българския войник му се налага да тръгне за пореден път отново напред. След изключително кратко изчакване на 1 септември 1916 г. Царството обявява война на Румъния. Както в случая със Сърбия е издаден манифест, скрепен с подписите на монарха и правителството. Поводът е открит в бомбардирането на Русе, Свищов и други населени места от артилерията на съседите. Те стрелят по австрийските кораби, но са засегнати хора и къщи на българския бряг. Разбира се, огънят е приет за вражески, а не за приятелски. Причините се оказват много по дълбоки. Те се фокусират върху поведението на Румъния през лятото на 1913 г. Тогава тя фактически изиграва ролята си на предател и се възползва да окупира българска земя. От предходния манифест за война със Сърбия са заимствани някои постановки. Мисията за национално обединение е пред завършване, като „България владее вече почти всички земи, над които тя има исторически и етнографски права“. Връзката с новия конфликт се прави за защита на собствения суверенитет и освобождението на Добруджа. Всичко се постига с комбинираните усилия на съюзниците, назовани два пъти, и в защита на несправедливо нападнатата Австро-Унгария. Бройката в този аспект превишава по два пъти споменатото освобождение и обединение. По никакъв начин смисълът на документа не променя тази основна цел на започващата война.⁹¹

Главнокомандващият на същата дата от Кюстендил издава надлежната заповед по Действащата армия. Подобно на тази за започването на войната със Сърбия, и в нея витае духът на манифеста. Болката от коварното нападение „в гърба“ през междусъюзническият конфликт е силна, но отплатата предстои. Целта е чрез военна ревизия на договора от Букурещ неправдата да бъде поправена. За разлика от манифеста в заповедта се говори за събраната в Солун „пъстра армия“, която готви „още по-черно робство“ за Маке-

дония. Офицерите, подофицерите и войниците са призовани да извършат освободителната мисия в Добруджа.⁹²

За България се отваря втори фронт. Доколко ресурсите на държавата биха позволили да се справи със задачата? Предчувствието на починалия началник на ЩДА би ли се изпълнило и отново армията да остане сама с враговете? Според едно известие на съпругата на главнокомандващия ситуацията се явява още по-сложна: „Често Никола повтаряше, че водел война на четири фронта: на фронта, със съюзниците, с двореца и администрацията“.⁹³ По тази логика интересно е къде се намира тилът. Но на първия ден на септември, по подобие на първия ден на октомври предходната година, България се включва в още една кампания. През Голямата война горещите действия започват все на първи. Няма промяна в набеязаните от споразуменията с Германия териториални параметри. Тръгва се към освобождението на Южна Добруджа с една корекция до Санстефанската линия. Северният дял все още не е сред договорените цели. Вездесъщият страх на държавния връх от обща граница с Освободителката е сред посочваните пречки. Пропуснат е моментът за нова редакция на споразуменията след определянето на Румъния в противниковия лагер. Българската армия с висока мотивация под звуците на маршовете прекрачва отново начертаната в Букурещ brazda, този път в равна Добруджа.

Бойните действия са вихрени и кръвави. В първата десетдневка са освободени редица градове. В епопеи се превръщат превземането на Тутракан и защитата на Добрич. За спасението на последния кръвта си проливат превърлените от долината на Струма бойци от 53-и полк. Те виждат сред противниците си не само очакваните румънски, но руски и сръбски части. И тук се оформя един нов фронт – Вавилон. Тази кюстендилска пехотна част е орисана да участва в освобождението на цяла Добруджа.⁹⁴

Бързите успехи отекват в държавата и извън нея. В бюлетина на ЩДА се съобщават данни за взетите пленници и трофеи. Мародерството на отстъпващите се стоварва върху мирното българско население. Отвлечането в плен на мъжете или убийството им заедно с деца, изнасилени жени, разграбено и запалено имущество са сред най-грозните гледки на войната.⁹⁵ По повод падането на Тутракан по инициатива на кюстендилското общинско управление в 10 часа на 8 септември 1916 г. в църквата „Св. Богородица“ е отслужена панихида и благодарствен молебен. Офицерите, свободни от наряд в Главната квартира, са поканени да присъстват.⁹⁶

Българските части освобождават Южна Добруджа и атакуват Кубадинската позиция. Тя е отдавна изградена и добре укрепена. Тук са спрени от превъзходящ ги противник и се налага преминаване към отбрана. Въпреки нарежданията на фелдмаршал Макензен командващият 3-а армия ген. Стефан Тошев категорично отказва да атакува. Конфликтът узрява между съюзниците и на този фронт. Първото отстраняване е на началника на Софийската дивизия ген. Янко Драганов. На Южния фронт съглашенците започват контраофанзива по десния фланг с цел да помогнат на румънците.

Налага се отстъпление на 1-ва армия от заетите позиции. Ген. Кл. Бояджиев набързо е сменен с ген. Димитър Гешов. Положението не се подобрява кой знае колко. Налага се нова промяна. Първа и 11-а армия сменят имената си. Разменени са само щабовете им. Така на десния фланг българските части попадат под командването на ген. фон Винклер. Мярката не води до стабилизирание на фронта. Германците успяват да сложат ръка върху цялото ръководство на съюзните войски. За върховен командващ е определен кайзер Вилхелм II.⁹⁷

В началото на септември в Кюстендил започва да работи формираният съгласно новоприетия закон местен комитет за Стопански грижи и обществена предвидливост (СГОП). Той унаследява подобна структура, действаща дотогава. За председател е избран Ст. Захариев, председател на Окръжния съд, като при отсъствие го замества градският кмет Димитър Манчов. Членовете са – Сл. Тонджаров, агент на Българска народна банка, Йордан Чичев, началник на клона на Българска земеделска банка, Петър Манчев, главен учител, и свещеник Спас Орманков представлява Архиепископското наместничество. Два пъти в седмицата – вторник и петък – в 17 часа се провеждат редовните заседания. От стария комитет се запазва временно персоналът и са разписани надниците на привлечените служители. Магазинерите получават 5 лв., а работниците по 3 лв. на ден. Коларите се възнаграждават с 3,5 лв. на 1000 кг транспортирани стоки.

Основен момент от дейността е снабдяване на населението с необходимите стоки. Натрупаният с времето опит е споделен с Централния комитет за СГОП: „при нормални и много плодородни години Кюстендилският край внася храни от други места, а през тая година, вследствие сушата, реколтата е най-слаба“. Климатът отново оказва своята роля и по добиви прилича на отминалото лято. Тогавашният окръжен управител Вл. Караманов в процеса на мобилизация алармира за недостига, но резултатът е незадоволителен. Няколкократно има кризи. Да се пита човек, чете ли ги някой тези писма, или дефицитът е толкова голям, че не може да бъде запълнен, и то в земеделска България. Безхаберие ли е, или безпомощност.

Най-важен е насъщният. Направена е заявка за 150 т брашно, последвана за 200 т царевича. Оказва се, че отпуснатите 90 т стигат само за 10 дни. Апелът, отправен към Главното тилово управление, е за 150 т чисто брашно и 60 т царевично или ръжено. От артикула за всеки човек се разпределят по 7 кг. Цената леко е повишена и от 45 лв. за 100 кг става 47 лв. На окръжния приют срещу заплащане са отпуснати 400 кг чисто брашно, 200 кг царевично и 20 кг сол. Частично са задоволени потребностите на заетите с печенето на сливи за нуждите на войската. Така за 15 дни на работник се осигуряват 10 кг брашно и половин кг сол. Комитетската хлебопекарна е прехвърлена на общината. Последната не само трябва да я стопанисва, но да открие още една в горната част на града.

За производството на хляб освен брашно трябва и сол. Този артикул е не по-малко жизненоважен. Дажбата е 1 кг на човек. За разпределяне на

14 т за селата от Кюстендилска околия е създадена комисия, включваща Д. Минчов, П. Манчев и Сп. Орманков. Ограничени количества се отпускат за нуждите на червари, хлебари, кръчмари, кожухари, аптекари. Производството на сирене изисква също тази суровина. То е стратегически важно и са определени наряди за доставки на войската. Животни се съсредоточават на „бачия“, където се събира млякото. Опитите да се заобиколи изпълнението на задълженията, среща категоричната съпротива на комитета. Отхвърлена е молбата на Раковска община поради заболяване от шап да осигури необходимото количество. Кметовете са заплашени с актове, ако саботират мероприятията, а на този на с. Драгойчинци му е обещана „главна отговорност“.

Особен дефицит има при захарта и ориза. Ограниченията са големи, като се отпускат само при лекарско предписание. По рецепта на болен се дават по 40 грама захар дневно и 100 грама ориз. При погребения квотата е до 1 кг от първия и до 2 кг от втория артикул. Без последствие е оставено искането на църквата „Св. Мина“ за доставка на определено количество. От 100 кг по заявка са дадени само 25 кг захар за аптеката на Георги Кочов. На всички, заети в бранша, е наредено, че трябва да доставят сами необходимата суровина за приготвянето на лекарства. Направено е изключение и за Босилеград са отпуснати 5 кг. Централният комитет за СГОП е помолен да достави един вагон с ориз, защото от четири месеца въобще не е раздаван на населението.

Три вагона с газ са поискани за задоволяване преките потребности в Кюстендил. За Българска земеделска банка са заделени 5 кг. Недостигът е голям и необходимите 100 кг за почистването на машините на предачната фабрика на Симоне са обещани, след като бъде изпълнена доставката. На последния са отпуснати 100 кг сол за боядисване на преждата, под условие че предприятието продължи да работи.

Взети са мерки за продоволствието. Учениците, които се хранят при хазаите си, се вписват в техните семейни книжки и им се отпускат определените дажби. За млечния добитък в града са поискани 4 вагона с трици. „Боклучавото“ брашно се продава също за тях по 40 стотинки за кг. За ограничаването на спекулантите и прекупвачите са съгласувани конкретни действия. Забраняват се сделки с такива лица в деня преди и до 12 часа на пазарния ден. За изпълнението на нарядите по реквизицията се спира износът на хранителни продукти от околията. Извършваните търговски операции да стават само по нормирани цени. За контрола следят военната полиция, патрулите и стражарите. Учителите са натоварени с наблюдението на хранителните магазини. Създаден е график свободните от занимания да дежурят на смени, като водят точен списък на продаваните стоки. Кюстендил е разделен на четири района – „Градец“, „Студена“, „Тополище“ и „Велбъжд“. Във всеки е определен участъков магазин на комитета и заедно с главния стават пет. Назначен е завеждащ с дневна надница до 4 лв. Като надзорници отново са определени учителите.

Наближаването на отоплителния сезон е повод да се вземат определени мерки. Сериозен недостиг е констатиран при въглищата. От мини „Перник“ не са изпълнили доставка на 55 т за отминалата година. Новозаписани 600 семейства също чакат по 1 т, като са депозирали необходимата сума. Цялата продукция на предприятието отива за войската и железниците. Градският лесничей е помолен да ходатайства за увеличаване на дървесината за отопление над позволената квота със 7000 кубически метра. Мотивите са следните: „В града има войскове части, военни болници, Главна квартира и германски войскове части, които ще консумират значително количество дърва от разрешеното за отсичане 15000 кубически метра“. Помощ е потърсена от Министерството на войната за отпускане на 200 пленници, които да извършат съответния добив. Мини „Перник“ са помолени да доставят заявените от населението количества.

В края на септември 1916 г. продавачите на месо започват стачка. Исканията са им да се повиши цената на стоката и да се спре износът на добитък от Кюстендилска околия. Те спират клането и търговията с продукцията. Местният комитет за СГОП констатира обективните причини. Спекуланти от други населени места кръстосват района и купуват добитък на висока цена и го изнасят, като излагат населението на потенциален недостиг на месни храни. Взети са мерки за ограничаване подобни хора да посещават селата на околията без надлежно разрешение от комитета. Забранява се клането на разплодния едър женски добитък – крави и биволици. Макар че условията в околията са благоприятни и хората се занимават предимно със скотовъдство, те не могат да изпълняват наредбите за войската. В основата са безразборната търговия и спекула с животни. За ограничаване на резултатите от стачката от комитета решават да проучат въпроса с откриването на собствена месарница или на общината. На първо време не е предприето повишаването на цените, докато не се съберат достатъчно сведения за стойността на добитъка и кожите.⁹⁸ Досадната проза на ежедневието доминира в дейността на местния комитет. Бюрократичните маниери диктуват взимането на решения от различно естество, ориентирани към физическото оцеляване на човека.

Заедно с нуждите на населението се попълват запасите за войската. От градината на Кюстендилската държавна мъжка гимназия за 13-а допълняюща дружина са закупени 1337 кг сливи на стойност 30 ст. за кг и 2221 кг ябълки по 40 ст. за кг.⁹⁹ Логиката е хората да бъдат сити, а останалото е вторично. На гладен стомах култура не му трябва, би казал някой. Радой Ралин би се противопоставил – „сит търбух – за наука глух“.

Много по-деликатно е духовното състояние на човека, на което систематизирано не се обръща кой знае какво внимание. Септемврийските дни на 1916 г. са арена на дълбоките терзания на офицера Стоян Загорчинов, новопостъпил преводач в Главната квартира. Пластовете на размисъл, записани в дневника му, разкриват дълбока меланхолия, обхванала бъдещия белетрист. Запленен от природните красоти, набързо научил наименованията

на съседните планини, той се захласва по цветовете и багрите им. Почти целия месец мисълта му рисува картини и бяга далече от реалността. Кюстендил му прави впечатление, но само в природно отношение. Безспорното му откритие е хълмът Хисарлъка над града, откъдето се любува на пленителна гледка. Поезията от мисли се изчерпва с природните категории. Непосилна проза се оказват достиженията на човешкото битие. „Скука. Никакви увеселителни заведения, дори от най-долен характер. Привечер гражданите и гражданките се разхождат по „главната улица“, която няма ни един фенер. Тракането на нашите сабли нежно трогва нежния пол, който е в изобилие... Разбран ми става животът на офицерите в провинцията. Монотонност, еднообразие, липса на красота и съдържание, па и сравнителна бедност на преживявания, никаква почти умствена работа и за да се запълни всичко това с краска, разнообразие, шум – вино, най-мръсен флирт, обезчестяване на ученички и пр.“. В сравнение с динамиката на двата фронта, каквато изпитват кърваво неговите колеги, монотонност доминира в тиловия град: „Животът е тъй еднообразен тука. Ограничаваш се само до животинските функции, ядеш, спиш и пак същото. А колкото и да гледам добросъвестно на възложената ми работа, тя не може да ме привлече, да запълни моето време. Изглежда, че тук няма книги. Библиотеките са затворени, читалището също“ – недоволства Ст. Загорчинов.¹⁰⁰ Възможно е да не знае, че именно заради службата, в която работи, тези културни институции са затворени. Горчиво, каквото е името му, изглежда да бъдеш вискателен към глезотии в този решителен за нацията момент. Когато кръвта се лее в изобилие и страдането е повсеместно, да бленуваш за висококачествена разтуха, не е ли проява на лош вкус. Или отговорът е прост – такъв е човешкият шанс, на фронта се пазят от смъртта, а в тила бленуват разнообразие. Местата в този занаят често се сменят.

По бранните поля в Добруджа и Македония войната е в разгара си. Кубадин и Каймакчалан съсредоточават българското внимание. Съглашенското настъпление се отбива с цената на много жертви. Докато в равнината 3-а армия сразява противника и излиза на линията Бонасчук-Ташавлу, върхът е отстъпен и 11-а армия губи позиции. Разноликият противник, включващ французи, сърби, руси и италианци и кой знае какви от колониите, прониква към завоя на р. Черна. Заплашен от превземане е град Битоля. Германската и българската главна квартира се споразумяват за извършване на промяна. Командването на 1-ва и 11-а армия е обединено под ръководството на ген. Ото фон Белов, а щабът му е разположен в Скопие. Ген. Н. Жеков многократно иска военна помощ в рамките на няколко пехотни дивизии от фелдмаршал Хинденбург. Не помага напомнянето за ангажиментите на германците и австроунгарците към България съгласно споразуменията. Свеветът от Плес е по-скоро да се прехвърлят части от състава на 2-ра армия. Последната също е впримчена от съглашенския натиск и отделянето на сили сериозно я затруднява.

Не вярват гладко отношенията със съюзниците на Добруджанския фронт. Противоречията между фелдмаршал Макензен и ген. Ст. Тошев навлизат в крайна фаза. Поредният повод за скандал е решението на немца да прехвърли части от 3-а към създаваната Дунавска армия, която да форсира реката и да атакува столицата Букурещ. Протестът от Кюстендил на главнокомандващия е подкрепен от новия началник на ЩДА. Поводът е отново телеграма, която в немски превод води до скандал. Скоро полк. Ив. Луков, като по-директен, си навлича германския гняв и е строен в редицата на техните противници.¹⁰¹ Допреди месец-два тя се оглавява от вече починалия ген. К. Жостов. Сбъдват се прогнозите, че заместникът не е по-малко българин и патриот.

Немското присъствие покрай Главната квартира остава с преобладаващите свързочни подразделения. Пребивават и някои други специалисти, в това число и офицерът за свръзка с щаба му. Австроунгарското командване след година изчакване също командирова свой представител. За такъв е назначен капитан Кюнцел, подпомаган от един поручик и шест войници. Османската империя, останала последна, изпраща не след дълго в Кюстендил като офицер за свръзка дотогавашното си военно аташе полковник Али бей.¹⁰² Комплектован от представители е целият съюзнически спектър. Катализатор на тези процеси по всяка вероятност е обстоятелството, че тези държави заедно воюват с българските части по бойните полета на Румъния. Появяват се достатъчно проблеми за решаване и трябва специалисти, които да ги свързват.

В средата на октомври 1916 г. са извършени отдавна спрягани промени на редица ключови длъжности. Офицерът за поръчки при ЩДА ген. Православ Тенев е назначен за началник на Македонската военноинспекционна област, а на новосъздадената Драмска – ген. Александър Танев. На ген. Стилян Ковачев е поверено Главното тилово управление. Сменените генерали Р. Петров и П. Тангилов са прикомандировани като офицери за поръчка в Главната квартира в Кюстендил. Сходна съдба има отстраненият вече от свитата на Негово Величество ген. С. Савов. Извършени са някои повишения в чин. По повод една година от назначаването му за главнокомандващ и „за отличие“ Н. Жеков е произведен в генерал-лейтенант. Офицерът за поръчки полк. П. Ганчев е издигнат за фигел адютант при особата на Негово Величество.¹⁰³ Някои заслужено, някои по недолюване са елиминирани от заеманите постове. По-лесно на награда подлежат удобните, а вироглавите трябва да чакат или биват отстранени.

Година след отправането от Кюстендил на главния военен свещеник и неговия помощник началникът на ЩДА се връща към темата за духовенството в армията. Констатирана е необходимостта да се проповядва, да се обработва войнишката душа и насърчава за жертвоготовност. В действителност по частите се изпълняват само обреди, свързани с погребенията. Полк. Ив. Луков се обръща към Светия Синод за съдействие и разгръщане на същинската дейност на духовенството. Скоро от върха на Българска-

та Екзархия взимат присърце апела, като предлагат възстановяването на длъжността на главния военен свещеник и кодифицирането на дейностите в специален документ.¹⁰⁴

Църквата „Св. Богородица“ в Кюстендил стои на своя пост. По повод победите на българската армия в Добруджа от 9,30 часа на 29 октомври 1916 г. се отслужва панихида за падналите и благодарствен молебен. Заповядано е офицерите, свободни от наряд, да присъстват.¹⁰⁵ Училищата въпреки проблемите с материалната база също съдействат. Младите госпожици от Девическата гимназия провеждат дневно литературно-музикално представление и доходът от 800 лв. се изразходва за набавяне на топло облекло за бойците от 13-и и 53-и полк. Учениците също споделят негодите. През октомври в града се появява епидемия от тиф, което временно спира занятията и затваря просветните огнища.¹⁰⁶

Проблемите със снабдяването на армията и населението провокират смяната на началника на Главното тилово управление. На фронта особено през лятото и началото на есента се чувства недостиг на храна. В тила ситуацията не е кой знае колко по-добра. Градът, приютил Главната квартира, не прави изключение. В началото на октомври местният комитет за СГОП в Кюстендил определя пределните цени на месото. В сравнение от преди година се вижда известно завишаване. Килограм говеждо през 1915 г. варира от 80 ст. до 1 лв., а по новата тарифа стойността за добро качество достига 1,50 – 1,60 лв. Овнешкото от 90 ст. става 1,60 лв., овчето от 70 ст. на 1.60 лв., козето от 70 ст. на 1 лв., агнешкото от 80 ст. на 1,40 лв., свинското от 1,20 лв. на 2,40 лв. Значителен ръст бележи сланината, която от 1,60 лв. достига 4 лв., и свинската мас от 1,20 лв. получава пределна цена от 6 лв. Докато в повечето случаи поскъпването е двойно, то при последните артикули вече е многократно. Градският кмет е предупреден да не заверява разписки с цени, по-високи от нормираните. Местната военна болница е заплашена със санкции, ако продължи да купува мляко с по-висока стойност от определената. За своеволието е донесено на Централния комитет за СГОП.

Снабдяването с брашно се извършва съгласно определената норма. Дори за персонала на мелница „Сноп“ не са определени по-високи дажби. Според наличностите се отпускат на човек по 6 кг на стойност 47 ст. за кг. Закъснелите да вземат количеството се изчакват само 5 дни, иначе го губят. Производителите на печени сливи за войската получават съответната доставка. Така за работниците във фурната на Рубен Барух са отпуснати 100 кг чисто и 50 кг царевично брашно с 10 кг сол. Тринадесет пленници, заети в кожарската фабрика на Анани Марков в с. Слокощица, получават по 75 кг чисто и царевично брашно. Окръжният приют пък взима 400 кг чисто, 200 кг царевично брашно и 20 кг сол. Търговецът житар Иван Данчев е ангажиран с покупката на 200000 кг ръж и други зърнени храни. Услугата се извършва срещу комисионна от 90 ст. на 100 кг продукция. Цената на 1 кг типов хляб е фиксирана на 42 ст.

Същата стойност има и килограм сол, а нечистият продукт се продава по 35 ст. Изоставане е констатирано при доставката на стара поръчка в размер на 55 т. Прогнозните обеми за доизкарването на годината изискват още общо 480 т. От тях 210 т са за населението в околията, 250 т за осолването на туршията, зелето и свинското месо, и по 10 т за кърменето на 42000 глави едър и 130000 глави дребен добитък. Първата доставка от 25 т е разделена, като 20 т са насочени към селата. В града на всеки жител се полага по половин кг и по 5 кг за осолването на 100 кг свинско месо. От наличното количество са отпуснати по 1 кг на всеки служител на околийското управление. Тук сравнението е излишно – простосмъртният губи от административно по-силния. Продължава поддръжката с определена дажба на занаятчиите – червари, кръчмари, гостилничари, както и църквата „Св. Мина“.

Отхвърлена е молбата на кмета на Ломнишка община за обезпечаване на сол за осолване на сирене, защото бачиите са разпуснати. На стойност 1 лв. за кг е оценено битото сирене и по 2 лв. яйлията. Кашкавалът получава базисна цена от 3,94 лв. и в зависимост от качеството тя се понижава. Например поради напукване и мухлясане на питите се допуска намаление с по 50 ст. за кг. Следи се изпълнението на реквизиционните наряди и се заплащат съответните количества.

Въпреки дефицита е доставена 3 т захар. Един кг струва по 2 лв. Продажбата започва възможно най-бързо. От пристигналата и наличната дотогава се отделят 600 кг за селата. Скоро квотата е намалена наполовина. Всеки гражданин получава дажба от 300 грама, като са изключени офицерските семейства, снабдявани от комендантството. Скоро обемът е намален на 250 гр. Диференциация е направена не само по местоживееене, но и по произход: „На циганското население на един член от семейство да се отпусне по 100 (сто) грама захар“. Ограниченото количество принуждава местния комитет да поиска преразглеждане на разпределението. Градското население се фаворизира и за него се отделя три четвърти, като за селското остава само една четвърт от потенциалните доставки. Разделението се извършва поради факта, че последните имат в наличност храни, докато в Кюстендил традицията изисква захар при консумацията на кафе и прясно мляко. Кой им е виновен, че имат разлика в културата. Без последствие остава молбата на Окръжния съд на 35 души арестанти, работещи по градския водопровод, да се отпусне съответната дажба. Трите градски аптеки получават месечна квота от по 10 кг. Добивите от местен тютюн са поставени под надзор. При меренето му задължително присъства представител, който е натоварен да отдели достатъчно количество за населението. Известно е, че кафето си върви по-добре с цигарката.

В края на месец октомври цялостното състояние с доставките е пред сериозен провал. Наетите със закупуване на необходимите стоки не могат да изпълнят поетите задължения и се отказват. В мелниците наличностите са минимални. С цел да се подобри положението, председателят Ст. Захариев и членът Сп. Орманков са командирани в столицата. Иначе според мест-

ния СГОП „липсата на храни в целия район на комитета, особено в града, е чувствителна и скоро голяма част от населението може да се изложи на глад...“.

Отоплението започва да има все по-голямо значение. Определени са пределни цени на дървата. Един товар – 30 дървета, дълги по 1 метър, с диаметър от 10 см, а по-дебелите – разцепени, се търгуват доставени в града дъбови по 3,20 лв., букови сухи по 2,80 лв. и сурови по 2,50 лв. Един кубически метър съответно е оценен до 19, 16 и 15 лв. Разпространена е покана за потенциалните снабдители. Предвидено е изискването на военнопленници за извършването на сечта. Направен е опит за доставка на въглища от мини „Перник“. Всичките усилия се разбиват в явната реалност. Оказва се, че няма достатъчно наличност от отоплителните материали, включително кюмюр. Военнопленниците също са отказани. Положението изправя комитета пред дилемата да вика неволята или да се справя сам, защото „в града с приближаването на зимния сезон нуждата от дърва за горене е належаща“. Спасение е открито в ангажирането на околийския потенциал. До края на месец ноември селските комитети са натоварени с квоти за осигуряването на общо 6600 куб. м. Стоката се складира на удобно място за транспортиране по шосе или чрез железницата. Съществено занижена при това положение е стойността на продукцията. Тя се оценява между 5 и 9 лв., в зависимост от общината, където е добита. Продажбата се осъществява по одобрените цени в града. Дали цялата разлика е свързана само с разносните по превозването?

Нарастване на ангажиментите води до увеличаване на заседанията на комитета на три през седмицата в понеделник, сряда и петък. Забелязва се продължително отсъствие на градския кмет Д. Манчов. За товаро-разтоварителни работи на гарата са изискани 15 души военнопленници. В четирите магазина са назначени магазинери с дневна надница от по 4 лв. За опазване на доставените по железниците стоки се предприема пакетирането им. Целта е да се намали разхищението при транспортирането до съответните складове и търговски обекти.¹⁰⁷

По нареждане „отгоре“ общината заповядва изораването и засяването с есенници на нивите на запасните войници. Организацията е вече позната, като ръководството е поверено на председателите и подпредседателите на двете орачески дружества. На по-състоятелните граждани е определена съответната надница. Военнополеви съд е заплахата за тези, които не изпълнят нареждането. Под стриктен контрол е поставено измерването на джибрите за ракия. Назначено е конкретно лице за следене на тазгодишния материал.¹⁰⁸ Църквата „Св. Мина“ е поставена в деликатна ситуация. Настоятелството поставя въпроса за заплащането на наем на реквизираната му нива от 30 дка. Оказва се, че повече от година на нея са поставени бараки, паркират коли и се отглежда добитък. Част се изорава от телеграфната рота. Липсата на възможност за обработка поставя религиозното огнище пред затруднение с продоволствието на своите работници. Неизплащането

на съответния наем прави проблема още по-голям.¹⁰⁹ Институцията вместо да се ангажира с решаването на въпросите с духовното състояние на паството, се занимава с чисто земни задачи.

Загорчалият от бездействие живот на Загорчинов го тласка към бягство към духовния ренесанс. Той търси упование в древна Елада. Деликатната му душа прави паралели с останките от миналото в Кюстендил. Градът има премного история, която се мярка отвсякъде. Съжителството на миналото с настоящето се превръща в постоянен конфликт. „Върху очукана база на антична мраморна колона дрипави жени лееха нечистотиите си. От времето и дългото триене там се е образувала дупка и в нея жените перяха“ – с болка констатира отношението към културното наследство бъдещият белетрист. В бягството към древните класици запълва празнината, липсата на хармония. Оценката към днешното поколение не буди съчувствие: „А ние сме въплотено лицемерие“. Ежедневието в дълбокия тил влияе депресиращо. „Дните минават незабелязано. И те са почти тъй подобни един на друг, че ти се ще разнообразието на фронта. Тези дни обаче имах една радост: освобождението на Добруджа“ – маркира на 28 октомври преводачът от Главната квартира.¹¹⁰ Далече от напрежението на позициите, като каприз изглежда вторачването в природата и отминалото. Но както споделя Еклезиаст „Всичко си има време..., време да убиваш и време да лекуваш..., време за война и време за мир“.¹¹¹

През есента на 1916 г. за последното е трудно дори да се мисли. Войната на Балканите е в разгара си. Битоля и Букурещ приковават вниманието на двете воюващи групировки. На 7 ноември съглашенците започват тридневна артилерийска подготовка в завоя на Черна. Бойците на 3-а бригада на Тунджанската дивизия не издържат и започват да напускат позициите си. Кръгом и пак напред. Врагът превзема окопите и изоставените 5 батареи. Организираната контраатака с новопристигнали части завършва с катастрофа, като над 1000 души са пленени. Пробивът е запушен с цената на много жертви от български и германски подразделения. Разтревожен за състоянието на фронта, главнокомандващият посещава ген. Белов в Скопие и ген. Винклер в Прилеп. Единствената надежда остава прехвърлянето на нови сили, като се очаква пристигането на немски подкрепления. Нестабилността в завоя на Черна принуждава изтеглянето на нов фронт на 4 км южно от Битоля. Началникът на ЩДА заповядва превантивно да се изнесат архивите и ценностите от града. Ключова за удържането на позициите се оказва височината 1212. Нейното падане повлича поредица от отстъпления. Ген. Белов нарежда на 18 ноември 1916 г. Битоля да бъде изоставена. Отново кръгом и пак напред. На следващия ден преди обяд градът е зает от противника. Организирана е нова линия за отбрана – Червената стена – с. Кръклино – с. Караман – с. Паралово (кота 1050) – вр. Дабица – с. Зворник – с. Градешница. На тази позиция фронтът е стабилизирал.

Падането на Битоля произвежда очаквания потресаващ ефект върху българския народ. Главнокомандващият докладва до политическия връх.

В отговор до ген. Н. Жеков монархът определя факта като „един триумф с неимоверни последици за Съглашението“. От името на поданиците си той изказва „най-скръбни съболезнования“. Това са същите тези, на които роднините загиват в страшните боеве по фронтовете. Българското командване обвинява за прибързаното отстъпване германските съюзници. От Берлин и Плес не остават длъжни и отвръщат подобаващо. „Успехът има много бащи, а неуспехът една майка“, гласи поговорката. Налага се предприемането на помирителни действия за успокояването на духовете. Битоля е вторият по големина град в географска Македония и първият, превзет от противника. Не само съглашенците, но и сърбите стъпват отново в довоенната си държавна територия. Върху тях ефектът е като на победители.¹¹²

Меланхоличният преводач в Главната квартира в Кюстендил направи е сразен в деня на загубата: „Битоля е отстъпена от нашите. Няма да се свъртя от мъка. Нима пак сега ще почнат неуспехи и ще начене нова, още по-отчаяна война. Кога ще кажат хората „стига“. По всичко изглежда, че ще изпатят и нас. Какво тъжно бъдеще: кой знае дали ще прочетем тези страници, или друг ще ги чете – остарели редове на една забравена душа“. На следващия ден страданията на Загорчинов продължават: „Каква тъга, каква тъга! Искам да викна така силно, че нещо да се скъса там вътре и да изплача болката си. И струва ми се викът ще бъде тъй силен, че ще чуят хората и ще разберат безумието на войната. Ох, ако можеха“.¹¹³

Според редица оценки отстъплението на Битолския фронт се налага заради осъществяване на офанзива към Букурещ. Жертва на тази политика става не само българският град, но и командващият 3-а армия ген. Стефан Тошев. Несъгласен със стратегията на фелдмаршал Макензен, той се оттегля и е сменен с ген. Стефан Нерезов. От Кюстендил е издадена надлежната заповед. Дали германският пълководец ще се окаже по-доволен от втория, или от първия Стефан, времето ще покаже по-късно. Новосформираната Дунавска армия започва форсирането на реката на 23 ноември 1916 г. По-голяма е от Искър и бойците от 1-ва Софийска дивизия не искат да я преминат. Бунтовете са потушени, но едва ли става въпрос за страх. По-скоро вярно е наблюдението на германското командване, че българите не са мотивирани да воюват за чужди територии и интереси.

Слабост като тази не ги прави по-лоши войници. На 27 ноември 1916 г., вече по нов стил, в Кюстендил се чества бойният празник на армията. В 10.30 часа в църквата „Св. Богородица“ се отслужват панихида за падналите и молебен. Присъстват офицерите, свободни от наряд. На централния площад е извършена военна церемония.¹¹⁴ Започналите своевременно занятия в Девическата гимназия са преустановени за същия повод. Последният ден на месеца не е учебен поради погребението на австроунгарския император Франц Йосиф.¹¹⁵ Въпреки напреднала възраст той може би е чувал град на име Кюстендил. Наследилият го Карл не само ще го научи, но и ще му се наложи да го види.

През ноември 1916 г. от този свят си отива първият човек и създател на Двудеинната империя. В Кюстендил пък е отстранен от длъжност също първият човек. Под подозрение за злоупотреби с реквизицията попада градският кмет Д. Манчов. Съдът се произнася за няколко такива случая и обвиняемият попада в затвора. На негово място Общинският съвет не избира титуляр, а само заместник. Това е предишният помощник-кмет Алексо Кюлявков. По определението на Вл. Караманов „добър и почтен човек, но слабограмотен и неподходящ за такава длъжност по време на война“.¹¹⁶ Вследствие на промяната никой от фигурите на изпълнителната власт не запазва поста си. Постепенно са сменени окръжният управител, околийският началник и кметът на Кюстендил. Причините са партизански, но в повечето случаи – съчетани със злоупотреби, особено при последните двама.

Д. Манчов, отсъстващ често през предходния месец, е отстранен и от състава на местния комитет за СГОП. Затова пък председателят получава извънредни пълномощия да отпуска необходимото количество брашно за градските фурни. Суровината не достига и се правят опити да се ангажират търговци за закупуване на стоката. Осигурява им се съответната комисионна и необходимите чували. Цената на 1 кг е повишена от 47 на 52 ст. Извършени са няколко доставки, сред които има една с ръж. Брашното от артикула се продава по 45 ст. Окръжният приют получава доставка за месенето на хляб. Въпреки дефицита наличният ориз има фиксирана цена от 2,20 лв. за кг.

Болест по свинете в с. Търновлак провокира вземането на бързи мерки. Скоростно е отпусната на Багренска община 1500 кг сол за закланите животни. Стойността и на този артикул е завишена от 42 на 50 ст. за кг. С оглед на предстоящото клане на свине за селата са предоставени 35 т, последвани от още 18 т. За града обемът е в размер на 6500 кг. Занаятчиите, работещи със сол, получават необходимите доставки. За появилите се съмнения в злоупотреби са поискани разяснения за конкретни лица от кмета.

Направена е строга забележка на местната военна болница да спре закупуването на мляко и яйца на по-високи цени. Изискан е списък на доставчиците, които не желаят да спазват стойностите, определени от комитета. Целта е всеки спекулант да бъде своевременно наказан. Преразгледани са цените на месото. В основни линии първото качество запазва предишните стойности, докато новопоявилото се второ качество е с около 20 ст. по-евтино. С оглед на сезона предлаганото свинско има повече характеристики. Затова са предвидени 3 лв. за кг със сланина, дебела до 2 см, и 3,20 лв. над 2 см, а без сланина – 2,20 лв. Лой не се търгува, защото повсеместно се реквизира за нуждите на войската. Дефицитът довежда до липсата на сапун, което рефлектира върху разпространението на заболяването тиф. За преодоляване на евентуална епидемия местният комитет е принуден да поиска съдействието на висшето началство. Инициативата на последното за уговяване на едър рогат добитък в Кюстендилско пропада. Оказва се, че няма достатъчно хора, които да се ангажират с отглеждането.

Забавя се изпълнението на нарядите за дърва, определени на селските комитети. Налага се реквизицията на 20 коли за извършване на превоза на стоката за училищата и общината. Често доставените обеми в града се изкупуват от военни учреждения, вместо да достигнат до населението, за което са предназначени. Заедно с решаването на отоплението се действа и за осветлението. Газта се продава за 1,10 лв. за литър. Отпуснати са количества за редица институции. Сред тях за общината – 20 л, окръжното управление – 10 л, окръжната постоянна комисия – 5 л, Кюстендилския клон на Българска земеделска банка – 5 л, Слокошката община – 5 л. В рамките на последната са констатирани завишени цени на продукта и се определя комисия за проверка. На мерника е поставен бившият член на местния комитет Георги Матухски, който задържа временно три варела при себе си. Разрастването на дейността налага откриването на 3 нови магазина в града и привличането на още персонал. Оформяни са дневните надници на ново-назначените.¹¹⁷

Прокуване е констатирано и в организацията по изораването на нивите на бедните войнишки семейства. Има откази под различни предлози. Опиталите се да изклинчат, са уведомени наново и са заплашени с наказание от 3 месеца затвор или глоба от 5000 лв.¹¹⁸ В затруднено финансово положение изпада църквата „Св. Мина“. Настоятелството констатира невъзможността да изпълни поетия ангажимент 1242,50 лв. да се дарят на Българския червен кръст. В молба до Софийския епархийски духовен съвет се иска намаляване на сумата на 500 лв.¹¹⁹ Война е и се констатира все повече недостиг.

Дефицитът на разнообразие и красота в душевните дирения на Ст. Загорчинов продължават с пълна сила. Той живее между съня, където свири пиано, и реалността, разсечени от сигнала на сутрешната тръба. Звучите са различни, както и местата на действие – за първото е необходима концертна зала, а за второто казармен плац. Последният е в антитеза със стремежа за духовното извисяване, философското осмисляне, литературното стремление на преводача в Главната квартира. Над всичко стои непосредственият идеал: „Мирът. Каква възшебна дума!“. Действителността се изчерпва с негативни сцени: „Гонят ни от стая на стая като чергари – цигани. Студено, влажно, мръсно и пр... Първият сняг! Нищо друго не предизвиква у мене, освен яд. Някога обичах зимата: ала не и сега, особено когато живееш в казарма“. Падането на Битоля има съкрушителен удар върху деликатния Ст. Загорчинов: „Няма де да се свъртя от мъка“.¹²⁰ Веднага спират записите с изключение на две малки бележки от последващи месеци. Малкият дневник губи значението си на информационен източник за душевното състояние на един от офицерите в Главната квартира. Останалото са финални акорди.

Кюстендил сигурно оставя белег в живота на бъдещия писател на исторически романи. Малкото тефтерче, публикувано след повече от половин век, провокира към размисъл известния литературен критик, академик и

кюстендилец Ефрем Каранфилов. То е сърцевината на едно представяне на културните дейци, пребивавали в града през Първия световен конфликт и по-сетне. Прехласването по Загорчинов е най-обемно, може би защото и двамата черпят образи от миналото. Или просто се съобразява с наложената партийна линия. Но около центъра на соцкритиката в периферията са споменати имена на интелектуалци, дамгосани жестоко от идеологическите предразсъдъци на режима. Сред тях стои Владимир Василев, адютант в Главната квартира, по-сетнешен главен редактор на „Златорог“, строен след Деветосептемврийския преврат в категорията на „бившите хора“. Каранфилов знае какво е нивото му и майсторски не го пропуска. Отделено му е половин изречение.¹²¹

Декември 1916 г. може да бъде характеризиран с много слова, но най-важното наименование е Букурещ. Столицата пада на шестия ден на месеца, рождена дата на фелдмаршал Макензен. Офанзивата на войските на Централните сили в Румъния завършва с преследване на противника из Влашката низина и Северна Добруджа. На 5 януари 1917 г. 3-а армия заема цялото протежение по устието на Дунав до Светигеоргиевския ръкав, а дни по-късно другите части излизат на р. Серет. Водна преграда отделя двете воюващи групировки. Тя не пречи за оформянето на нова фронтова линия. Така 1916 г. завършва с разполагането на българската армия вече на два фронта. Изпълнена е задачата на манифеста, като войската „освободи от робство нашите братя в Добруджа“.¹²² Втория път, както и при първия, до мир не се стига. Противникът е разгромен, Влашката низина – люлка на румънската държавност, и Добруджа – на средновековна България, са под контрола на Централните сили. Световната война има други критерии за край, за разлика от познатите на Балканите.

В Кюстендил вестта за падането на още една противникова столица е отбелязана по познатия сценарий с благодарствен молебен. Той се провежда по заповед на началника на ЩДА на 8 декември 1916 г. от 11.30 часа в църквата „Св. Богородица“.¹²³ Няколко дни по-късно от града и главнокомандващият се обръща към офицерите, подофицерите и войниците. Отплатата за удара в гърба е дадена – „Най-после ние, българите, за нанесеното ни преди три години оскърбление сме удовлетворени“. Благодарността е отправена към всички тях и по-специално към воюващите 3-а армия, 1-ва и 12-а дивизия в Румъния и 11-а армия в Македония. Не са подминати и съюзниците за постигнатите резултати.¹²⁴

Войната е коалиционна и на двата балкански фронта са привлечени части от четирите държави на Централните сили. Присъствието на османски съединения е официалният повод за посещението на помощник-главнокомандващия и военен министър Енвер паша. След обиколка в Добруджа и Румъния той пристига през София на 18 декември 1916 г. в Кюстендил. Визитата не е изненадваща и се извършва своевременно подготовка. Всички генерали, началници на отдели и офицери с автомобили се отправят до гарата, където към 12,30 часа посрещат госта.¹²⁵ Срещата на глав-

нокомандващия с неговия фактически колега е тягостна. Според свидетелства ген. Н. Жеков не е добре разположен към посетителя. След дадения официален обяд пашата с придружаващите го набързо тръгва с влака по обратния път. Повод за резервираното отношение става демонстрираното несъгласие с обиколката на турския фактор от управляващите в България. Османската империя прави постъпки пред Германия за корекция на границите в Тракия. Царят дипломатично се измъква с неразположение, а премиерът отказва да обсъжда политически въпроси. Двамата обвиняват главнокомандващия за разрешението на нежеланата обиколка, а той прехвърля стрелите към военния аташе в Цариград подп. Димитър Азманов. Последният не след дълго е сменен от поста. Енвер паша през столицата се отправя за Скопие, Прилеп и Южния фронт, към завоя на Черна и кота 1050, което допълнително скандализира обстановката. Този маршрут не е съгласуван с ЩДА въпреки сигналите за извършваната своевременна подготовка. Повод за ревност е и демонстрираната топлина на отношенията с германците, както и пренебрежението към българите. Целта е засилването на влиянието на Османската империя сред турското население във Вардарска Македония. В оформилия се триъгълник единият става излишен и това са съюзниците от Царството.¹²⁶

Проблеми има и в преките комуникации с немците. Повод за охлаждане продължават да бъдат отношенията в Добруджа. Добре информираният небезизвестен военноморски аташе фон Арним схематизира случващото се до битово ниво. В доклад до своите началници той извежда тезата: „Българският народностен характер вижда във войната на първо място средство за обогатяване. Въпросът за плячката е първият и единственият, който интересува всеки българин“. Как иначе да защити мераците на Берлин да задържи целия район на север от старата граница, заедно с Кюстенджа. Безспорно и те, заедно с турците, участват в бойните действия. Посегателството върху изконни български предели се възприема с враждебност. Допълнително нагнетява напрежение разпореждането на фон Макензен частите, превзелите Гюргево, да напуснат, а немските остават в града. Чашата прелива от нежеланието да предостави понтонен мост, по който да се транспортират стоки от Румъния през Русе. „Пристигналият от Плес отказ ядоса изключително българската Главна квартира в Кюстендил“ – коментира за съществуващото „пълно недоверие“ военното аташе. Към групата освен ген. Н. Жеков се присъединява и полк. Ив. Луков, като двамата засипват с искания офицера за свръзка капитан фон Дитфурт. След натиск е отстранен нежеланият началник на щаба на групата армии Макензен – ген. фон Тепен. Българското командване по този начин преследва реципрочност след смяната на получилия за успокоение повишение генерал от пехотата Ст. Тошев. Последният продължава да снове в столицата и Кюстендил, като не пести слова по адрес на немците. „Острото възмущение сега не поощрява воденето на преговори както по военни въпроси, така и по такива със стопански характер“ – извежда близката тактика фон Арним.¹²⁷ Кризата на-

помня по външни белези онази с австроунгарците за спорни райони в Косово. Тогава тя е замразена с взаимни отстъпки и посредничеството на Берлин. Ситуацията в Северна Добруджа е друга. Тук водещ интерес проявява старшият съюзник, а в споразумението с него териториите са фиксирани до санстефанската граница. Къде България може да намери основания за ревизия след офанзивата. Пропуснат ли е удобният момент за предоговаряне от преди началото на войната с Румъния. Назрява проблем, който заема сериозно място в дипломатическите усилия на Царството в идните години.

От румънския трофей се опитват да се възползват всички съюзници, не само набедените българи. Войната изстисква ресурсите на Централните сили. Въпреки познатата калпава организация и съпротивата на съюзниците през Дунав са транспортирани различни стоки. Специален шлеп с „мебелировки и други предмети“ заминава от Оряхово за Лом и през столицата за Главната квартира. Операцията е поверена на младшия подофицер Александър Балабанов, съдържател на гостилница „Славянска беседа“ в София, придружаван от един кавалерист.¹²⁸ В Кюстендил след век все още има запазени мебели от Румъния. Едно масивно огледало краси Военния клуб, а пък друго заедно с някои вещи се намира в днешната сграда на читалище „Братство“. В местната легенда се твърди, че са доставени от дворците в Синая.

През последния месец на годината е препотвърдена структурата на Щаба на действащата армия. Запазват се основните звена – Оперативен отдел, Полска канцелария, Управление на началника на артилерията, на инженерните войски, на военносанитарната и на военносъдебната част, свитата на Негово Величество и ескортен полуетадрон. Промените са незначителни в конкретни сегменти. Сменен е адютантът на главнокомандващия и вместо ротмистър Ив. Стойчев е назначен капитан Лука Малеев.¹²⁹ Началникът на Полската канцелария полк. М. Сапунаров съгласува с армейското министерство наставленията за военното духовенство. Според тях към Главната квартира мястото на „главен военен свещеник“ се преобразува като „началник на военното духовенство“.¹³⁰ Създадени са възможностите клирик от най-висш ранг да резидира в Кюстендил.

До ген. Н. Жеков в последната десетдневка на декември е адресиран тревожен рапорт. Слухове се разпространяват за намерението на правителството да разформира Главната квартира и да прехвърли отделите ѝ към Министерството на войната. Мнението на титуляра на последното е малко по-различно. Ген. К. Найденов настоява тя да не се закрива, а да се ограничат само нейните функции.¹³¹ Търканията между изпълнителната власт и армейския връх продължават. Въпреки отделни ескалации до категоричен сблъсък все още не се стига.

В казармата на 13-а допълняюща дружина отново се полага клетва от младите войници. Два пъти на 10 и 22 декември 1916 г. новобранци от различните изповедания се заклеват пред Бога във вярност на Царя и Отечеството. Проявено е известно новаторство. В заповедта редниците са описа-

ни като: „мохамедани, албанци и турци, македонци и други народности“. Някои от тези новокомпонирани „нации“ са дело на балканския баща на народите Йосип Брос Тито, но по-късно през втората половина на същия този ХХ в. Документът съществува, а след това може да се правят всякакви интерпретации.

Взаимоотношенията между различните общности си имат текущите проблеми. На една сутрешна проверка дежурният войник Йосиф Велинов е нападнат от албанеца Сабри Фазли Даут. Под призива „да станем да бием българите“ се стичат 21 негови съплеменници. Едва след намесата на взводния подофицер ситуацията е овладяна. Подбудителят е наказан с 25, а присъединилите се с 20 удара „не по голо“. Командирът на дружината майор Заимов взема мерки за затягане на дисциплината, като взискава строго спазване на чинопочитанието и опрятност на униформите. Под забрана е безцелното движение в града, посещението на кафенета, кръчми и бирарии, напускането на помещенията през нощта.¹³²

В самата казарма през годината са извършени благоустройствени дейности. Поправят се чешми, канавки, оформят се градинки, боядисва се стая за почивка на дружинния командир, пригажда се бивше дюкянче за столова на войниците. С това може да се похвали от постъпването на поста през февруари майор Заимов.¹³³ Офицерът Загорчинов не е доволен от казармения живот. След съкрушителния удар, получен при превземането на Битоля, той се озовава не на фронта, а в болницата. „Органическа слабост ме е приковала към леглото. Как ми се ще чист въздух, яки крака и здрава храна! Но тя е тука и слънцето всеки следобед влиза с нея при мен“ – така звучи предпоследният акорд от краткия му дневник.¹³⁴ И той като бившия началник на ЩДА достига до лечебно заведение. Разстоянието между „ще се пукна от мъка“ и „няма де да се свъртя от мъка“ не е кой знае колко голямо. На Загорчинов обаче му се появява надеждата всеки следобед. „Тя“ и „нея“ не е ли познатото чувство на любовта. Китайците казват: „Внимавай какво си пожелаващ, защото може и да ти се случи“.

Благопожеланията излизат на дневен ред, защото идват новогодишните и коледните празници, последните вече по новия стил. Настоятелството на читалище „Братство“ отстъпва безвъзмездно своя салон на дружеството „Майчина любов“ за провеждането на вечеринка, посветена на ранените войници.¹³⁵ Общинският кмет се обръща към трите храма в града за събиране на парични помощи за бедните семейства. Църквата „Св. Мина“ е помолена да отпусне за целта 2000 кг брашно. В хамбарите обаче зърното е на привършване. Обстоятелството принуждава настоятелството да премахне добавките в натура и да заплаща само с пари на наетите работници. Увеличена е месечната издръжка на персонала. Поискано е освобождаването от реквизиция на колата и воловете, които обслужват църквата. Настоява се и за замяна на женски добитък за две породисти мъжки телета, които да се отглеждат за „домазлък“.¹³⁶

Контролът над животните е занижен. Оказва се, че от селата в района безразборно се внася в Кюстендил месо без нужния ветеринарен преглед. Засечени са случаи на клане на бременни овце и кози, на мършав и болен добитък, което е строго забранено. Само случайното присъствие на фелдшера предотвратява бясна крава от с. Лозно да се разфасова за пазара. Предписани са категорични мерки доставяното месо да се проверява в пожарната команда и да получи нужната печатна заверка. Собствениците на негодна продукция се предават на съд.¹³⁷

Нормирани са цените на редица продукти. Говеждата пастърма според вида струва между 3,50 и 5 лв., биволската 3 – 4,50 лв., овчата и козята 2 – 3 лв. Сухият суджук е оценен на 4 лв., а пресният на 2,50 лв. Маста върви между 5,50 и 6 лв. за килограм. Пълна забрана е наложена за износ от района на свинско месо и продукти.

Първокачественото брашно, доставено от мелница „Сноп“, се изкупува от местния комитет за СГОП за 49 ст., а се продава по 52 ст. Дневната дажба на човек остава половин кг. На църквата „Св. Богородица“ са отпуснати 100 кг за направата на просфори, но за храма в с. Лозно молбата е оставена без последствие. Царевичното брашно се получава на цена от 33 ст., като според качеството за животните се продава по 36 ст., а за хората – 40 ст. За последните се отпуска продукцията с миризма на мухъл по 36 ст., като дажбата на семейство е 25 кг. Конфискувано зърно се предлага по 45 ст. пшеницата и по 35 ст. за кг царевица и овес. Специален контрол е наложен на фурните за хляб и продаването за гостилниците се извършва в определено време извън това за населението.

Солта продължава да се отпуска предимно по селата за осоляване на месо и за занаятчиите – семкари, червари, месари, кожухари. Стойността остава непроменена – 50 ст. за кг. Тя, заедно с ориза и захарта, се предоставя на аптеките. Без разрешение на председателя се отпускат на рецепта по 500 гр. от първия и 400 гр. от втория артикул. Оризът и неговата слама получават статут на продукт от първа необходимост и всеки притежател е задължен да го декларира. Наличната захар около 3600 кг се разделя на три – 400 кг остават в резерв за аптеки и болници, 540 кг за селското и 2700 кг за градското население. За всеки член от семейство дажбата е 200 гр., а за циганите по 100 гр. на човек. Последните остават със старата норма, но непроменена, докато всички останали търпят намаление. Неравноправието свива своята стъпка.

По-различно се третира малцинството и по отношение на снабдяването с газ. В Кюстендил наличностите се увеличават от доставена цяла цистерна и преотстъпена част от Главната квартира. Недостигът на варели принуждава местния комитет превантивно да освободи обеми, като всеки човек получи по 1 л, а за циганско семейство по 1,5 л. Селата в района получават пропорционално на своите жители, като разделят 22 т. Цената е повишена с 10 ст. и достига 1,20 лв. за литър. Учрежденията и предприятията в града се снабдяват според наличностите и заявките. На тези, които не упразняват

нощен труд, желанията не са удовлетворени. Отхвърлена е молбата на собственика на содолимонадената фабрика Илия Шопов за доставка на 200 л. Липсата на захар и зимният сезон са сред мотивите за отказа. Предачницата на французина Симоне получава заявените 30 л. Забелязва се по-особено отношение към фабриканта. Въпреки съставен акт за недекларирана вълна, преписката с надлежното опровержение на собственика е препратена до Централния комитет за СГОП. Той остава да се произнесе дали да бъде иззет продуктът. Сервилност ли е пред чужденците и страх пред началството. Все пак и царят знае името на чуждестранния инвеститор Симоне, макар и френски гражданин.

Отчетено е добро количество от кибрит. Той е необходим както за запалване на осветлението, така и за отоплението. Снабдяването с твърдо гориво продължава да е сериозен недостатък. Въведена е забрана за износ на дърва извън района без надлежно разрешение. За редица селски общини цената на добит материал е увеличена. От кметовете се изисква реквизиция на необходимия брой коли и транспортирането на стоката до града, като разходите за превоз на кубик в зависимост от разстоянието са между 4 и 10 лв. От тези по железопътната линия се изисква само складиране до гарите. От наличните количества за отопление се предоставя с предимство на бедните войнишки семейства по половин кубик. Стойността на дървата е 7,50 лв. като транспортните разходи в града са 1,20 лв., а до циганската махала 1,60 лв., но за обем от 1 куб. метър. Въпреки изключителните трудности в града са доставени 20 т въглища. Те са разпределени по реда на постъпилите заявления в общината.¹³⁸ Кошницата на потребителите трябва да се съобразява с приходите. Слаба е тенденцията на повишаването им. Средната надница в Царството бавно расте. Така на общ работник тя се покачва от 2,79 лв. за 1915 г. до 3,55 лв. през 1916 г., а на зидар от 4,48 до 5,61 лв. Логично специализирания труд се остойностява по-високо, но пък цените се повишават еднакво за всички.¹³⁹

През втората половина на 1916 г. горещата война се завръща на Балканите. Съгласенците атакуват от юг, но и от север след определянето на Румъния на тяхна страна. Оформят се два фронта, което е сериозно предизвикателство пред българските и дори пред съюзническите възможности. Опасенията на началника на ЩДА се сбъдват. Той обаче няма шанса да участва в операциите срещу северния съсед. Преждевременната му смърт, по недоглеждане, изважда една ярка личност и генералщабен офицер от Главната квартира в Кюстендил. Градът се превръща в място не само на дейност, но и на житейския край на ген. К. Жостов. Заместилият го дотогавашен помощник полк. Ив. Луков предпочита продължаването на твърдия му, но националноотговорен курс, вместо сервилниченето пред съюзниците. Редицата на припознатите като германски врагове бързо е попълнена с неговото име. В споровете за действията в Македония и Добруджа не един български командващ на армия е сменен. Последната географска област бързо се превръща в нова конфликтна точка между държавите от Централ-

ните сили. Апетитите към нея са на старшия съюзник, а другите я виждат като разменна монета за своите териториални претенции към Царството. Последното все пак в договорите преди година приема разграничаването да стане по санстефанската линия, а не по река Дунав с делтата. Пропускът, независимо от мотивите, води до ново камъче в обувката. Взаимоотношенията въпреки победите в Румъния и известните загуби в Македония, особено на Битоля, не са особено блестящи. Българските интереси са поставени в сблъсък с нарастващите апетити на съюзниците, не само териториални, но и материални. Ресурсите им се изчерпват бързо и всяка нова територия се третира като зона на извличане на необходимите блага.

Ситуацията в България също не е розова. В града, приютил Главната квартира, се появява все по-често дефицит на стоки, особено на хранителни. Положението все още се удържа, но се констатира чест недостиг на определени артикули от първа необходимост. Повишават се цените, като някои превишават с пъти тези от предходната година. Разширява се спекулата особено с месни произведения, защото в района се отглеждат предимно животни. Част от зърнените храни по традиция се внасят от други райони на страната, което усложнява ситуацията. Разликата в снабдяването на населението и Главната квартира води до известно недоволство. Но има случаи, когато благодарение на резервите на висшата военна институция се задоволяват някои дефицити. Положението с доставките се затяга все повече, защото въпреки победоносните военни операции и през тази година към мир не се пристъпва. Войната все повече придобива характеристиките на позиционна, както на повечето от фронтите в Европа.

3. В Беломорието и в Добруджа

В началото на декември 1915 г. кюстендилските пехотни части са разположени на десния бряг на р. Вардар, на север от Гевгели, в близост до още една букурещка бразда. Тя, за разлика от вече заличената, не може да бъде пресичана, поне за момента. В района след боен поход с различен маршрут се събират 13-и и 53-и полк. Рилци са разположени – три дружини в местността Бурлево и една в с. Серменино. Последната се установява на квартири и работи по изграждането на позиции. Останалата по-значима част обитава безлюден участък от Кожух планина, който в действителност се превръща в населено място. Построени са землянки, прокарани са улици, оформени са градинки, опънати са палатки, сред които две изпъкват ролята на офицерски салони. Огньовете и изработените свещи по системата „направи си сам“ осветяват бивака в Бурлево. Особено внимание се обръща на хигиената за предотвратяване на епидемии. Направени са противотифусни ваксини. Чистота се поддържа в кухните, домакинските постройки и тоалетните. Ежедневието на войниците е запълнено с привеждане на поиз-

носеното снаряжение в ред, прокарва се път до Серменино и се укрепяват позициите южно от Кованец.

Времето тече бавно особено за тези, които не са заети с конкретна дейност. Допълнително върху влошаване на настроението заедно със зимния сезон влияние оказва недостигът на хранителни продукти. Както е известно, гладът има взривоопасен ефект, но стоически е понесен. Дажбата се състои дневно от половин недоброкачествен хляб. За животните няма и толкова – шепа ечемик и събрана шума. Тяхното състояние се влошава и имат сходна съдба със събратята си в депата в Кюстендилско. Значително отслабнали, те започват да измират. Снабдяването, за което началникът на ЩДА ген. К. Жостов толкова много настоява, се проваля, защото противникът е разрушил жп мостовете. Едва в края на декември те са поправени, но за добитъка вече е късно. Дори корите и стеблата на дърветата не са в състояние да задоволят глада им. Когато доставките започват да пристигат регулярно, няма достатъчно впрегатна сила за транспорт. Налага се хората да носят с километри хранителните припаси на гърбовете си.

След решаване на проблемите с насъщния идва и подобреното настроение. Свободното време се изпълва с весели моменти край огньовете – шеги и спомени от изминатия боен път. Коментират се получените вестии по пощата от роднините и приятелите и новините от новопоявилата се съобщителна институция – „агенцията обоз“. Тиловаците имат възможност добре да се информират. Писмата дават сведения предимно от битов характер. Политически и военни въпроси се обсъждат бегло, защото има наложена цензура. От интерес са здравето на боеца и емоционалното му състояние. Затова са и насърченията, с които обикновено се завършва. Около празниците задължително се отправят благопожелания. Например в писма от Н. Попов до подпоручика от 13-и полк Милан Киселички патриотизмът е основна тема: „Успехите на България са такива, каквито аз ги предричах – грандиозни, а враговете унищожени. Да живее велика България!“ И още: „Пожелавам ти добро здраве и храброст за славата на Велика България. Очакваме облекчението от падането на Вердюн и Париж. Дай боже по-скоро“.¹⁴⁰ От тила картината се възприема по-различно от фронтовата действителност, където животът има своята логика.

При добра организация преминават празниците Коледа, Нова година и Богоявление. Програмата съдържа молебен, парад, а след тържествения обяд с повишена дажба се преминава към музика, хора, забави и шеги. Паметен момент е посещението на 15 януари 1916 г. в щаба на дивизията на главнокомандващия и престолонаследника. Ген. Н. Жеков поздравява Рилци с постигнатите успехи и лично се ръкува с всеки отличил се боец.¹⁴¹

Още по-тържествено е отбелязан полковият празник – 26 януари. За годишнината от Булаирския бой е отслужена панихида, последвана от молебен и парад под звуците на „Булаирския марш“. Гости има и от другите части, сред които и ветерани от паметното сражение вече офицери в 53-и и 54-и полк. Свързва ги отминалият триумф над анадолската армия. Изпра-

тените поздравителни телеграми от главнокомандващия, армейския, дивизионния и бригадният командир са прочетени, което е сублимният момент на тържеството. Обядът е разделната черта между официалната и неофициалната част. По специална програма се провежда веселието с познатата музика, хора и песни. Свирят гъдулки, гайди и тъпани. Правят се самодейни представления като хумореската „Училищен настоятел“ и се показва уредбата на „Опгълченско кафене“. Краят е ознаменуван с всеобщо кръшно хоро.¹⁴² Всичките тези дейности могат да се отнесат с по-късна дата към нематериалното културно наследство. От ЩДА с изрична заповед се нарежда провеждането на развлекателни събития и насърчаването на войнишкото творчество. Целта е да се поддържа и повдига духът на боеца.¹⁴³

Внесоги, труд, но и с приятни часове преминават малко повече от два месеца и половина. В началото на февруари времето напомня за пролетта. Студът и вардарският вятър почват да отстъпват. Заминават първите отпускарски смени. В края на месеца 7-а дивизия получава заповед за дислокация в пограничната зона в долината на р. Струма. На 25 февруари 1916 г. 13-и полк потегля към изгрева. Походът е труден в студено и дъждовно време. С биваци при селата Пирава, Костурино, Мокриево и Борисово, Димидово, Ляшница, Марокостино на 3 март бойците достигат крайната си точка при Катунци. Задачата им е да охраняват участък от букурещката бразда в района на Рупелското дефиле, като укрепят позициите срещу съглашенско настъпление. Същото място, за завземането на което от българското командване и особено началникът на ЩДА продължително настояват. В бивака Рилци прилагат наученото в благоустройството. Ред, чистота, хармония са сред техните стремежи. Личният състав за предпазване от холера е ваксиниран. Проблемите с продоволствието са несъществени. Все пак е цикълът от Великденските празници с полагащия се пост. На Възкресение Христово се отслужва молебен, а войниците получават дажба от козунак, яйца и вино също като в Главната квартира. Тържеството включва специален увеселителен блок. Всяка неделя и на празниците задължително се организират събирания с музика и танци.

Кореспонденцията от фронта към тила започва да се извършва със снимки от войнишкия живот, подготвени като картички. Близките и приятелите са удостоени с интересни сцени от битието на позициите, скрепени с определено посвещение. Една фотография показва „групата, която изпълни балета при 13-и п. Р. п. на 10 април 1916 г.“ Мъжете са облечени в женски народни носии от Левуновския район и са заобиколени от своите зрители във войнишки униформи. Театралното представление явно е един от моментите за разведряване на ежедневието. Посвещението на едни от участниците в трупата Лучков до родителите им в Кюстендил издава друг душевно състояние – „Изпращам лика си в женска носия през време на преживяването ми на най-тежките времена от досегашния ми живот“.¹⁴⁴

Други сцени са груповите снимки на офицери и войници от дадено подразделение. Разнообразието от пози е голямо и могат да се видят интересни

детайли от битка на бойците на позицията. Импровизирани маси от чимове или сглобени с подръчен материал, с придружаващите ги сковани столчета и столове. В този създаден уют ежедневието преминава, разчупвано от игри, например на дама.¹⁴⁵

Под мотото „Картини от войната!“ голяма серия от писма върху фотографии изпраща поручик Тодор Цеков, по професия адвокат, до любимата си Лена Левкова или до нейното семейство в Кюстендил. Привърженик на партията на тесните социалисти, той използва псевдонима „Федя“. Празникът на труда, 1 май, е повод за скромна черпня на неговите колеги. Ежедневието се запълва с важни детайли, което спомага за по-лекото понасяне на войнишкия живот. Материалистичният му подход проличава при обяснението на най-прозаични моменти по прехраната: „Носителите на живота – това са готвачите. Как са радостни войниците, кога са близко край кухнята. Готвачът разделя чорбата с „малката“ си лъжица“. На снимката група войници чакат раздаването на дажбите около баките.¹⁴⁶

В Катунци полкът престоюва също малко повече от два месеца и половина. След дългото протакане идва заповедта за завземането на Рупелското дефиле. На 26 май 1916 г. бойците са строени и тръгват отново напред. Този път посоката е на юг. Букурещката бразда е прекрачена и подразделенията заемат указаните коти по Ченгел планина. Щабът се настанява в с. Сингелево. Гръцката погранична стража се изтегля без кой знае каква съпротива. Целта на настъплението по указания е заемане на по-добро изходно положение и елиминиране на съглашенско настъпление през дефилето. Веднага се пристъпва към фортификационно изграждане на позициите. Подготвени са окопи цял ръст с ходове за съобщения, блиндажи, изкуствени препятствия и землянки.¹⁴⁷

„Федя“ от рубриката „Картини от войната“ изпраща визуални сведения на домашните си в Кюстендил. Преобладаващите снимки са групови, сред природата, на различни места на позицията – под вековните дървета, манастирчето „Св. Илия“ и „в местността Хисаря, наречена „апендисита“, над Демир Хисар“. Повереният участък на Т. Цеков е инспектиран от бригадният и полковия командир. Работи се усилено: „Всички тези височини, които се виждат, сме ги изровили като къртове. Това е Ченгел пл.“. И „Слънцето пече – тропическа горещина ни души, а ний денонощно копаем и се закрепваме на новите си позиции“. Все пак има време за почивка и за забавления: „Ето едно наше „Самодивско хоро“, но не на луна, а на силна горещина“. А снимката представя и конкретния момент от импровизираната веселба през топлия август.¹⁴⁸ Други се отдават на романтика. Неизвестен боец пише от позицията на ученичката от Босилеград Нонка Харизанова: „Тиха лунна нощ. Луната с бледата си светлина ми свети и пиша ти, макар че ти не се обади поне един път“. ¹⁴⁹ След работа има време за уединение и терзания по нежния пол. Нищо човешко не им е чуждо.

Трудът за трети път не е използван по предназначение. След третото престоюване от малко повече от два месеца и половина Рилци продължават

настъплението си на юг. „Надвиснала“ над Серското поле 7-а дивизия, заедно с останалите съединения от 2-ра армия, извършва настъпление по левия фланг на фронта. Освободителният поход продължава и в третия Егейски дял на Македония. На 18 август 1916 г. 13-и полк превзема с. Крушево, като пленява гръцкия гарнизон от 100 души. Следващите дни той се движи по направлението Фрацани-Дутли-ман. Св. Иван-Христос-Просеник, заобикаляйки от север Сяр, и пленява още 80 елински войници с капитана и лекаря им. На 24 август две дружини сменяват 54-и полк, като заемат позицията Чучулигово-Елшан-Чавдар чифлик. Скоро и другите две се присъединяват и Рилци са съсредоточени на новия фронт. Престоят им на бойната линия е от по няколко дни, като при ротацията оттеглението назад изработват тилни позиции. През втората половина на септември 4-а дружина изпълнява комедантска служба в Сяр.¹⁵⁰ Федя с радост споделя за изживяното на Лена: „За миг бяхме забравили гърмежите на оръдията и се опивахме от звуковете на музиката“. Свирачите са децата на хазяите, запечатани на снимката от квартирата на офицера. Друг кадър запазва момент от веселие в бирария в града след трудните дни и „постоянните грижи за близките“.¹⁵¹ Много хубаво не е на хубаво, казва народът.

На позициите цари привидно спокойствие. Откритата местност не позволява през деня каквато и да е активност. Всички се прикриват в окопите, които поради пясъкливата почва се самообрушават. През нощните часове се предприема възстановяване на повредените участъци и изграждането на нови. Често се случват патрулни схватки и артилерийска стрелба. По-съществен бой се завързва на 23 септември, когато противникът атакува в посока Елшан. Англичаните настъпват, но са посрещнати от активен обстрел на две роти от полка и са принудени да отстъпят назад, изоставяйки няколко убити войници и един офицер. В щаба на 2-ра армия разработват план за настъпление към Круша планина. Офанзивата се предприема с цел облекчаване на положението на затруднената 1-ва армия. Рано сутринта на 30 септември 1916 г. Рилци са сменени от 54-и полк и се установяват на бивак край с. Кумли. Противникът изпреварва българите и атакува пръв.

На разсъмване англичаните от позициите при Орляк започват артилерийска подготовка. Насочени са сериозни сили срещу 2-ра бригада в участъка Горно и Долно Караджово, Ени кьой и Неволен. С цел да отблъсне врагът, на 1 октомври е наредено една дружина от 13-и полк заедно с три от 22-ри полк да започне нощна атака. Задачата е отблъскване на противника отвъд р. Струма и окопаване на новите позиции. Съзнавайки непосредствения риск за личния състав, командирът подп. Киров нарежда тегленето на жребий и изборът пада върху 4-а дружина. При придвижването си подразделението успява да се доближи много близко до противника, но изстреляните сигнални ракети за започването на артилерийски обстрел изиграват предупредителна роля. Огънят, макар и барабанен, е кратък, англичаните отговарят със своите батареи много по-продължително. В обстрела се намесват от три страни пушечен и картечен огън. Атаката на българите с „ура“

не предизвиква никаква изненада. Започва неорганизирано отстъпление, войниците се пръскат назад, изоставяйки убити и ранени. Усилията на офицерите са насочени да съберат оцелелите в района на Еникьой.

Призори на 2 октомври командирът майор Димитър Рачев е сменен с капитан Константинов. От дивизионния щаб нареждат нова атака. Три пъти дружината се вдига напред, но е спряна от ефективния противников огън. След пладне останалите около 200 незасегнати бойци въпреки устните заповеди не могат да се придвижват, защото англичаните владеят положението на фронта. Загубите сред личния състав са 70 убити, а ранени са 145 редови чинове и 7 офицери, като от последните 1 е безследно изчезнал.

Дивизионният командир поставя задачата пред полковия за провеждането на нова нощна атака. На позициите е съсредоточена 4-а и 1-ва дружина, заедно с картечната рота. Настъплението започва към Долно Караджово, но своевременно заповедта е отменена и силите са разположени край Ени кьой. В сутрешните часове противникът предприема офанзива по подразделения от 14-и полк. Българите започват безредно отстъпление. Силен барабанен огън връхлита позициите на Рилци. От шрапнел е убит майор Рачев, останал сред войниците си въпреки отстраняването му от длъжност. Устояли на ураганния артилерийски обстрел, бойците са поведени в атака, предвождана от техните офицери. Жертва на настъплението става поручик Михаил Ташов. Снаряд откъсва главата му, но българският командир прави още няколко крачи напред. Инерция ли е, или пример за своите подчинени как се преследва целта до самия край? Ранен е новият командващ на 4-а дружина поручик Сокол Петров. Мястото му веднага е заето от поручик Тодор Цеков. В боя са въведени 2-ра и 3-а дружина под ръководството на подп. Пошев. В решителния миг българите преминават в атака. „Това безстрашно, стремително и стройно настъпление на Рилци ще остане паметно в историята. То ще напомня на вечни времена техния беззаветен героизъм и как именно се жертва и мре за благо на своята родина. С право нашите противници, свидетели на това настъпление, бяха казали: „Ние никога не допускахме, че Вие ще имате куража да прескочите линията на преградния огън, воден с такава ожесточеност с около 15 батареи. Вашето настъпление ни удиви и внесе смут и колебание в нашите души. Ние в този бой се считахме за победени“ – анализира решаващия момент на сражението капитанът от 13-и полк Дончо Терекиев.

Противникът е спрян, а в следобедните часове и атакуван. Въпреки множеството жертви и ранени бойният дух на Рилци е на висота, а англичаните започват отстъпление от позициите в с. Еникьой. Задържат с много мъки само югоизточната част на населеното място. Дивизионният командир полк. Ив. Русев въпреки понесените загуби нарежда нова нощна атака. Със свито сърце полк. Киров започва подготовката, но скоро заповедта е отменена. Заети са за отбрана позициите отпреди започването на боя между Горно и Долно Караджово и Еникьой. Равносметката е много кървава. В тридневните сражения са убити 8 офицери и 141 войници, ранени са 17

офицери и 801 редови чиновци, а отделно пропадналите без вест са 83 души. Привечер на 4 октомври полкът е изтеглен на позиция при с. Календра, след 4 дни се установява на бивак край с. Латово, а от 10 октомври е дислоциран в района Мелникчич–Ликен чифлик. На последната дата полк. П. Сантурджиев е изпратен да командва 2-ра бригада, а за началник на 1-ва е назначен полк. Ст. Манов. Същият, който предвожда Рилци в Балканските войни.¹⁵² Знаковите места в кюстендилската бойна история се увеличават с още едно. Ненапрасно на паметника на падналите от полка в краката на войника до името Булаир стои Еникьой. Нов кървав връх в усилията за национално обединение.

Героизъм проявяват множество бойци. Техният пример повдига духа на събратята им в решителните моменти на сраженията на 3 октомври при Еникьой. Особено важно се оказва обезвреждането на противниковите картечници. С тази задача се справят войниците Христо Ников Мицов от с. Смоличино, Стоичко Станоев Пърщеин от с. Добри дол, Александър Георгиев Кривошийски от с. Горна Грацица, Стамен Иванов Ангелов и Никола Арсов от Караманица. Те сами или предвождайки свои другари, достигат до неприятелското укрытие, пленяват оръжието, завъртат го срещу противника и се завръщат с трофеите на своята позиция. Отделни пехотинци проявяват самоинициатива и заместват излезлите от строя картечари. Такива качества показва Павел Лазаров от Жабляно, Радомирско. С личния си пример пред бойците се отличават фелдфебелите Стоян Иванов Вунев от с. Мусул и Христо Георгиев от Кюстендил. Те повеждат напред своите взводове, увеличават и други подразделения. Някои заплащат героичната постъпка със своя живот. Най-заслужилите са наградени с ордена „За храброст“.

В решителния миг в боя се включват и санитарите. Пример дава войникът Иван Величков Пашов от с. Добри дол. Той започва да командва, въртейки санитарната си тояга, противникова граната му я чупи, но веднага я заменя с пушка и цял окървавен участва в боя. Пронизан е от куршум и геройски загива, както това се случва и с офицерския кандидат Георги Янков Тонев от Кюстендил, повел начело взвода си в атака. „Когато слънцето се скри зад върховете на Беласица и Круша планина; когато мрак затули земята и изпрати деня 3 октомври към вечността, англичаните бяха изгонени от развалините на Еникьой. Прибраха се те в старите си окопи, далеч зад него, и осветиха земята с хиляди бели ракети да лекуват ранените си, да погребват мъртвите си и да пишат на Англия как Рилци се биха за свободата на своите братя македонци, които тя искаше да остави и остави пак в робство, много по черно, много по-страшно, по-изстребително от турското...“ – прави равносметка на битката участникът Иван Караиванов.¹⁵³ Някъде край Горно Караджово в редиците на 7-а дивизия подпоручик Димчо Дебелянов загива геройски, своевременно завецал своята равносметка „... мъртвият не ни е враг“. За тях, съвременниците, може да не е, но къде са гробовете на убитите. Няма мемориали, няма символи, няма организирано място за поклонение и памет. Век по-късно българската следа е поизличена

там, в долното течение на р. Струма. Отмъстителност на победителите или безпомощност на победените, но остава дълг на поколенията. Врагът на загиналите за Отечеството е забвението.

Оцелелите се изтеглят на по-задни позиции. Федя споделя с Лена в Кюстендил за преживяното под нова рубрика „Бойното поле“: „Ето моето величие всред група офицери – останки след жестоките боеве на 2 и 3. 10., където смъртта и животът се бореха. От 20 офицери в дружината останахме живи и здрави 5 боеви, лекарят и адютантът. Това бе върхът на ужаса и безумието. Сега съм здрав“. Новата рубрика се оказва мимолетна и се възстановява старата „Картини от войната“. Една от тях, направена в бивака в с. Мрамор, Серско, показва последните часове от съществуването на 14-а рота от полка. Тя се разформира и поручик Тодор Цеков е прехвърлен в 15-а. Друга пък от района на с. Метохи, Серско, запечатва момент от екзекуция: „Проста картина, но навява сила меланхолия и мирова скръб. Застрелване на войника Спас Янков от Кюстендил за бягство от боя. Той е вързан за дървото, до което е изкопан и гробът му“. Наказанието за дезертьорство е категорично и жестоко. То служи и за назидание на останалите живи. Те лекуват своите душевни рани. Най-трудно се оказва убиването на свободното време. Мъката, грижите и скуката се разнообразяват с шегички и игра на табла.¹⁵⁴

В началото на ноември Рилци бивакуват в с. Вишен на път за с. Радово. От последното са преместени край с. Чифлиджик и подготвят втора позиция оттам до района на с. Латово. На 22 ноември 1916 г. сменят 54-и полк на бойната линия при Ерникьой, а една дружина остава като поддръжка в с. Спатово. Създадена е стражева застава на около километър пред фронта, която чрез патрули следи противника, разположен около град Баракли Джумая. На тази позиция Рилци остават през зимата и пролетта на идната година. Местността е равна, с високи храсти и треви, а протичащите реки Струма и Спатовска поддържат високи подпочвени води. Те са причина за наводняване на фортификационните съоръжения. Свободните от охрана роти изграждат два реда окопи цял ръст с ходове за съобщения. Укрепени са с плет или чимове. Пред фронта са поставени мрежи от бодлива тел. Построени са скривалища за личния състав, част от които са от дебело дърво, а останалите са бетонирани. От последния материал са изградени наблюдателници на ротните командири, гнезда и скривалища за картечните и гранатохвъргачките. Зад бойната линия са изкопани землянки. Така оформена, позицията прегражда пътищата към Рупелското дефиле. Противникът първоначално проявява пасивност и не предприема сериозни бойни действия.¹⁵⁵

„Картините от войната“ постепенно започват да придобиват монотонност. Войната навлиза в своя позиционен период. Федя търси разнообразие. Той се върти около проводника на информация: „Ето телефонистите на работа – носителите на заповедите и новините. Телефон – това е лудница, където едновременно няколко души говорят“. След изморителен труд се

сяда на заслужена почивка. Палатката играе ролята на „зимна вила“. Полученият колет от домашните е удобен повод за провеждането на банкет. На събитието присъстват офицери, во главе с бригадният командир полк. Ст. Манов. Федя черпи с орехи, ябълки и кюстендилско винце. Получените хризантеми дълго разведряват иначе скромната битова обстановка. Основно се работи по укрепяване на полосата заедно с германските съюзници. „Ето ме във входа на землянката ми на позицията. Физиономията е достатъчна, за да имаш представа за живота ми“ – с видимо отегчение за ежедневието споделя Федя на Лена. Задължителен елемент от преписката са изпращаните целувки до нея и близките му.¹⁵⁶

По-голяма критичност се отправя към позабравилите го приятели. Във втората десетдневка на декември 1916 г. за трети път пише до „Др. Данче“, без да е получил още отговор. Картината, която словото рисува, лъха на умерен реализъм: „Живеем тука ние, но при условия грозни. Мож си представи какво ще да бъде – обширно равно поле, обляно във вода, без каквито и да е гънки. Напоследък паднаха и много дъждове, които правят още по-труден живота. Но няма как, ще се тегли. Въоръжили сме се достатъчно с кураж и мъжество да претеглим още много лишения и трудности“. Насърченията и поученията за по-добро държание към близките си завършват с познатите целувки „по дундестите бузи“.¹⁵⁷

Словесната ласка присъства и в други писма. Тя е част от заръките до домашните. Деловата част неизменно визира здравето, но и материалното подсигуриране. Владимир Абаджиев от „Полска канцелария“ нарежда на милата си Пенка в Кюстендил: „Гледай да намериш жито и да го смелиш в Починковата воденица. За дърва ще кажеш на Точе Пенчев“. И накрая „Поздравявам Ви с приближаващите празници Св. Ана, Св. Спиридон, Бъдни вечер, Божич, Нова година и пр. Целува ви Владо“.¹⁵⁸

От тила наричанията имат сходно звучене. С „братски поздрави и целувчици“ е обсипан завеждащият прехраната на полка подпоручик М. Киселички. „Бате, честитявам ти Н. Г. и ти пожелавам всички щастия, които може да донесе тя – най-напред избавяне от аскерлика – но не само теб, па след това и всички други прелести“ – реди приоритети на прага на отминаващото и идващото по-малкият сродник. Време е за надежда, която лъха и от други поздравителни картички, изпратени по повод новата 1917 г. и Рождество Христово, което вече се прославя 13 дни по-късно.¹⁵⁹ В долното течение на р. Струма относителното спокойствие измества горещите схватки. Противниците изграждат фортификационни съоръжения и се дебнат взаимно. Войната придобива позиционен характер на Южния фронт.

За една година не може да се говори за кой знае каква промяна в живота на войниците от 13-и полк. Новостта е основно в тяхното местонахождение. От Вардарската долина те са прехвърлени в Струмската. Изпълнени са поставени им задачи по овладяването на обекти в Рупелското дефиле, а по-сетне и в района на Сяр. Въпреки колебанията на някои подразделения качествено са изпълнени заповедите в битката при Еникьой. Високият боен

дух и решителност възпират съглашения опит за пробив. Постигнат е нов връх в историята на 13-и полк, ознаменуван с място на бойния им паметник, издигнат след години в кюстендилската казарма. Така до паметните сражения при Кочани, където е бойното им кръщение, звездният миг при Булаир, стои Еникьой. Никъде край тези селища няма места на памет на кюстендилската бойна слава. Единствено стои паметникът на падналите герои Рилци, вече преместен от двора на казармата в строгия център на Кюстендил. Той гарантира вечната памет на тези, които положили костите си за националното обединение на България през войните, водени от Третото българско царство.

След края на офанзивата срещу англо-френския корпус и резервният 53-и полк е разположен на десния бряг на р. Вардар на север от Гевгели. Първият приоритет на победителите е предприемане на хигиенни дейности. Измиването е съпроводено с борба с паразитите, укрили се умело в дрехите на войника. „Те често се показваха толкова нахални, колкото даже културните англо-френци не бяха, и излизаха на най-високите пунктове. Току ще сетиш, че някой от тях е заел командующо стратегическо положение по челото или шапката, по раменете или врата и като го подгониш, ще се стърколи обратно в изходното си положение, откъдето не ще закъснее подир малко да те атакува“ – с термини от военното изкуство образно показва взаимоотношенията между паразитите и гостоприемника ротният командир поручик Ив. Калайджиев. Следващата дейност е свързана с изграждането на бивак. Край с. Смоквица без кой знае какъв план са изкопани землянки, където се проявява войнишкият строителен гений. Значителна част от бойците са потомствени дюлгери от селата на запад от Кюстендил. Те оформят терасовидно лагер, в който са прокарани улици и се осветява от множество огньове. Мащабите на бивака са по-големи от малкото съседно село.

Комфортът, иначе примитивен, се допълва от войнишко творчество. Пред по-важна землянка, например тази на ротния командир, се правят представления, определени като „концерти“. Ядрото, в един случай квартал, се допълва от периферна група и се оформя цял хор. Понякога на „бис“ се извиква важната фигура на ротния, който играе ролята на солист. Самодейността се канализира на важните празници като посрещането на Коледа и новата 1916 година. То заема второто действие. Първото обхваща военния ритуал. На вардарския бряг полка е строен, отслужен е молебен и дивизионният командир поздравява бойците. Следва забавната част – под аккомпанимента на гайдари, кавалджии и гъдулари се извиват кръшни хора. В тях участва и местното население. „Между него и войската се е завързала една родствена задушевност. Сега тук робски вериги не дрънкат, плачевни стонове не се разнасят. Над напояваната от векове със сълзи и кръв Македония е изгряло слънцето на свободата“ – така за качествената промяна свидетелства Ив. Калайджиев. Заедно с местните българи любезни са взаимоотношенията на армията с турската общност. Последните правят редица

жестове още по време на боевете, но това е логично – Царството е съюзник с Османската империя.

Ежедневието е подвластно на еднообразието. То се разкъсва от общуването в землянките. Приготвянето на храна отнема цялото внимание на хрананалите се готвачи. Стига се до конфузни ситуации при варенето на качамака да се пренебрегва присъствието на прекия командир. Храната изисква цялото съсредоточение, за да не отиде на вятъра в решителния момент. За проявеното своеволие боецът е отговорен и си признава грешката, но след като е спасил качеството.

Важен обект на внимание са близките и роднините, като комуникацията се осъществява с писма. Съществено време се отделя на подготовката на кореспонденцията. Тя в определени случаи е колективно дело и се пише от един войник, определен за „общ секретар“. Наблюдателният Ив. Калайджиев описва структурата на едно обикновено писмо. Приоритет сред запитванията на селянина е неговата собственост – нивите, добитъкът, градините, лозето. Не по-малък е интересът към състоянието на домашните, особено към децата. Но до кой знае какви сантименталности не се стига. Те са от арсенала на все още неженените бойци, които се отпускат пред своето либе или годеница. Семейните са по-строги към чувствата. Патриархалните нрави си казват думата. Повод за радост са писмата, получени по обратната поща от близките. За голямо събитие се възприема дори раждането на малко конче. Стопанинът е толкова възбуден, че не само измисля име на животното, но обикаля сред своите колеги да възвести за придобивката.¹⁶⁰ Темите в кореспонденцията са индивидуални и разностранни, защото всеки има своите си терзания и интереси. Те подлежат на групиране и обобщения, но подобно изследване изисква отделни усилия. Сигурно някога някой автор би се посветил на подобна тема.

Изворите безспорно са изобилни. Сред тях се откроява преписката до писаря на 1-ва дружина от полка Никола Въжаров. След войната той е избран за кмет на първата кюстендилска комуна. По професия е учител и дългогодишен член на партията на тесните социалисти. Въпреки цензурата с някои недомлъвки се прокрадват и политически теми. Те идват от неговите другари Никола Грънчаров и Симеон Максимов, ангажирани в местната военна болница в Кюстендил. Последният непосредствено след Коледа анализира получена картичка и прогнозира оптимистично бъдеще: „Писмото е малко, но между редовете му се прозира всичко, що терзае душата ти. Аз разбрах всичко и една дълбока тъга обзе душата ми за теб, скъпи друже, и всички, които са при теб! Вярвам, че ще се пренесе и това и тогава ще настъпят по-благоприятни времена за нови борби и още по-славни победи от сегашните. Ще настъпят тези дни и аз вярвам в това“.¹⁶¹ Стилистиката напомня на пророкуване към предстоящите световни катаклизми с върховен момент провеждането на дългоочакваната от тесняците революция. Все пак се изисква известна конспирация, защото цензурата бди над инакомислещите. Тогава се прибегва до кодовете, недомлъвките и четенето между редовете.

Другарският тандем държи в течение наричания още като Корде Въжаров. Увеличаването на заплатите на чиновниците е повод за закачка. Тя е в контекста на подготвянето на необходимата зестра за току-що родената му в края на януари дъщеря. Кумецът Георги Стоянов не сдържа емоциите си от събитието: „Да ти е жива, здрава и щастлива новата мома и наша нова кумичка, която преди няколко дена ни дари благополучно кума Олга. Нека тя бъде предвестникът на скорошен мир!“¹⁶² Наричането е част от народната традиция, но краят на войната едва ли би наближил с раждането на това дете. За всеки знакът на новия живот се тълкува като ново начало. Майката очаква краят на изпитанията да настъпи с падането на Вердюн. Тя съобщава на съпруга си за повишаването цената на продуктите в Кюстендил. Скъпотията и недоимъкът явно се отразяват и на германските войници в града, които обикалят по улиците и търсят хляб.¹⁶³

Храната не е достатъчно и на фронта. Кризата постепенно е преодолявана, а на 24 февруари 1916 г. като част от 7-а Рилска дивизия полкът потегля за новия си участък край р. Струма. Позициите му са заети от немски части. След петдневен труден преход на изток в дъжд, кал и студ войниците достигат в района в подножието на Беласица. Но не всички, защото част си заминават с влака по домовете в двадесетдневен отпуск. Поручик Ив. Калайджиев се завръща в Кюстендил с пообрасла брада и вид, белязан от недоимъка и трудностите „поради което трите ми дребни дечица няколко минути, докато да се разберем, ме гледаха плахо и нерешително пристъпяха насреща ми, а най-малкият едногодишен палавец с креслив писък се притискаше в прегръдките на майка си – страхливо поглеждайки ме из под око“. Изпитанията променят външния вид на хората, но и душевния им мир. Сближаването е по-труден процес от противопоставянето. „Очи, които не се виждат, се забравят“ – казва народът. Но на децата всичко се прощава по-лесно. Ротният командир не забравя своите войници и им изпраща кратко писмо, последвано от възторжен отговор. В този съдбоносен момент и те се явяват по-младшата част от неговото семейство.

След престои при роднините си с камиони отпускарите са превозени на новия бивак. Той за разлика от стария поради затоплянето не е от землянки, а от разгънати палатки. Полкът е погълнен с нови войници и преминава в четиридружинен състав като редовните. От допълнящите подразделения са изпратени неслужили данъчни и бойци от турски произход от Разградско. Стремешът на командния състав е да балансира отношенията между етносите, защото от тяхната сплотеност зависи изходът на всеки решителен момент. Насърчават се в свободните моменти съвместните сбирки с разговори, песни и музика. Пъстротата от мелодия и танци се увеличава. Времето благоприятства започването на полските дейности. Земеделците излизат по нивята, обработва се лозето и се оре за засаждане на пролетните култури. Въпреки военната обстановка животът продължава. Белезите от междусъюзническият конфликт още не са зараснали. Руините стърчат по градчетата Мелник, Петрич и съседните селца. В бивака 53-и полк посреща

новия си командир подполковник Константин Ламбринов. Старият подп. М. Станев е изпратен подобаващо, за което свидетелства част от кинопрегледа „Моменти от войната“ в частта си за раздялата на офицерите и войниците с него.

На 26 април 1916 г. бойната част заема позиции по билото на Беласица в участъка Конгура-Равна-Кале баир. Височинното зонирание си казва думата. Войниците, още неопочинали, са посрещнати от дъждовна буря, която преминава в снежна. Летните униформи бързо са сменени със зимни, а отгоре с шинели и кожухчета. Шест дни в средата на пролетта стихията властва и планината е покрита с мъгла и преспи. Слънцето, когато взема връх, всичко се стопява и сезонът се връща, но в планината шега с времето не бива. Открива се гледка към цялата Беломорска Македония. В далечината преграждат взора най-високите първенци на полуострова – планините Олимп, Пирин, Рила и родната Осогово.

Един месец полкът остава на тази позиция. Тя не е благоприятна за отбрана, но се укрепява съгласно заповедите. На северните склонове на Кале баир са разпънати палатките на войниците. По-специално място заема тази на ротния командир, но кой знае какво предимство не се забелязва в имуществено отношение. Освен няколко не в особено добро качество музикални инструменти обзавеждането включва походен креват, шарено домашнотъкано килимче, ветроупорен фенер, по две одеяла и сандъчета. Под ръководството на ротния фелдфебел се организира бивакът. Прокарват се пътеки, изграждат се навеси за конете, оформят се чешми. Специално внимание се отделя на ротната кухня. Творчеството си проявяват около 80 дюлгери. От правилно изрязани чимове е иззидана сграда, а дворът е постлан с каменни плочи. В последния са разположени букови пейки за сядене и одър за поставяне на баките. По стените, покрива, около казаните и в малки градинки са засадени здравец и иглики. Подготвен е проект за място за отдих, своеобразен парк с откриваща се великолепна гледка.

Готвачът Стоян настоява за повече продукти – от ротния касапин Никола взисква доставката на овнешко месо вместо говеждо, а на артелчика нарежда: „Ти сега повече хляб и продукти донасяй, да позараниме тия момчета, па че ги пушиме да погна пай англо-вренецо...мам...да го питаме що чека още тадева, та се не витоса накъде Вранция, та и ние да мирясаме, да идеме дом да си видиме, невести да си развеселиме, деца да ни се порадуя...“. Готвачът, извоювал си правото на важен фактор, отглежда три кокошки и един петел. Последният е в съревнование за надпяване през светлата част със славея, а в тъмната с кукумявката. Той си остава нещатен будилник, въпреки поговорката, „че и без петел съмва“. Така картинно вижда живота в своята рота от 53-и полк поручик Ив. Калайджиев.

Позицията има някои подчертани слабости. Те са констатирани от българите, но и от изпратените германски специалисти. Укрепителните дейности са прекъснати точно месец след пристигането в района. На 26 май 1916 г. цялата 7-а дивизия преминава границата, заема Рупелското дефи-

ле и по-добра линия за отбрана. Веднага се пристъпва към укрепяването на фронта. В участъка на полка са включени германски подразделения. Те впечатляват своите съюзници с реда, дисциплината и трудолюбието си. Бездействието не им е присъщо. Първо се работи по фортификацията, в свободното време по благоустрояване на бивака, а вечер се отдават на колективни забави. Песните, сред които доминира „Deutschland, Deutschland, über alles“, огласяят склоновете на планината. В процеса на сближаване на офицерите и войниците важна роля играе колективното изучаване на български и немски език.

Всички тези дейности се предприемат след приключване на основните занимания. Съприкосновението с противника все повече зачестява. Отделни престрелки се превръщат в патрулни схватки. Жертва на една от тях става френски кавалерист, неумело проникнал в българския обсег. Авиационното разузнаване на съглашенците се посреща с артилерийски и картечен огън. За близостта на врага свидетелстват и бежанците от съседните на позициите села. Французите навлизат в домовете им, като мародерстват, а местните българи се налага да напуснат своите къщи и да търсят закрила зад фронта. За установяването на ред и защита на населението три роти повзводно са изпратени в селата по южните поли на Беласица.

В равното пространство по струмската долина са разположени изключително българските Бурсук, Чал Махле, Мандраждик, Горни и Долни Бахтяр, Горни и Долни Мантар. В наследство от предишния политически режим те получават невероятна бедност. Къщите са изградени от върбов плет, измазан с кал, и покрити с камъш. Битовата обстановка трудно може да влезе в конкуренция дори с войнишката. На някои места в постройките заедно живеят хора и животни. Свинете са на особена почит, а прехраната на човека основно е от царевица и дини. Основният бич в заблатения район през горещия сезон са комарите и произтичащата от тях малария. С тези три предизвикателства се сблъскват в двадесетдневната патрулна служба изпратените войници. Противникът също показва присъствието си и се оформя „ново четворно съглашение“ по духовитото определение на един отделен командир, подчинен на поручик Ив. Калайджиев.

На главната позиция по негово свидетелство строителството придобива мащабни размери. Наравно с фортификационните съоръжения се появява „новопланиращ се град“. Опитните дюлгери за трети път показват уменията си. Изграждат се обща казарма за ротата, конюшня и отново кухня. Спазват се всички традиции, като при завършването на покривната конструкция майсторите благославят. Използвано е отсъствието на поручик Ив. Калайджиев и под ръководството на адютанта му на мястото на палатката им е вдигната сграда, наименована „Вила Марийка“, както се казва годеницата на последния. Командирът показва своята благодарност към влюбената двойка, като поема ролята на кума на сватбата им. Войнишката близост се затвърждава с духовното родство, което е много силно в Кюстендилско и по принцип по това време в България.

Обзавеждането в къщата е значително подобро с изработени два дървени кревата, маса и украса от картички и снимки. В съседство е разположена обширна столова за офицерите от дружината, планинската батарея и германската картечна рота. Трескавата дейност кипи с убеждението, че на тези позиции се очаква да се прекара зимата. Войната все повече напомня за себе си. Ротата на поручик Ив. Калайджиев прикрива откъм с. Равна настъплението на 3-а бригада на 11-а Македонска дивизия при завземането на селата Горни и Долни Порой. Операцията е предвестник на по-мощна офанзива с двата фланга на фронта. Построеното след поредната заповед за трети път е опразнено с нескрита мъка и изоставено на други части, като 53-и полк заедно с цялата 7-а дивизия заема изходно положение за атака от района на Рупелското дефиле.¹⁶⁴

Новата освободителна мисия този път е на юг в Беломорието. Съсредоточаването изисква време, защото подразделенията са разтеглени по отбранителната линия, а пътищата са в пресечена местност. Целият 16 август 1916 г. е използван за разполагането на полка в дефилето срещу с. Рупел, а на другия ден се придвижва с готовност за бой в района на север от гара Демир Хисар. Настъплението планомерно започва в три колони към 22 часа. Под маската на нощта бойците тръгват на юг. Походът преминава безпроблемно и на 18 август преди зори е достигната заповяданата линия Ерникьой-Баракли Джумая-Кюприя. Веднага започва окопаване на пехотата и артилерийските подразделения. През деня противник не е открит, което с податливата за обработка мека и песьклива почва способства за бързото изработване на фортификацията. Следващото утро е белязано с тревожни сигнали за близостта на англо-френците, влезли в съприкосновение с българските патрули. Конните разезди и артилерийската стрелба са предвестници на намеренията на неприятеля да се укрепи на левия струмски бряг. Замислите му съевременно са разгадани. След пладне на 20 август според получените нареждания подп. К. Ламбринов заповядва настъпление. Безпроблемно от 1-ва и 2-ра дружина са заети селата Хазнатар и Орманли. 4-а обаче изпитва трудности. Шестнадесета рота е притисната и само съобразителността на взводния командир подпоручик Васил Граовски не само спира опита им за пробив, но и контраатакува и отхвърля противника.¹⁶⁵

Офицерът заедно с подофицер на конен разезд разработват изкусен план. Ив. Калайджиев свидетелства: „Взводът излиза напред в тревата. Нашите хитреци изваждат саблите и се спускат да атакуват полуескадрона, състоящ се от около 80 конници, които, като видели, че противниците им са само 7 души, се спуснали да ги съсекат. Но в този момент нашите обръщат гръб и минават зад линията на приготвения за целта взвод, като по този начин подмамват неприятелските кавалеристи, които в стремителното си преследване се натъкват на засадата и биват посрещнати от силен огън. Около 15 коня падат убити, няколко избягват без ездачите, а останалите в най-силен карьер се връщат назад. Един англичанин пада в плен и една леко ранена кобила, на която язди сега полковият ни командир“.¹⁶⁶

На смрачаване е достигнат Долап чифлик, но възможност за изгодна отбранителна линия не е констатирана. Налага се бързо настъпление и на разсъмване са заети набеязаните точки по левия бряг на р. Струма заедно с Чавдар махле. Достигната е заповяданата линия за отбрана, но условията са неблагоприятни. Откритата местност прави българския фронт лесно уязвим от съглашенската артилерия, която сериозно обстрелва на 22 август участъка при с. Орманли. „Тук положението беше такова, че когато се стъмваше, тогава на нас съмваше и обратно“ – за обърнатото денонощие свидетелства Ив. Калайджиев и продължава: „Цели 15 часа, привити в своите леговища, засипвани от ронещия се пясък, обезпокоявани често от гущерите и жабите, прекарвахме под палещите лъчи на южното слънце, без да можем да се помръднем. Едно само подаване навън беше достатъчно, за да се изсипят около това място хиляди килограми желязо“. Престоят им на новия фронт се оказва кратък. Своевременен съгласен заповед 26-и сменя на позициите 53-и полк. Последният е изтеглен в района на Демирхисарската гара, изваден от състава на 7-а и придаден към 6-а дивизия. Така от 2-ра преминава в 3-а армия. Настъплението в Серското поле струва живота на 3 и раняването на 11 войници. От противника за придобити 3 пленници, 5 яздитни коне, 7 седла, няколко пушки и други материали. Това е сухата равносметка на южната офанзива.¹⁶⁷

„Тук конярите съобщиха, че ще вървим в Добруджа“ – за радостната според него новина забелязва Ив. Калайджиев. „Всяка заповед е предпоследна“ – гласи военната поговорка. Старата е отменена и полкът отново е върнат на подчинение на 7-а дивизия. Наредено му е две дружини да ремонтират пътищата Демир Хисар-Драготин и Демир Хисар-Сяр. На 28 август 1916 г., в деня след обявяването на война от Румъния на Австро-Унгария, по пладне, идва нова заповед за повторно прехвърляне към 6-а Бдинска дивизия. Въпреки известни съмнения, придружени от сарказъм, тиловаското съобщение се потвърждава. „Известието на „агенция обоз“ излезе вярно“ – с нова доза оптимизъм констатира поручик Ив. Клайджиев. На 1 септември България известява положението си на война с Румъния.

Нощта продължава да се използва като ден. При залеза на слънцето подружинно, на известно разстояние поради прахта, полкът потегля на север. Движението се осъществява в походен строй и с дневни биваци при селата Левуново и Крива Ливада е достигната дековилната гара Крупник. Техниката си казва думата и за два дни пехотата е превозена по теснолинейката до Радомир. Конете се придвижват с известно закъснение по шосето през Горна Джумая и Дупница. На 2 септември 1916 г. след обяд цялата част достига до указаната точка. Комплектоването и забавеното композиране на ешелоните на гара Радомир при прехвърлянето на нормалната железница имат и позитивно значение. Посрещането в родния край на част от бойците картинно описва Ив. Калайджиев: „Маса народ – мъже, жени, деца от околните села, се стекоха тук да се видят със своите герои и ги изпратят към нови победи. Това заприлича на нова мобилизация. Сума пържени кокошки и

баници се унищожиха, много сладки думи се размениха по зелените ливади и кукурузи около бивака между войници и домашни“.

И това непланирано свиждане си има край. Мудността при композирането оказва влияние на заминаването, което се проточва на 3 и 4 септември. Подполковник К. Ламбринов докладва: „При особено весело настроение на войниците и със стечението на много народ от Радомир и околните села тръгнаха ешелоните с юнаците от 53-и пехотен полк, бавно и тържествено. При всяко тръгване на ешелон мощно „ура“, изтръгнато из хиляди калени гърла, отекваше далеко по околните възвишения! Отиваха юнаците от 53-ий пехотен полк, калени в много боеве – отиваха там, далек на север, да сразят новия подъл враг, що бе нагазил в скъпото отечество“. До поздравата „ура“ скоро се очаква и присъединяването на страшния български вик „на нож“.

Заповяданата крайна гара Каспичан е подмината с ново назначение Добрич. По релси е премината още една букурещка бразда. „Колкото повече влизахме в недавна поробения край, толкова пътуването ни придобиваше вид на тържество! На всяка гара и спирка стотици посрещачи поднасяха на юнаците от 53-и пехотен полк вода, закуски и кичеха с цветя гърдите и пушките им“ – продължава доклада си полковият командир. Сравнителният анализ на поручик Калайджиев е още по-затрогващ: „През тази война ние видяхме много сърдечни посрещания, видяхме да се леят много радостни сълзи, на много места бяхме кичени с венци и отрувани с подаръци, но това, на което бяхме свидетели тук и което ще се види на читателя може би невероятно, стои над всякакъв патриотизъм и пожертвователност и аз се чувствам безсилен да го предам“.

Първоначално 4-а, следвана от 3-а дружина достигат по различно време на 6 септември 1916 г. гара Добрич. С пристигането си подразделенията веднага са изпратени от командващия отбраната генерал-майор Тодор Кантарджиев на бойната линия. Срещу българите за по-малко от месец застава нов противник от Румъния, Руската империя и сърбохърватската дивизия – един нов фронт в Вавилон. Участъкът за отбрана на полка е определен вляво от шосето Добрич – Ези бей към Чекирча. Подразделенията не само бързо се окопават, но в критичните моменти са привлечени в помощ на загнетите зони вляво от своята позиция, а привечер вдясно. На последния противникът настъпва стремително и само атаката с „ура, на нож“ на 16-а рота, предвождана от командира си подпоручик Серги Христов, проваля замисъла му. Българите отбиват две контраатаки. Левият участък, защитаван от 3-а дружина, също е подложен на неприятелски натиск. Противникът е спрял на около 1500 м от позицията. Така с приключването на деня боят замира, а в този момент пристига ешелонът с полковия командир. Подп. К. Ламбринов веднага е изпратен при подчинените си със заповед да поведе 4-а дружина в заплашения десен участък. Тя остава на новата позиция, а командирът се връща обратно. Нощта се използва за прегрупиране на частите по целия фронт.

Новият ден започва с артилерийски двубой, последван от засилващ се пушечен и картечен обстрел. Малко след пладне в участъка на 3-а се появява новопристигналата 2-ра дружина и се развърща в боен ред. Превръщането в прицелна точка на врага не стряска бойците. „Те настъпиха със стоическо спокойствие, което удиви и озадачи противника. На широкия прозорец, през който надничаше противникът към стените на Добрич, се показва острието на българския нож и той бе затворен за него. Това падна като студен душ върху противника и духът у него да продължи борбата за поставената цел, се разколеба“ – отчитайки сражението, акцентира полковият командир. Пристигналите две батареи започват артилерийски обстрел. Настъплението обаче е спряно от масиран неприятелски огън. Вдигането в атака се извършва внимателно, защото резерви няма и това принуждава командването да е предпазливо от евентуален опит за пробив. Достигнати са само част от набелязаните цели край с. Ези бей. Равносметката от двудневните сражения показва убити 1 офицер и 40 войници, а сред ранените са 3 офицери и 250 редови чинове. Те са предимно от 2-ра и 3-а дружина, незначителна част от 4-а, а 1-ва въобще не участва в боя. Последната пристига със закъснение, защото командирът ѝ подп. Т. Бадински нарежда слизание на гара Оборище.

За битката при освобождения български град, определяна също като епопея, вълнуващо звучи обобщението на подп. К. Ламбринов: „Това не бяха борби на въоръжен народ, това бе вълна от войници, граждани – стари и деца – вълна, която се издигаше около стените на Добрич, настръхнала страховито, клокочеща, готова да се разлее в страшна мъст“. Още по-сърцераздиращ е ротният поручик Ив. Калайджиев: „Тук видяхме жени, които в разгара на боя, когато смъртта витаеше над полесражението и немилостиво размахваше отровната си коса, да носят патрони на бойната линия. Други носеха с бакъри вода, за да утолят жаждата на отчаяно сражаващите се юнаци. Видяхме жена, която сне забрадката от главата си и превърза ранената ръка на един войник. Видяхме 10 – 12 годишни деца да носят вода в окопите и да наливат в манерките на войниците. Видяхме едно юначко дете, на което от ранената дясна ръка шуртеше кръв, а с лявата махаше шапката си и викаше „ура“, колкото го глас държи. През цялото денонощие каруцари и файтонджии прибираха ранените от полесражението и ги занасяха в лазаретите и болниците“.¹⁶⁸

Двата примера красноречиво показват съпричастността на освободителите и освободените. При защитата на Добрич, както в атаките при Велес, единодействието и жертвоготовността са впечатляващи. Местните българи и въоръжените под знамената синове на отечеството изпълняват наравно своя дълг. В тази борба няма цивилни, всички са войници. Целта, оповестена в двата манифеста, е една – националното обединение. В Македония и в Добруджа тя се преследва по еднакъв категоричен начин. Нали българският девиз е „Съединението прави силата“ и в решителни мигове той се претворява на дело. В знак на благодарност към подвига на 53-и полк през

1942 г. село Суютчук получава името Рилци, понастоящем вече квартал на Добрич. Асоциацията явно е направена с другата кюстендилска част или със съединението, от което идват. Историята се превръща в география, така по-лесно се опазва паметта, за да се помни во веки.

Не е преминала още треската от боя, като през нощта 1-ва и 4-а дружина по заповед на ген. Кантарджиев заминават в подчинение на 6-а дивизия в района на с. Арабаджи. Останалите две остават към Добричките части и заемат позиции на север от с. Ези бей. На 9 септември вече целият полк преминава в състава на Бдинското съединение и е разположен на бивак в района на с. Осман Фак. Тук се разиграват още сцени на пожертвователност. Състоятелни селяни предлагат цялата си храна и инвентар за нуждите на армията. Те се сърдят, ако им се откаже. Някои настояват да постъпят доброволци въпреки напредналата им възраст като синовете им. Войниците от Босилеградско са сащисани от добивите от зърно. Поручик Калайджиев пресъздава един разговор:

– Ето тука трябвало да се заселим, а ние сме се заселили у Божица, дека „от оране немаме време да идеме на пазар жито да си купиме“. Овършихме го къде Св. Димитрия, до Св. Василия го изручае, такива земеделци сме ние – говореше моят ординарец Златко.

– Е, хубаво наистина тука, жито много има, ама ете па безводно, все от бунари пият вода – му възрази един негов съселянин.

– Абре, защо ти е много вода, да съм тука при това богатство, не ми требе ич вода, все бира че прием, ем чак от Совия че ми я донесят – му отвърна Златко.

Горкият, иска му се столично пиво, може би не знае, че най-старото в държавата се произвежда наблизно в Шумен или пък иска да покаже в мечтите си стандарт. Местните българи се оказват много отзивчиви и се стремят всячески да угодят на своите освободители.

Основните сили от полка изработват фортификационни съоръжения, а по-малки подразделения извършват разузнавателни и патрулни дейности. На 13 септември, събран, целият бивакува край с. Настрадаин. Втора и 4-а дружина са предвидени като дивизионен резерв, а 1-ва и 3-а като бригаден. Сражението продължава през целия ден, но частта не е включена в действията. На другия 1-ва и 2-ра рота са въведени в настъплението, но когато в пиковия момент бригада „братушки“ атакува дивизионната поддръжка, влиза в действие. „Тогава се полюля над равнината громкото българско „ура“ и почна се лудо преследване на бягащия противник с огън и нож. Дълго още някои батареи преследваха отделни бягащи групи, нанасяше им поражение и противникът даде маса жертви“ – докладва полковият командир. При с. Каралий „муканите“, както местните българи наричат румънците, са тотално разбити. Селата се оказват пусти. Отстъпващите започват да поставят под контрол предимно мъже и да ги изпращат във вътрешността на държавата. Повечето имат нердостна съдба и остават костите си в Молдова, където са отведени. Преживелите след края на войната се връщат в своите

селища. Така се отмъщава на българите от Добруджа, дръзнали да оказват помощ на своите освободители. На 15 септември 1916 г. преследването на противника продължава стремително и въпреки поройния дъжд са завзети селата Хасанча, Дели Юсуф и Куюсу. Ролята на полка като поддръжка предопределя и значително малкото жертви – 3 убити и 12 ранени редови чинове. Достигната е старата берлинска граница. За по-малко от половин месец неправдата от Букурещ е поправена. Ив. Калайджиев реди думи на радост: „Черната робска плащеница, която покриваше китната Добруджа в продължение на три години, бе вдигната. Кракът на нито един неприятелски войник вече не я тъпчеше. И когато на 16 септември слънцето показа огромния си огнен диск иззад хоризонта, я огря напълно свободна“.¹⁶⁹ Целта от манифеста за южната част на географската област е изпълнена.

Трета армия продължава похода си на север. На 16 септември 1916 г. 53-и полк с придадени две батареи и една пионерна рота е назначен за авангард на дивизията по маршрута Хасанча-Айран къой-Байрам дере-Карабака-Кубадин. Противникът е открит едва преди последното населено място. Именно тук е изградена и солидно укрепена позиция. Тя включва два-три реда дълбоки окопи, свързани с ходове за съобщения, и телени заграждения. Фортификационните съоръжения, обрасли с трева, са добре маскирани. Зад линията на пехотата са разположени артилерийските позиции. Тактическите действия на полка не остават незабелязани и българите са обсипани с ураганен огън. Сред тежко ранените е ротният командир поручик Ив. Калайджиев. Той е изведен от сражението и транспортиран в различни болници, като след месеци е излекуван в столицата.¹⁷⁰

На около 1000 – 1500 м от противниковите позиции започват да се окопават българските войници. Процесът продължава и на другия ден въпреки планираната атака, която впоследствие е отменена. Тя с известно отлагане започва на 18 септември, но неприятелският огън е изключително силен. Целта е завземането на участъка при кота 135, югозападно от Кубадин. Едва към 17 часа бойците се добират на около 800 м от предните телени заграждения. С настъпването на нощта битката не спира. Дружините от полка се изнасят напред и се налага на другия ден да изчакат изравняване с подразделенията от съседната 4-а дивизия. Именно в настъплението на страничното прикритие на това съединение се случват проблеми. Противникът не само го спира, но то започва да отстъпва. В критичната минута само съобразителността на командира на 2-ра дружина майор Малчо Иванов предотвратява погрома. С енергична контраатака от 6-а рота положението е овладяно. Неприятелските войници спират и се налага да отстъпят панически под българския пушечен и артилерийски обстрел. „Много жертви даде противникът на това място“ – докладва полковият командир. Юнаците успяват да го изтласкат назад и той се скрива зад главната позиция.

Тя е предварително добре укрепена и на нея са въведени свежи подкрепления. Артилерийският и картечният огън възпират всеки опит за пробив. Решението на армейския командир ген. Ст. Тошев е за оттегляне на по-из-

годни позиции. То е в противоречие с намеренията на фелдмаршал Макензен и скоро между двамата военначалници се стига до разрыв. Българските съединения все пак са дръпнати назад. Петдесет и трети полк през нощта на 20 септември заема участък по северните поли на кота 167 – Беш бунар. Тя се намира между с. Терзи вели и Байрам дере. Тук се окопава и до края на месеца изгражда главна позиция. Тя е солидна, с ходове за съобщения и опънати телени заграждения. Противникът не предприема сериозни действия, а предпочита само отделни схватки и престрелки.¹⁷¹ Извършена е и реорганизация, като от Кюстендил главнокомандващият ген. Н. Жеков заповядва създаването на Сборна дивизия, в състава на която е включен и 53-и полк. Началник на съединението е добре познатият им вече ген. Т. Кантарджиев.¹⁷²

Врагът се осмелява да предприеме настъпление на 1 октомври 1916 г. То е възпряно от методичните удари на българската артилерия. Пехотата открива отделни групи по долищата и ги ликвидира своевременно. Замисълът на съглашенците е да удари по турските части. Затова на българските, включително и на 53-и полк, е заповядано да прикове повече от противниковите сили. Извършено е настъпление към близката кота 121. Във влажна и мъглива обстановка се развиват действията. На другия ден с тази задача е натоварена една дружина и половина под ръководството на подп. Т. Бадински. От отсрещната страна атакуват с цяла дивизия, която е принудена да спре след ожесточен артилерийски огън. Опасенията от евентуално настъпление на 4 октомври не се потвърждават и идва заповед отряд от две роты под ръководството на майор Александър Николов да завземе кота 121. Боят е изключително жесток. Българските храбреци са обсипани с убийствен картечен и шрапнелен огън. Налага се отстъпление на главната позиция. Загубите са значителни – убити са 3 войници, 14 „без вест пропаднали“, 49 са ранени, заедно с тях командирът им майор Ал. Николов, поручик Серги Христов, офицерски кандидат Минчо Захариев. На висота се оказва 6-а батарея с командир поручик Иванов и картечен взвод, ръководен от подпоручик Георги Янакиев. Те спомагат за измъкването на отряда от съглашенските клещи. Следва стремителна контраатака, която е възпряна само благодарение на точния български артилерийски огън. Противникът отново е разпилян по доловете.

Именно групи от него са пленени на другия ден при изпращането на патрули. Оказва се, че срещу кюстендилската част стоят изключително руски подразделения от 465, 466, 467 и 468-и полк. На 6 октомври 1916 г. се разиграва решително сражение. Братушките атакуват още сутринта, но временно са спрени от ефективен артилерийски огън. Към пладне подновяват настъплението, като въвеждат постоянно нови сили. Пиковият момент настъпва, като превземат с. Карабака. „По целия фронт заклокочи страшен бой, защракаха картечници, десетки оръдия блъваха ураганен огън и воят на стотици снаряди разливаше се в адски тътнеж, дим и кръв. Ала пред опасната вълна на упорития противник стоманената съпротива на българ-

ския войник удържа; сломен бе противникът и покрил бе с трупове влажните угари на добруджанските поля“ – картинно описва решителния момент подп. К. Ламбинов и продължава – „Една мисъл бе лелеяна от юнаците от 53-и пехотен полк: тука, в окопите да измрат, ала крачка назад да не отстъпят. И в устрем, непознат в историята, готови бяха те с мен до последния редник на тая равнина да сложат кости за отечеството“.

Нощта минава в съмнения за ново настъпление. На сутринта се оказва, че братушките са отстъпили селото. На волята на българите са изоставени ранените им войници заедно с много разхвърляно снаряжение. Следващите дни преминават спокойно, без почти никакви престрелки, с изключение на някой артилерийски изстрел. В периода от 16 септември до 12 октомври 1916 г. полковите загуби са 39 убити, 265 ранени и 17 безследно изчезнали редови чинове. Ранени са и 7 офицери. Сред трофеите има 48 пленници.¹⁷³ Първата атака на укрепената Кубадинска позиция не успява, но и съглашенската контраатака няма резултат. Освободената Южна Добруджа е запазена от противниковия натиск.

След извършване на необходимото прегрупиране войските на Централните сили започват подготовка за нова атака на Кубадинския фронт. Петдесет и трети полк съгласно заповед заминава за 1-ва бригада на Сборната дивизия, като е сменен от друга част. Установява се на бивак при с. Каваклар. Тук е посетен от новия си началник ген. Кантарджиев. Следва придвижване до определената му позиция от шосето Амузача-Топрахисар до кота 104, която заема през нощта на 14 октомври. Скоро участъкът е удължен с един километър, което налага да се изпрати там част от полковата поддръжка. Още четири дни цари относително спокойствие, като войниците усъвършенстват фортификацията.

Призори на 19 октомври започва артилерийската подготовка за сражението. Личният състав включва 46 офицери, 4478 редови чинове и 668 коне. Полкът има за задача да завземе кота 92. Съглашенските сили оказват сериозна съпротива. Въпреки нея заповедта е категорична и под град от куршуми и шрапнели 1-ва и 2-ра дружина, водени лично от командирите си, предприемат атака. Колегата им от 3-а майор Захариев е ранен и заместен от ротния капитан Върбанов. Схватката се води в крайнините на с. Топрахисар. Артилерията постоянно обстрелва позициите, но отстъпление не се предприема. При флангов огън 50 бойци са извадени от строя само на 4-а рота. Общо през деня са убити 44 и ранени 370 военнослужещи. „Рядко е противник такава упоритост проявявал“ – учудва се подп. Ламбринов.

Нощта преминава в кървави и бурни схватки. Налага се окопаване пред телените заграждения. Следва атака и противникът се оттегля на главната си позиция. Той успешно се брани при с. Едил кьой срещу 35-и полк. И когато сутринта 1-ва и 3-а дружина отново настъпват, врагът оттам ги заплашва във фланг и тил. Налага се отделяне на ротни от тях и резерва за спиране на възможен пробив. Целият ден преминава в сражения, но не е реализиран особен напредък. Дружините се оказват вданени много напред и се окопават.

Сутринта на 21 октомври 1916 г. се констатира изтегляне на противника и започва движение към с. Узунлар. След пладне по изрична заповед от фелдмаршал Макензен до дивизията настъплението навлиза в решаваща фаза. Съглашенските бойци са разколебани и с уплаха започват оттеглянето си. „В тоя момент героите от 53-и пехотен полк с натъкнати ножове като един човек в гръмоносен облак понесоха се срещу окопите на противника и между рева и трясъците на стотици снаряди, между щракането на картечниците, като страшна вълна се понесе българското „ура“ – описва върховната част от събитието подп. Ламбринов. Бойците превземат главната Кубадинска позиция в района южно от с. Узунлар. Опитът чрез масиран артилерийски обстрел да бъдат отхвърлени назад, не успява. Юнаците започват усилено преследване на бягащите. През нощта предприемат окопаване на заетите места, но завалива проливен студен есенен дъжд. Небето се озарява от огнена светлина. При отстъплението си противникът пали селата и оставените храни. „Добруджа гореше“ – кратък за драматичната сцена е полковият командир. Равносметката от офанзивата е 18 убити и 233 ранени.

На следващата сутрин в боен ред частта напредва, като главната цел е достигане до жп линията Черна вода-Кюстенджа. Разбитият враг бяга в хаос, но дава отпор. От една фугасна граната 10 български войници са извадени от строя. Ранен е командирът на 2-ра дружина майор Иванов, а умира адютантът му офицерски кандидат Милев. Привечер със заемаването на с. Мурфатлар е премината железницата и се спират на позиция около Траяновия вал. Нощта е студена и влажна от преваляващия дъжд. На 22 октомври по пладне е овладяна кота 83. Новопристигнали войници от 2-ра руска дивизия са обградени и 92 са пленени от 1-ва рота. Отличават се особено командирът ѝ поручик Никола Масленков и фелдфебел Димитър Григоров. Скоро след това са заловени още 2 братушки. Полкът замръква на около 2 км северозападно от с. Каратай.

На следващия ден настъплението продължава с цел преминаване на другата жп линия, водеща на север към Тулча, и достигане до с. Доробанци. Стремешът е да се заеме най-тясната част на Добруджа – между Дунав и Черно море. В крайнините на селото отстъпващите изграждат своя позиция и дават отпор около час и половина, след което поемат отново назад. Движението на българските войници продължава напред. На 25 октомври 1916 г. е достигната заповядана цел кота 107 – Кара тепе. Оттам до пътя Доробанци–Хърсово трябва да се изгради отбранителната линия на частта. В боевете при овладяването на Кубадинската позиция и последващото преследване полкът дава 81 убити, сред които 4 офицери. Ранени са 701 души, от които 7 офицери. В плен са взети 100 противникови военнослужещи. Личният състав намалява до 39 офицери, 3723 войници и 656 коня. Изглежда само последните не претърпяват съществена промяна в броя отпреди офанзивата или са своевременно попълвани.¹⁷⁴ С падането на Кубадин е обезпечено както завземането на централната част от Добруджа, така и защитата на Южна. Под контрола на Четворния съюз попада пряката връзка

между столицата на Румъния и Черно море. В най-тесната част на областта, известна като „Добруджанското гърло“, възможностите за отбрана са значително по-изгодни.

Именно между езерото Ташавлу на Черно море и с. Бонасчук на р. Дунав се изгражда укрепена позиция.¹⁷⁵ Трета армия изчаква съюзническата офанзива във Влашката низина и превземането на столицата Букурещ. От състава ѝ са извадени значителни сили за провеждане на операцията. Петдесет и трети полк остава в нейно подчинение, но е преместен на нов участък край езерото Ташавлу. Окопаването и изграждането на солидна позиция скоро са прекъснати със заповед за придвижване напред. Настъплението е извършено на 2 ноември, но е спряно и на другия ден частта се връща на старите места.

Противникът своевременно достига до българската линия и започват схватки с артилерийска и пушечна стрелба. Седма рота е придадена към 3-ти конен полк и по разпореждане на командира му заема кота 80. На 11 ноември ротата е атакувана от превъзхождащи ги неприятелски кавалерийски сили, около бригада, и въпреки „геройското държане на юнаците“ са заобиколени отвсякъде. Успяват да се спасят само 7 души, докато 11 са ранени, а 101 попадат в плен. Българският отговор не закъснява и специално подготвен разузнавателен отряд под командването на поручик Александър Семизов се опитва да залови противникови войници. Макар че замисълът се проваля, при акциите все по някой боец попада в плен, предимно от братушките. Това показва и какви сили стоя пред българските позиции – 3-а стрелкова дивизия.

В началото на декември 1916 г. полкът предприема демонстративни действия с цел приковаването на врага и облекчаването на натиска му, насочен срещу 4-а Преславска дивизия. Дните преминават в дебнене и шпиониране от двете страни. Престрелките и артилерийските двубои са задължителен момент. От строя се изваждат единици убити и ранени редови чинове. Падането на Букурещ на 6 декември е ознаменувано с три оръдейни залпа, придружени от пехотинско „ура“. Първата реакция на съглашенците е продължаване на укрепителните им дейности. Скоро се разколебават и в средата на месеца става ясно предприетото от тях отстъпление. Показателен момент за намеренията им е запалването на Хърсово.

Веднага е наредено преследване, като не се губи съприкосновение с ариергардните им части. На 16 декември сутринта въпреки мъгливото време полкът настъпва на север. Забавянето на артилерията и противниковият отпор оказват влияние за неизпълнението на всички задачи. Някои точки са завзети на другия ден. Движението се извършва методично и на 18 декември 1916 г. преди обяд полкът освобождава Бабадаг. „И така, по заповед на командира на бригадата, в походен ред, начело на музиката, влезе и премина града, посрещнат много радушно, обсипан с цветя, ура, радост, плач и пр.“ – за трогателния миг споделя подп. Ламбринов. Частта ношува в северните окрайнини на населеното място.

МАНИФЕСТЪ

КЪМЪ

БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ.

Българи,

Вие всички сте свидетели на невъзможните условия, които положиха пръв течението на цяла година, откакто трае европейската война, за запазването на мира на Балканите и спокойствието на страните.

Азъ и Правителството Ми се стараехме, при създаването до сега неутралитетъ, да постигнемъ идеалитъ на Българския народъ.

Дветѣ воюващи групи отъ Великия сѣвъл принаваха голѣмата несправда, които ни се навесиха съ подбавата на Македония. И дветѣ воюващи страни сѣ съгласиха, че ти, въ по-голямата си частъ, трѣбва да принадлежи на България.

Само нашата коварна съседна Сърбия остана непрѣклонна прѣдъ събититъ на своитѣ приятели и съюзници. Сърбия не само не поиска да се вслуша въ тяхнатѣ съвети, но въ озлобението и алчността си нападна дори собствената ни територия, а нашитѣ храбри войска бяха принудени да се сръзняватъ за защита на собствената ни земя.

Българи,

Скъпи народни идеали ме заставиха пръвъ 1912 година да призова Нашето храбро войнство на борба, въ която то самоотвержено развѣ знамената на свободата и скъжа веригитѣ на робството. Нашитѣ съюзници сърби бѣха тогава главната причина да изгубимъ Македония.

Истощени и наморени, азъ не в победени, ние трѣбваше да свиемъ своитѣ знамена за по-добри дни.

Добритѣ дни настанаха много по-скоро, отколкото нѣмахме да очакваме.

Европейската война клоани на пригръщане. Побѣдоноснитѣ армии на централнитѣ империи сѣ г Сърбия в бѣроо напѣдватъ.

Призовавамъ Българския възрастенъ народъ къмъ защитата на родния край, поруганъ отъ въроломни съседъ и къмъ освобождение на поробенитѣ наши брати отъ сръбско иго.

Нашето дѣло е право и свето.

Заповѣдавамъ, прочее, на Нашата храбра армия да прогони неприятели изъ прѣдѣлитъ на Царството, да срази въроломния съседъ и да освободи отъ тежко нашитѣ намѣчени подъ сръбското иго братия.

Ний ще воюваме противъ сръбитѣ едновременно съ храбритѣ войска на централнитѣ империи.

Нека българскиятъ войникъ лети отъ побѣди къмъ побѣди!

Напрѣдъ! Богъ да благослови нашето оръжие!

София, 1 Октомври 1915 година

На тържественото съ собствена на НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЯ рѣка написано

Фердинандъ.

Подписали

Прѣдседателъ на Министерския съветъ, Министръ на Внѣшнитѣ Работи и на Известиянитѣ, Д-ръ В. Радославовъ.
Министръ на Внѣшнитѣ Работи и Народното Здраве, Хр Г Поповъ.
Министръ на Народното Просвѣщение, П Пешевъ.
Министръ на Финанситѣ, Д Тончевъ.
Министръ на Правосъдието, Хр Ив Поповъ.
Министръ на Воената Генералъ-Майоръ, К Найденовъ.
Министръ на Търговитѣ, Промышлеността и Труда, Ж Бакаловъ.
Министръ на Земедѣлието и Държавнитѣ Имоти, Д-ръ П Динчевъ.
Министръ на Обществениитѣ Сгради, Платницата и Благоустройството, Д Петновъ.
Министръ на Жѣлѣзницитѣ, Поштитѣ и Телеграфитѣ, Н Апостоловъ.

Манифест за обявяване на война на Сърбия, 1 октомври 1915 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5798

МАНИФЕСТЪ

КЪМЪ

БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ.

Българи,

Въ 1913 година, следъ правършването на Балканската война, когато България бѣше принудена да се бие и съ своитѣ коварни съюзници, Нашата сълверна съсѣдна Ромъния подъ прѣдлогъ, че се нарушавало равновѣсието на Балканитѣ, ни нападна нѣроломно и напѣлае безъ съпротива въ незащитената частъ на Нашето Отечество. Съ това си хайдушко нахлуване въ земята Ни, ти не само попрѣчи да добиемъ свещенитѣ плодове отъ войната, но успѣ, по Букурешкия договоръ, да ни унизи и да отчѣне плодородната ни и скѣпа Добруджа – огнището на първото Ни царство

По Моя заповѣдъ тогава Нашата храбра армия не грѣмна пушна сръпцу ромъния войникъ и го остави да свечели иная военна слава, съ която той самъ и до сега не смѣе да се похваля.

Българи,

Сега, когато България, съ помощта на храбритѣ войски на нашитѣ съюзници, сполучи да отблъсне нападението на Нашата територия отъ страна на Сърбия, да съкруши и сломи послѣдната и да осмисли обединението на българското плѣме: когато България владѣе вече почти всичкитѣ земи, надъ които ти има исторически и етнографски права, същата тази съсѣдна Ромъния обяви война на Нашата съюзница Австро-Унгария, шикъ подъ прѣдлогъ, че общоевропейската война готвила на Балканитѣ голѣми териториални измѣнения, застрашаващи ужъ нейното бъдеще.

Безъ да обяви война на България, Ромънията водена още на 28 Августъ почна да бомбардира българскитѣ Дунавски градове Русе, Свищовъ и др.

За туй прѣдизвикателство отъ страна на Ромъния, заповѣдвамъ на Нашата храбра армия да прогони неприятелиа изъ прѣдѣлитѣ на Царството, да срази коварния съсѣдъ, да осигури постигнатото съ толкова жертви обединение на българския народъ и да освободи отъ робство Нашитѣ братя въ Добруджа.

Ние ще воюваме противъ Ромънитѣ едновременно съ храбритѣ и побѣдоносни войски на всичкитѣ Наши мощни съюзници.

Признавамъ Българския народъ на новъ славенъ подвигъ, съ който ще увѣчае своето свето освободително дѣло.

А Българскиятъ войникъ да продължава да лѣти отъ побѣди къмъ побѣди!

Напрѣдъ! Богъ да благослови Нашето оръжие!

Съ София, 1-а Септември 1916 година

На сървообозитото съ собствената на НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРИ рѣка написано.

Фердинандъ.

Подписали:

Прѣдседателъ на Министерския Съветъ, Министръ на Външнитѣ Работи и на Исполкъмата, Д-ръ В. Радославовъ

Министръ на Вътрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве Хр Г Поповъ.

Министръ на Народното Просвѣщение П Пешевъ.

Министръ на Финансите Д. Тончевъ.

Министръ на Правослудие Хр. Ив. Поповъ.

Министръ на Воената, Генералъ-Майоръ К. Найденовъ.

Министръ на Търговията, Промышлеността и Туризмъ Ж. Бакаловъ.

Министръ на Земедѣлието и Държавнитѣ Искози Д-ръ П. Динчевъ.

Министръ на Обществениитѣ Сгради, Пазнитѣ и Благоустрояванетоъ Д. Петковъ.

Министръ на Жѣлѣзницитѣ, Пошитѣ и Телеграфитѣ Н. Апостоловъ.

Манифест за обявяване на война на Румъния, 1 септември 1916 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5798

Посрещането на саксбургготския херцог Карл Едуард и принц Август Вилхелм, четвърти син на германския император в Кюстендил пред дома на Хр. Славейков, използван за квартира на главнокомандващия ген. Н. Жеков, 19 март 1916 г.

РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1702, 3939

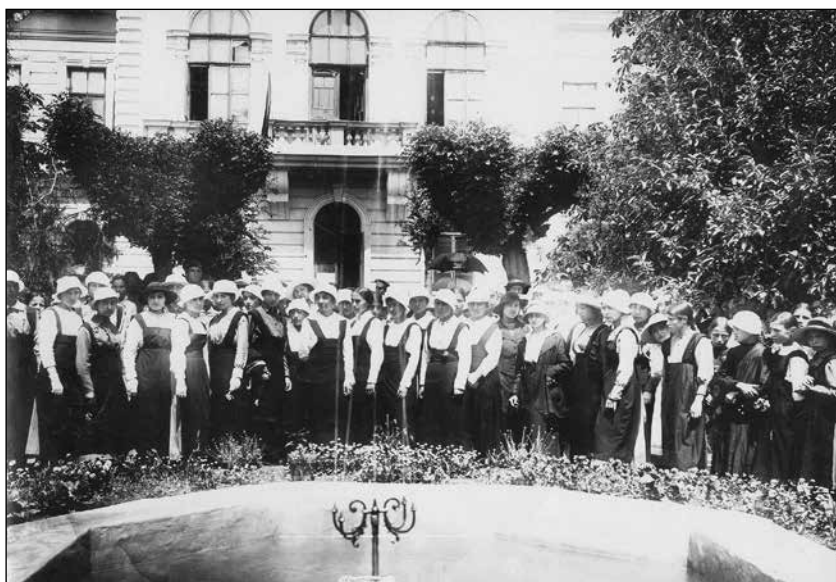

Изпращането на саксбургготския херцог Карл Едуард и принц Август Вилхелм, четвърти син на германския император, на жп гарата в Кюстендил, 21 март 1916 г.

РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2934

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий,
24 май 1916 г., пред Главната квартира в Кюстендил.
В центъра генералите Н. Жеков и К. Жостов
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2809, НСФ 857

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий, 24 май 1916 г.,
в Кюстендил. Група ученички и граждани пред Главната квартира
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3395

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий, 24 май 1916 г.,
пред Главната квартира в Кюстендил. Ученички и военни играят хоро
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2817

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий,
24 май 1917 г., на площада пред Главната квартира в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3397

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий, 24 май 1917 г., на площада пред Главната квартира в Кюстендил. Митрополит Йосиф поръсва за здраве насъбралото се множество, а зад него са главнокомандващият и офицери от ЩДА РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1671

Честването на Деня на Светите братя Кирил и Методий, 24 май 1917 г., на площада пред Главната квартира в Кюстендил РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1672

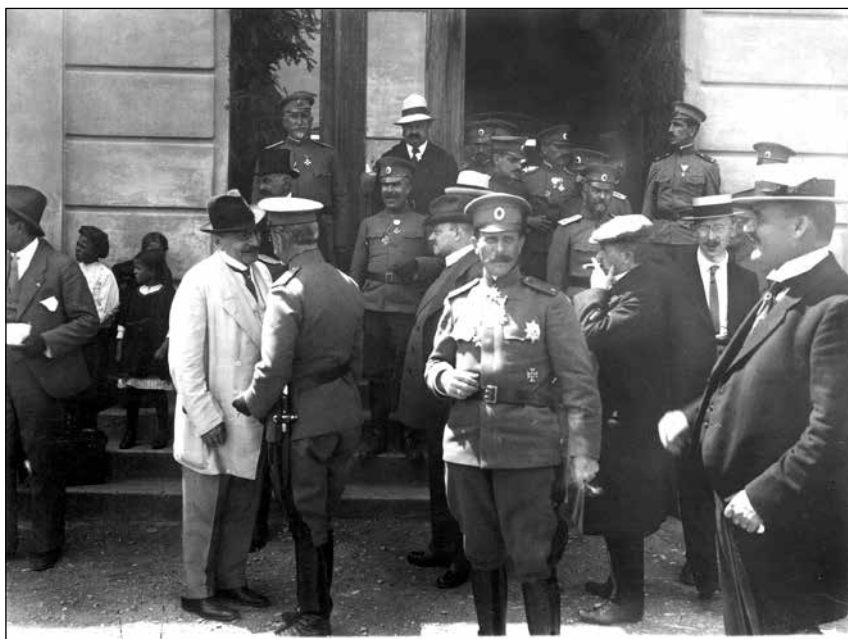
Посрещането на фелдмаршал Август фон Макензен в Кюстендил пред дома на Хр. Славейков, използван за квартира на главнокомандващия, 9 юни 1916 г. На преден план от ляво надясно ген. Н. Жеков, фелдмаршал Макензен, ген. К. Жостов
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3938

Фелдмаршал Август фон Макензен, изправен в автомобил в центъра на Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2930

Посрещането на делегацията депутати от Райхстага
на жп гарата в Кюстендил, 28 юни 1916 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2924

Посрещането на делегацията депутати от Райхстага на жп гарата
в Кюстендил, 28 юни 1916 г. На преден план ген. Н. Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1687

Генерал-майор Константин Жостов в работна обстановка в Главната квартира РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2980

Изнасянето на тленните останки на ген. К. Жостов, Кюстендил, 31 август 1916 г.
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857

Грамотата за провъзгласяването на ген. Н. Жеков
за почетен гражданин на Кюстендил на 16 май 1917 г.
ДВИА, ф. 08, оп. 2 а.е. 2, л. 159

Богословното Ни войнство и непобудимите оръжии с рини
наде вражеските такрива-английска, френска, руска, ита-
лианска, сръбска и румънска, Кюстендилската Градо-
Общинска Собрание, възбудила се в имитното заседание
на всичкото гражданство, в публичното създание на
16^{то} май 1917 година (протокол №10), Ви прогласи и
прие единдушно и въторжено за

Почетен Кюстендилски Гражданин,
както многозащитенъ всегдъ на Очерствето Ни, го-
риво поклонник на славната Кюстендилска природа
и чквнъ радтели за доброто на града ни и на населе-
нието ни.

Вашествителъ К. н. н. н. А. Кростенко

Канонизици:

Г. Симеонов

Со. Колев

Собрание:

Г. Радев
Н. Такиров

В. Н. Богдан

А. М. Антонов

В. Радев

М. Манаев

Грамотата за провъзгласяването на ген. Н. Жеков
за почетен гражданин на Кюстендил на 16 май 1917 г.
ДВИА, ф. 08, оп. 2 а.е. 2, л. 159

Вилата на ген. Н. Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1690

Входът за вилата на ген. Н. Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1692

Момент от осветяването на вилата на ген. Н. Жеков, 29 юли 1917 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2812

Момент от осветяването на вилата на ген. Н. Жеков, 29 юли 1917 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3389

Ген. Н. Жеков на Хисарлъка над Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1682, 2966, 3700

Гости на вилата на главкомандващия. На преден план отляво е ген. Н. Жеков, отдясно началникът на военното духовенство – митрополит Йосиф, а в средата може би е малкият Тодор (Тотко) Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3390

ПРОТОКОЛЪ

НБКМ-БИА
Ф. 311
оп. 1, а. е. 3
л. 34

Днесъ 6. октомврий 1940. год. въ гр. Кюстендилъ съсѣстави настоящия протоколъ за следното:

По покана на запасното войнство, Главникокомандущия Българската армия презъ събтовната война ГЕНЕРАЛЪ ЖЕКОВЪ НИКОЛА, посети града ни и на 6. октомврий въ 11 часа пр. пладне, въ салона на читалище "БРАТСТВО" предъ Кюстендилското гражданство изнесе сказка на тема: "ВПЕЧАТЛЕНИЯТА МИ ОТЪ ОБИКОЛКАТА НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТЪ - ОТЪ ВЕРЛИНЪ ПРЕЗЪ МАШИНО ДО НЬОН".

На поднесенитъ му поздравии и привѣтствия на гарата, предъ многолюдното гражданство, което бѣ дошло да го пообрешне, - възторга на посрещачитъ му го трогна до сълзи. Той изказа своята сърдечна благодарностъ за тази мила проява за хубавитъ и сѣтли спомени отъ великото минало, основа на бъдещето твържество на българската родолюбива правда.

Отпосле и въ салона на читалището, въ началото на сказката си, Господинъ Генералъ Жековъ благодари и заяви: че е предпочелъ да дойде въ нашия градъ, следъ София, да изнесе сказката, като е отишнилъ временно поканитъ, изпратени му отъ други по-голми градове и роднии му градъ Сливенъ, защото се чувствува духовно подобрень и морално удовлетворень веред близкото до сърдцето му Кюстендилско гражданство. Той се почувства въ особено възражданъ, че въ неговото лице, като Главникокомандущъ въ събтовната война, се чувствува отново, отъ мало и голѣмо, победни дъхъ и безсмъртната родолюбива идея, насочвана отъ главната квартира въ Кюстендилъ за защита на българскитъ всенародни идеали, отразени днесъ тъй живо и невидателно въ сърдцата на гражданството, и особено въ сърдцата на учащата се младежъ.

На обѣда въ ресторанта при читалището, на който присѣтствуваха Началника на Гарнизона - Полковникъ Младеновъ, Кмета на града - Георги Сманоловъ, Председателя на запасното войнство и председателя на двата на запаснитъ офицери - Стоянъ Гахаровъ, Почетния председателъ на запаснитъ подофицери - Добри Даневъ, Председателя на бойцитъ - Александъръ Розевъ, Председателя на инвалидитъ - Иванъ Миросни, Председателя обществото на ордена за храбростъ - Димитъръ Стоиленовъ, гражданитъ: Величико Козинчки и Иванъ Момчиловъ, и като представители на горнитъ петъ родолюбиви организации още 15 члена - всичко 26 человекъ.

Господинъ Генералъ Жековъ въ отговоръ на поднесенитъ му привѣтствия на обѣда, отговори и като изказа своята голѣма благодарностъ къмъ гражданството на гр. Кюстендилъ, на който той ималъ честта отдавна да бъде почетенъ гражданинъ, - въ края на речта си заяви: - "АЗЪ ЖЕЛАЯ ДА БЪДЕ ПОГРЕБАНЪ ВЪ ГРАДЪ КЮСТЕНДИЛЪ, НА ХИСАРЛЪКА - ПРИ ВИЛАТА - НА ИЗТОКЪ ОТЪ НЕЯ".

Имайки предъ видъ така изказаното желание отъ великия ни съвременникъ, което е и удостояване на града ни, - се състави настоящия протоколъ и се изпраща на Кюстендилската градска община - за разглежданъ отъ общинския съветъ въ пълния му съставъ и за вземане решение за удовлетворение на изказаното желание отъ почетния ни гражданинъ, а предписъ отъ протокола се изпрати на казанитъ по-горе петъ дружества.

Протокола се подписа отъ Началника на гарнизона, отъ Кмета на гр. Кюстендилъ, отъ председателитъ на дружествата и се подпечатъ съ печатитъ на сѣшитъ.

НАЧАЛНИКЪ НА ГАРНИЗОНА

КМЕТЪ НА ГРАДА

ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА ЗАПАСНОТО

ВОЙНСТВО И ПРЕДС. НА ЗАП. ОФИЦЕРИ:

ПОЧ. ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА ЗАП. ПОДОФИЦЕРИ:

ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА БОЙЦИТЪ:

ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА ИНВАЛИДИТЪ:

ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА ОБЩЕСТВ. НА ОРДЕНА ЗА ХРАБРОСТЪ:

Протоколът, в който е изразена волята на ген. Н. Жеков да бъде погребан в Кюстендил край вилата му на Хисарлъка НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а. е. 3, л. 37

**Участвували по случай срещата на г. Генералъ Никола Жековъ
въ Кюстендилъ на 5 и 6. X. 1940 год.**

г. Генералъ Никола Жековъ
Полковн. о. з. Иванъ К. Стойчевъ

Официални лица :

Начал. гарнизона Полковн. Г. Младеновъ
Подполковникъ Темелаки п. Николовъ
" Радой Чингаровъ
Градския кметъ Георги Еманоиловъ
Бившия министъръ Величко Д. Кознички
Адвоката Иванъ Момчиловъ

Д-во на зап. офицери :

Генералъ о. з. Стоянь Гашаровъ
Полковн. " Рашко Ценовъ
" Георги п. Йосифовъ
Майоръ " Александъръ Златановъ

Д-во на зап. подофицери :

Фелдф. о. з. Добри Даневъ

Д-во на бойцитѣ „Буланръ“ :

Подполковн. о. з. Александъръ Хр. Розевъ
Фелдфебелъ о. з. Стефанъ Г. Чехларовъ

Д-во кавал. на ордена за храбростъ :

Поручикъ о. з. Димитъръ Стоименовъ
Фелдфебелъ о. з. Стоянь Йоцевъ

Д-во на инвалидитѣ :

Поручикъ о. з. Иванъ Миrowsки
Фелдфебелъ о. з. Дамянь Васевъ

Лицата, участвали в срещата, на която ген. Н. Жеков споделя волята си да бъде погребан в Кюстендил край вилата му на Хисарлъка
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6771

Получена е заповед да заеме позицията Бабадагското езеро–с. Камбер и да настъпи на север. Руската съпротива се оказва ожесточена. Българите са спрени на 300 м от телените мрежи. Опитът да се премине по моста р. Топрак Кюпрю, струва много жертви. Задържането на десния бряг се оказва изключително трудно и полкът е изтеглен на по-удобна позиция. На 21 декември сраженията завършват с 30 убити и 26 ранени, сред последните са командирът на дванадесета рота капитан Димитър Върбанов и подпоручик Вучков. В плен са взети 112 български войници, предимно от същата и от девета рота, като изпълняват задачата на странично прикритие при с. Ени сала.

Следващата сутрин се оказва, че противникът се е оттеглил и настъплението продължава, като частта достига до с. Ени къой. Взети са мерки за ношуване, но се научава, че врагът е напуснал и Тулча. По заповед на бригадата полкът е назначен за авангард и потегля привечер към населеното място. Втора и 4-а дружина, начело с командира подп. К. Ламбринов, към 2 часа сутринта на 23 декември 1916 г. първи влизат в Тулча. Веднага са взети мерки за запазване на живота и имуществото на населението, като са назначени две роти на гарнизон, а за комендант дружинният командир подп. Ал. Николов. Към 9 часа сутринта пристига ген. Т. Кантарджиев. „Цялото българско население от града бе образувало шпалир от двете страни на улицата, приветстваше началника на Добричките войски и посипваше автомобила с цветя. Официалното посрещане се направи пред българската черква с представители на всички съюзни нации, като се държаха и речи за случая. Началникът на дивизията отговори с дълга, прочувствена и силно патриотична реч“ – записва в дневника на военните действия освободителят подп. К. Ламбринов.

Полкът получава задачата да охранява дунавския бряг от Черно море до гр. Исакча. Зоната е разделена на три участъка, а една дружина е оставена резерв в Тулча. През следващите дни свободният град е обстрелван от руски монитори и са разрушени 10 къщи, като 1 жена и „няколко“ деца са убити. От аероплан също са хвърляни бомби. Противникът си откъщава и на местното население, което доскоро е владял. Настъплението от 15 до 23 декември 1916 г. струва на 53-и полк живота на 31 войници, 61 са ранени заедно с 3 офицери. Двама от тях умират от раните си. Попадат в плен 116 български бойци, а от противника само 29.¹⁷⁶

Втората армейска част от кюстендилския край през 1916 г. има значително по-въздуващ и дълъг боен път. Заедно с 13-и полк зимува край Вардар, където посрещат разделните годишни празници. Също е в близост в долината на р. Струма, където са разположени през пролетта и лятото. Петдесет и трети защитава държавата по билото на Беласица, а 13-и по Ченгел планина. Едновременно настъпват на юг в долното течение на р. Струма, освобождавайки Югоизточна Македония. Тук пътищата им се разделят. Петдесет и трети полк става освободител и на Добруджа. Участието в защитата на Добрич, отстояването и пробивът на Кубадин, заслоняването при

Ташавлу, настъплението и влизането първи в градовете Бабадаг и Тулча са върхове от бойната му слава. Прекосването от юг на север на цяла златна Добруджа води до много убити и ранени. Кръвта им се пролива по равните поля в люлката на средновековната българска държавност. Така бойците от Кюстендилския край стават важен фактор в извоюването на националните стремежи. След големи части от етническото землище в Македония и Поморавието и Добруджа се включва в равносметката на освободителите. Календарната година е започната край брега на Вардар, но е завършена за едните край Струма, а за другите – на устието на Дунав – все реки, свързани с историята на нацията. Българското землище във всичките посоки вижда освободителите си от Кюстендилския край.

Въпреки че се оказва по-къса с 13 дни, 1916 г. съдържа изключително голямо напрежение. Започва с привидно спокойствие, но войната ескалира на два фронта. Единият се оформя в Македония, а другият възниква в Добруджа. Българската армия съумява да удържи множество победи, а в критичните моменти да устои, като заеме по-изгодни позиции. Безчетни са имената на бойната ѝ слава. Сред върховете се нареждат ключовите победи при Кубадин и Букурещ и не по-малко значимите отстъпления на Каймакчалан и Битоля. Заедно с значителна част от Поморавието, Косово и Повардарието под властта на Царството попадат Югоизточна Македония и Добруджа. Последната се оказва ябълката на раздора със съюзниците. Късните български претенции за цялата област и нежеланието, особено на старшия съюзник, за отстъпки чертаят нов фронт, но на дипломатическото поле.

Противоборство и крамоли има и сред основните фактори в България. Изострят се противоречията между цивилната власт и Главната квартира. Между София и Кюстендил прехвърчат все повече искри. Замалко жертва на интригите не става началникът на ЩДА ген. К. Жостов. Той устоява на натиска, но не и на болестта. Умира в Кюстендил в разгара на кампанията на Южния и в началото на настъплението на Северния фронт. Заместилият го полк. Ив. Луков скоро също попада в редицата на неудобните за свои и съюзници. Главнокомандващият показва повече склонност към лавиране, но мястото му за маневриране се стеснява. Очертава се разделна линия между основните фактори в държавата. Вярна ли се оказва констатацията му, достигнала до нас посредством съпругата му, че всъщност воюва на четири фронта?! Повечето факти потвърждават подобно твърдение. Неспособността да се урегулират взаимоотношенията, прави държавата уязвима от съюзници и разбира, се от врагове. На този фон победите на българската армия изпъкват, но за затвърждаването им са необходими не по-малки усилия. Задържането на фронта зависи и от тила, където се проявяват все повече проблеми. Равносметката до момента показва, че основната територия от националното землище попада под една държавна власт. Българите с кръвта си очертават и защитават етническите си граници.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Савов, С., К. Жостов.** Интимните причини за погромите на България. С., 2000, 118 – 120.
- ² ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 220.
- ³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2814.
- ⁴ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 121.
- ⁵ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 1, С., 2002, с. 543.
- ⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 542, л. 1; оп. 1, а.е. 56, л. 101 – 102.
- ⁷ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 122 – 123.
- ⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 34.
- ⁹ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 460, л. 282.
- ¹⁰ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 124 – 127; **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914 – 1916. С., 1995, 229 – 230.
- ¹¹ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 3; ф. 504, л. 1, а.е. 11, л. 9 – 10; ф. 245к, оп. 1, а.е. 2, л. 33 – 34.
- ¹² ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 205 – 206, 207, 208, 210 – 211, 214.
- ¹³ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 486, л. 93 – 95; а.е. 487, л. 2 – 7.
- ¹⁴ НБКМ-БИА, ф. 267, оп. 1, а.е. 16, л. 14 – 16.
- ¹⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1023, л. 19.
- ¹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1023, л. 228, 229.
- ¹⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 499, 500.
- ¹⁸ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 126 – 130; ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 114, 115; Документален сборник „Българите и Голямата война“. С., 2016, с. 217, 233 – 234.
- ¹⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 37.
- ²⁰ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2810; НСФ, инв. № 857.
- ²¹ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 132 – 133; Документален сборник „Българите и Голямата война“ ..., с. 219, 233 – 234.
- ²² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 542, л. 32, 33, 36, 38, 40; оп. 1, а.е. 56, л. 109, 115 – 116.
- ²³ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 133 – 135.
- ²⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 556, л. 16 – 17.
- ²⁵ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома 1913 – 1918 г. Т. 2, С., 2005, с. 66; **Златарски, Вл.** 1916: българите и австрийците в борбата за Косово. – В: Първата световна война и България през 1916 г. С., 2016, 82 – 86.
- ²⁶ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 135; **Азманов, Д.** Генерал от пехотата Никола Жеков. – ВИС, 1995, № 5, 99 – 100.
- ²⁷ ЦДА, ф. 1905к, оп. 1, а.е. 19, л. 1 – 2; Българската армия в Световната война 1915 – 1918. Т. 8, С., 1939, 175 – 176.
- ²⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1023, л. 235, 236.
- ²⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1023, л. 142, 143, 144, 146.
- ³⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 532, л. 225.
- ³¹ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 216.
- ³² ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 216, 219, 220 – 221, 226 – 227.
- ³³ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 2, а.е. 6, л. 3 – 8; оп. 1, а.е. 35, л. 67; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6924, 6943.
- ³⁴ ДА-Кюстендил, ЧП, а.е. 465, л. 13.
- ³⁵ ДВИА, ф. 42Г, оп. 1, а.е. 47, л. 1 – 19; а.е. 56, л. 140, 141.
- ³⁶ **Въжаров, Н.** Житетият път на един народен учител. (Спомени и документи). С., 1977, 74 – 75.

- 37 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 222; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857.
- 38 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 220.
- 39 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 143 – 144.
- 40 РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1702, 2932, 3933, 3934, 3939, 3940, 3942, 3943, 3944, 3945.
- 41 **Кърджилов, П.** Време за война, време за кино. – ВИС, 2015, № 2, с.145.
- 42 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 136.
- 43 ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 39.
- 44 **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 238 – 240; **Златарски, Вл.** Цит. съч., 86 – 87.
- 45 ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 223 – 224, 225, 226, 227; ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 30, 72.
- 46 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 240.
- 47 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 255, 256.
- 48 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 258.
- 49 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 246.
- 50 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 86.
- 51 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 155.
- 52 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 87.
- 53 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 89; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1697, 3391.
- 54 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 254.
- 55 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 273.
- 56 **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 240 – 241.
- 57 **Пешев, П.** Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С., 1929, с. 528.
- 58 НБКМ-БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 218; Д-р Васил Радославов. Дневни бележки 1914 – 1916. С., 1993, с. 185.
- 59 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 137 – 138.
- 60 ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 3.
- 61 ДА. Кюстендил, ф. 504, оп. 1, а.е. 11, л. 9.
- 62 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 138 – 140.
- 63 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 111, 112.
- 64 РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2809, 2817, 2819, 3392, 3393, 3395, 3475; НСФ, инв. № 857.
- 65 **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 242 – 245; Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918. С., 2015, 148 – 149.
- 66 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 116, л. 315.
- 67 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 140 – 142.
- 68 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 142.
- 69 **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998, с. 122; ЦДА, ф. 1984к, оп. 1, а.е. 78, л. 22.
- 70 **Петров, Л.** Генерал-фелдмаршал Макензен и неговите писма и записки. – Известия на института за военна история и военноисторическото научно дружество. Т. 58, 1995, 306 – 307.
- 71 РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 3937, 3938, 4154.
- 72 ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 542, л. 241; **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 142; **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., с. 246.
- 73 ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 542, л. 284; оп. 1, а.е. 56, л. 167.
- 74 **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 246 – 249.
- 75 **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., с. 142.
- 76 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 215, 234.
- 77 НБКМ-БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 13, л. 227; Военни известия, бр. 131, 24 юни 1916 г.; бр. 135, 28 юни 1916 г.; бр. 136, 29 юни 1916 г.; Д-р Васил Радославов. Дневни бележки..., с. 191; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1689, 2924.

- ⁷⁸ ДА-Кюстендил, ф. 42к, оп. 1, а.е. 72, л. 36–37.
- ⁷⁹ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 14, 15, 16, 17, 25, 24, 35, 40.
- ⁸⁰ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 235, 236, 239, 240, 242.
- ⁸¹ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 143–145.
- ⁸² България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., Т. 2, 108–111.
- ⁸³ **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 145–151.
- ⁸⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 122.
- ⁸⁵ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 40, 41.
- ⁸⁶ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 487, л. 286–301.
- ⁸⁷ За операциите на Южния фронт по-подробно вж: Българската армия в Първата световна война 1915–1918..., 152–174; **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 259–268; **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 152–155.
- ⁸⁸ **Марков, Г.** Голямата война и българския ключ..., 270–273; **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 63–64; ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 220, 224.
- ⁸⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 130; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857.
- ⁹⁰ Военни известия, бр. 187, 31 август 1916 г.; бр. 188, 1 септември 1916 г.
- ⁹¹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5798; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи. Т. 2, 1912–1918. С., 1996, 439–440.
- ⁹² ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 134.
- ⁹³ **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и..., с. 117.
- ⁹⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 30, л. 2–7.
- ⁹⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 825/б.
- ⁹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 137, 138.
- ⁹⁷ **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006, 15–38; Българската армия в Първата световна война 1915–1918..., 206–230, 254–258.
- ⁹⁸ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 1, л. 1–21.
- ⁹⁹ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 487, л. 402–403.
- ¹⁰⁰ **Давидов, Н.** Кюстендилският дневник на Стоян Загорчинов. – Литературна мисъл, 1972, № 6, 121–124.
- ¹⁰¹ **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража..., 38–49; Българската армия в Първата световна война 1915–1918..., 231–240, 258–261; **Малев, Л.** Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. С., 1921, 180–192; **Петров, И.** Войната в Македония (1915–1918). С., 2008, 80–84.
- ¹⁰² ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 56, л. 240, 241, 254, 267.
- ¹⁰³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 66–67; оп. 1, а.е. 56, л. 234.
- ¹⁰⁴ **Елдъров, С.** Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945, С., 2004, с. 156.
- ¹⁰⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 158.
- ¹⁰⁶ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 3, 4.
- ¹⁰⁷ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 2, л. 1–20.
- ¹⁰⁸ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 255–256.
- ¹⁰⁹ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 54.
- ¹¹⁰ **Давидов, Н.** Цит. съч., 124–125.
- ¹¹¹ Библия. С., 1991, с. 742.
- ¹¹² **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража..., 54–61; Българската армия в Първата световна война 1915–1918..., 261–262; **Петров, И.** Цит. съч., 84–87.
- ¹¹³ **Давидов, Н.** Цит. съч., 128.
- ¹¹⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 180.
- ¹¹⁵ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 4.
- ¹¹⁶ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 68.

- ¹¹⁷ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 2, л. 20 – 41.
- ¹¹⁸ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 258.
- ¹¹⁹ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 113.
- ¹²⁰ **Давидов, Н.** Цит. съч., 126 – 128.
- ¹²¹ **Каранфилов, Е.** Младостта на спомените. Пловдив, 1988, 68 – 71.
- ¹²² **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража..., 64 – 68; Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918..., 247 – 253.
- ¹²³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 191.
- ¹²⁴ Българска военна история..., Т. 3, с. 156.
- ¹²⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 199.
- ¹²⁶ **Калчев, К.** Българо-турски военнополитически отношения (1915 – 1918 г.). В. Търново, 2011, 128 – 137; **Калчев, К.** Главнокомандващият на османската армия Енвер паша – на инспекция в Добруджа и Македония (1916 г.). – В: Българите във войните за национално освобождение и обединение 1876 – 1919. Плевен, 2009, 440 – 450; Българо-турски военнополитически отношения през Първата световна война (1914 – 1918). Сборник от документи. С., 2004, 188 – 196, 201 – 211; Официалната и тайната българо-турска дипломатия (1903 – 1925 г.). С., 2009, 221 – 233; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878 – 1944 в..., 448 – 451.
- ¹²⁷ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., Т. 2, 198 – 199.
- ¹²⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 340, л. 16.
- ¹²⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 75, 80; НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 52, л. 37.
- ¹³⁰ **Елдъров, Св.** Православието на война..., с. 157.
- ¹³¹ НБКМ-БИА, ф. 675, оп. 1, а.е. 3, л. 1.
- ¹³² ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 191; ф. 75, оп. 1, а.е. 488, л. 45, 47, 48, 81, 89 – 93.
- ¹³³ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 489, л. 557 – 558.
- ¹³⁴ **Давидов, Н.** Цит. съч., с. 128.
- ¹³⁵ ДА-Кюстендил, ф. 42к, оп. 1, а.е. 72, л. 38, 39.
- ¹³⁶ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 23, л. 60, 61, 103, 105, 114.
- ¹³⁷ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 89, л. 262.
- ¹³⁸ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 2, л. 42 – 67.
- ¹³⁹ **Иванов, М.** Брутният вътрешен продукт на България 1870 – 1945 г. С., 2012, с. 478.
- ¹⁴⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6850, 7134.
- ¹⁴¹ **Терекиев, Д.** Историята на Рилци. Тринадесети пехотен Рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912 – 1913 г. и 1915 – 1918 г. Кюстендил, 1931, 206 – 211; **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886 – 1945 г.). Кюстендил, 2009, 111 – 112.
- ¹⁴² **Калайджиев, Ив.** От Кюстендил до „1050“. С., 1918, 55 – 57.
- ¹⁴³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1023, л. 82.
- ¹⁴⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1936.
- ¹⁴⁵ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1422, 1423, 1424, 1425.
- ¹⁴⁶ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6675, 8148.
- ¹⁴⁷ **Терекиев, Д.** Цит. съч., с. 215; **Димитров, Т.** Цит. съч., 113 – 114.
- ¹⁴⁸ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8153, 2138, 2139, 2140, 2143, 6676, 6677, 7504.
- ¹⁴⁹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3511.
- ¹⁵⁰ **Терекиев, Д.** Цит. съч., с. 219.
- ¹⁵¹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2141, 6678.
- ¹⁵² **Петров, Т.** Демонстративните действия на съглашенските войски по долината на Струма в края на 1916 г. – ВИС, 2006, № 1 – 2, 40 – 45; **Терекиев, Д.** Цит. съч., 219 – 238; **Димитров, Т.** Цит. съч., 115 – 117.

- ¹⁵³ ДВИА, ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 10–11, 21–22, 29, 30; **Караиванов, Ив.** Историко-географски картини и впечатления от участието на Перничани и Рилци в световната война (1915–1918 г.). Кюстендил, 1938, 166–173.
- ¹⁵⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5727, 6680, 2155, 2142, 8152.
- ¹⁵⁵ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 238–241; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 117.
- ¹⁵⁶ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8149, 8151, 2146, 2145, 6681, 2153, 7503.
- ¹⁵⁷ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8151.
- ¹⁵⁸ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7730.
- ¹⁵⁹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6850, 7134.
- ¹⁶⁰ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 44–52.
- ¹⁶¹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 5507.
- ¹⁶² РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7884; НСФ, инв. № 5507.
- ¹⁶³ **Въжаров, Н.** Житейският път на един народен учител. (Спомени и документи). С., 1977, 74–75.
- ¹⁶⁴ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 57–92; **Кърджилов, П.** Цит. съч., с. 145.
- ¹⁶⁵ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 29, л. 1–3.
- ¹⁶⁶ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 93–94.
- ¹⁶⁷ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 29, л. 3–6; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 94–95.
- ¹⁶⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 30, л. 1–11; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 96–98; 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., 2–3; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 8. Войната срещу Ромъния през 1916 г. С., 1939, с. 185, 681, 703–704, 716–717; История на Дупница и Дупнишко. С., 2015, 347–348.
- ¹⁶⁹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 31, л. 3–11; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 99–102; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 9. Настъплението на III армия в Добруджа. С., 1943, 80–84.
- ¹⁷⁰ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 102–105.
- ¹⁷¹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 33, л. 3–7; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 9..., 198–200, 242–245, 280–286, 342–348, 376–378.
- ¹⁷² Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, С., 1986, с. 136.
- ¹⁷³ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 33, л. 1–42.
- ¹⁷⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 32, л. 1–17; а.е. 23, л. 1–11; ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 27–28; Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 9..., 652–653, 703–705, 743–745, 779–784, 810–813, 838–840, 859–860.
- ¹⁷⁵ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3..., с. 144.
- ¹⁷⁶ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 34, л. 1–17; а.е. 23, л. 11–32; а.е. 35, л. 30; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 4–10.

Трета глава

ЗАЩИТА НА ПОЗИЦИИТЕ

1. Под вражи и съюзнически огън

В началото на 1917 г. българската армия е разположена на два фронта. Южният се простира от Охридското езеро до устието на р. Струма. Северният преминава по Дунавската делта и р. Серет. Черноморското и беломорското крайбрежие също са зона за защита, където е изградена съответната отбранителна линия. Войната навлиза в своя позиционен период. Това не означава, че се бездейства, но не са допуснати съществени промени на фронтовата линия. Тя се отбранява от български и съюзнически германски и турски части. Австроунгарски ангажимент остава участъкът на запад от Охридското езеро до Адриатическо море. Тежестта за отбраната на Балканите пада върху армията на Царството.

Още в първите дни на годината, по подобие на предходната в Ниш, се организира среща на високо равнище. Тя се провежда на 3 и 4 януари 1917 г. в германската Главна квартира в Плес. Българската делегация се предвожда от княз Борис. От Кюстендил главнокомандващият потегля с новия си адютант капитан Лука Малеев. Последният, за разлика от своя предишен колега, си води подробни записки, които стават сериозен източник на информация. Той издава или оставя в ръкопис редица книги за световната война, в които свидетелства за детайли и подробности от първо лице. По пътя в Австро-Унгария, след известно колебание, към делегацията се присъединява цар Фердинанд. Последният не напуска гарата в Плес, където българските представители са посрещнати лично от кайзер Вилхелм. Двата монарси обядват заедно и се разделят. Императорът присъства само на тържественото откриване на събитието в Главната квартира и също се оттегля.

В деловата част дискутират основно военните фактори, като се обсъждат редица въпроси. Съществен спор поражда бъдещото управление на Северна Добруджа. Германците категорично отстояват оставането на тяхното военно губернаторство под ръководството на ген. Унгер. Особено язвителен се проявява ген. Лудендорф. Той, изглежда, играе ролята на лошия, докато добрият в случая се показва фелдмаршал Хинденбург. Ген. Н. Жеков прави съществени усилия да защити националните интереси и отстрани немското присъствие в района. Стремехът му е съюзническите войски да се изтеглят зад левия бряг на реката. Българските части се изпращат за засилване на

фронта в Македония и за защита на Северна Добруджа. Предложението не е прието и в последната географска област започва да се очертава статутът на съвместното владение (кондоминиум). Изготвената паметна записка придобива силата на споразумение.

Наличните ресурси са от интерес за държавите от Централните сили. Основният проблем е контролът на жп линията Черна вода-Кюстенджа. В Берлин искат да запазят за себе си връзката с Османската империя. От Цариград пригласят на тази политика и поставят претенции за териториални компенсации в Западна Тракия. Граница по санстефанската линия, договорена в тайната спогодба, уместно е напомнена. Царството изпада по този въпрос в практическа изолация пред съюзниците си. Връх в немската политика е решението на кайзера да обяви създаването на своя, германска административна област в Северна Добруджа. Същият, който пред В. Радославов декларира присъединяването ѝ към България. От думи до дела пътят е дълъг, особено в политиката.

Несполуките в Плес допълнително изострят отношенията на главнокомандващия с правителството. Премиерът го обвинява, че се е съгласил с германците. И без това те, двамата, въобще не са в добра комуникация и често се спекулира с евентуална смяна на ген. Н. Жеков с ген. М. Савов. Слуховете са, че на първия вода подлива полк. П. Ганчев. Допълнително масло в огъня налива отказът на началниците на Македонската и Моравската военна инспекционна област да се подчиняват на Министерския съвет. Те приемат заповеди само от главнокомандващия. Нареддането на последния за коледните празници да се отпуснат на всеки войник по 5 лв., скандализира ситуацията. Пик във взаимоотношенията между Главната квартира и изпълнителната власт бележи писмо, отправено в края на януари до военния министър ген. К. Найденов. Последователният в записките си П. Пешев забелязва в дневника си: „В това писмо се казва, че главнокомандващият има прерогативите на царя, поради което той не носи отговорност пред закона, а само пред съвестта си и Отечеството; че той е един нов фактор в управлението; че нему е подчинен министърът на войната; че тоя, последният, не носи отговорност пред Народното събрание и че министърът трябва да се грижи само за доставките на армията и за кредитите за тия доставки. Това писмо е с анархистични тенденции“.¹ Предприетата стъпка от ген. Н. Жеков идва в момент, когато широко се разпространяват слухове за разформирането на Главната квартира. Държавният глава все още е в чужбина и няма кой да се прояви в ролята на арбитър в очертаващия се голям скандал.

Проблеми с правителството изпитва и известният писател Кирил Христов. Нежеланието му под диктата на някои чиновници, оглавявани от премиера, да замине с планирана делегация за Германия, го кара да търси убежище в Кюстендил. Той без това е бивш тукашен зет, а сестрата на покойната му съпруга – учителката Елена Палашева, отглежда двете им деца. Завръзката е с по-дълга давност, когато се замисля авторитетни лица

от бранша да посетят държавата на най-старшия съюзник. Условието на К. Христов е да пътува с Иван Вазов и Стоян Михайловски или поне с един от двамата. Понеже те отказват и той си прави отвод. Натискът обаче продължава. Бързо е локализирано мястото на укриването му. „Току-що пристигнал в тоя град, в банята, дето бях отишъл да се ободря от уморителното пътуване с един трен, който взима сто километра за десет-дванадесет часа, ме намери куриер от Главната квартира и ми показа една предадена по телефона заповед тутакси да се кача на един автомобил и вечерта в 7 часа да се явя в Министерския съвет при д-р Радославов – записва за категоричното нареждане в дневника си писателят и продължава – Обличам се и отивам в Главната квартира. Главнокомандващият го няма, началник-щабът на действащата армия, полковник Луков, когото преди петнадесет дена бях запознал с тая работа и който напълно одобряваше моите стремления да попреча на едно подобно пътуване, също отсъстваше“. Налага се да обяснява надълго на „някакъв си подполковник Казанджиев“, който все пак при споменаването на мнението на началника на ЩДА омеква и отстъпва. К. Христов проявява присъщото му твърдоглавие и остава в Кюстендил въпреки последвалите две среднощни телеграми.

В града той присъства на коледното тържество, дадено в местната болница за ранените войници. На набитото око на критика не убягва недоброто качество на самодейното изкуство. Впечатлението му се подсилва и от незнанието на негово произведение. „Главният рецитатор, син на румънка, ученик в гимназията, едно момче с пъргавината на прислужник от някоя средна ръка гостилница, се утрепа да се явява на естрадата. Публиката бе ненаситна и от всичко доволна. По едно време моят съсед, началник-щабът на действащата армия полковник Луков, повика декламатора и му прошепна да рецитира нещо мое. Момчето сви виновно рамене и каза, че не знае нищо“.²

Рождество Христово е времето за съпричастност и благотворителност. За бедните семейства по инициатива на кюстендилската община църквата „Св. Мина“ събира в дискуса само 4,40 лв., но отпуска от касата си 100 лв. Искането за предоставянето на брашно се отхвърля, защото в хамбарите на храма няма в наличност дори за изхранване на слугите.³ Богоявление Господне също заема важно място в цивилния и военния календар. Предвижда се след божествената литургия, отслужена в църквата „Св. Богородица“, духовната процесия да се отправи към моста на реката, по който се преминава за гарата. Дълго време в Кюстендил той е известен като Железния, а поставянето на четири фамозни разгодени женски скулптори след около половин век накърнява неговото метално име. Тук се планира извършването към 10,15 часа на „Велико Водосвещение“. Заповядва се свободните от наряд офицери да присъстват на събитието. Последните получават подобно нареждане и за честването на 30 януари на рождения ден на престолонаследника. Светското събитие се отбелязва с религиозен ритуал, в 10,30 часа отново в църквата „Св. Богородица“.⁴

В края на месеца ученичките от Девическата гимназия дават литературно-музикална вечер, преминала с блестящ успех. Чистият доход от 3000 лв. се предвижда за бедните войници от 13-и, 53-и и 54-и полк. Чрез съдействието на Главната квартира е закупена вълнена прежда, която е изпратена във фабрика „Розова долина“ в Казанлък. Там са изплетени 1680 чифта чорапи, които надлежно са заплатени и доставени на фронта.⁵

В Щаба на Действащата армия са предприети някои промени. Началникът на оперативното отделение подп. Константин Георгиев е изпратен за командир на 26-и полк. Освободеният от последния пост подп. Стефан Нойков пък заема неговото място в Кюстендил. Така той се връща в града след близо половингодишно отсъствие. За помощник на началника на разузнавателната секция е назначен легационният секретар и запасен поручик Георги Кьосеиванов. И той, но вече след повече от година, се завръща в Главната квартира и отново не за дълго. Прикомандирован към нея е и раненият, но годен за нестроева служба полк. Васил Динов. Генерал Петър Тантилов е изпратен като български представител при генерал-губернатора на Румъния.⁶

Спекулата с някои стоки принуждава кюстендилските местни власти да нормират цените им още през първия месец на годината. Така за литър мляко пределната стойност е 70 ст., а на дървените въглища, продавани на едро – 20 ст., а на дребно 25 ст. за кг. При установяване на нарушение се предвижда „най-голямата глоба в полза на общината“. Наказание до 50 лв. грози всеки, който не използва кланицата за разфасоването на добитъка. Строго се забранява клането за обществени нужди в къщите, хановете и гостилниците. Само след надлежно разрешение може да се обработва животно за домашна употреба. Предвидените през отминалата година мерки са затегнати допълнително.

През февруари 1917 г. с опасения за консумация на месо от болен, мършав или умрял добитък се предвижда унищожаването му. Глобата е в троен размер на таксата, предвидена в общинския налог „кръвнина“. Отговорниците за реда получават нареждане „към контрабандистите – разрушители на народното здраве, трябва да бъдат безпощадни“. Хигиената също се наблюдава и при констатирането на нередности, нечистотии и неизхвърлена оборска тор множество кръчмари и гостилничари са глобени с по 3 лв. Отказалите да заплатят при разносна търговия такса „сергийно право“ съответно се наказват с 10 лв.⁷ Карантина е въведена за с. Жиленци, където са установени случаи на болестта скарлатина. На войниците категорично се забраняват разходките в тази посока.⁸

Проблеми с ремонта на фурната, собственост на църквата „Св. Мина“, водят до сблъсък на настоятелството с етапното комендантство. Последното настоява за бърза поправка на повредите в срок от 5 дни и заплашва с налагане на реквизиция за сметка на касата на храма. От духовната институция отказват категорично – „тя е предадена здрава, а като така, следва да я поправят онези, които са я развалили“. Обектът има голяма значение – все пак в него се пече хлябът не на кого и да е, а за Главната квартира.

Църковното настоятелство влиза в спор с военните и за други свои имоти. Проблемната нива, която вече се дискутира от двете страни, отново излиза на дневен ред. Този път не е, защото е заета от коли или добитък, а понеже телеграфната рота започва да я разорава и огражда. Протестът е отправен до командира на подразделението, но след негово бездействие и до председателя на окръжната реквизиционна комисия. Предстоятелят на храма настоява имотът да им се върне, защото на него се разчита за осигуряване на храна за бедни ученици, недъгави старци, прислугата и други временни работници, като противното ги обрича на „явен глад“. Посегателство се извършва и върху закупената тор. За запълване на дефицита от брашно е сигнализиран Централният комитет за СГОП. Поискани са 10000 кг зърнени храни срещу заплащане. В мотивите са изброени конкретните нужди, причинени вследствие на голямата реквизиция за армията и невъзможността да се обработват собствените над 100 дка земи.

Друг препъни камък се оказва неизплатеният стар наем за пребиваването на Ординарческия ескадрон в помещенията около църквата. Той е в размер на 345 лв., а отделно от 15 юли 1916 г. не е внесена нито стотинка. Началникът на интендантската секция при Главната квартира е заплашен с оплакване до висшестоящите му, ако не вземе неотложни мерки: „Моля разпореждането Ви да забраните на войниците да пускат закупени кокошки с църковните, защото преди няколко месеца пуснаха такива, които избягаха из махалата и сетне изловиха църковните, които са останали съвсем малко. Също и сега са докарали няколко кокошки и завеждащият стола в клуба запоядал да ги пуснат в църковния двор изпомежду църковните кокошки“.⁹ Проблемите с прехраната извеждат на повърхността дори такъв дребен въпрос, какъвто е опазването на домашните птици. За женския състав думата е категорична, те снасят също и яйца, а за мъжкия дори не се споменава. Народната поговорка дава отговора: „И без петел съмва“.

Може да се развиделява, но облаците над ген. Н. Жеков се съгъстват. Той своевременно е уведомен от Т. Панов за продължаващите интриги в столицата. Мнението на последния, който го мотивира като всеобщо убеждение, е Главната квартира да бъде преместена в София. Целта е да се следят отблизо процесите и негативните да се предотвратяват своевременно, докато царят отсъства от страната. Панов изпраща своето писмо по ръководния фактор в масонското движение д-р Стоян Джубелиев, като настоява да го приеме и изслуша по актуални въпроси.¹⁰ Въпреки слуховете за членството на ген. Н. Жеков в някаква ложа, изследванията не го потвърждават. В Главната квартира масон се оказва подп. Ст. Нойков, който не заема висок пост, пък и доскоро е извън Кюстендил. Полк. М. Сапунаров също е сред членовете, но от наличните източници не става ясно кога точно е посветен. Царят е притеснен от слуховете за негова съпричастност. Той възприема масоните за противници на Бурбоните. Независимо че е Кобург, Фердинанд се припознава и като такъв. В страната текат процеси за обединение на зидарите. То се осъществява чрез създаването на Великата ложа на България,

която е оглавена от Ал. Протогеров. Ст. Джубелиев е избран за първи заместник на великия майстор. Това става, но след няколко месеца на символичната дата – празника на победите.¹¹ Интересно е какво са дискутирали в началото на февруари в Кюстендил главнокомандващият и ключовият фактор в родното масонство.

Ген. Н. Жеков продължава да прави чести обиколки по фронта. В края на първия и началото на втория месец на годината той посещава щабове и участъци в Македония. Обикновено е придружаван от Л. Малеев, но и от капитан фон Дитфурт, адютант на германския офицер за свръзка.¹² Целта на визитите е утвърждаване на позициите и подготовка за настъпление. Главнокомандващият споделя вече не само цялостен, но по редица причини и локален удар в завоя на р. Черна. Идеята е съглашенците да бъдат изтласкани от завзетите райони около Битоля. В редиците на противниците също тече процес на планиране на нова офанзива по Южния фронт. Генерал М. Сарай получава съответните задачи и пристъпва към конкретни предварителни действия. Съприкосновението с българите се изразява предимно в патрулни схватки на Дойранския участък. Тежката зима възпира по-значими планове. В тила на съглашенците привържениците на Е. Венизелос са толерирани и неговото правителство, базирано в Солун, е признато за легитимно.

Не така стои положението зад Източния фронт. Русия изпада в революционна криза. Опитите да се овладее положението чрез сила, не дават необходимия резултат. Излизането на една от основните държави от войната би нанесло сериозен удар върху Антантата. Положението не е драматично, защото Съединените американски щати все повече се очертават като нов техен съюзник. След опит за помирителна мисия президентът У. Уйлсън взема повод от разразилата се безогледна подводна война от страна на Германия и скъсва дипломатическите отношения с нея. Остава намирането на формален повод за включването на презокеанския колос в световния конфликт.

В геополитическия пъзел България остава с ясната си цел за осъществяване на националното обединение. Затова главните усилия са насочени към отстояване на постигнатото. На фронта за удържане на противниците, а със съюзниците за разрешаването на проблемите, сред които Добруджанският въпрос, имат приоритетно значение. Приятелският огън по него продължава с неотслабваща сила. Опасенията са, че 3-а армия остава без реален тил. Износът на храни и други ресурси от областта тормозят българския политически и военен връх. До скандал довежда нареждането на ген. Унгер да се въведат лични карти, но в тях липсва българската народност. Реакцията на организациите на добруджанци са подкрепени от началника на ЩДА полк. Ив. Луков. От Кюстендил той заповядва за бърза намеса на полк. П. Ганчев пред германските фактори, след което пълномощникът е повикан за инструкции.¹³ Малкото камъче в обувката нараства и постепенно се превръща в сериозен съюзнически препъникамък.

Сигурността в Главната квартира е на водещо място и на 6 февруари 1917 г. между 15 и 16 часа е предвидена учебна стрелба на противоаеропланната батарея в посока с. Жиленци. Рожденият ден на царя на 27 същия месец е почетен с молебен. В 11 часа в църквата „Св. Богородица“ ритуалът е отслужен, като са задължени да присъстват както българските военнослужещи, така и германският, турският и австроунгарският офицер за свръзка.¹⁴

Същия ден вечерта, без да съобщава дали по този повод, в читалищния салон Главната квартира организира по думите на К. Христов „галазабавление“. Той наблюдава подготовката и недоволства от постигнатото качество въпреки положените усилия. Изтънченият му вкус влиза в борба с декламатора на стихотворения, вече познатия му „син на румънка“. След като е извикан на бис, последният обявява ново произведение, този път като автор е посочен Христов. „Публиката, естествено, мисли, че е мое. А то не само, че не е мое, но при туй беше тъй безсмислена и жалка работица, че едва ли би намерило място и в най-глупавия вестник. Защо бе направена тая мистификация? Подлост ли бе то, глупост и невежество ли, или всичко накуп?“ – критикува отново известният творец, очевидно жегнат, от достиженията на самодейното изкуство в провинцията.¹⁵

Монархът отсъства дълго време от държавата. По наблюдения на германския военен аташе фон Масов, споделени в началото на март с ген. Лудендорф, това е причината за усложненото вътрешнополитическо положение. Противоречията са предимно между правителството и военния връх. „Към Главното командване се прави упрекът, че водело политика срещу правителството и търсело контакт с демократичната опозиция. Затова съм говорил многократно с генерал-лейтенант Жеков и добих впечатление, че той, самият, мисли лоялно, обаче прави грешката да не опазва своя щаб от политически интриги. Той смята, че има право да изслушва в Кюстендил тъжителите от всички партии, тъй като народната войска трябвало да отдава равнопоставеност на всички партии без разлика“ – докладва от София в Плес по традиция добре информираният немски представител. Той споделя, че продължават опитите на В. Радославов чрез полк. Ганчев да постави за главнокомандващ ген. М. Савов. Удържането на кабинета без царска подкрепа е под въпрос заради конфликтите за снабдяването с комитета за СГОП и с коалиционния партньор от Народно-либералната партия.¹⁶ Дори след година и половина бившият помощник-главнокомандващ все още е актуална кандидатура за мястото на ген. Н. Жеков. Тук решаващата дума има царят, който обикновено по въпроса отговаря с „не“.

Стамболовистите предизвикват правителствена криза. Положението своевременно е овладяно, като в средата на март министърът на железниците, пощите и телеграфите Никола Апостолов е сменен от Величко Кознички. Последният има солидна политическа биография с няколко мандата в парламента и дори е негов подпредседател. По принцип той е избиран от Кюстендилския район и основната част от сподвижниците му са

именно оттам. Непосредствено след назначаването си в кабинета започва да урежда своите политически приятели на работа във ведомството. Този процес продължава с неотслабваща сила до края на коалиционното правителство на В. Радославов. За злоупотребите министър Кознички по-сетне отговаря пред Държавния съд. Но за това е още рано и той се развихря, като приоритет имат поддръжниците му предимно от Кюстендилско. Според политическия му противник, доскорошен негов съратник и бивш окръжен управител Вл. Караманов, от околията са назначени 252 от всички 542 души. Първата цифра е близо до половината от крайния резултат, но също прави впечатление, че част от уредените са набори, подлежащи на военна служба.¹⁷ Подобен подход подсилва съмненията в ширещо се политическо партизанство. Срещу него се противопоставят от опозицията и от Главната квартира. Злоупотребите и опитът да се изклинчи от изпълнението на отечествения дълг придобиват немалки размери.

Пререканията и конфликтите между военния връх и изпълнителната власт водят до перманентни сътресения. Премиерът настоява ген. Н. Жеков да бъде сменен. Като най-подходящ заместник се оценява престолонаследникът. Задкулисието ражда редица слухове. Като фаворити се дискутират генералите М. Савов и Ст. Нерезов. За евентуалната промяна е информиран лидерът на ВМОРО Т. Александров. Той играе двойна роля, като получава сведения от управляващите, но пък информира за готвеното главнокомандващия. Заедно с потенциалната му смяна кабинетът подготвя и специален правилник за командването на армията. Н. Жеков категорично заявява, че при приемането на подобен документ би си подал оставката. Иначе се съгласява княз Борис да поеме неговите функции. Според Т. Александров генералът декларира: „Той, макар да се счита един от виновниците, за да се възприеме и наложи тая политика обаче, той е знаел още от началото, че ще бъде ритнат, щом свърши работа“.¹⁸

След дълго протакане, което отговаря на схващанията на монарха да няма ясни правила при ръководството на армията по време на война, правителството надделява. На 23 март 1917 г. излиза царски указ за утвърждаване на „Правилник за Главното командване на Действащата армия“. В него са разграничени правомощията на отделните фактори на военното и цивилното ръководство. Царят, както е по конституция, си запазва правомощията на „върховен началник“. Създава се категорията „Действаща армия“, като е формулирано съответното определение за нея. Описан е и статутът на главнокомандващия, който е военно лице в случай, че монархът откаже да ръководи непосредствено. Документът в тази част по-скоро узаконява нещо, което вече съществува, но го няма на хартия. Конкретните ангажменти на главнокомандващия вече са съобразени с изискванията на Кабинета. Той остава в подчинение на царя, но носи отговорност не само пред него, но и пред правителството и законите, отново съгласно конституцията. Комуникацията му с отделни министерства и Министерския съвет се осъществява посредством министъра на войната. На последния са опреде-

лени редица прерогативи, като запазва своя периметър във вътрешността на държавата и в областта на снабдяването на армията. В случай на проява на неразбирателство ролята на арбитър се пада на царя.¹⁹ Функциите на главнокомандващия на Действащата армия са канализирани и са далеч от претенциите на ген. Н. Жеков, че той по-скоро има прерогативите на монарха. Изолирани остават неговите заявки за неотговорност пред законите и институциите.

Години по-сетне, той публикува своите виждания в труда си „Проблемът за главното командване“, като определя правилника за „временен“. „Правителството поиска да запази по-голяма свобода за упражняване на своите „конституционни права“, както някои меродавни политически фактори обясняваха нуждата да се поставят в известни рамки правата и ролята на военните власти, особено относно вътрешността на страната, гдето правителствените власти искаха да бъдат всесилни господари в управлението. Обаче с тази формална мярка, макар взета за отстраняване на причините за разногласията и недоразуменията в изпълнението на общия за всички дълг във войната, положението не се подобри, понеже причините не бяха толкова в авторитарните или диктаторски домогвания на Главното командване относно политиката и управлението на страната, колкото в партийно-политическия мироглед и себичност на управляващите фактори, дори и в изключителни и тъй съдбоносни времена“ – прехвърляйки вината, настоява ген. Жеков.²⁰

Изследователят Георги Марков прави серозната забележка, че в правилника са пропуснати да се конкретизират функциите на началника на ЩДА. Като основна фигура в Главното командване това безспорно е така. Но още тогава в изготвения документ се вижда по-скоро решаването на краткосрочни и злободневни цели като поставянето под някакъв контрол на главнокомандващия от Правителството, колкото на ясни и безпристрастни казуси за решаване на проблемите. Те остават във взаимоотношенията между военния връх и изпълнителната власт и след приемането на правилника.²¹ В крайна сметка, въпреки труса, и правителството оцелява, и главнокомандващият запазва поста си.

През март става известно и името на началника на военното духовенство. За такъв Светият синод определя Търновския митрополит Йосиф. Той трябва да заеме в скоро време новото си назначение в Кюстендил.²² Настоятелството на църквата „Св. Мина“ в града се опитва само да реши проблемите си с доставката на храни. Успява да се сдобие с нужните разрешения, но транспортирането от Врачански окръг се забавя. Налага се искането на помощ от Главното тилово управление за осигуряването на превоза на стоката от гара Мездра.²³

Още преди началото на световната война помещения, принадлежащи на същата църква, са обещани за създаването на сиропиталище. В тази посока действат редица институции. Процесът се забавя поради новия конфликт и едва в началото на 1917 г. идеята е актуализирана. Решението е

взето на 2 март на заседание на Окръжния съвет и Постоянната комисия и в присъствието на окръжния управител Кр. Карагъзов, на председателя на окръжната постоянна комисия Н. Костов, заместник-кмета А. Кюлявков и енорийския свещеник Ив. Георгиев. Създаден е Окръжен дом за сираците от освободителната и световната война. Приет е съответният устав. Той се състои от 28 члена, където в 8 глави са формулирани устройството, целите, средствата, попечителството, приемането на сираците, управата на дома и общи положения. Срокът на функционирането на институцията е 15 г. Той на практика покрива възрастта на децата до тяхното израстване. Именно тя е и пределната за отглеждане, след което се настаняват в професионални училища. В дома децата се приемат на възраст не по-малка от 3 г. С предимство се ползват кръглите сираци. След тримесечно изчакване уставът е утвърден и влиза в сила. Сиропиталището практически започва да функционира едва на следващата година.²⁴

Със съдействието на началника на Полската канцелария полк. М. Сапунаров Девическата гимназия в града се сдобива с пиано. То е поставено в дирекцията и предизвиква голямо вълнение. „Радостта и на ученичките, и на учителите бе пълна с ентузиазъм: ученичките се трупаха да видят пианото, учителките свиреха, също и някои ученички – даде се един вид малка забава. Въобще настроението на цялата гимназия бе ентузиазизирано, защото този ден се изпълни възделената мечта на гимназията да си има пиано“ – записва в летописната книга директорът на просветното огнище.²⁵ По този начин чрез застъпничеството на фактор от Главната квартира се реализира отдавнашно желание. Музикалният инструмент привлича младежите, както това се случва през предходната година в читалище „Братство“.

Критикът на самодейното ученическо творчество К. Христов продължава да пребивава в Кюстендил. Той завършва и в рамките на месец и няколко дни преписва начисто пиесата „Ръченица“. Започва втора, озаглавена „Охридска девойка“. Пречи му ненужното извикване в редакцията на вестник „Военни известия“. С досада отива, но отново се връща в творческата си обстановка.²⁶ В града отбива отечествения си дълг и творецът Емануил Попдимитров. Той произхожда от с. Груинци, Кюстендилско и вече служи в цензурната комисия. Бившият му ученик В. Суганов с възхищение си спомня за часовете, „когато, вдъхновен до забрава, се силехте да накарате и нас да преживеем поне отчасти, що преживявахте, говорейки лекциите си по философия“.²⁷ Е. Попдимитров вече е получил известност като поет, публикувал няколко стихосбирки.

Кюстендил се лишава от присъствието на бъдещия белетрист Ст. Загорчинов. Предчувствието му от края на отминалата година се сбъдва. „Заминавам на фронта – завоя на Черна. Какво ме очаква? Мила моя, мила моя, ако... но не, не трябва да те плаша. Аз вярвам, че пак ще те видя, инак не може да бъде. Животът е тъй хубав, ти си ми тъй скъпа. Надявай се и се моли. Целувам те. Довиждане“ – в последния финален акорд от дневника излива съмненията си Загорчинов.²⁸ Дългът го зове на страшната сцена на

войната. Опасенията за фаталния край са надмогнати от надеждата за оцеляване. В основата отново стои една неизвестна любима, може да е тази от болницата. Тя е упованието му и чувството за перспектива. В крайна сметка той оцелява и оставя собствено литературно наследство. Дали в този момент е подходяща мисълта на Наполеон „Зад всеки успял мъж стои една силна жена“.

Друга сантиментална връзка, възникнала в кюстендилската болница, тиражира небезизвестният журналист Михаил Топалов. Тя пламва между ефрейтор Адолф Шикългрубер и медицинската сестра Недка Стоянова. В края на 1916-началото на 1917 г., може би през март, служещият в германската армия на Южния фронт войник е тежко ранен в гърдите и транспортиран за лечение именно в града. Тук е спасен под зорките грижи на всеотдайната жена. През Втория световен конфликт, променил фамилията си на Хитлер като фюрер на Третия райх, за благодарност не окупира България след нейния опит за завой към антифашистката коалиция. Тази информация е тиражирана и в Интренет, но не намира документално потвърждение.²⁹ Подобни сензации трябва да се проучват щателно, за да не се попадне в заблуждение. Липсата на конкретни източници е основание за отхвърлянето на версията за лекуването на Хитлер в Кюстендил. Болниците обаче остават пълни с ранени бойци.

След тежката зима войната отново навлиза в своята гореща фаза, особено на Македонския фронт. В същия завой на р. Черна, край Битоля, основно в района на 11-а армия. На 11 март 1917 г. съглашенците започват нова офанзива. „Червената стена“, „кота 1248“ се нареждат сред имената на българската бойна слава. Отстъпването им става с цената на много жертви. Боевете продължават до 20 март. Извън строя излизат 75 % от личния състав на Бдинския и 50% от Ломския полк. Пленени са между 1200 и 2000 бойци. В 4-а дивизия убитите са около 500, а ранените двойно повече. Толкова са загиналите от 8-а дивизия, като ранените достигат до 1500, а безследно изчезналите – без малко 1000. Многото жертви налагат изтеглянето на съединението на Струмския участък, като е сменено от 1-ва дивизия, пристигнала от Северния фронт. В разгара на боевете край Дойран българската артилерия прави огневи налет. За първи път, според някои източници, са използвани газови снаряди.

Съглашенската офанзива до голяма степен е координирана с четническите действия в Поморавието. Избухналото така наречено Топличко въстание заплашва сериозно железопътната линия Ниш-Скопие, по която се снабдяват частите на Централните сили. В рамките на няколко седмици инициативата е отнета от ръцете на бунтовниците и редът до голяма степен е възстановен. Началникът на военноинспекционната област ген. В. Кутинчев е сменен с полк. Ал. Протогеров. На четническата тактика е противопоставена подобна от редиците на старите деятели на ВМОРО.³⁰ Арената на сблъсък отпреди войната в Македония се пренася в Поморавието. Жертви има и от двете страни, но в такъв случай най-много страда цивилното на-

селение. Резултатът е, че сърбите не скланят глава, а българите заедно със съюзниците си бързо ги слагат на мястото.

Но в този етап на войната целият континент е обхванат от фронтони сблъсък. В Русия напрежението довежда до революция. Николай II е принуден да абдикира, но наследникът му не стъпва на престола. След няколко месеца е обявена република. Положението не се стабилизира въпреки обещанията на новия политически елит да продължи войната и остане лоялен съюзник на Антантата. Все повече симптоми показват излизането на Русия от войната. Но Петроград е заменен от Вашингтон. И двете столици са създадени през XVIII в. и носят имената на крупни фигури от историята. Те са изградени нарочно като символ в стремежа за модернизация и напредък. Презокеанската държава първа успява да достигне и да заеме икономическия връх в света. Съединените американски щати се намесват в конфликта в момент, когато Съглашението изпада пред сериозно изпитание. Войната на Германия е обявена на 6 април 1917 г. Скоро Берлин е подкрепен от Австро-Унгария и Османската империя. Въпреки упражнения съюзнически натиск българското правителство протака заемаването на страна и обвързва своето поведение с решаването на Добруджанския въпрос. Лавирането продължава до края на войната, като Царството така и не обявява война на САЩ.³¹

Пореден опит за премахването на германското губернаторство в Добруджа прави ген. Н. Жеков. От Кюстендил той изпраща писмо до фелдмаршал Хинденбург, в което представя положението на българското население. То е подложено на натиск, невъзможност да се самоопредели и да използва свободно майчиния си език. Отделно 3-а армия изпитва трудности със снабдяването поради пречки от немските институции. Налагането на повсеместен контрол плаши командването от проблеми с тила.³² От Плес не дават положителен отговор на българското настояване. Тогава от Кюстендил в столицата е изпратен разработен проект на „Временна наредба за военното управление на Добруджанската област“. Категоричната намеса на главнокомандващия засяга управляващите в София, особено министър-председателя. В. Радославов продължава да отстоява, че той няма право да взема отношение по политически въпроси.³³ Вече в подкрепа на премиера влизат в употреба членовете от Правилника.

В такава напрегната обстановка в Главната квартира в Кюстендил започва да се крои заговор за насилствено сваляне на правителството. Единственото свидетелство за подобна конспирация е оставил в спомените си запасният полковник Владимир Коцев. Той произхожда от града, а през войната като подполковник е началник на автомобилния парк. Според него през „един априлски ден на 1917 г.“ става посвещението му в замисления удар. Тогава от столицата към 23 часа пристигат Григор Василев и Коста Начев. На първия ген. Н. Жеков е кум, а вторият е братовчед на полк. Ив. Луков. Дватама пътници идват по покана на главнокомандващия. Начев запознава Коцев с темата на разговора им на среща към 1 часа след полу-

нощ. Тъмното време е подходящо за кроежи и заговори. „Тройката“ Жеков, Луков и Сапунаров решават да свалят правителството. Мотивите им са предимно от вътрешнополитическо естество, но не е подминато и пренебрежителното отношение от страна на германците. Призивите от съглашенската преса дават оптимизъм за възможен скорошен мир със запазване на териториалните придобивки в Македония и Добруджа.

Според Коцев планът е следния: „Наскоро, при удобен момент, ще се смени началникът на 1-ва дивизия Неделков със Сапунаров. Тая дивизия, разквартирувана покрай София, може да направи преврат, да арестува министрите и по-важните полицейски шефове, а след това генерал Жеков ще предложи на държавния глава нов кабинет начело с Гешова и Малинова, с нов курс на политиката. Ако Фердинанд не се съгласи, ще му се покаже пътят към Германия“. Гр. Василев е натоварен да разговаря по въпроса с Ал. Малинов, а К. Начев с Теодор Теодоров. Сигнал за започване на конкретните стъпки е назначаването на М. Сапунаров за началник на дивизията. Тогава Вл. Коцев трябва да потърси за инструкции Ив. Луков. Между другото, първият е привлечен в заговора именно по предложението на втория. Задачата на подполковника като автомобилист е да държи връзката с щабове на фронта и да ги запознае с положението. Всичко обаче става след смяната на дивизионния началник.

Четири дена по-късно Коцев е повикан от Начев да замине за среща в Левуново. Пак под прикритието на нощта, този път на формална разходка по пътя за Петрич, последният пресъздава провала на начинанието. Оказва се, че политическите лица не приемат предложението. Даже има съмнение за изтичане на информация към началника на тайния кабинет Страшимир Добрович. Дали директно, или индиректно, сведенията достига до монарха. Цар Фердинанд на една среща с ген. Н. Жеков му дава да разбере, че знае за начинанието. Подадената веднага оставка от главнокомандващия е отхвърлена със заплаха от съд и разстрел. Информирани за този разговор, полк. Ив. Луков се почувствал като „смазан“. Взима за всеки случай походното си легло при евентуално отстраняване от Главната квартира. „В първо време разкритията, или по-право подозренията в опит за преврат, бяха съкрушили чувствителната природа на Лукова, който, след като се върна от София, получаваше нервни припадъци и госпожата му бе извикана да го гледа. Постепенно той се съвзе и почваше да се явява на работа“ – свидетелства Вл. Коцев.

Доколко подобна информация е истина без подкрепата на други доказателства, трудно може да се каже. Известни противоречия се открояват, сред което прави впечатление, че една от взетите мерки от Правителството е прокарването на специална „програма за главното командване“. Тя е замислена като проектозакон, но отхвърлена от опозицията в парламента, е публикувана в този вид в края на април 1917 г. Така главнокомандващият е поставен под контрола на изпълнителната власт. По-скоро става дума за Правилника, но той е приет месец по-рано. Отделно Коцев твърди, че

Жеков е настанен в къщата на демократа Славейков по нареждане на Жостов. Починалият началник на ЩДА се оказва женен за сестрата на друг виден демократ Владимир Моллов. Известно е, че решението за квартирите е взето от реквизиционната комисия в Кюстендил, за което свидетелства окръжният управител Вл. Караманов.³⁴ Дори намесата на ген. К. Жостов да се приеме, то връзките на ген. Н. Жеков с политически фигури от опозицията могат да се констатират и по-директно. Съпругата на последния свидетелства за такива срещи в столицата: „Никола бе все по фронта и когато се вестяваше за свиждане с министрите и докладва в двореца, често осъмваше в разговори с Григор Василев“.³⁵ Интересни са сведенията за заплетените роднински връзки. В заговора участват кумът Сапунаров и кумецът Жеков. Кумът Жеков посвещава кумеца си Василев. Начев пък е вербуван от братовчед си Луков. Спретнато е направо малко семейно огнище. Ако вярваме на информацията, монархът се намесва адекватно. Той се оказва, че знае поговорката и им показва „кой кум, кой сват и кой на булката брат“.

Изглежда спорно подготвянето на подобен преврат. Министърът от кабинета Петър Пешев, иначе добре информиран, е категоричен – „Жеков обаче не се решил да сваля правителството с военната сила, която имаше“.³⁶ Историческите източници не дават повече ясни сведения. Дори спомените на Вл. Коцев са доста противоречиви и на момента наивни. Но ако опит е имало, то авторът им е поставен в периферията на подготовката. Не е сред главните действащи лица. Такава е назованата от него „тройка“. С най-много доверие пред монарха се ползва ген. Н. Жеков, но пък той е в открит конфликт с правителството. Полк. М. Сапунаров е възприеман като заплахата от двореца заради съпричастността му с масонството.

Началникът на ЩДА полк. Ив. Луков още преди войната е сгазил лука. Той оглавява първата тайна офицерска лига в България. Своевременен запознат със създаването на конспиративната структура, царят действа мълниеносно. Той вика водача на доклад и го задържа на богата вечеря. На сутринта нелоялният офицер е уволнен от началник на Военното училище и назначен за командир на полк в далечния от столицата град Кърджали.³⁷ Така натрупани, подозренията и съмненията между двамата остават и в годините на Първата световна война. Сигурно и тази причина е надделяла изборът за началник на ЩДА да падне върху ген. К. Жостов. Въпреки че е фаворит на главнокомандващия, полк. Ив. Луков заема поста едва след смъртта му. Тогава се оформя така наречената „тройка“, може да се добави „кюстендилска“, която има силно доверие помежду си и действа единно. Скоро и тя бива подложена на разбиване. Макар и да са от единствен източник, сведенията за преврат трябва щателно да бъдат проверени. Заслужава си да се даде отговор имало ли е такъв опит, или не. В първия случай той би трябвало да бъде нареден сред неуспешните начинания със сила да се промени управлението в държавата. При втория трябва да се приеме, че това е една мистификация.

Великденските празници за пореден път са повод за благотворителност. Касата на църквата „Св. Мина“ отново отпуска 100 лв. за бедните се-

мейства, като прибавя към сумата още 10 лв., събрани чрез дискус.³⁸ От Девическата гимназия изпращат на войниците от 13-и, 53-и и 54-и полк общо 1680 чифта вълнени чорапи. Броят е разделен на три равни части по 560 чифта, като всички са изплетени от ученичките и учителките.³⁹ Коларят от интендантството на 7-а дивизия Георги Харалампиев, произхождащ от с. Блатец, Кюстендилска околия, е върнат да служи в 13-а допълняюща дружина. Наскоро съпругата му умира и трите им деца остават сами сираци. Той своевременно запознава висшестоящите с проблема си да бъде в близост до родното си огнище. По този начин може да помогне на децата си, но и да се грижи за добитъка, нивите и прехраната. Не само е откомандиран в Кюстендил, но му е разрешен и домашен отпуск.⁴⁰

През април общинското ръководство извършва организацията за изораването и засяването на нивите на войнишките семейства. Заедно с упоменаването на конкретната площ и съответния отговорник, са предвидени надлежните контролни органи и съответното наказание при неизпълнение – изпращане във военнополовия съд. Нормирани са цените в гостилниците на литър мляко. Забранява се използването на порцията като мерна единица. Пряското се продава до 80 ст., киселото до 90 ст., кисело от селата до 50 ст. литъра, а яйцето до 12 ст. за брой. За нарушителите се предвижда „най-високата глоба“. Подобна в размер от 25 лв. е наложена на Тонка Николова, която е заловена да продава литър кисело мляко по 1,20 лв., като го купува от селата по 50 ст.⁴¹ Ето още един конкретен пример за спекула с цените на хранителните продукти.

В началото на месеца е извършена нова промяна в закона за СГОП. На мястото на Централния комитет се създава Дирекция, оглавена от полк. Ал. Протогеров. Тя е „турена под непосредствения надзор на Министерския съвет“.⁴² Околийското ръководство в Кюстендил, вече под председателството на свещеника Спас Орманков, продължава „да кърпи“ положението. Недостигът на зърно се компенсира с доставки по общините от градските складове. Само за последната десетдневка на април са отпуснати 39481 кг пшеница по 45 ст. за кг, 9600 кг ръж по 40 ст. за кг и 98144 кг царевица по 32 ст. за кг. Уеднаквява се дажбата на сол, като по половин кг се определя на хлебарите, на селското и градското население. Констатира се укриване на артикула в Ломничка община. За провинението се докладва в Дирекцията. За същия период са доставени 50060 кг морска сол, която се продава на дребно на цена 60 ст. за кг. Част от артикула се предоставя на мандрите и бачиите за производството на сирене и кашкавал. За тях се доставят тенекии и други съдове, които се използват и за съхраняване на масло. Провеждат се процедури за откриването на мандри в Николичевска, Конявска и Ломничка община. Всички стопани са длъжни да предоставят млякото на тях или да изпълнят директно определените им наряди. Изрично е наредено на кмета на Полска Скакавица да застави населението да продава млякото на фиксираната цена, иначе провинилите се подлежат на санкция.

Норми се съблюдават при клането на животни. В Кюстендил за месец един касапин може да закупи 3 глави едър, 80 дребен добитък и 2 свине. Строго се държи срядата и петъкът в седмицата да бъдат постни. На завеждащия стола на Главната квартира е напоменено да спазва изискването. Наряди се въвеждат за отглеждането на захарно цвекло. Само по уважителни причини могат да се освободят от ангажимента собствениците на ниви. Цената на захарта се нормира на 2,60 лв. за кг. На човек от селското население се полагат едва по 125 грама, които своевременно са отпуснати. Пак за него се предвиждат 6500 литра газ. Тя се разпределя „пропорционално“ между жителите. Фиксираната стойност за литър е 1,30 лв. Диспропорцията между цигани и всички останали се запазва. На семейство от първите се полага по 1 литър, а за човек от вторите по половин. На отделни институции, сдружения, предприемачи се отпускат ограничени количества. В редица случаи се отказват доставки като за тази, така и за други стоки. Офицерите и войниците в отпуск получават дажбите си в същия размер като този на останалото население. В края на април в ръководството на комитета се извършва промяна, По здравословни и служебни причини председателят свещеник Спас Орманков е освободен и вместо него е избран Юрдан Чичев.⁴³

Недостигът на продоволствие се чувства не само в тила. На фронта войниците страдат от хроничен недоимък. Съгласението продължава своя натиск. В едно от настъпилите затишия българските и германските подразделения успяват на 17 април 1917 г. с изненадваща атака да си върнат контрола върху Червената стена. Ударът на противника този път е насочен на Дойранския сектор. Четири дни по-късно започва непрекъснат артилерийски обстрел. Следва пехотни атаки, отбити успешно от юнаците на 9-а Плевенска дивизия. Неуспели в начинанието, англичаните настъпват отново на 7 май, но пак са отблъснати, оставяйки много убити и ранени на бойното поле. Завършва още едно действие от епопеята на Дойран. Този път плановете на противника са координирани със започване на офанзива в завоя на Черна. Френските, руските и италианските части дават много жертви и са спрени, но пък сърбите атакуват в Мъгленския район. Съгласенският натиск се извършва в широк периметър. В ход са операции при Яребична, Босилкова чука, Добро поле, кота 1050, Червената стена, Преспанското езеро, в долината на р. Струма край Баракли Джумая. Последните атаки са на 17 май отново в завоя на Черна. На 21 май 1917 г. офанзивата е прекратена. Десетки хиляди са убитите и ранените от двете страни. Фронтьт остава непроменен въпреки дадените много жертви.⁴⁴

Информиран от различни източници за сраженията по Южния фронт, сръбският войвода Коста Печанац предприема удар в тила. За потенциални атаки по жп линията Ниш-Враня своевременно военнопололицейската секция предупреждава Полската канцелария в Кюстендил.⁴⁵ Крути мерки явно бързо не са взети. Печанац оглавява немалка паравоенна формация, около 350 души пехота и 40 конница, но точният им брой е много спорен. Той я разделя на пет пехотни чети с командири Илия Радонич, Йован Йе-

лич, Радослав Павич, Божко Чупич и Алекса Андрич. Кавалерията се ръководи от Александър Пипера. На 13 май 1917 г. четниците му нападат гара Ристовац и успяват да прекъснат движението на влаковете. Отделно атакуват санитарна композиция с ранени български и германски войници, като част от тях избиват. Под обстрел попадат и бежанци от Македония.⁴⁶ Тук на предводителя се отдава възможност да реализира един свой замисъл. Той от време планира да нападне старите български предели. Вместо да потегли назад, част от четниците, около 2/3 от състава, продължава към довоенната граница. Мотивите им са да отъмщават на мирното население за извършеното от българските власти в Поморавието. Поводи за злодеяние винаги се намират.

Войводата поручик Коста Милованович Печанац има дълъг стаж в борбите в Македония. Участва в Балканските, а в Първата световна война успява да се спаси и бяга заедно с остатъка от сръбската армия на гръцка територия. Оттам в края на септември 1916 г. със самолет е транспортиран в Поморавието със задачата да оглави въоръжената борба в тила на Централните сили. Той е привърженик на партизанската тактика, а и такива са дадените му инструкции. Провежданите диверсионни акции се координират с опитите за пробив на фронта от съглашенците. Участието му в Топличкото въстание е доста спорно, защото е против подобни масови действия. Заради колебанията си е обвинен в страхливост от своите съратници. Едва ли е толкова нерешителен, защото в дейността си проявява склонност към жестокости и убийства.⁴⁷

Четата преминава р. Българска Морава и се насочва към старите предели. Още същата или на следващата година специално за целта е създадената римуваната творба „Комитски поход в България“ с автор „Очевидец“. Въпреки псевдонима ясно става, че създателят или колективът участват в събитията. Към подобен род творчество трябва да се подходи с известна предпазливост, но не бива да се отхвърля напълно. Информацията, която се съдържа, показва гледната точка и мотивировката на нападателите. При съпоставяне с останалите източници може да се види къде е достоверността и кога се преминава към манипулация. В текста след дълъг увод се маркират подготовката, подвизите около гарата и твърде общо маршрутът:

*А оттам нататък тръгнаха
и в българска земя влязоха –
от Ристовац до Босилеград.
За два дена усилен марш
всички български села запалиха,
каквото на пътя им застана, прегазиха⁴⁸*

Според дневника на Печанац те се придвижват незабелязано към връх Патерица, където до 1912 г. се събират българската, сръбската и турската граница. На 14 май лагеруват в близост до с. Бабина поляна.⁴⁹ Колибар-

ският характер на населените места в района не позволява категорично определяне в кое землище прекосяват и престоаят на бивак. От наличните документи се потвърждава, че през нощта преминават през една махала на с. Стоевци, Кривоपालанечка околия. „Четата е вършела зулумлуци, малтретирала множество селяни, ранила един тежко и е отвличала дребен добитък и коне“ – докладва на началника на ЩДА етапния комендант на Крива паланка. Първа жертва на сръбското насилие стават местните македонски българи. Според друг източник преминават и през с. Цървени град. Целта е достигната на сутринта, когато навлизат в Босилеградския край, Кюстендилска околия. В действителност се оказва, че не се спазва напълно конспиративният подход. Демонстрираното отношение към населението разкрива разбойническия характер на бойната единица. На другия ден веднага към района са насочени 100 души от кривоपालанечката милиция. Реакцията се оказва закъсняла.⁵⁰ Въпреки че още с атаката на гара Ристовац става ясно за наличието на силна сръбска бойна единица в района, явно мерките за преследване не дават резултат. Направените пропуски са фатални. Четата не се проследява стриктно, изглежда, следите ѝ са изгубени. Иначе не може да се обясни защо не са съсредоточени достатъчно сили за охрана на района, през който преминава. Българската администрация и военните явно нямат сведения за предприятия от Печанац поход на изток.

Историческите извори дават различни сведения за числения състав на паравоенната формация, достигнала до Босилеградско. Броят варира от 200 до 500 души, но по-скоро става въпрос за около 200 – 250 души. Една част от тях са кавалеристи, като и тук цифрата е спорна. Това вече се дължи на обстоятелството, че при самото движение те крадат коне и увеличават количеството им. Във всеки случай личният състав е по-малък от този, нападнал гара Ристовац. Интересното е, че част от четниците се оказват от селищата, разположени в близост до довоенната граница. Фактът се потвърждава от свидетелски показания на оцелели, които твърдят, че познават някои от своите мъчители. В единични, непотвърдени сведения, се говори за наличието в паравоенната формация на отделни българи от Босилеградско, емигрирали преди време в Сърбия. Районът не е напълно непознат за атакуващите, което е сериозно предимство. Изглежда, в предварителната подготовка е извършен надлежен подбор на подходящи за целта лица. Друга важна тактика за заблуда е облеклото им. Част от четниците носят български военни униформи и първоначално се придвижват така, сякаш охраняват сръбски пленници. С подобен ред влизат в довоенните български предели в утрото на 15 май 1917 г.

Първата жертва по пътя им става с. Горна Любата. Предводителят К. Печанац отбелязва в дневника си: „Тръгнахме от тримеждието, преминахме в българската страна и дойдохме в река Любата. Селата, които бяха покрай реката, през които ние преминахме с групата, не сме палили, а хората са клани и убивани, не палехме затова, че не искахме да откриваме терена, където преминаваме“.⁵¹ Замисълът е хитър, но не е изпълнен изцяло. Доку-

менти показват, че палежи са извършени веднага, но не са масово явление. Комендантът на Кюстендил подп. Андреев докладва два дни след събитието: „Досега се установи, че сръбската чета е минала през Червени град, Горна Любата, гдето опожарили три къщи и убили няколко хора. Оттам навлезли в с. Долна Любата, гдето убила учителя и други селяни. Всичко в казаните две села е известно досега за 22 убити и 6 ранени“.⁵²

Краеведът Александър Младенов събира сведения от разкази на местното население и детайлно описва събитията. Първи под удара попадат жителите на Горнолюбатската махала Колчина гарина. Тук в къщата си са убити Милош Цветков на 70 г. със синовете си Саве на 40 г. и Йосиф на 35 г. Същата съдба има Заре Стоянов на 38 г. Деянията се извършват пред техните близки, които се спасяват в бягство сред плач и писъци. Нападателят достига до центъра на селото и атакуват местните кръчми. Въпреки съвременното предупреждение на селския пъдар за нахлуващите „комити“, никой не помръдва от мястото си. Несериозното и даже подигравателно отношение им коства живота. Така под ножа минават Анакия Стоилков на 60 г., Антон Янков на същата възраст, брат му Заре Янков на 55 г. и Асен Велинов от близкото село Плоча. В съседната кръчма е заклан собственикът Рангел Гергинов на 45 г. С живота си се прощават Спас Атанасов на 67 г., Станчо Георгиев на 78 г. и Тасо Иванов на 50 г. от махалата Латков дол. Двамата набори на 28 г. Стойко Гергинов и Мито Митков са застреляни, докато се къпели в реката. В махалата Дуляци залавят 75-годишния Петрун Стоянов, когото измъчват да предаде парите си. При щателния обиск намират в пояса му 74 жълтици и ги задигат, а собственика заколват „като агне“. Същата участ спхожда Иванко Стаменков на 54 г., само че той се оказва беден и вземат само живота му, но след страшни изтезания и малтретиране. В селото кървавата равностметка е най-голяма за целия Босилеградски край – жертвите се оказват 16 души. Унищожават се движимо имущество и храна. Извършват се палежи на къщи.⁵³

Като описва събитията след близо 2 години, началникът на Планинската дивизия ген. Петров разглежда тактиката на четниците. Те действат разделени на групи в различни посоки: „Селяните не са могли да избягат, защото предните части от четата били облечени в български войнишки униформи, тъй че с нищо не можело да се разбере, че това е разбойническа чета. Освен това тя тъй бърже вършела нападенията си и тъй добре се охранявала, че никой не е можел да избяга по пътя за с. Долна Любата. На това село не е можело да се съобщи да избяга или да вземе мерки за отбиване на нападението“.

Първата жертва е ликвидирана още по пътя между двете селища. Дивизионният началник докладва детайли: „Преди да влезе в селото, на около 1/2 километър от него, четата е срещнала италианеца Алфредо Морини, надзирател на мината „Благодат“, и го заклала като овца, като го обрала до стотинка.“ Докато другите са българи, което е равно на врагове, то последният е от съюзниците. В такъв момент такива хора едва ли се интересуват

от произход. Изпречилият се случайно на пътя набързо е изпратен при всевишния. Прикритието на униформата си казва думата и в с. Долна Любата. Излъган от външността на преминаващите, вместо да се укрие, излиза да види шествието Стою Яначков Попов. Началникът пресъздава разигралата се драма в диалог: „В този момент един от четниците слязъл от коня си и попитал учителя: „Ти какъв си?“ – „Аз съм учител тук.“ Веднага след това разбойникът забил ножа в гърдите на нещастния учител, който след 5–6 минути издъхнал“. И в това село се повтаря познатата тактика. Блокират се изходите, за да не се допусне някой да избяга и извести в Босилеград. Основната част се отдава на плякосване, грабеж, а изоставеното, което не може да се носи, се унищожава. Откраднатото се товари на конете, а домакинския инвентар повсеместно се поврежда. В плен попадат общинският кмет, държавният и секретар-бирникът.⁵⁴

Краеведът описва страшната картина: „Разбивали и зимниците, където пиели без мяра люта сливова ракия и вино. Двестате четници се разпуснали и всички яли и пили, каквото искали, защото селото е едно от най-богатите в Краището, а селяните плащали кръвен данък без вина и дим се виел над селото им. Това е денят, в който мирните и трудолюбиви селяни били завити в черно. Злите кръвници се веселели и пиели на чужда земя, останала без закрила и помощ, защото чедата ѝ не се връщали от войната, в която мнозина оставили костите си по бойните полета, бранейки отечеството си“. Най-много ядове им създала касата на Стоимен Христов, която не могли да отворят. Зет му Васе избягал с ключовете в гората. Така се появява тъжната за грабителите констатация: „Няма Васе – няма кесе“. Убити са още Аризан Тричков на 62 г., Стоимен Цветков на 56 г., Новко Здравков на 80 г., Ненка Иванова на 64 г., Станчо Христов на 86 г., Глигор Богинаров на 48 г. Тичайки да се скрие, от движение е прострелян 11-годишният Владимир Атов, който умира след време от раната си. В Долна Любата кървавата сметка прави 9 души. Така сборът в двете села се равнява на 25 жертви.⁵⁵ Комендантът на Кюстендил отбелязва 22 убити и 6 ранени.⁵⁶ Дивизионният началник съобщава за „заклани 21 човека“ само в Долна и 3 в Горна Любата, където се упоменава за още жертви, но не се посочва броят им.⁵⁷ Статистическите сведения са близки. Между 22 и 25 души, а може би и повече се прощават с живота си само в предиобеда на 15 май 1917 г.

Около 10 часа четата продължава кървавия си път към отстоящия на 14 км Босилеград. Специално внимание се отделя на осигуряването на достатъчно коне. Постепенно пехотата се превръща в кавалерия. Задигнат е един ат – собственост на Трайко Харизанов, кмет на с. Църнощица. Последният успява да се спаси от явна смърт и организира въоръжена група, която преследва сърбите. Двама негови съселани нямат шанс. По пътя са заклани Арсенко Големоречки и Йордан Василков на 22 г., като конете им са задигнати. Според Ал. Младенов авангардна задача на четата в този участък изпълнява Васил Цветков, преселил се от Долна Любата в Сурдулица. Тук последният има случайна среща с майка си, която пътува с още двама души.

Тя не го познава, но групата е предупредена да напусне пътя. Така те се спасяват по чисто субективни причини. Пощаден е и случайно пътуващият войник Мите Спасов. Той лично е разпитан от Печанац за наличието на български подразделения. Войводата узнава, че подобни в близост няма и възнагражда боеца със специален пропуск да се придвижи до своето родно село Горна Любата.⁵⁸ Доколко подобни сюжети са истина, трудно може да се каже. Животът поднася всякакви изненади, а някои пък се украсяват и придобиват характеристиките на легенди.

В ранния следобед четата достига до местността „Воденици“, в близост до с. Босилеград, където се вливат Любатската и Божичката река и образуват Драговищица. Наблюдателно овчарче разпознава сръбските униформи, а изнасилването на няколко заловени жени още повече му служи за доказателство за предстоящото нещастие. То разпространява страшната вест в селото. Четата се разделя на три колони и започва настъпление към 14 часа. Дясната се движи по десния бряг на Драговищица, лявата по пътя за близкото гробище, най-голямата средна тръгва направо по шосето.⁵⁹

Босилеград е едно голямо село, в което според последното преброяване от 1910 г. живеят 1224 души. Център е на община, а до 1901 г. и на околия. В него функционират смесена прогимназия и две основни училища, болница, поща, клон на Българска земеделска банка и мирови съд. Сред занаятите се открояват шивачи, обушари, кожухари, грънчари, хлебопекари, бакали, бръснари. Търговията и услугите също са представени. В основната си част хората се занимават със земеделие. Отстои от окръжния център Кюстендил на 43 км.⁶⁰

Две гледни точки – на злосторниците и жертвата, са достатъчни за оформянето на случилото се. Представителят на първата – войводата К. Печанац, свидетелства без заобикалки: „Вървахме покрай реката, докато в 2 часа пристигнахме в градчето Босилеград. Влязохме в градчето, но гражданството беше известно и избягало от градчето, почти не намерихме никого, само имахме пред градчето сблъсък с някакви техни въоръжени хора и жандарми, които бяха в градчето. Малко по-късно те отстъпиха и ние влязохме в градчето, кого намерихме, убихме, а градчето абсолютно цялото запалихме, така че то се превърна в пепел“.⁶¹ Информацията е твърде обща и не дава възможност за локализирането на конкретни лица и действия. Явно войводата пази конспиративност, защото пленен, дневникът се превръща в доказателство пред съдебните органи. Или пък няма кой знае какво да добави. В това отношение текстът на „Комитския поход в България“ е по-обширен.

*Когато стигнаха до Босилеград,
войводата се надяваше да нападне,
па си викна с това бяло гърло
и дочу го цялата войска:
“Напред, братя, завзимайте града,
че иначе може да се страда.“*

Тогава четниците атакуваха
и първите залпове направиха.
Четвъртата чета беше най-силна,
защото от нищо не се е плашеше:
„Юруш, напред срещу душманина клет.“
Няма такъв, който ще ѝ пречи.
Божко Чукич реката прегази
и пръв влезе в Босилеград.
С тях е момчето Радосав Марков,
Станко Аджич с него на брода.
Тук е и храбрият Павлович Йован,
който не желае нито минута да спре –
само тича и с пушката стреля.
Тогава на българите зла съдба се случи –
добрият юнак от Бучинца Вуя,
останалите след него тичат
и Вученич Джоко от Балчак
в Босилеград влезе, без да отстъпва.
Пета чета на Николитч Йована
и с тях Миочич Тодор,
и с него Гойко Комитлия от Белица
в Босилеград влезе като делия.
И Братнимир Миочич тогава
хукна към Босилеград.
А Радонич – наведен делия.
Подпоручикът ни беше Илия,
останалите всички с него по ред –
тичат напред и стрелят в града.
Тогава сърбите превзеха Босилеград
и с жив огън го запалиха.
Запалиха сгради и здания,
направи се страшна пропаст –
магазини и държавни имоти,
всичката търговска стока изгоря,
тогава назад се повърнаха.⁶²

Текстът дава кратки сведения за бойните подразделения, имената на ръководителите и отличилите се участници, както и тяхното държание. Основна роля изиграват четвъртата и петата чета. Те са увековечени заедно с проявилите се при атаката. Авторът не е отчел, а и сигурно за целите му не е и необходимо, че за сериозна битка и дума не може да става. По-скоро отпорът е кратък, както констатира Печанац, защото сърбите превзхождат българските защитници. Последните явно се стремят да осигурят минимално време на цивилните да напуснат населеното място. Така е пропилян

факторът на изненадата, използван умело в предходните две селища. Но внушението на „Очевидеца“ е необходимо за публиката му, иначе как би се доказало геройството. Какви юнаци може да са хора, превзели без голямо усилие и оплякосали едно голямо село, определяно от тях като град. По-скоро са в категорията на разбойниците и мародерите.

Директорът на прогимназията Петрун Сираков записва покъртителната картина от гледната точка на жертвата. В този ден той заедно с учениците е на екскурзия в близката местност „Кремиково“. Може би и това ги спасява от гибел. Изстрели привличат вниманието му. „Излязох на баира, отгдето се вижда селото. Гледам: полето беше покрито от бягащи жени, деца и мъже по направление към мястото, дето са учениците. Пристигнаха бягащи хора и казаха, че сръбски разбойници нападнали селото. Децата избягаха по направление към Кюстендил заедно с двете учителки, които придружиха сутринта учениците. Престрелката престана. Минаха се около 5 минути и се издигна кълбо дим – запалиха най-крайната къща откъм западната част на селото. След това зачестиха по разни места – накъм източната страна – да се явяват кълба дим и след това пламъци. Аз се отправих към с. Радичевци със сестра ми, двамата“ – обрисова палежа директорът и продължава – „Вървахме бавно. Очите ми постоянно бяха обърнати към горящото село!... Душата ми се свиваше от ужасна болка!... Сърцето ми се късаше от болки!... Когато почнах да слизам към с. Радичевци, селото се съвършено изгуби в дим и пламъци. Само училището и черквата се виждаха. Стълбове дим се издигаха в облаците, подгонени от северния вятър... Цялото пространство – селото и част от полето – представляваха море от дим! Аз едвам се тътрех из стръмнината към селото. Слязохме на шосето и се отправихме по него. Шосето беше покрито с коли, добитък и хора от с. Райчиловци и Радичевци, които бягаха надолу“.⁶³

Дивизионният началник в споменатия доклад също пресъздава трагедията, разиграла се в бившия околийски център: „Населението, което и през 1913 г. е изпитвало нападение на сърбите, панически е избягало по посока на с. Извор. Така Босилеград останал в ръцете на четата, която почнала да го граби и пали. До 5 часа след пладне $\frac{3}{4}$ от хубавото и богато село е било в пламъци. Убити са само 4 души – тези, които не са успели да избягат. Двете деца, които не са успели също да избягат, се затворили вкъщи и тук изгорели. Точно в 5 часа след пладне се започнала престрелка по височините южно от Босилеград – това е бил църнощичкият кмет със своите 11 въоръжени селяни. В четата настъпило смут и последната напуснал горящия Босилеград и се отправила за селото Долна Лисина“.⁶⁴

Жертви на нападението стават Никола Стоименов на 11 г., Стоян Гергинов на 73 г., Цветко Миладинов и Митре Пейчев на по 70 г. Другите двама остават засега неизвестни. По всичко изглежда, ако броят, посочен в документа е верен, че се издирват един възрастен и едно дете. Кметът на Босилеград, Йоне Дончев е лаконичен в определяне на причината за смъртта им – „убит от сръбски четници“. По-директен е вече споменатият му колега

Трайко Харизанов от с. Църнощица. Той в смъртния акт на Йордан Василков записва – „убит в местността „Обе-реки“ от сръбски разбойници“. ⁶⁵

Именно този кмет организира въоръжена група и обстрелва горящия Босилеград. Настъпилият смут сред четниците дава своя ефект и те се оттеглят назад, като поемат вече по друг път. К. Печанац не споменава за престрелка с въоръжени българи, които принуждават паравоенната формация да се оттегли. „След като свършихме с градчето, върнахме се един-два километра назад и тръгнахме към Божичка река и от лявата и дясната страна на реката запалихме близките села до основи и убивахме. Тази нощ ношувахме в село Долна Лисина, т. е. село на лявата страна на реката“ – за новите подвизи си записва войводата. ⁶⁶ Не става ясно кои села са нападнати. Другите източници не потвърждават отклонение от пътя им. По-скоро махалите, разположени надалеч помежду си, са възприети като отделни селища.

В „Комитски поход“ отново се споменават повече подробности:

*Тогава назад се повърнаха
и голяма полза придобиха –
войводата ни – сокол Коста
така ни говореше:
„Напред сега, наши мили братя,
да палиме по ред техните села.“
От Босила до старата граница
право вървят и всички села палят.
Но когато в град Лисина бяха,
с българите тук се сражаваха.
Това беше тъкмо на смрачаване
и честта се пада на един юнак.
С един българин се сблъска,
от ръцете му пушката изтръгна.
Момчето Сава Вучинич се казваше,
а в ръцете пушка нямаше.
Тогава войводата Коста заповяда,
понеже местата са му непознати,
да се чака и да се пренощува,
а сутринта да се премине
и градчето Лисина да се запали,
затова че тогава не ни пуснаха да минем. ⁶⁷*

Кюстендилският комендант накратко описва маршрута: „От Босилеград четата взима направление през Долна за Горна Лисина; там убили двама души и опожарили част от селото“. ⁶⁸ Дивизионният началник е по-обстоятелствен: „Точно в 5 ч. сл. пл. се започнала престрелка по височините южно от Босилеград – това е бил Църнощичкият кмет със своите 11 въоръжени селяни. В четата настъпило смут и последната напуснала горящия

Босилеград и се отправила за селото Долна Лисина. Тук са били запалени 2 къщи. Вечерта четата останала да ношува в центъра на с. Горна Лисина, гдето убила учителя Стоимен Божков и запалила самото село“.69 Краеведът допълва пъзела с някои събрани от него устни сведения. Той твърди, че формацията подминала Горнолисинския център и продължила по долината на Божичка река към махала Цакланье. „Кръвнишката чета била посрещната със залпове от селяните, които живеели на двата бряга на реката. Коста Печанац и неговите четници се паникьосали и почнали да бягат кой къде то види“ – твърди Ал. Младенов. Тогава се връщат назад в центъра на Горна Лисина, където ношуват. Едва на сутринта на 16 май 1917 г. запалват няколко махали, убиват учителя и потеглят за Долна Ръжана и Топли дол.70

Събраните на терен сведения се доближават до описаното в „Комитския поход“. Явно сърбите изпитват трудности при превземането на Лисините, които дори се споменават като град, може би за повече авторитет. Или всеки, макар и малък отпор, придобива характеристиките на величествена и решителна битка. Подготовката е сериозна, подразделенията са инструктирани и резултатите постигнати, сочи текстът:

*И сутринта, когато зората пукне,
Лисина обезателно да се завземе.“
Четвъртата чета е определена
да нападне на дуимани клетки.
Па определи Джока от Белица
и момците от неговото отделение.
Русинът подпоручик Владимиров,
който от юначество прави чудеса.
Първата чета на Радонич Илия
Милочича делия.
Тогава четниците решително насилиха,
а българите оттук побягнаха
и влязоха в града Лисина,
и цялата я огън превърнаха.
А оттам до старата граница
навсякъде отиват и всички села палят.
Оттам се сърбите обърнаха,
та в Стара Сърбия нагазиха.71*

За публиката е поднесена нова порция „геройства“, скрепена с имената на „юнаците“. Тук до сърбите рамо до рамо се проявява и един офицер руснак, борец се за общата кауза. И братушките се притичват на помощ на своите славянски братя. Сякаш жертвите не са от подобно потекло. Някъде в текста се твърди, че българите са татари и юди на славянството. За това те трябва да понесат заслуженото си. Така кървавият „Комитски поход в България“ манипулира истината за събитията. Поднесени в реални измерения,

фактите дават картината на едно повсеместно грабителство и мародерство. Героизирането отстъпва мястото си на пладнешкия обир, убийствата и палените. Хронологията в общи черти е спазена, но видимата цел е да се повлияе на духа на публиката, като се представят събитията и имена. Така около реалните факти се създава епос и е много трудно да се каже доколко детайлите отговарят на историческата истина.

Дневникът на самия предводител оборва твърденията за сериозни сражения. К. Печанац отбелязва за следващия ден: „Тръгнахме и продължихме убиването и паленето, но убийствата бяха малко, народът беше избягал; някои български селяни бяха въоръжени и стреляха по нас, но нищо не можах да направят. В 2 часа след пладне излязохме отново на границата, хванахме пусия на височината Стрешер, кота 1979, и тук ноцувахме. Времето беше студено, както въобще тук е винаги“.⁷² За този ден войводата е изключително пестелив на информация. При отпор или по-сериозно сражение едва ли би премълчал, както на влизане в Босилеград.

Комендантът подп. Андреев докладва значително по-обширно. „Оттам минали в село Топли дол, гдето опожарили 21 къщи, убили един човек и ранили двама, след което заминали за село Ръжана, гдето също опожарили няколко къщи. След това разбойническата чета обратно се върнала към Горна Лисина, обаче там са били вече посрещнати от следващата по дирите им сборна рота от Кюстендил, поради което четата встъпила в бяг през Топли дол, Горна Ръжана към Варовик“.⁷³ В „Комитсия поход“ и в дневника на Печанац и дума не става за паника при оттеглянето. Сръбският юнак не познава подобно поведение. Дивизионният командир описва пестеливо този ден, като споменава за заклани трима души, но много не става ясно в кое от двете села. Според него четата преминава границата при връх Връшник.⁷⁴

Ал. Младенов пресъздава по-подробно събраните устни сведения. Заедно с клането и пожарите са описани подробно някои деяния. Например изгарянето на кошара с целия добитък е повод за малко тържество: „Тя пламнала като барут, а четниците се хванали на хоро, играели и пеели около пламтящата сграда!“.⁷⁵ Преминаването през Горна Ръжана е съпътствано от среща на двама войводи – Коста Печанац и местния стар хайдутин осемдесет и седем годишния Рангел Илиев. Последният спасява селото, като заплашва сърбина с кърваво сражение. Самият той става жертва, като е намерен обесен.⁷⁵ Подобни версии не се потвърждават от наличните източници. Но те дълго време битуват сред населението, което е свидетел на събитията. Не всичко детайлно е описано в документите и устните сведения не трябва да се пренебрегват напълно.

Резултатът от нахлуването на четата на К. Печанац в Босилеградско е печален за района. Населението е подложено на убийства и малтретиране. Имуществото му е унищожавано, палено и разграбвано. Според рапорта на ген. Петров резултатът е следният: „От това нападение на разбойническата чета са заклани 32 човека и изгорени 2 живи деца. Изгорени са къщите

и други постройки на 317 домакинства. Общо загубите от това нападение са около 2 и 1/2 милиона лева по оценка през нормални времена“. Сведенията му се базират на анкета, проведена непосредствено след събитията, от училищния директор и босилеградчанин Йордан Захариев. Последният изпраща своя доклад, придружен с 26 фотографии, чрез кюстендилския окръжен управител до министъра на вътрешните работи.⁷⁶ Въпреки положените усилия този документ все още не е издирен. В наличност са 21 стъклени плаки от изгорелия Босилеград.⁷⁷ Те са непосредствено визуално доказателство за резултатите от насилието.

На 16 май директорът Петрун Сираков се завръща в Босилеград. „Пристигнах в 9 часа и видях горящите остатъци от къщите. Отидох у дома, за да видя изгорелите ми дрехи и покъщнина. Мъките ми бяха големи!... Писъците и плачът на жени, деца и мъже, които се бяха завърнали, бяха покъртителни!... Аз намерих дома бита жестоко от разбойниците стара майка и битите също жестоко две сестри, които като нея бяха останали дома, да пазят къщата. Те още не бяха се опомнили от страшните преживявания от предишния ден. Те говореха за събитията и катастрофата с нервно треперене. Смазаната от бой стара майка лежеше на постел. Дрехите ми и покъщнината бяха съвършено унищожени – едни разграбени, а други изгорени. Започна се прииждането на избягалите. Сърцераздиращите им писъци се разнасяха на далеч“ – описва жестоката гледка в летописната книга прогимназиалният директор.⁷⁸

Войводата К. Печанац веднага се хвали и обяснява постъпката си: „Из пътя убивахме и клахме, така както те ни правеха на нас, цялото градче до основи го изгорихме, след това се върнахме по друга посока с дължина от 60 км и там всичко унищожихме и запалихме и създадохме една паника както по железницата, така и в самата България, а това е, когато нас ни боли, нека и тях малко да ги заболи“.⁷⁹ Омагьосаният кръг на отмъщението е задвижен. В него няма невинни, всички са виновни. Има „ние“ и „те“. Последните подлежат на унищожение. Няма категории като цивилни, слаби, старци, деца, жени. И по време на война, но и в мир тази цинична философия дава своите страшни плодове.

Въпреки че първите сведения за четата са получени още на 15 май и са предприети отделни мерки, същинската дейност по преследването започва на другия ден. Бавната организация от българска страна позволява относително спокойствие при изпълнението на пъкления план от страна на сърбите. Предварителната подготовка, съчетана с фактора изненада, дават горчивите си резултати. В района няма съществени военни сили, които да дадат организиран отпор. Съотношението на нападателите към нападателите категорично е в полза на първите. То и предопределя слабата съпротива. Въпреки че на няколко места тя е регистрирана и води до прекратяване или забавяне на насилието. По този начин Босилеград и селата по Божичка река дават по-малко човешки жертви. Населението бяга и се спасява, за разлика от двете Любати, където факторът изненада се оказва най-кървав.

Предприетите мерки от българските власти се оказват закъснели. Уместна за случая е поговорката – „След дъжд – качулка“. Първи по следите са изпратени 100 опълченци от Крива паланка. Те са последвани на 16 май от още 50, а след това 30 души. Кратовската милиция, предвождана от Дончо войвода, също е изпратена на помощ.⁸⁰ Осигуреното прикритие от юг се използва за съсредоточаване на редовна войска от изток. Планът предвижда по една сборна рота пехота от Кюстендил и Радомир и полуескадрон от Брезник да се насочат за „уничтожение на разбойниците“. В първите сведения се споменава за опожаряването на селата Райчиловци и Божица, но тази информация впоследствие не се потвърждава. Предписано е веднага отпускане на оръжие за населението.

Кюстендилската рота пристига в Босилеград около 4 часа сутринта на 16 май. Тя само констатира вече случилото се и продължава преследването към Божица. Това подразделение явно е забелязано от четата, последната прекратява акцията, като отстъпва с бягство. Същия ден е изпратено заповяданото оръжие. На населението от общините Босилеградска, Любатска, Горнолисинска, Църношичка и Драгойчинска са отпуснати по 30, а за Бистърска и Бресничка по 15 пушки. От направената проверка се оказва, че именно военните са проспали събитието. Началникът на канцеларията на военния министър ген. Брадиславов мъмри провинилите се: „За появяване на голяма сръбска чета в Босилевград до снощи нямаше донесение от Началника на 7-а дивизионна област и от близките военни коменданти. Господин министърът на войната узна за това от господин министъра на вътрешните работи. Вземете надлежните мерки да не се повтарят подобни грешки, имащи печални последици“. Радомирската рота и полуескадронът от Брезник пристигат в района на 17 май, когато от противника вече няма и следа.⁸¹

Четата бързо се спуска в долината на Българска Морава, като около Сурдулица има сблъсък с българско подразделение. Последното е принудено да се оттегли, като паравоената формация преминава реката и се спира в Кукавица планина. Опитите да бъде настигната, не дават резултат. „Невъзможността да се загради и унищожи разбойническата чета, се дължи главно, че сръбското население ги укрива и дава лъжливи, противоречиви сведения, или пък когато даде верни сведения, дава ги винаги късно“ – оплаква се подп. Андреев. Той е комендантът на Кюстендил. Градът се намира на малко повече от 40 км от мястото на разигралите се събития и е сред заявените цели от страна на четниците. Те се хвалят, че имат на разположение 5000 души и действат от различни посоки към него.⁸² По-скоро става дума не за истинско намерение, а за психологическо въздействие. В Кюстендил е разположена Главната квартира с редица войсковы подразделения и една паравоенна формация едва ли би се осмелила да го атакува. Мерки за охрана все пак са взети.

По време на нападението на Босилеградския край главнокомандващите отсъства от района. Той заедно с княз Борис след посещение на фронта

се намира в Скопие. Вестта за извършеното мародерство ги застига след полунощ на 16 май и забавя потеглянето им за Кюстендил. Времето сутринта е използвано от началника на Македонската военниинспекционна област ген. Ст. Тошев за публично мероприятие. Изчакана е специално изпратена добре въоръжена команда с автомобили, която да охранява пътя по маршрута. Проблеми не се появяват и високопоставените фактори пътуват спокойно през Куманово, Крива паланка и Деве баир. „В 4 часа след пладне пристигнахме в Кюстендил – без никакъв инцидент, за почуда на главноквартирците“ – отбелязва адютантът кап. Л. Малеев. Началникът на ЩДА е приет на доклад за проектоусловията на примирието с Русия. На тази дата градският общински съвет взема решение за провъзгласяването на ген. Н. Жеков за почетен кюстендилски гражданин. Скоро същата вечер князът продължава пътя си за столицата.⁸³ Изстъпленията в Босилеградско оказват своето психологическо въздействие върху военния връх, защото демонстрацията е много близо до Кюстендил.

Цар Фердинанд още на 18 май 1917 г. е запознат от Министерството на войната с предприетите действия за парализиране на четническото нахлуване.⁸⁴ От ВМОРО с тревога посрещат новината. Т. Александров и Ал. Протогеров представят пред ген. Н. Жеков своите виждания за ликвидирането на сръбската въоръжена съпротива. За началник на Моравската военниинспекционна област е назначен полк. Петър Дървингов.⁸⁵ Животът в Босилеградско, макар и трудно, започва да се нормализира. Децата се завръщат от Кюстендил, но с едно по-малко. При нещастен случай по време на бягството им в с. Соголяно е убита една ученичка. На 26 май са възстановени занятията в прогимназията. Остават да работят само три преподавателки, а другите три отказват да се върнат.⁸⁶ Някои семейства с изгорено имущество напускат и се заселват в Кюстендил. За тях се осигурява всичко необходимо съгласно предписанията на местния комитет за СГОП. Извънредно от града са доставени 15 литра газ за пострадалия клон на Българска земеделска банка. Отпуснати са определени артикули и за частни нужди. Кюстендилският комитет няма правомощия в този район, но проявява солидарност „предвид изключителния случай“.⁸⁷

В средата на юни в Босилеград е разположен гарнизон от една полурота с личен състав 50 души и взвод конница от 25 души. Силите явно не достигат, защото след месец се установява използването на отпускните войници за патрулна дейност. Деянието се констатира от командването на 13-и пехотен полк. Бойците се връщат от вкъщи с отпаднал дух и изморени от търсенето на сръбски четници. Веднага от 7-а дивизия е сигнализирано на командването на 2-ра армия с молба практиката да се прекрати и отпуската да се използва за домашни занимания и почивка.⁸⁸ Войните оставят значими травми в историята на човечеството. Все някъде се открива причината за извършване на насилието. Навлиза се в омагьосания кръг на отмъщението, като противникът е обвинен за подстрекател и агресор. Другата страна действа в „самозащита“ и мотивите ѝ, разбира се, са „по-благородни“.

Появяват се още кръв, дим и сълзи. И след век тази рана не е зараснала и често се разкървавява. Страстите на Балканите винаги се възпламеняват от подобни факти. Тук опитите за помирение и съвместно почитане на жертвите на човешкото безумие, познати от някои западни държави, все още не работят. Врагът си остава враг, на полуострова и сега се практикува вендетата. Но духовната вендетата, насъсквана между народите, е още по-страшна. Тя не се знае кога пак би се изляла като физическа саморазправа. Трябва малък повод и натрупаният взрив избухва. От подобни случаи национално пъстрите Балкани си запазват марката на „барутно буре“ в Европа.

През май 1917 г. в Кюстендил се случват и други важни събития. Още на първия ден на месеца поста на Началник на военното духовенство заема търновският митрополит Йосиф. Няколко десетилетия след смъртта на последния владика Иларион Ловчански и Кюстендилски в града отново се настанява йерарх на Българската Екзархия. С този акт епархията не е възстановена, но по това време знаково е присъствието на висш духовник. Той резидира на мястото поради разполагането на Главната квартира. Още на Гергьовден – 6 май, разпраца на свещениците в армията по един екземпляр от „Временните наставления на военното духовенство“. Така тази дата се възприема като изначална за институцията. Митрополит Йосиф пребивава в града малко допреди своята смърт в продължение на близо година. Той участва в обществения живот, но често обикаля по фронта.⁸⁹

На същия Гергьовден в казармата с военен и религиозен ритуал е отбелязан празникът на ордена „За храброст“. Клетва полагат младите войници от различните изповедания. На събитието присъстват офицери от ЩДА начело с главнокомандващия.⁹⁰ Молебен в църквата „Св. Богородица“ е предвиден за 15 май, от 10,30 часа по повод именния ден на престолонаследника. Поканата важи за всички отдели на Главната квартира, съюзническите офицери за свръзка, кюстендилския окръжен управител и кмет. Същите са удостоени с честта да присъстват и на деня на Светите братя Кирил и Методий. Програмата на мероприятиято включва литургия от 8,30 часа на 24 май, отново в църквата „Св. Богородица“. След това духовната процесия отива на площада пред Главната квартира, където се извършва водосвет и се държат речи.⁹¹ Гражданството и учениците взимат дейно участие в събитието.⁹²

Празникът е използван и за тържественото оповестяване за удостояването на ген. Н. Жеков със званието „почетен кюстендилски гражданин“. Няколко дни по-рано Общинският съвет приема това решение единодушно, „вслушвайки се в интимното желание на всичкото гражданство“, и още „като многозаслужил вожд на Отечеството ни, горещ поклонник на омайната кюстендилска природа и скъп радетел за доброто на града ни и на населението му“.⁹³ Никола Жеков става третият човек, удостояван с тази чест, след Илиодор Горонович и Марин Дринов. Поводът е ознаменуван с овации от гражданството, извършени пред къщата на Хр. Славейков, използвана за квартира на главнокомандващия.⁹⁴ Последният получава множество позд-

равителни телеграми от административни власти, религиозни общности, сдружения, просветни и културни институции и редица кюстендилци.⁹⁵

Девическата гимназия организира свои благотворителни инициативи. На 23 и 28 май са проведени вечеринки с концерт и представление на пиесата „Луди-млади“. От томболата са събрани общо 1445,50 лв.⁹⁶ От 10,30 часа на 30 май се организира молебен по повод именния ден на цар Фердинанд. За място е определен площад „Св. Св. Кирил и Методий“, разположен пред Главната квартира.⁹⁷ Започва да се забелязва тенденция тържествата, организирани от ЩДА, да се провеждат на открито и то в строгия център. Дотогава те са или изцяло в близката църква „Св. Богородица“, или в нея и след това на площада. Наблюдателният адютант Л. Малеев споделя критично още за 1 юни 1917 г.: „Градът оставаше все така недружелюбен, населението му почти без участие...“⁹⁸

Съгласенската офанзива на Южния фронт от април и май 1917 г. завършва без успех. Българските юнаци с цената на много жертви не само задържат, но и сразяват замисъла на противника. Политическият връх не успява да осъществи пробив по ахилесовата пета – Добруджанския въпрос. Постигнат е известен компромис с германците. При ген. Унгер се назначава един висш царски офицер, на когото се подчиняват българските околийски и окръжни началници. Ген. Н. Жеков вижда тази стъпка като временна. Повишеният на 30 май в звание генерал-майор Ив. Луков продължава да поддържа твърд курс и взисква от представителя в Кюстенджа ген. Назлъмов слагането на край на германските своеволия в областта.

В деня на повишението на началника на ЩДА Временното правителство на Е. Венизелос обявява война на Централните сили. Неговите подразделения започват да заместват руските сили на фронта. На 11 юни съгласенците отстраняват крал Константин, който абдикира в полза на сина си Александър. В Атина все повече се разпореждат анатантофилските поддръжници. Властта е поверена на Венизелос. На 30 юни правителството му скъсва дипломатически отношение с Германия, последвано на 2 юли 1917 г. и от останалите страни на Четворния съюз. След месец започва и общата мобилизация. В. Радославов приема стъпките като фактическо състояние на война.⁹⁹ България се изправя срещу още един, вече последен, противник на Балканите. Дългите неизвестни, продължили повече от година и половина, намират своето окончателно разбулване. „Неутрална“ Гърция, която допуска съгласенските армии да дебаркират и да създадат фронт на нейна територия, се определя в лагера на противника. Българските съмнения за маневрите на хитроумните елини се оказват верни. Късно е вече за изтласкването на съгласенците в морето. Тази възможност от края на 1915 г. е пропиляна безвъзвратно. Единствено остава да се пристъпи към елиминирането на останалата гръцка администрация в зоните, завзети от българското оръжие. По този начин в полза на София се решава съдбата на Югоизточна Македония.

В Главната квартира поведението на Гърция е честа тема още докато е жив ген. К. Жостов. Наследникът му Ив. Луков, повишен в генерал-майор,

трябва да констатира горчивата реалност. И двамата са припознати за германски противници, но последният е жив и става често прицелна точна на недоволството им. Той е част от „кюстендилската тройка“, която смуцава управляващите фактори и в България. Тази конфигурация е подложена на бавно ликвидиране. Пръв от Главната квартира е отстранен началникът на Полската канцелария полк. М. Сапунаров. На 6 юни 1917 г. той е назначен за командващ на Планинската дивизия и изпратен в щаба ѝ далеч в Тетово.¹⁰⁰ На негово място в Кюстендил пристига полк. Червенков. Според Вл. Коцев Сапунаров е елиминиран от царя заради участието си в заговора за преврат веднага след публикуването на „програмата“, разбирайки, може би Правилника. Все пак е изчакано известно време. Обяснението за оставането на началника на ЩДА е заради твърдото застъпничество на главнокомандващия. Възможно е и подобен развой, но съчетан с повишение на първия, е трудно обясним.¹⁰¹ Във всеки случай и без спомените на Коцев е видно, че „тройката“ престава да съществува. Кумът и кумецът са разделени. В Кюстендил от нея остава за момента само тандемът Жеков – Луков.

Главнокомандващият продължава често да пътува до различни участъци от фронта. На 15 юни 1917 г. от Кюстендил той потегля заедно с парламентарна делегация. В нея единствен поддръжник на кабинета е народнолибералът Александър Станчев. Другите са от опозицията: Асен Цанков – широк социалист, Борис Вазов – народняк, Цанко Бакалов – земеделец и Григор Василев – демократ. Последният е в родство с ген. Н. Жеков. Към групата се присъединява също началникът на военното духовенство митрополит Йосиф. Те посещават щабове и фронтова линия на 2-ра и 1-ва армия. Наблюдателният адютант Л. Малеев не само присъства, но и пресъздава обиколката. Вследствие на нея ген. Н. Жеков се сближава с Ас. Цанков и особено с Ц. Бакалов. Земеделецът започва често да посещава Кюстендил и да търси по всякакъв начин срещи с главнокомандващия.¹⁰²

След инициатива и няколкомесечни усилия започва да се реализира важен проект на Девическата гимназия. Той е в съзвучие с призивите за увеличаване на производството на селскостопанска продукция. По желание на преподавателите и ученичките Общината отпуска за срок от 3 години една нива. Тя е разположена в района на Земеделската гимназия. Трудности се появяват при разораването, за което са изискани 2 чифта волове и 10 пленници сърби. Поради забавянето засаждането продължава повече от месец и приключва на 20 юни. От училището са отпуснати 520 лв. аванс за заплащане на обработката. Закупени са 300 кг картофи и 100 кг боб за семе. Близостта на нивата до два пътя я прави уязвима. Налага се повторно засяване, защото мястото е атакувано от гъски, други птици, добитък и сляпо куче. За изграждането на ограда е издействана от Главната квартира доставката на 20 топчета бодлива тел, а от общината 200 кола. Тя е реализирана от пленници руси, работещи при автомобилистите. Начинанието, посрещнатото от ученичките с „ентусиастично съгласие“, не се оказва никак лесно.¹⁰³

Проблемите с продоволствието принуждават градското население да прибегне към увеличаване на земеделското производство. Ориентацията в тази посока е констатирана от общинската управа и съвременно е издадена надлежна заповед за опазване на продукцията. Пазачите са задължени денонощно да охраняват определените им участъци. Забранява се свободното движение на всякакви домашни животни по полето. Ограничението важи и за населението и войниците с цел ликвидирани на посегателствата. Предвижда се при нарушение налагането на най-високите по нормативните актове глоби. С акт на стойност 25 лв. е наказана гостилничарката Анна Христова, защото продава киселото и прясното мляко на по-висока от определената цена.

„Понеже, по липсата на друга храна, зеленчуците са станали предмет от първа необходимост“, от Общината пристъпват към нормиране на пределната им продажна стойност. Зеленият фасул пешак се продава до 50 ст., халт фасулът до 60 ст., стамболецът – до 80 ст., кромидът – до 60 ст., тиквичките – до 40 ст. за кг. Картофите до 10 юли струват 1,20 лв., а след това до 80 ст. Нетопеното масло е фиксирано до 6 лв. за кг. Забранява се на населението и войниците да причакват продавачите от селата извън града и там да осъществяват сделки. Заповедта е издадена на 28 юни, но не действа и една десетдневка. Отменена е, „понеже износът на зеленчука е свободен и цените му в другите съседни градове са произволни, а с нормирането им тук зеленчукът не се внася вече в града“. Само маслото запазва допустимата си норма. Другите разпоредби също остават в сила.¹⁰⁴ Пазарното стопанство си казва думата, като предизвиква дефицит. Поговорката „интересът клати феса“ е подходяща за илюстрация на случилото се.

През май и юни 1917 г. продължават усилията на местния комитет за СГОП да задоволи потребностите на населението. На селските общини са доставени 496776 кг царевица и 95476 кг пшеница. Първият артикул значително превъзхожда по обем втория и до края на периода се затвърждава тенденцията да се отпуска основно от него на домакинствата. Повишава се цената му, като кг царевица започва да се продава вместо по 32 ст. на 35 ст. за кг. Ечемикът и ръжта имат стойност от 38 ст., а пшеницата по 47 ст. Брашното от последната струва по 52 ст., докато царевичното е 40 ст. за кг. При констатиране на нарушения се прибегва до съставяне на актове и конфискация на стоката. Така Петър Стоименов, воденичар в с. Неделкова Гращица, продава на Младен Величков от с. Дурачка река, Кривопаланечко 55 кг брашно по 2 лв. за кг. То веднага е отнето и пуснато за продажба на комитетската фурна на стойност от 52 ст. Прибягва се към сделки и при други случаи с мотив да не се развали стоката. Задържани са 45 кг пшеница, изтъргувани от Анна Димитрова от с. Неделкова Гращица на Коле Младенов от с. Дурачка река отново по 2 лв. за кг. Търговците на царевица и брашно Д. Трифунов и Н. Стрезов са наказани за завишаване на цената с отнемане на стоката и предоставянето ѝ на Кюстендилския резервен интендантски магазин.

С предимство се ползват бойците, пуснати в отпуск. Задължително им се осигурява по половин кг зърнени храни дневно. „При това винаги да се удовлетворяват най-напред нуждите на семействата на войниците от фронта, а после на другите“ – решават изрично членовете на местния комитет за СГОП. Общинските управления се задължават да поддържат необходим резерв за приоритетното им обезпечаване. Останалите трябва да чакат дори когато не може да се изпълни цялата норма. Тези, които са декларирали в наличност храни или са им установени при проверка, не подлежат за доставка. Едва при свършването на наличното до новата реколта получават дневна дажба от 500 гр. зърно или 420 гр. брашно. Нормата важи и за градското население. То може да избира да получава хляб от фурната на комитета в случай, че предостави притежавания собствен обем на околийската реквизиционна комисия. Хората, извършващи „усилен физически труд“, като земеделци, индустриални работници и занаятчици имат право на дажба от 800 гр. хляб дневно. Към тях са включени и 11 души пожарникари. Нормата се отпуска едва когато се осигури достатъчно за изхранване на останалото население. Молбата на стражарите да влязат в тази категория, е оставена „без последствие“. Съотношението на брашното в насъщния се запазва 70 % пшеничено и 30 % царевично, като второто се увеличава по изключение, когато първото не достига. Така има случаи на изравняване на двата вида на по 50 %. Цената на 1 кг хляб се увеличава на 44 ст., а за 800 гр. на 36 ст. В края на юни недостигът провокира намаляване на грамажа. Предписва се производството на два вида от по 800 и 700 гр. Скоро заповедта е променена и се спират само на един артикул от 800 гр., като цената му се запазва. С оглед на сезона тази дажба се отпуска само на хората, които полагат тежък физически труд. На останалите дневната норма е намалена на 400 гр.

Съществено внимание е обърнато на преработката на млякото. При липсата на частен интерес със съдействието на 13-а допълняюща дружина се пристъпва към откриването на военни мандри. Процедурата е координирана от комитета за СГОП. Правят се усилия за започването на работа на обекти в общините Граница, Берсин, Рашка Гращица, Николичевци, Еремия, Ваксево, Четирци, Коняво, Ломница, Перивол, Сколкощица. Вече функциониращите на частни начала в Горна Гращица, Таваличево, Каменчика Скакавица, Цървеняно, Буново и Гърбино се подпомагат с допълнителни ресурси като мая за сирене, сол, газ, захар. Появяват се проблеми с предоставянето на готовата продукция. Такъв е случаят с мандраджията в Горна Гращица, на когото се налага да му се прави няколкократно напомняне да извърши указанията му доставки. С подвеждане под съд са заплашени кметът и съветниците в Таваличка община, защото не контролират стопаните да издължават определените им норми от мляко. Селяните проявяват упоритост, а за вразумяването им са изискани 2 – 3 стражари за съставянето на надлежните актове за нарушение. Няколко пъти специално внимание е обърнато на командира на 13-а допълняюща дружина. Надеждата

е да изпрати 5 – 6 бойци, които да заставят населението да спре съпротивата при изпълнението на нарядите с млякото. Изисква се от него да смени вече командированите войници в Коняво. Те попадат под влиянието на местния кмет, „който покровителствувал хората, които не давали млякото си на мандрата“. Поискано е от командира на дружината отпускането на бойци, които да контролират обектите.

Редица селища, където не може да се изгради подобно предприятие, се освобождават, като се задължават да предоставят по един кг и половина топено масло на глава млечен дребен добитък. Така е подхотено например в общините Тишановска, Бобешинска, Църваричка и Раковска. Те са разположени в планинските райони. В приградската зона се действа също различно. Стопаните от Лозенска, Жилинска, Богословска, Слокошка, Багринска и Николичевска се задължават да задоволяват нуждите от мляко на населението и болниците в Кюстендил. Друго изключение, когато не е открита мандра, се разпорежда създаването на бачия. В случай на невъзможност и от подобна остава изпълнението на нарядите директно от стопаните. На последните се оставят по пет овце за лични нужди. Допуска се освобождаването на 5 кози при наличие поне на 10 и то, когато семейството няма достатъчно храна. В края на юни започва предаването на готовото масло към складовете на комитетa. Налага се реквизиция на недостигащите качета или освобождаването на войници от занаята за направата на нови. Фабриците в държавата също са запитани за продаване на определено количество. Специално внимание е обърнато на отговорните фактори да вземат мерки за предотвратяване на възможна контрабанда на произведената стока. От 7-а дивизионна област се настоява за командироването на сто бойци. Те се придават към околийската реквизиционна комисия за „изземването на маслото и вълната, тъй като голяма част от населението отказва доброволно да даде определения му наряд“. Местният комитет не само констатира съпротива в тази област. Недостигът на тенекии и цинкови съдове прави невъзможно съхраняването на топеното масло. Налага се да настоява пред стопаните за нетопено, което може да поставя в наличните дървени качета.

Търговията с мляко се регулира, като се дават разрешителни за определен обем за директно продаване или за производствени нужди. Потребителите се завеждат в отделен списък. Създадена е специална комисия, която да се ангажира с осигуряване на населението в града. Въпреки освобождаването за целта на редица села от доставки към мандрите, дефицитът не е запълнен. Той се дължи на нарасналото потребление: „Като се има предвид числото на градското население, нуждите на местните болници, числото на офицерите и служащите от Главната квартира, квартируващите в града войскови части, както и липсата в достатъчно количество на други хранителни продукти, внасяното от въпросните общини количество мляко съвсем няма да бъде достатъчно да задоволи нуждите на градското население“. Разчита се общо от ангажираните села на 7840 овце и 438 кози. Първите до 1 август трябва да дават до 300 гр., а след това 200 гр. мляко,

а вторите пак до и след разделната дата 500 и 400 гр. Предвиден е строг ред за контрол. Поради настъпващия сезон за прибиране на реколтата се прави организация продукта да се взима директно от селата. Управителят на местната военна болница например е задължен да изпраща хора, които да приемат млякото от Багрненска община. Тези стопани, които нямат възможност да идват в града, се задължават до 25 август да доставят по един кг и половина добре узряло сирене от глава дребен добитък. Определена е примерна норма от половин литър мляко на човек от града. При по-голямо търсене контролните органи могат сами да намаляват дажбата. Цената на овчето се определя на 60 ст., а на козето по 40 ст. литъра.

Животните, предназначени за клане, също попадат под разрешителен режим. Определят се месечни квоти на касапите по колко глави едър и дребен добитък да мине под ножа. Стражари са командировани в общините Ваксево, Еремия, Злогош, Трекляно и Четирци, които да вземат от кметовете ведомостите с броя на животните. Мерките са в съзвучие с постоянно проявяващия се недостиг на месо в Кюстендил. Квотите, определени в съответната наредба, довеждат до дефицит, „а всичко това създава повод за постоянни недоволства и оплаквания от страна на населението“. Констатирано се неразрешени доставки на продукцията в столицата и новите земи. Изкупуване на стоката се извършва нелегално при завишени над нормата цени. „Запрещава износа на месо от района на комитетата от частни лица и дружества без разрешението на комитетата, за което да се съобщава на комендантите и началниците на гарите в района, на кюстендилския околийски началник, кюстендилския градски кмет и на градския комендант“ – взема категорични мерки местната структура за СГОП. Нормирани са цените на редица артикули. Така на говеждото главата струва до 4 лв., чифт крака чистени до 2,50 лв, а нечистени до 1,50 лв., черен дроб до 3 лв. и шкембе нечистено до 2 лв. При овчето или овнешкото глава съответно има стойност до 1 лв., чифт крака чистени до 0,20 лв., дроб до 1 лв, а шкембе нечистено, до 0,80 лв. На яретата и агнетата в същия ред главата е до 0,90 лв., чифт крака до 0,15 лв., дроб – до 0,80 лв. и нечистено шкембе до 0,70 лв. При свинското главата върви до 4 лв., а чифт крака до 0, 50 лв. Като безмесни дни се определят понеделникът, сряда и петъкът през седмицата.

По нареждане на Дирекцията за СГОП е свикана конференция, която обсъжда организацията за отглеждане и угояване на агнета и ярета, реквизирани за нуждите на армията. Общинските кметове са натоварени да разгласят за възможността заинтересованите. Те трябва да дадат точен списък на подходящите за целта пасища. От резервните интендантски магазини се доставя необходимото количество сол и ярма, както и храната за пастирите. Броят на последните се определя в зависимост от този на агнетата и яретата. Така при 300 глави са необходими 4 души. При увеличаването им със 100 се добавя още един човек. От допълнящите дружини се изисква отпускането на нужното число войници, които да се заемат с отглеждането.

Явяват се заинтересовани предприемачи от селата Нови чифлик, Соголяно, Мазарачево, Чудинци, Слокощица, Граница и от града.

За населението, добитъка, местната индустрия и занаятите се отпуска определено количество каменна или морска сол. В началото на юни се оказва, че хората в града не са получавали от жизненоважния артикул от средата на март, а по селата от втората половина на април. От наличните резерви, предназначени за мандрите, се отпуска на човек по 1 кг на цена от 0, 60 лв. Мярката е съгласувана със Дирекцията за СГОП, като оттам се гарантира попълването на дефицита.

Специална комисия е създадена за определянето на количествата газ за нуждите на хотелите, хановете, кръчмите, гостилниците, кафенетата, бирариите и бръснарниците в града. На административните структури, религиозните общности и индустриалните предприятия се отделят ограничени количества. Цената на газта е 1,30 лв. за литър. Местният комитет търси да се снабди с недостигащите му варели. Селските кметове са запитани за съответните нужди на населението. Даден им е тридневен срок за отговор, иначе губят квотата. На два пъти по 10000 л. и 6500 л. се отпуснати от склада на комитета. По половин литър е определената дажба на член на семейство. Пристъпва се към доставка и за гражданите в Кюстендил, но със забележката, че тя е за задоволяване на нуждите им чак през зимния сезон. Член на семейство взима по литър, а ако се състои от двама души, по три литра. Циганските получават по два литра независимо от броя си. Така е и при снабдяването с петрол. Техните семейства получават по 4 л, докато градските са нормирани по-различно. На едночленно квотата е 3 л, на двучленно – 5 л, на тричленно – 7 л, а на четиричленно по 2 л на човек. Гражданите се ползват с предимство и при снабдяването със сода каустик. Семейство получава по половин кг. Селяните и циганите са оставени за друга пратка.

Въпреки далечния отоплителен сезон дърва се секат. По 4 лв. куб. м е оценена стоката, кубирана и превозена от комендантската секция при ЩДА. В случай, че са добити от някой стопанин, стойността им се вдига на 7 лв.

На селското население от склада на комитета е отпуснато 3000 кг просо за посев. По 10 кг захар са доставени само на трите аптеки в града за производството на сезонния спирт за годината. Ориз много време не е получаван. Потърсена е помощ от столицата: „Да се помоли Дирекцията по прехраната по възможност по-скоро да изпрати за нуждите на града ориз изключително за болните, каквито според мнението на лекарите в града не са малко“. Положението с оцета не е по-различно и е отправен призив с оглед сезона за наряд от 30000 л.

В края на юни са взети мерки за реквизирането на излишните храни, които да се раздадат на нуждаещите се семейства по общините. Укритите недеklarирани количества подлежат на изземване и предоставяне на населението. Кметовете са задължени да изпълнят нарежданията, като осъществяват снабдяването по нормирани цени. „Нека се има предвид, че с

всички тези нареждания се цели да се достави храна на българския войник, който така достойно и самоотвержено брани отечеството ни“ – записва основния мотив местният комитет за СГОП.¹⁰⁵

Създадени са две комисии. Едната е упълномощена да дава мнение за цената на продуктите, предметите и услугите. Тя включва представители на търговците, обушарите, шивачите, сарачите, кожухарите, книжарите, земеделците, работниците, кооперативните сдружения и на консуматорите. Делегират се членове от Министерството на земеделието, Министерството на войната, Окръжната постоянна и реквизиционната комисия, околийското управление и от училищата. Другата получава задача за издаването на „бележки на лицата, които имат неотложна нужда за покупка на горни дрехи и обуца, както и на материали за тях“. Тя е разделена на пет групи, отговарящи за частите на града – „Велбъжд“, „Тополище“, „Студена“, „Градец“ и циганската махала. В състава ѝ фигурират представители на всички основни етноси – българи, евреи и цигани.¹⁰⁶

Проблемите с осигуряването на прехраната продължават с неотслабваща сила. Кюстендилско не само е непроизводителен или слабо производителен район на редица артикули. Дори тези, които могат да се осигурят, се оказват недостатъчни поради укриване от населението. Запазват се проявленията на спекула с цените на редица продукти. Намират се и купувачи на стоките, което показва, че зависимостта на пазарния принцип остава в пълна сила. Търсенето и предлагането са скачени съдове, които рефлектират върху цените. Опитите за запълване на дефицитите срещат обективни и субективни причини.

Първото полугодие на 1917 г. се отличава с множество проблеми. Бойните действия по Южния фронт продължават с неотслабваща сила. В завоя на Черна, край Дойран, и на редица други места горещата война изтощава силите на двете воюващи групировки. От Централните сили най-голямата тежест понасят българските войници. Логично те отстояват постигнатото в борбата за национално обединение. Трудно се овладява балансът на дипломатическото поле. Добруджанският въпрос се превръща в проблем без окончателно решение. Изглежда, българите трябва да си припомнят думите на марша „Съюзници-разбойници“. Всеки от тях съзира в предоставянето на областта на Царството възможност за решаване на собствените си сметки. Изпадането на България в изолация ѝ дава повод да откаже обявяването на война на САЩ, присъединили се към Антантата. Чрез този акт противниковата коалиция се стабилизира след революцията и симптомите за излизането на Русия от войната. На Балканите обстановката допълнително се усложнява от определянето на Гърция на страната на Съглашението. България предстои да изпита тежестта от още един съсед противник. В макро- и микроплан съотношението на силите все повече накланя везните в полза на Антантата.

В Главната квартира борбата се води под кръстосания огън от съюзници и врагове. Докато фронтът е известен и натискът очакван, то борбата

със съюзниците и с държавните фактори допълнително изтощава силите. Сблъсъкът на ген. Н. Жеков с изпълнителната власт едва не му коства поста. Като намордник му е спуснат специален Правилник за Главното командване. Отлаган във времето, документът формулира неговите и на останалите фактори правомощия, но по-скоро се опитва да го постави на място, което той не иска. Като реакция на този акт има информация за подготвян заговор за военен преврат. Макар и непотвърдено от други източници, мнението сочи контурите на потенциална атака към Кабинета. Оформилата се „кюстендилска тройка“ скоро е торпилирана чрез изваждането от институцията на М. Сапунаров. Тенденцията да се всяват интриги и раздори в Главната квартира, продължава с неотслабваща сила. Градът от дълго време не е посещаван от държавните ръководители, което може да се приеме като знак за несъгласие с провежданата от военните политика.

Редица от тенденциите в Кюстендил се запазват. Проблемите с препитанието продължават. Забелязват се някои нови аспекти. По различни поводи в града се провеждат културни мероприятия. Знакови фигури от настоящия, но и от по-сетнешния интелектуален елит пребивават тук. Открояват се творци като Кирил Христов, Емануил Попдимитров, Стоян Загорчинов.

Босилеградският край от Кюстендилска околия изпитва непосредствено ужасите на войната. Проникването на чета, предвождана от К Печанац, води до убийството на 32 души и изгарянето на 2 деца. Унищожено е имуществото на 317 домакинства. Събитията се случват на около 40 км от мястото на Главната квартира. Върху държавата пада грижата за обезщетяване на материалните загуби. Загиналите хора остават в сметката на задвижения кръг на отмъщението. В употреба влиза позната старозаветна традиция – „живот ще се даде за живот, око за око, зъб за зъб, ръка за ръка, нога за нога“.

2. В града и на Хисарлъка

Влизането на Гърция във войната на страната на Антантата води до потенциална промяна в съотношението на силите на Южния фронт. Разколебаните руски части след Февруарската революция има с какво да бъдат сменени. Централните сили започват сондажи за сключване на примирие с Петроград. Излизането на империята от войната се обсъжда, но идеята да стане без анексии и обезщетения, плаши управляващите в София. Друг стрес им оказва начинът, по който се сменя правителството в Берлин. В средата на юли 1917 г. по настояване на Хинденбург и Лудендорф кайзерът отстранява канцлера Бетман Холвег. На негово място е назначен Георг Михаелис. Новият кабинет декларира пълно спазване на съюзническите задължения, поети към Царството. Добруджанският въпрос си остава препъникамъкът в двустранните отношения.

Тревогите на българските управляващи идват от възможно повтаряне на германския сценарий за смяната на кабинета на В. Радославов. Симптомите от Кюстендил навеждат и царя на тази мисъл. Княз Борис посещава града и докладва на баща си, че макар и да отрича, главнокомандващият мълчаливо приема и подкрепя подхода на немските си колеги. За втори пример в тази посока служи импровизираната пресконференция, свикана в града от ген. Ив. Луков. Началникът на ЩДА е упрекнат, че наравно с призивите за патриотизъм изрекъл намеци против Кабинета и германските съюзници. Премиерът предлага на монарха генералът да бъде командирован на Източния фронт. Царят се съгласява с временното му елиминиране по този начин. За Н. Жеков дори е по-категоричен. В телеграма до Стр. Добрович емоционално споделя: „Ужасен съм от трите телеграми на Радославов, Вашата и на Рилски (псевдоним на княз Борис – б.а.). Всичко това е фабрика на Кюстендил и аз с най-голямо удоволствие бих уволнил телеграфически този стар и непоправим антантист, русофил и демократ главнокомандующи, който трябва да бъде отчислен, след като се завърна“. Предчувствията на Фердинанд не са особено позитивни и той чертае неблагоприятна перспектива за себе си и управлението си. Князът не споделя крайната мярка по отношение на ген. Н. Жеков. Според височеството той е по-хитър и не издава позицията си.¹⁰⁷ Облаците над тандема в Главната квартира остават мрачни и дори се сгъстяват. Сред държавните фактори най-отявеният им противник си остава премиерът, в по-малка степен монархът, и в най-слаба престононаследникът. Последният по-скоро симпатизира на Жеков, колкото на Луков.

Като офицер за поръчки, Борис продължава често да пребивава в Кюстендил и отблизо следи ситуацията. След посещение през юни князът идва отново на 15 юли 1917 г. Това е явно разузнавателната мисия, чрез която докладва на баща си. Поводът е друг и е маскиран под благовидния предлог да се инспектира строителството на вилата на ген. Н. Жеков. След престой в града през следобед, привечер, престононаследникът и Л. Малеев отиват на хълма Хисърлъка, където се изгражда съоръжението. Аджотантът пресъздава възхищението в думите на княза: „Скромна, както е скромн Екселенцът! Но той ще се чувства добре тук горе, изолиран, защото квартирата му у Славейкови не му дава никакви условия за пълен отдых и съсредоточаване, колкото и любезни да са цялото семейство към него или именно поради това... Те го канят постоянно, а началството не иска да им скърши хатъра и все приема поканите им... Тъкмо това е в повече при неговата умора от мисли и напрежение...“. Борис поема ангажимент да присъства на тържественото осветяване, което се планира за 29 същия месец.

Той нощува в Кюстендил и на следващия ден участва в приема на новия командващ на 11-а армия ген. фон Щойбен. Последният сменя изпадналия в немилост пред българските фактори ген. фон Винклер. В чест на госта е дадена вечеря, на която присъстват главнокомандващият и престононаследникът. Събитието ласкае немца, който в лицето на княза вижда пред-

ставител на самия цар. Привечер Щойбен заминава за Скопие, а Борис отпътува за София.¹⁰⁸ Разузнавателната мисия на височеството е изпълнена, но съмненията си остават. Явно сложната ситуация го възпира и той, под предлог да не дава прекалена официалност, се отказва от присъствие при освещаването на вилата. За повода избира и изпраща като подарък една луксозна каменна мастилница.

Ген. Н. Жеков обича често да се разхожда по Хисарлъка. Навикът му дори е повод за срѣдня от страна на ген. К. Жостов. Изглежда, по нареждане на самия главнокомандващ през лятото на 1916 г. на хълма е опъната палатка, която се охранява на смени от войници. В нея предводителят на армията си почива. Според Вл. Коцев идеята за построяването на вила, в която Н. Жеков да се пренесе да живее, се появява след неуспешния опит за преврат. Тогава става вече неподходящо пребиваването му в къщата на Хр. Славейков. Политическата ситуация изисква отдалечаването на военния от близък контакт с демократите, които са в опозиция. Подобни мотиви изглеждат логични. Ехидните констатации на княза при инспекцията на строителството за невъзможността „екселенцът“ да си отдъхне от прекалено любезното гостоприемство може да се приемат като забележки в този план.

Кога е взето решението за започването на обекта, не става ясно. За избора на място е сформирана специална комисия. В нея участват трима военни – лекар, инженер и Вл. Коцев. Той е включен, защото като кюстендилец по-лесно се ориентира в обстановката. Негов е изборът на мястото, откъдето се разкрива красив изглед към града, котловината и оградните планини. Намира се на гребена на хълма, на североизточния ъгъл на късноантичната и средновековната крепост. „На този пункт след две седмици изникна не колиба, а една малка къщичка, в която можеше да се живее при всички удобства и зимно време и която гражданството нарече „Жековата вила“. Едновременно с постройката се проведе път, по който можеха да се движат тежки и леки коли; проведе се електрическо осветление, изобилна вода за домашни нужди и напояване на бързо уредения малък парк. Към всичко това се построи железобетонно скривалище, гараж и помещение за шофьор и прислуга. Паркът бе усилен с цветя, култивирани в покрит цветарник“ – описва структурата на комплекса Вл. Коцев. На важни места са поставени няколко трофейни оръдия.¹⁰⁹

Идеята за построяването на вилата Л. Малеев отдава на „ревностните му подчинени“. „И за няколко месеца на върха на Хисарлъка израсна една малка, скромна, но кокетна вила – на един етаж, с кабинет, спалня, ежедневна, хол и тераса, с баня и кухничка. Но докато постройката бе сбита, гората наоколо бе просторна, а обзорът от терасата безкраен“ – дава своето описание за разположението на стайте адютантът.¹¹⁰ Съпругата на главнокомандващия допълва сведенията: „Там общината му бе подарила място в Хисарлъка, чудесен изглед към града, и после построихме вилчката 1917 г. – и по сетне продължава – Имаше във вилата трофей, картечница,

оръдие, бункер“.¹¹¹ Възможно е парцелът да е подарен от общината и поводът да е обявяването на ген. Н. Жеков за почетен гражданин. Адютантът също дава информация в тази посока. Но сградата става факт, независимо чия е собствеността на земята. Не е ясно колко продължава самото строителството. Коцев споменава за две седмици, а Малеев за няколко месеца. Едва ли всичко е свършено толкова бързо, колкото твърди първият. Ако приемем при идването на княза градежът да е напреднал, то до осветяването минават 14 дни. По-скоро е вярно неопределеното време на адютанта – няколко месеца. Обявяването за почетен гражданин става в средата на май и при положение, че по повод земята е дарена, то може да се предположи един срок от около 60 – 70 дни. Интересен е начинът за осигуряване на електрическо осветление. Градът е електрифициран след 10 г., но пък за нуждите на Главната квартира работи генератор. Той е разположен в двора на църквата „Св. Богородица“. Може би до вилата е прокаран съответният далекопровод или пък подобна машина да е монтирана някъде в помощните постройки.

Малеев и Коцев са единодушни за програмата на тържественото осветяване. Събитието се провежда на 29 юли 1917 г., както и междуременно се планира. То включва водосвет, последван от скромн банкет чрез сервирането на закуски на открито. Произнесени са няколко поздравителни речи. Германците използват поводa да напомнят особеността на българите видят ли чаша, да запяват или да държат тостове. Сред официалните гости са офицерите и старшите чиновници в ЩДА, окръжният управител, общинският съвет, директорите на гимназиите, педагогическият институт, началниците на учреждения, видни граждани и гражданки на Кюстендил и строителите на вилата. Присъстват не само немските представители, но офицерите за свръзка и от другите съюзни армии. От столицата пристига съпругата на главнокомандващия и близки на семейството.¹¹²

Ген. Н. Жеков се премества да живее на вилата. За месец остава и семейството му. Госпожата се грижи за децата, особено за наскоро родения Борис. Престононаследникът носи същото име. За поддръжката на парка се грижат военнопленници. Особено радостен от обстановката е по-големият шестгодишен син Тодор, наричан гальовно Тотко. Той обикаля, дежури с дървена пушка до караулния войник, разглобя трофейното оръжие и отново го събира. Жегата е голяма, майчините тревоги да не слънчаса, също, но бащата оставя сина да се калява. „Друг пленник му бе направил лодка за езерцето, което беше в градината, боядисана в бяло с името „Тотко“ и често един от войниците го прегръщаше и разхождаше из езерцето“ – спомня си госпожа Жекова и по-нататък добавя – „Принцът често идваше на вилата горе. Тотко караше автомобилчето си по алеите, а принцът го буташе и тичаха и казваше, че приятели му били принц Борис и Колчо шофьорът (на Никола), защото го учеха да кара кола“. Малкият Жеков даже споделя с княза, че не харесва мустаците му, защото са къси, а не са като на войводите Хаджи Димитър и Стефан Каражда. След месечен престой семейството

се завръща в София, а главнокомандващият остава сам да живее във вилата.¹¹³ Идилията не продължава дълго във времето. Колко вероятно е в този период престолонаследникът да е идвал на посещение, трудно може да се отговори. Наличните източници не го потвърждават. Може да се смесват с по-нататъшни пребивавания, когато всички се засичат на същото място.

В новата обстановка ген. Жеков живее в продължение на малко повече от 13 месеца. Тук той посреща своите гости, делегации и официални лица. Вилата придобива важно значение при оформянето на съответната програма и протокол. Множество известни личности от българския и съюзническият политически и военен елит пребивават в нея. Запазените документи и фотографии категорично потвърждават тази теза. Но се появяват и множество слухове за извършвани нередности. Сред кюстендилци започва да се говори за провеждани гуляи, оргии и похождения. Особено разпространени са подобни съмнения след края на войната. Л. Малеев свидетелства, че главнокомандващият се измъчва от подобно опетняване, но счита, че постепенно биха отшумели. Самият адютант категорично отхвърля такива деяния да са извършвани на мястото. „Какви ли не злословия и интриги, какви ли не клевети и неоснователни обвинения се изсипаха по негов адрес във връзка с тази вила“ – обобщава той хорската мълва.¹¹⁴

Бившият окръжен управител Вл. Караманов споменава за „шушукането“ сред гражданството за извършвани непристойни дела от самия главнокомандващ и от офицери от щаба. Появява се скрито негодувание и възмущение сред хората.¹¹⁵ Дъщерята на Караманов – Веса Паспалеева, говори за „оргии“ във вилата.¹¹⁶ Известният общественик, депутат и по-сетне министър Григор Чешмеджиев също свидетелства с голяма доза притеснение: „Събраните сведения говореха, че систематично са били увличани, привличани и дори отвлечани ученички в Хисарлъка, за да бъдат на разположение на големците от Главната квартира“. Той дори споменава за случаи на безследно изчезнали ученици, осмелили се да демонстрират протест по отношение на непристойните деяния. Писмата със сведенията след години са изгубени от Гр. Чешмеджиев.¹¹⁷

Военният съдия и тесен социалист Тодор Цеков твърди за издадени позиви от гимназисти срещу главнокомандващия. Повод за деянието са именно отнетите им любими момичета и оргиите, вършени на вилата. Провинилите се са подведени под отговорност от военния съд в Г. Джумая. С цел да не попречи на делото поради партийната си принадлежност, Т. Цеков е преместен в далечна Гюмюрджина.¹¹⁸

Витаещите слухове явно сериозно се разпространяват. Бившият юнкер Христо Измирлиев, известен от българската литература като Смирненски, сътворява специално стихотворение. Подписано е с псевдонима „Ветбал“ и е озаглавено „Аз съм Жеков!“. Показателно е цялото, но особено първите два стиха:

Аз съм Жеков Николай –
бивш командващ, бивш министър;
дейността ми всеки знай –
тя е като извор бистър
в някой девствен горски край.
В дни на пагубна война
в Кюстендил бях аз на дача –
в тези бурни времена
имах мирната задача:
ученички и вина.¹¹⁹

В града по време на войната е Кирил Христов, автор на популярното стихотворение „Жени и вино“. Смирненски не е известно да е бил в същия период в Кюстендил, но пък констатира „мирната задача ученички и вина“. Явно едното без другото не може. И двамата ни убеждават, че алкохолът въври с нежния пол. На министъра на пропагандата на Третия райх Йозеф Гьобелс се приписва сентенцията – „Една лъжа, повторена сто пъти, става истина“. Поговорката също е интересна – „във всеки слух има доза истина“. Конкретни документи, уличаващи използването на вилата за непристойни дела, все още не са в наличност и категорични изводи не може да бъдат направени. Остават само съмненията.

Според Вл. Коцев главнокомандващият има по-големи планове за развитие на мястото. Сред идеите е увеличаване на дебита на водопровода. Проучват се извори в Осоговската планина и доставката на необходимите тръби. Целта е да се изградят водопади, фонтани и басейни. Самата вила да бъде превърната в музей.¹²⁰ Л. Малеев споделя, че вече в запаса ген. Н. Жеков е склонен да прости за укорите и слуховете, с изключение на неизпълнената му воля. „Но с едно не можеше той да се помири – че тази „не негова“ (той се бе отказал от дарението на Кюстендилския градски общински съвет) вила е превърната в кръчма или бирария, вместо да бъде определена за приют на сираците от войните!...“¹²¹ Съдбата на имота е такава. Под общински контрол в продължение на десетилетия функционира като увеселително заведение. На 26 март 1943 г. кюстендилският общински съвет по предложение на кмета Георги Ефремов взема решение за създаването във вилата на военноисторически музей.¹²² То веднага не е изпълнено, а политическите превратности по-сетне окончателно го изваждат от дневния ред. Сградата е унищожена. От оригиналните постройки са оцелели бункерът и половината от езерото.

Независимо как се е чувствал, ген. Н. Жеков явно прощава за слуховете. Той остава привързан към Кюстендил. На 6 октомври 1940 г. изнася в салона на читалище „Братство“ сказката „Впечатленията ми от обиколката на Западния фронт – от Берлин през Мажино до Ньой“. На банкета след събитието присъстват ръководителите на институции и редица обществени организации, общо 26 човека. „Господин генерал Жеков в отговор на

поднесените му приветствия на обяда отговори и като изказа своята голяма благодарност към гражданството на гр. Кюстендил, на който той отдавна имал честа да бъде почетен гражданин – в края на речта си заяви: „Аз желая да бъда погребан в град Кюстендил, на Хисарлъка – при вилата – на изток от нея“ – отразяват желанието на бившия главнокомандващ в специално изготвен за случая протокол. Той е подписан от началника на гарнизона, кмета, ръководителите на пет военнородолюбиви дружества и изпратен до генерала и общинския съвет в града. Н. Жеков с изрично писмо потвърждава волята си.¹²³ Превратностите на съдбата поднасят съвсем друг край на живота на бившия главнокомандващ. Строен след деветосептемврийския преврат в редицата на „враговете на народа“, той се спасява на запад. Умира и е погребан във гр. Фюсен, Германия. Едва след началото на промените е върнат в България, но във военния мавзолей костница в София. Повече от две десетилетия разстоянието от столицата до източната страна на бившата му вила остава непреодолимо препятствие да бъде реализирана волята на Никола Жеков. Един дълг стои неизпълнен от поколенията и от кюстендилци.

В началото на август 1917 г. от Главната квартира отпътува началникът на ЩДА. Генерал Ив. Луков заминава на планираната командировка на Източния фронт. Двете последни десетдневки на месеца той прекарва по позициите и в срещи с основните фактори от съюзниците. Приет е от кайзер Вилхелм, ген. Лудендорф, император Карл и ген. Арц. Българският военачалник се завръща с много добри впечатления от германската армия. От позитивното му отношение се изненадват и най-големите му критици.¹²⁴ На Ив. Луков, както и на предшественика му К. Жостов, е приложена сходна тактика за привличане в съюзническите мрежи. Въпреки оптимизма вторият бързо след срещите се разколебава и заема старата си патриотична позиция. Затова и немците се връщат към линията за неговата смяна. Само неочакваната смърт спира плановете им. Подобно е положението и с ген. Ив. Луков. Не след дълго той отново е върнат в редицата на най-отявлените им противници и мерките за елиминирането му продължават. Германците не успяват да превърнат и двамата в удобни за тях конформисти. Както с множество генерали, така и с началниците на ЩДА се прилага крайната мярка на директното им отстраняване. Те се проявяват като твърди защитници на българските интересите. Компромисно настроени личности обаче не липсват.

В отсъствието на ген. Ив. Луков в Главната квартира напрежението със съюзниците се запазва. На 10 август привечер творецът Кирил Христов посещава сградата. Там присъства на няколко интересни момента от ежедневието. Очаква се директорът за СГОП полк. Ал. Протогеров да докладва на ген. Н. Жеков за положението с продоволствието. От Ниш идва изпреварващата новина, че с немците се стига до противопоставяне под дулото на оръжието. Ежедневно за Германия се изнасят по няколко вагона с добитък, като един вол или свиня се описват под формата на колет. Българските

власти искат разрешение да употребят също сила. Скоро след разговора по телефона се обажда княз Борис. Той пък получава информация от адютанта на главнокомандващия. Любопитният писател схваща, че често употребяваната дума „подводница“ е код. Разкрит, Л. Малеев признава, че всеки си има „прякор“, а споменатият е на ген. Ив. Бацаров. К. Христов проявява интерес към обявените конкурси за пиеси, за които офицерът критик Вл. Василев привлича от столицата членове на журито.¹²⁵

Ръководителят на Дирекцията за СГОП полк. Ал. Протогеров въпреки упреците в прогермански настроения показва своите патриотични позиции. Той категорично се противопоставя на нарушенията на немците. Случват се сбивания по съюзнически. Отделно деецът на ВМОРО въвежда четири безмесни дни през седмицата за всички. От Плес са възмутени и настояват за осигуряване на достатъчно дажби на своите войници. В Царството те ги изчисляват на 175000 души, докато според българската информация са около 85000. Налага се посредничеството на фон Масов за изглаждане на двустранните взаимоотношения.¹²⁶

В съюзнически дух две монархически особи са почетени тържествено в Кюстендил. Тридесетата годишнина от възшествието на цар Фердинанд на престола е отпразнувана с подобаваща програма. Тя включва провеждането на благодарствен молебен на 15 август 1917 г. от 10.00 часа на площад „Св. Св. Кирил и Методий“, а след това на парад. Поканени са всички свободни от наряд и съюзническите офицери за свръзка.¹²⁷ След два дни със скромен обяд е отбелязан рожденият ден на император Карл. На него най-старшият присъстващ ген. Ст. Загорски вдига тост. На български език му отговаря австроунгарският офицер за свръзка капитан Кюнцл. Той е поздравен от своите колеги от Главната квартира.¹²⁸

Не е пропусната и годишнината от смъртта на ген. К. Жостов. Починалият в Кюстендил началник на ЩДА е почетен с панихида на 30 август 1917 г., от 11 часа, в църквата „Св. Богородица“. В същият божи храм пак по повод първа годишнина е отслужен тъжният ритуал. Той е посветен на падналите юнаци при превземането на Тутраканската крепост. Планиран е от 10 часа на 6 септември, последван от молебен и парад на площад „Св. Св. Кирил и Методий“. Накрая се предвижда тържествен обяд в офицерския стол. Панихида е проведена на 14 септември от 10 часа в същата църква по повод кончината на царица Елеонора. Отделите на ЩДА и съюзническите представители са поканени на всички мероприятия.¹²⁹ Приключват земните дни на втората съпруга на монарха, която в качеството на милосърдна сестра посещава Кюстендил през Междусъюзническата и Първата световна война. Тя живее в града и работи в болниците, помагайки на ранените юнци. Остава много добри впечатление със скромното си държание и всеотдайност сред пострадалите и местното население.

Ден след освещаването на вилата на Жеков, на 30 юли, от храма „Св. Мина“ изпращат тревожен сигнал до началника на комендантската секция на Главната квартира. „В овощната градина на поверената ми църква пре-

бивават по цели дни и нощи около 150 гъски на офицерския Ви стол, които гъски са омърсили целия църковен район, плюс това овощията започнаха да се развалят и не ще можем от тях да ги приберем, защото всичко, което падне, те го унищожават, а като така моля да назначите гъскар, който да ги закарва на паша, ако това не направите още утре, ще ги изгъдим на улицата“ – ултимативно заплашва потърпевшият предстоятел. Той за кой ли път сигнализира околийската реквизиционна комисия с молба за съдействие да се изплати наемът за сградите, заети от Ординарческия и полицейския ескадрон, телеграфната дружина и за използването на фурната. Загубите на овощната градина също са споменати.¹³⁰

Проблеми с опазването на реколтата търпи и Девическата гимназия. Назначен е пазач, който скоро е сменен от друг. Причината е, че 2 – 3 пъти в бостана са извършвани кражби. От продажбата на краставички и тикви са взети 1250 лв. „През ваканцията малко ученички идваха на работа на нивата, работата се вършеше повече от платени работници“ – оплаква се повторно директорът.¹³¹ С цел прибирането на реколтата от сливи Девическата прогимназия и началните училища разпускат възпитаниците си на принудителна ваканция. Тя се налага, защото работната ръка не достига, а плодородието е „извънредно голямо“.¹³² Превантивно Дирекцията за СГОП изпраща в Кюстендил две машини, които изсушават за денонощие по 10000 кг сливи.¹³³ Цената за килограм суров продукт не трябва да надминава 0,50 лв. Интендантството на 7-а дивизионна област изпраща команда, предвождана от офицер, която поставя под контрол местните фурни. Войниците започват да конфискуват казаните за ракия, без да имат разрешение за реквизиция. Кюстендилският комитет своевременно търси помощ от висшестоящите за спирането на произвола.

През трите летни месеца местният комитет в града продължава да прави усилия за кърпене на проблемите с продоволствието. Недостигът на пшеничено брашно поставя под въпрос осигуряването на нужното количество хляб. Отхвърлени са редица искания за малки обеми, сред които за отбелязването на „Байрама“ и изнасянето на помени. Критично е положението в последната десетдневка на юли. Оказва се, че от артикула няма в достатъчно количество дори за замесване на насъщния. Взето е решение вместо хляб на градското население срещу купоните да се предостави царевично брашно – по 1,5 кг на член от семейство или по 2,5 кг на лице, извършващо усилен физически труд, при цена от 0,45 лв. за кг. От дажбата се лишават хората, ожънали нивите си, и тези, без надлежни документи. В ход са пуснати забрани за търговия с подобни стоки по селата. Наредено е незабавно „изземването на колкото е възможно по-голямо количество зърнени храни за раздаване на градското население, което дълго време се храни изключително с царевица“. Установени са липси на количества от 200 и 340 кг брашно в магазините и на продавачите са съставени актове.

За преодоляване на дефицита по общините в околията в рамките на тримесечието от комитетата са отпуснати над 187 000 кг царевица. Първона-

чалната цена е 0,35 лв., но се покачва на 0,41 лв. за кг. Недостиг е констатиран и от Дирекцията за СГОП са поискани още 40 т до завършването на жътвата. На крайно нуждаещите се са отпуснати 1235 кг срещу заплащане. Съгласно спуснатите заповеди са нормирани цените на зърнените храни. Така на фурните пшеничено брашно се предоставя за 0,61 лв., а на населението по 0,64 лв. за кг. Съответно царевичното е 0,45 и 0,48 лв. за кг; ръженото – 0,54 и 0,56 лв. за кг; ечемичното – 0,48 и 0,52 лв. за кг; просеното – 0,45 и 0,47 лв. за кг. Ярмата има следната стойност – ечемичната е 0,45 лв., царевичната и просената – 0,44 лв., къкличната – 0,30 лв. за кг. Триците струват 0,36 лв., фасулът – 1 лв., а фия – 0,42 лв. за кг. При доставки от други региони на страната всеки артикул се оскъпява с още 4 ст. Населението получава още пшеница за 0,55 лв., ръж за 0,47 лв., както и ечемик, овес, просо и царевича за 0,43 лв. за кг. Цената на хляба се нормира на 0,54 лв. за кг и 0,44 лв. за 800 грама.

Мерките, предприети за изземването на излишъците, не дават кой знае какъв резултат. Оказва се, че хипотетично само в Николитчевска община се очертава едно надвишаване от 50 т зърнени храни. Към нея и Багренската са насочени усилията за покриването на споменатата норма. Останалите са или в състояние да свържат двата края между жътвите, или пък се нуждаят от непосредствена помощ. На последните само за месец септември трябва да се достави 70 т. Изземването на констатираните излишъци се препоръчва да става от околийската реквизиционна комисия и да се складира в общинските хамбари. Храните да се насочат изключително към нуждаещите се от тези административни единици.

През последния летен месец се забелязва относително стабилизиране на доставките от зърно. Отпуснато е пшеничено брашно в размер от 3,5 т за най-нуждаещите се в съседните на града села Богослов и Слокощица. На два пъти по 75 кг са доставени на църквата „Св. Богородица“ за изработването на просфори. Отказите по молбите намаляват и се отделят малки количества за гостилничарите и други занаятчии. За охолство и дума не може да става, но на всеки човек се определя месечна дажба от 3 кг брашно само за подправка на храната.

Местният комитет постоянно алармира за преодоляване на очертаващите се проблеми. Една от важните му идеи предвижда производството на насъщния в домашни условия вместо в специалните фурни. Подобна е предвоенната традиция сред кюстендилското градско население. С акта се цели не само повишаването на качеството на хляба, но и отделянето на триците за домашните животни. Проблемът се състои в неспособността да се осигури необходимото количество брашно поне за 20 дни напред, а не както се предписва за 3 месеца. За съдействие е потърсена Дирекцията за СГОП, като е поискана доставка на 100000 кг и още резерв от 200000 кг брашно. Едновременно да се отпусне зърно за смилане. Недостатъчните мощности вследствие на сушата се компенсират от мелницата на дружество „Сноп“. За нея е необходимо осигуряването на едно воденично колело. При реализи-

ране на плана кюстендилци вместо готов хляб биха получавали брашно и сами да подготвят насъщния си.

Недостатъчното количество на вода се отразява и по селата. Така в Долно село се стига до криза с брашното, защото в съседното Гърляно отклоняват живителната течност към своите воденици. Налага се намесата на местния комитет очевидната несправедливост да бъде поправена. Нормата от 800 гр. хляб на човек, извършващ тежък физически труд, е намалена на 700 гр. за хората, заети с обработката на сливите. Добрата реколта може да бъде компрометирана от липсата на достатъчно храни. Очаква се работниците във фурните масово да напуснат. За предотвратяването на тенденцията от местния комитет са поискани допълнително 30 т продукти.

Настоява се до Дирекцията да забрани износа на овощия и зеленчуци от района. Нормирани са цените на пипера, червените, зелените и сините домати, зеления фасул, зелето, картофите, лука, морковите, тиквите, керевиза и магданоза.

Сезонът е характерен с производството на млечни продукти. Където не функционират мандри, е въведен наряд. За всяка овца или коза стопаните им са длъжни да доставят по 3 кг добре узряло небито сирене и 1 ¼ кг нетопено масло. Последната норма се оказва трудно достижима особено за населението в Босилеградско. Правят се няколкократно запитвания и заплахи за глоби на нарушителите. Специално внимание е обърнато на редица общински кметове и особено на този на с. Извор. В крайна сметка местният комитет уведомява Дирекцията за СГОП, че нарядът за масло за Босилеградския район е „неизпълним“.

Не по-добро е положението и с производството на артикулите в съответните мандри. Според нормативната уредба те прибират млякото до 25 август. И тук нарядите не се изпълняват своевременно. Задейства се административната принуда и заплахи с актове на съответните кметове и собственици на животни. Например – мандрите в с. Г. Гращица едва функционират въпреки няколкократните забележки и зов за помощ. Настоява се своевременното изплащане на предадената суровина във военните мандри, „защото за идущата година населението съвсем с неохота ще дава млякото си“. Потърсена е помощта на армията да се отпуснат 10 войници, предвождани от 1 офицер. Целта е те „да окажат съдействие при изземване на дадения наряд за храните, вълната, маслото и сиренето и най-много храните, защото без военна команда, начело с офицер на тази команда, изземването върви бавно и е невъзможно“.

С приближаването на крайния срок са определени цените на продуктите и съответната норма. На един гражданин се отпуска по 1 ¼ кг сирене на стойност 3,60 лв. за кг. Дребното пък се продава по 2,5 лв., но дажбата не надхвърля 2 кг. За задоволяване на потребностите се разчита на първоначална доставка от 12 т от военните мандри. На заетите в занаята се отпуска известно количество сирене, кашкавал и масло, което според традицията им се раздава. Временно изтеглените мобилизирани специалисти след

края на сезона са върнати обратно по подразделенията си. Потребностите от мляко през зимния сезон се планира да се задоволява от наличните крави. На населението в Багрenska община е възложен наряд за военните болници. Определена е цената от 0,80 лв. за литър. Същата стойност има и изварата, но тя е за килограм.

Месото заема важно място на трапезата. В периода на недостиг на брашно в средата на юли актуален е въпросът за определяне на стойността на живото тегло. Налага се намаляването на килограм агнешко и ярешко от 2 на 1,40 лв. Мотивът е, че оскъпеният продукт би довел до липсата на желателни да колят добитъка. Въпреки решението цената на такова месо да бъде 3,50 лв., тя е занижена на 3,30 лв. за кг, когато под ножа минават 400 агнета за храна на градското население. Опитът по този начин да се освободи напрежението, води до явна загуба за местния комитет в размер на 1968,29 лв. Пазарната икономика си казва думата и са направени нужните завишения. Така при клането на 800 агнета и ярета цената е отново 3,50 лв. за месото. Главата вместо 1 става 1,20 лв., дробът също от лев на 1,50 лв., шкембето се повишава с 10 стотинки и достига 0,80 лв., като всичко е за брой. Стойността си запазва чифт крака – 0,15 лв. Овнешките, овчите и козите продукти са в подобни рамки. По-евтино е месото от ялови кози, нескопени кочове и пръчове – 2,80 лв. Събраната при клането лош се насочва за производството на сапун при домашни условия.

Угояването на свинете е поставено под контрола на специална комисия. След обход по домовете в града се установява недостигът на така необходимата ярма. Прогнозира се негативна реакция: „негодуванието на населението в града ще се увеличи, а особено сега при липса на масло и др. продукти“. Поставено е искане за доставка на 271820 кг от артикула само за Кюстендил, но и известно количество за общините от околията. При недостиг се приема и заменянето му със същото количество трици. Предупреждава се при реквизиция за бурно противопоставяне и криза: „Да се изтъкне, че изземването за свинете, угоявани за домашно потребление, ще възбуди силно негодувание сред селското и градското население“. Още повече няма угоени свине и едва ли може да се разчита за сериозни резултати без фураж. Няколкократните напомнения водят до отпускане на храната, като се определя норма от 8 кг за свиня до 50 кг и 12 кг за такава над това тегло. Цената на кг ярма е 0,45 лв., а на триците – 0,36 лв. За конете и едрият рогат добитък се предвижда дневна дажба от 2 кг или повече от двата артикула.

Рибата получава педантична нормировка. Тя е на парче, килограм, прясна или солена и се движи от 1 до 7 лв. в зависимост от вида. В полезрението на местния комитет попадат шаран, сом, бяла риба, карагьоз, кефал, платика, щука, погче, чироз, хамсия, сафрид и най-общо „подобни речни/морски риби“.

Храната на хората и животните трябва да бъде съпроводена със сол. През лятото няколкократно се отпускат дажби с цена от 0,60 лв. за кг. Те са по-големи за селското население – по 1 1/2, 2 1/2, 5 кг на едно лице, докато

за градското съответно е 1, 1 1/2, 2 1/2 кг. Ограничени количества получават работниците по нивите и църквата „Св. Мина“. За кожухарското дружество са заделени 300 кг на стойност 0,30 лв. за кг. Артикулът се използва заедно с определена част трици при щавенето. Откази са направени само за общините, които успяват да се снабдят по други канали.

Обратна е градацията при разпределението на захарта. По-големи са дажбите за гражданите. Те получават съответно по 1 и по половин кг, а селското население и това на циганската махала в Кюстендил 200 и 100 гр. на член от семейство. Местният комитет настоява за доставка специално за нуждите на кафеджиите. Отпускат се и минимални дажби за болни. В редица случаи на молителите се отказва. Подобно е отношението и към ориза. В складовете няма в наличност и се налага заменянето с пшеничено брашно.

Доставката на хранителни продукти заема основно място сред грижите на кюстендилския комитет за СГОП. Своевременно е обсъден и предстоящият отоплителен сезон. На специално заседания още на 6 юли участват представители на окръжната постоянна и околийската реквизиционна комисия заедно с градския лесничей. Основен проблем се очертава невъзможността за снабдяване на населението с въглища. Всичките обеми се насочват за държавни нужди. Остава да се разчита на добива на дърва. В момента е отчетен недостиг на работна ръка за направата на горски пътища. За целта от Дирекцията се искат 150 – 200 военнопленници, реквизирането на инструменти и определянето на наряди за селските общини.

Отговорът за последните не удовлетворява местния комитет и той е оспорен. Три групи причини предусловят повишеното потребление на дърва. Първата е добрата сливова реколта, около 25 мил. кг, при преработката на която се получава не само изпечен продукт, но и мармалад и ракия. Огънят играе основна роля. Втората – са отдалечените гори от населените места. Третата се корени в нуждата на множеството военни учреждения, разположени в града, сред които е и Главната квартира.

Създадена е непосредствена организация за сечене и доставката на дървата. Те се складират на определените места в града или при жп гарата, както и тези на Гюешево и Долно село. Нормират се цените на товар дъбови – до 4,20 лв. и букови – до 4 лв. От същите видове кубическият метър е съответно до 25 и 24 лв. Един килограм пък дървени въглища се търгува до 0,30 и 0,25 лв. За насърчаване на секачите се предлага вместо на надница да им се заплаща по 4 лв. кубика.

Сред течните горива за изкарването на времето до края на зимния сезон се прогнозира необходимостта от 150000 кг петрол. Ограничението на доставките се провокира от наличната само една цистерна. На населението своевременно се нормира количеството – на гражданите с едночленно семейство – 3 л, на двучленно – 5 л, на тричленно – 7 л, на четири и повече – по 2 л на член. На семейство в циганската махала по 4 л. В един момент има достатъчно и се нарежда: „Да се отпуска петрол на градското население и селските общини в количества кой колкото пожелае по цена

1,30 лв. литъра“. Интересът се оказва занижен. На същата цена се отпуска и газта. Прогнозира се необходимост от 500 л спирт за аптекарите и лекарите. Ходатайства се Висшият педагогически курс да получи нужното му количество.

Облеклото и обувките също попадат под санкцията на комитета. Създадени са квартални комисии, които са натоварени с отпускането на бележки за получаването на горни и долни дрехи. Скоро поради „наплив на жени“, които искат документите, се налага създаването на допълнителни комисии за всяка част на Кюстендил. Недостигът на кожи спъва направата на необходимите продукти. Потърсено е съдействието на Дирекцията за покриването на дефицита. Нормирани са цените на цървулите. В зависимост от какъв животински произход са и качеството им, детските се продават между 1 и 6,50 лв. чифта, а женските от 3 и 12 лв. Мъжките са по-разнообразни и варира от 4 до 17 лв.¹³⁴ Превантивните мерки в редица от случаите не дават очаквания резултат. Отново е констатирана криза с хранителни стоки, особено с хляба. При други артикули трудно се свързват двата края. Доставка извън района не покриват нуждите, а наличните пък не винаги се предоставят от населението. Проявяват се изконните противоречия между граждани и селяни. Последните са по-склонни да отделят излишъците си за войската, отколкото за жителите на Кюстендил. При появата на дефицит основно се разчита на държавата.

Материалните щети, нанесени от четата на К. Печанац, също остават в нейната сметка. Министерският съвет по доклад на премиера на 20 септември 1917 г. взима решение да поиска от Народното събрание отпускането на кредит в размер от 1 милион лв. „за подпомагането на пострадалото население в Босилеградско от сръбски разбойници“.¹³⁵ Назначена е комисия, която включва окръжния управител, неговия заместник, председателя на постоянната комисия, финансовия инспектор на района и всеки общински кмет на засегнато населено място. Тя прави проучване на място и определя обезщетения на обща стойност от 1,7 мил. лв. Сумата се възприема за съмнително висока и се стига до назначаване на втора комисия. В нейния състав влизат като председател Христо Ачев, помощник-инспектор на полицията, и членове – Христо Бояджиев, завеждащ архитектурната служба в Софийски и Кюстендилски окръг, Ненко Савов, член на Кюстендилската окръжна постоянна комисия, и Дойчин Стоилков, представител на Босилеградския общински съвет. Тя ревизира дейността на предходната и установява редица нередности. Оказва се, че за една вещ претендират няколко членове на семейство и е описана и остойностена многократно. Декларира се покъщнина, „каквато днес няма даже и в столицата“. Едно и също лице е записвано по два пъти под различно фамилно име. „Нещо повече, даже скромното босилеградско население се е възмутило от факта, че е имало надпреварване в представянето на безконечни и недействителни описи“ – споделя финансовият министър Димитър Тончев.

Кабинетът приема твърдата сума от 1 мил. лв. още преди да се произнесе окончателно комисията. Помощта се отпуска след утвърждаване на конкретния размер. Санкцията на Народното събрание е поискана още през октомври 1917 г., когато е подготвен конкретен законопроект и е съгласуван с царя. Процедурата се забавя и едва в началото на следващата година той е внесен за обсъждане. Изпълнителната власт избързва и парите са преведени „под разписка“ поради настъпващата зима.¹³⁶ И в случая с погрома в Босилеградско се проявяват познати тенденции. Регистрирани са недостоверни сведения за унищожено имущество. Показани са известни национални недъзи, които съвременно са отстранени.

Лятото в Кюстендилско е много горещо. Вследствие на жегата намалява дебитът на питейната вода. Налага се на два пъти общинската управа да взема мерки за ограничаване на нейното ползване. Първоначално се забранява поливането на градини и дворове. При залавяне на деца, които се пръскат или играят на чешмите, родителите им отнасят глоба. Впоследствие е въведен режим, като по-високата част ползва жителната течност от 6 часа сутринта до 16 часа след пладне. В по-ниската съответно се допуска от 9 часа сутринта отново до 16 часа. „Предупреждават се гражданите под страх от най-строго наказание да пестят водата и да я употребяват само за домашните си нужди“ – заканително гласи една от заповедите на заместник-кмета А. Кюлявков. Познатите строги мерки са предписани при ново проявление на болестта „шап“. Карантината става задължителна за животните в града.¹³⁷

След месечен престой на вилата семейството на ген. Н. Жеков се завръща в столицата. В Кюстендил се прибира от дългата командировка ген. Ив. Луков. Тандемът в Главната квартира продължава все още да работи въпреки кроежите на техните противници. В тази обстановка вярна е сентенцията „врагът на моя враг е мой приятел“. Правителството си има проблеми не само с опозицията, но и със свои съпартийци. В отявлен критик му се превръща доскорошният им сподвижник и бивш Вранянски окръжен управител д-р Иван Димитров Строгов. Той е кюстендилец и като такъв е изпратен да служи в 13-а допълняюща дружина. Недоволен от третирането, започва да пише разобличителни материали. Такива са изпратени до ген. Н. Жеков. Озаглавени „Поверително послание до политическите ми приятели“ и „Д-р Васил Радославов и сие пред партиен и обществен съд“, авторът разобличава ширещата се корупция и нейното отражение по фронтовете. Единствено похвалени са в Главната квартира, защото схващат положението и се противопоставят, за да запазят духа на армията. Ив. Димитров моли да бъде освободен от военни ангажменти да замине в Швейцария, където да се посвети на българската кауза. Заедно с други общественици той се изказва в подкрепа на ген. Н. Жеков и се противопоставят на появилите се нападки. Опитите за сближение продължават няколко месеца. Главнокомандващият ги отбягва явно, за да не буди ненужно подозрение. Даже се разпорежда лансираният за назначение в Полската канцелария Строгов да бъде върнат

в допълнящата дружина.¹³⁸ Пукнатините в управляващата коалиция не са от вчера, но показателно е отцепването на все повече верни сподвижници. Бавно се ронят устоите ѝ, но външнополитическият съюзник, както и монархът, поддържат управлението. Предводителят на армията, опарен многократно, отбягва безразборното обвързване с конкретни предложения и проекти.

Едва ли може, пък и трябва да отхвърля всичките. Посредническата роля на ген. Н. Жеков продължава да бъде търсена не само от различни политически функционери и общественици, но и от партии в опозиция. Той се превръща в ключов фактор и надежда за промяна на създалото се положение. Опитите да бъде принизена тази му роля от управляващите, не дава очакваните резултати. Делегации продължават да пристигат в Кюстендил и да поставят наболели въпроси на държавата. На 12 септември 1917 г. една подобна, съставена от четирима народни представители от Българския земеделски народен съюз, посещава главнокомандващия. Според адютанта му инициатор на визитата е Цанко Бакалов, който се сближава с ген. Н. Жеков при юнското посещение на депутатите на фронта. Първият обаче не идва с колегите си в Главната квартира. В Кюстендил се озовават Александър Димитров, Недялко Атанасов, Стоян Омарчевски и Иван Желев. Те искат среща и са приети веднага на необикновено дълъг разговор. По време на дискусиата ген. Н. Жеков изисква от депутатите писмен вариант на техните виждания.

Останали видимо доволни, земеделците след седмица изпращат в Кюстендил едно обширно изложение от 38 страници. От името на 51 народни представители, за които са гласували 170 000 души, те предлагат 20 мерки за подобряване на положението в държавата. „Отечеството е в опасност“ – гласи една от ключовите им крилати констатации. Само след няколко години тя бива използвана за легитимация на политическо насилие и намира място в поемата „Септември“ на Гео Милев. В двата случая държавата изпитва сериозни трудности. За преодоляване на ситуацията опозиционерите предлагат свалянето на либералната коалиция от власт и формирането на нов кабинет от земеделци, демократи и широки социалисти, подкрепен от всички фракции в Парламента. Това правителство да изведе България от войната, без да се нарушава съюзът. Единственото поставено условие е даването на амнистия на Александър Стамболийски и сподвижниците му. С тяхното излизане от затвора се създава възможност за осигуряването на широка политическа подкрепа. Н. Жеков докладва за изложението чрез престолонаследника на царя. Отделно устно уведомява премиера. „Това предупреждение на главнокомандващия, явно бе, направи впечатление на министър-председателя Радославов, но сетне се узна, че последният казал комуто трябва и комуто не трябва, какво генерал Жеков искал да го заплашва със земеделците, с които се бил „споразумял“ да свалят правителството“ – съобщава за поведението на уязвения държавник адютантът Л. Малеев.¹³⁹ Така описаният опит за лоялност е изтълкуван в съвсем друга посока. Заи-

граването със земеделците явно притеснява политическия връх. А след години бившият вече главнокомандващ дори закратко става член на техния съюз.

В началото на октомври се провежда още една политическа среща, този път с Хр. Славейков и Ст. Чапрашиков от Демократическата партия. Тя преминава в дома на първия, където доскоро ген. Н. Жеков е настанен в квартира. Обсъжда се положението на фронтите, ситуацията в Русия след метежа на Корнилов, политиката на Керенски и излизането ѝ от войната в обозримо бъдеще. Вътрешното положение в Царството не е подминато и на реалистичната оценка на военния събеседниците му противопоставят мотиви за сваляне на либералната коалиция от власт. Присъстващият адютант описва вижданията им за следващите управляващи: „Но под израза „други“ и двамата опоненти на главнокомандващия разбираха своята Демократическа партия“.¹⁴⁰ За пореден път в рамките на няма и месец ген. Н. Жеков получава индикации за привличането му в политически проекти. Целта е една и съща – отстраняването на правителството на В. Радославов и създаването на нова конфигурация. Подкрепата от Кюстендил се вижда важна и се търси в преки разговори. Главнокомандващият на този етап се ограничава само да дискутира и да запознава политическия връх с очертаващите се тенденции. Пряк ангажимент и поддръжка не поема, дори си осигурява свидетелства за събитията – писмени или с физическо присъствие на близки нему лица. Лавирането му ненапълно успява и съмненията продължават да се групат.

В Кюстендил учениците започват новите занятия. В Девическата гимназия като учителка по български език и пеене е назначена Елисавета Белчева, известна по-сетне с литературния си псевдоним Багряна. Приятелите я наричат Лиза, а годеникът ѝ Елизабет. Тя бързо се адаптира в новата обстановка и скоро става част от местната интелигенция. Първоначално около седмица е приютена в къщата на д-р Ив. Марков, където е заведена от Вл. Василев. Познанството с последния е сигурен атестат за принадлежност към интелигенцията. В този дом в различни периоди от време често гостуват и отсядат музикантите Христина Морфова, Людмила Прокопова, Петър Райчев, Михаил Люцканов, Андрей Стоянов, писателите Константин Константинов, Добри Немиров и споменатият Василев. „Стефан Македонски си пиеше у нас кафето“ – спомня си една от дъщерите на домакина. Д-р Марков намира квартира на Багряна в къщата на Палашеви. Същите са сродниците на К. Христов в града, където писателят живее при пребиваванията си.

Друг много посещаван от хайлайфа дом е на Ленкови, същият, в който е настанен преди смъртта му началникът на ЩДА ген. К. Жостов. Дъщеря им Цвета е ученичка и Белчева от преки наблюдения свидетелства за нейния буен характер, красота и възможности в пеенето. Но заложбите на момичето явно са забелязани от Вл. Василев. „Той бе много увлечен по нея. Тази любов му остана за цял живот. Само ходеше с фотоапарат да я снима. В разговорите гледаше да слезе до нейното равнище, за да ѝ бъде интере-

сен. След време Цвета стана негова жена. Ние всички знаехме кой е Владимир Василев, че е критик“ – описва обичта на двамата по време на война след години Лиза. Тя е респектирана от нивото на компанията и особено от известния познавач на литературата. Участва в събиранията в Маркови и Ленкови, но не споделя за своите поетични увлечения. Включва се в театралната самодейност, като рокли за ролите ѝ осигуряват от семейството на Хр. Славейков. Багряна играе в читалищния салон в пиесите „Синята лисица“ и „Лелята на студента“. Но основните занимания са в гимназията. Тук още неизвестната поетеса заплънява своите възпитанички с подхода към преподаването. Тя се сближава с тях и момичетата започват да я боготворят. Наричат я „Лебедовата шийка“. Подаряват ѝ цветя, възхищават се от красотата и дрехите, които носи. Мъжете не остават по-назад, но учителката има близки отношения с поручик Иван Шапкарев, запленил сърцето ѝ във Враца.¹⁴¹

За любовната драма на Вл. Василев свидетелства също подпоручик Константин Гълъбов, назначен в самия край на юли в историческото отделение на ЩДА.¹⁴² Критикът често закъснява дори за обяд, защото прави сантиментални разходки с Цвета в околните лозя. Неизменен спътник е неговият фотоапарат, „за да увековечева пасторалните си часове“. Двамата творци се сприятеляват и често дискутират литературни теми. Свидетел на подобна сцена става привиканият за обяснения в Главната квартира писател, но през войната съдия и капитан Георги Порфириевич Стаматов. Наричаният от близките си Стаматич установява обсъждания автор К. Христов и произведението по изражението на лицата им. На въпроса на К. Гълъбов как е разбрал, отговаря: „Ами по това, че кисели физиономии, каквито правехте и двамата, могат да се правят днес само за „Охридска девойка“. Тя е едно истинско нещастие за нацията ни, по-голямо от една изгубена битка“. Пиперливият език на Стаматов се подсилва в компания, хубаво вино и литературна тема. Офицерският стол в Кюстендил е място на подобни разговори, където той се запознава с Гълъбов. Но те комуникират само няколко дни. Писателят съдия е извикан да дава обяснения пред началника си ген. М. Балкански защо не издава надлежните смъртни присъди. Положението му е тежко, но духът му не го напуска и често паразитно употребява думата „подлец“. Чак когато си тръгва от Кюстендил, той е мрачен и предрича фатален край за България във войната.¹⁴³ Е. Багряна и Георги Константинов са други свидетели на повода за пребиваването на Стаматич в Главната квартира.¹⁴⁴

Престоят на последния в града е по-скоро инцидентен. Той след войната задълго работи и твори тук. За разлика от него критикуваният К. Христов често отсяда при балдзата си Е. Палашева. „Той живееше близо до нас и често го виждах артистично настанен в шезлонга на балкона...“ – споделя бъдещият писател, кюстендилецът Г. Константинов. Все още ученик в гимназията, знае от своя приятел и син на твореца Владимир за творческите проекти на баща му. В Кюстендил, както е известно, Христов работи върху „Ръченица“ и „Охридска девойка“.¹⁴⁵

По-отрано познаващият го К. Гълъбов описва недостатъците на неговото поведение: „Отдохме веднъж на разходка из лозята зад „Хисарлъка“. През всичкото време приказвахме на литературни теми, а главно за наши писатели. Той говореше с голяма самоувереност, отричаше тогава, отричаше оногава. Противниците си наричаше „говеда“. Другите писатели, които не му бяха противници, наричаше по-мекко „прости момчета“ – дори и тогава, когато не бяха млади. Прочее българската литература се състоеше от „говеда“ и „прости момчета“. К. Христов има високо самомнение, но е добре запознат със западната литература. Основният недостатък, който вижда при своите родни колеги, е незнанието на чужди езици. Едва ли може да бъде упрекнат в конформизъм. Поне К. Гълъбов е категоричен: „Кирил Христов беше откровен, дори дръзко откровен към всички“. Но дори краен в коментарите си, той се възхищава от природата привечер в лозята на Хисарлъка.

Мястото явно предразполага към дискусии и любовни похождения. В пазвите на хълма неговият колега Антон Страшимиров също разсъждава за нивото на българската литература. По-мек в критиката, той споделя с Гълъбов за необходимостта от изследването на традициите на селянина. „Ако щеш дори, това е задача за писателя, но за един писател, замесен от друго тесто, за един писател, който съчетава в себе си дарбата на прорицател в светая-светих на народната душа с една огромна култура във всички области на хуманитарните науки и с едно основно познание на фолклора. Само такъв един писател може да проучи в дълбочина българската трудова душа, да я разбере и в най-съкровените ѝ гънки, да я раздипли, дори да я различи и да я обоснове социално...“ – пресъздава думите събеседникът и по-нататък описва ситуацията – „Няма да забравя никога Антон Страшимиров в тоя миг – с вдигнат бастун нагоре, с вдъхновен поглед и с лице, озарено от залязващото слънце, което се спускаше като някаква огнена корона зад планинските вериги на запад. Няма да забравя и лозята наоколо: нито щурците, които бяха поели вече своята привечерна песен, нито ятото птици, които хвърчаха над нас в посока на слънцето, нито цъфналия повет наблизко и неговото упоително уханье. Всички тоя спомени се свързват за мене в едно непонятно единство, в което нещата са нещо повече от себе си. Нещо повече от себе си беше в тия привечерни часове и Антон Страшимиров. Такъв той бе всякога, когато заговореше за бъдещето на нашия народ и нашата литература“. Нощта преминава в разговори за трудното материално положение на българските писатели. Повечето изнемогват, а от тях се очаква много. Гълъбов предрича голяма перспектива за Йордан Йовков, но Страшимиров очаква ненадминатият творец да се роди в бъдещето.¹⁴⁶

Г. Константинов също се запознава с последния в Кюстендил. Той споделя за приятелските отношения на писателя с Е. Палашева. След войната при посещенията си в града отсяда в нейната къща. Там са приютявани редица имена на българската литература и наука. През втората половина на ХХ в. Г. Константинов предлага в нея да се уреди „някакъв музей

за прослава на Кирил Христов, на Страшимиров, на Палашева, на Владимир и сигурно на мнозина необикновени люде, които домът на Палашева е приютявал...¹⁴⁷ Подобно място на памет не е създадено в Кюстендил, но свидетелствата показват още едно гнездо на интелектуалци, наравно с това у Маркови и Ленкови. Трудно може да се каже поддържали ли са връзки помежду си и какви. Наличните извори не потвърждават близък контакт. Може би върху отношенията им влияние оказват поколенческите разлики и междуличностните емоции. Багряна, настанена в Палашеви, не споменава нито за К. Христов, нито за А. Сташимиров.

Тя обаче не пропуска идването в Кюстендил на „младежа белетрист Димитър Шишманов, син на професор Шишманов“.¹⁴⁸ Той е заведен в къщата на Маркови от Вл. Василев. Двамата поддържат тясна връзка. Чрез ген. Ив. Луков адютантът успява са уреди за семейството на своя приятел в столицата 4 куб. м дърва. Даже в писмо до бащата литературният критик напада сина за предприетото среднощно пътуване с влак до Кюстендил. Иначе Василев очаква с нетърпение Димитър, наричан галовно Миката, за „да ходим по Хисарлъка и да дрънкаме“.¹⁴⁹ Последният придобива известност не само с произхода и с литературните си заложби, но и като дипломат и политик. Министър е на външните работи на Царството през Втората световна война, което му коства живота. Разстрелян е след присъда от „Народния съд“. Така градът се посещава от редица известни или начинаещи творци. Част от тях поради естеството на своята работа пребивават постоянно за дълъг период от време. Спомените им свидетелстват за дирята, която оставя върху тяхната душа Кюстендил и особено Хисарлъкът.

Мястото на хълма в човешките вълнения проличава и в единствения брой на литературно-хумористичния вестник „Веселият шофьор“. Издаден е в печатницата на Главната квартира през септември 1917 г. и е редактиран от К. Рудар. Един екземпляр струва по 40 ст., като средствата са предвидени за благотворителност. Има множество забавни материали и карикатури. Не липсват и поетични опити. Сред тях автор с псевдоним „Скръбен-весел“ публикува творбата си, озаглавена:

„На Велбъждки“

*Обичам Ви аз очите игриви
Гърдите, що се вдигат, лицата засмени...
О, там, в Хисарлъка, под борите дивни
глава да облегна до пъстри премени...*

*Обичам ви аз ръчичките нежни
и бузи червени и устните топли...
– Кога мраз настъпи и бурите снежни,
Кат вази припомня, душа ще се стопли.*

*Обичам ви ази, девойки Велбъждки,
деца на водите горещи, лековни,
Без бой що побеждават сърцата ни мъжки
и често изтръгват въздишки любовни!...¹⁵⁰*

Стихоплетството не е с кой знае какво качество, но освен мъжките вълнения по нежния кюстендилски пол две природни забележителности са в полезрението на твореца – хълмът Хисарлъка и топлите минерални извори. Те остават запазена марка за града и в миналото, и в настоящето.

Главнокомандващият е почитател и на двете дадености. В началото на октомври 1917 г. му се налага няколкократно да отсъства от Кюстендил. Подготвя се посещението на кайзер Вилхелм в България. При едно от кратките си пребивавания в града Жеков е придружен от княза. Пристигнали късно, към 22,30 часа на 4 същия месец, те бързо вечерят в клуба и се явяват в Главната квартира. Запознати са незабавно от ген. Ив. Луков с натрупалите се въпроси. Приоритет сред тях има съгласието на фелдмаршал Хинденбург 3-а армия да излезе от състава на групата „Макензен“. Според него тя трябва да замени германските части на Южния фронт, които пък да поемат защитата на Северния. Реципрочност се търси особено при размяната на Сборната дивизия с равни немски подразделения. Ген. Н. Жеков се изказва скептично за този съюзнически опит да измъкват свои сили и да оставят позициите само на българите. Неговият замисъл е да лавира, като отстоява съединението на ген. Т. Кантарджиев, изпратено на Охридския участък, да остане на подчинение на Главната квартира в Кюстендил. Дискусията продължава до 2 часа след полунощ. Сутринта престолонаследникът заминава за София. Главнокомандващият работи в щаба, а след това си отдъхва на обичайната си разходка на Хисарлъка по пътя за с. Богослов. На нея темата, която споделя пред верния си адютант, е за храбростта.¹⁵¹

След конфузната среща между кайзера и царя в Черна вода отношенията са позагладени. Вилхелм пристига в София на 11 октомври 1917 г., а на 14 заедно с Фердинанд посещават останките на античния град Филипи. Там императорът поема шефството на 12-и Балкански полк. На церемонията ген. Н. Жеков е награден с орден „Пур льо мерит“. Високият гост през Кавала отпътува за Цариград. Появяват се слухове за скорошно отстъпване на България на цяла Добруджа. С времето те не се потвърждават.¹⁵²

В Главната квартира през месец октомври се извършват структурни промени. С оглед вътрешното и международното положение е създадено военно-политическо отделение под ръководството на подп. Александър Ганчев. То обединява политико-културната, информационно-цензурната и административно-стопанската секция. Задачата му е да предотврати появилите се тенденции за разложение в армията и тила. Създаването му предхожда с малко болшевишката революция в Русия. Основната му борба е против пропагандата, провеждана на фронта от опозиционните партии, предимно земеделците и тесните социалисти. Обърнато е внимание и на вестниците

извън страната. В средата на октомври информационно-цензурната секция започва да издава в Кюстендил поверителния бюлетин „Седмичен преглед на чуждия печат“. Той е предназначен предимно за офицерите в по-важните щабове. До края на годината излизат 11, а през следващата още 67 броя.

За нравственото въздигане на бойците при началника на военното духовенство в Кюстендил се замисля списанието „Вяра и сила“. Първият му брой се появява на бял свят в края на ноември, а общо са публикувани 22 книжки. Статиите имат предимно религиозно съдържание, като насърчават жертвоготовността на войниците. Поддържа се и отделна чисто информационна рубрика.¹⁵³ Изследователят Владимир Манев защитава мнението, че не само списанието, но и поредицата „Походна войнишка библиотека“ се издават в Кюстендил от печатницата на Главната квартира, разположена в сградата на читалище „Братство“.¹⁵⁴

В града пристига полк. П. Ганчев. „Това бе най-голямото и най-важното служебно събитие през последните октомврийски дни на 1917 г.“ – за значението на визитата възкликва Л. Малеев. Според него оценката се дължи на информираността на госта за мнението на съюзниците.¹⁵⁵ При посещения преди повече от година П. Ганчев влиза в остър конфликт с ген. К. Жостов. Дали визитата е предвестник за дългоочакваната смяна на настоящия началник на ЩДА.

В последната десетдневка на октомври се разиграва италианската драма. С прехвърлените от Източния фронт германски части е извършен пробив. Достигната е р. Пияве, като е заплашена Венецианската равнина. Общият сбор на загубите на италианците се изчислява на близо половин милион убити, ранени, и пленени. Съглашението прехвърля около 10 дивизии и спасява Рим да не последва Петроград. В последната столица на 7 ноември болшевиките начело с Ленин и Троцки завземат властта. Започва следващата революция, която окончателно вади Русия от войната. За да видят бляскавия успех на фронта в Италия, заминават царят, престолонаследникът и главнокомандващият. Началникът на ЩДА нарежда на командващите на Южния фронт да проучат възможностите за офанзива. Атаката се планира с 1-ва и 2-ра армия, но от генералите Г. Тодоров и Д. Гешов пристигат песимистични прогнози. Противникът се оказва добре укрепен и трудно преодолим. Ген. Ив. Луков настоява за предприемане на две операции – първата по Круша планина между Бутковското и Дойранското езеро, последвана от настъпление и овладяване на Солун. Кодовото название на офанзивата е „Балкански влак юг. Напред“.¹⁵⁶

Докато началникът на ЩДА си гледа стриктно работата в Кюстендил, зад гърба му се крои коварен план. Според адютанта Л. Малеев историята има дълго предисловие с опит самият ген. Н. Жеков да бъде сменен. След като виждат, че не е по силите им, получилите прозвището „българояди“ – Лудендорф, Макензен и Масов, насочват усилията си към елиминирането на ген. Ив. Луков. Повод е намерен в позицията на последния по Добруджанския въпрос. Но една година натискът е отблъскван с подкрепата на

различни фактори и предимно от главнокомандващия. Антилуковската коалиция се разраства и в началото на ноември 1917 г. в нея се нареждат категорично царят и премиерът.

От пролога драмата навлиза в завръзката. Още на вечерята в двореца преди заминаването на Италианския фронт става дума за отстраняването на началника на ЩДА. Реакцията на ген. Н. Жеков е бурна. Според адютанта поводът е намерен в една телеграма. Подобен номер преди две години е скроен на покойния ген. К. Жостов. Пак телеграма, този път от германската Главна квартира, иска подвеждането на българския главнокомандващ под съдебна отговорност за нанесено „оскърбление“. Последният мълниеносно подава оставка. „Радославов мълчи и самодоволно премигва“ – отбелязва четящият по лица Л. Малеев. Царят е изненадан и прехвърля веднага вината – „Аз зная, че Луков е враг на германците, той е враг на всички ни“. Ген. Жеков защитава подобаващо своя подчинен. Заключение му също е категорично: „Нека се знае обаче, че поведението на германците по Добруджанския и други въпроси е причина на всички тия печални недоразумения и че ако тъй продължава, не е далеко денят, когато ще останем само ние тримата – Ваше Величество, г-н Радославов и аз – за съюз с Германия“. Първите двама не харесват казаното, но пък след срещата престолонаследникът поздравява за откровеното му поведение главнокомандващия. Така завършва завръзката от драмата по отстраняването на ген. Ив. Луков.

Развръзката идва по време на пребиваването в Австро-Унгария. Монархът включва в заверата двамата офицери за свързка при съюзниците Ганчев и Тантилов, определени от ген. Н. Жеков като „мазници“. Първият от тях е по-брутален, докато вторият по-мек. Пред тях главнокомандващият е категоричен, че по-скоро той ще подаде оставка. В обиколката на Италианския фронт се включват германският кайзер и австроунгарският император. Така срещата се превръща в „троемонарша“. Използван е моментът и Хинденбург вади нов телеграмен коз срещу Луков. В дъното отново е неразбирателството в Добруджа. Провален е опитът на ген. Жеков да замаже положението, като се изчака да се завърне в Кюстендил и направи проверка. Върховният главнокомандващ Вилхелм и българският Фердинанд явно взимат решението за отстраняването на Луков.

Царят прокара височайшето мнение на 16 ноември 1917 г. на аудиенция в двореца Ебентал, разположен край Виена. Сценарият е разигран умело. Първо настоява за промяната П. Ганчев, но веднага е елиминиран. След него се включва княз Борис, който вади молбата сред арсенала си от средства. Тогава ген. Н. Жеков поомеква от твърдата си позиция. Направена е сделка началникът на ЩДА да бъде сменен временно, но повишен и на неговото място да не „натрапват никого“. Главнокомандващият е против фаворити от типа на П. Ганчев или Ст. Нерезов. Компромисът е докладван на царя и е потвърден веднага. „Отрязаха ми крилете Малеев! Отрязаха ги, като, за да не ме боли, царят ме поласка, че имам качества, за да работя и без Луков и по-добре било да се махне това „отровено шило“ от щаба, с кое-

то и моята задача щяла да се облекчи“ – споделя сломеният ген. Н. Жеков със своя адютант. Даже величеството дава съвет да се назначи ген. Ив. Луков за командващ на 2-ра армия. Монархът изпраща главнокомандващия до колата му и го разцелува три пъти. Последният се завръща след полунощ в хотела си във Виена, видимо уморен и раздразнен.

На сутринта заедно с адютанта си се качва на Балканския влак за София. На гара Гензерндорф те са сюрпризирани от извънредно спиране на композицията от царя и свитата му. Формалният повод е повишаването на княз Кирил в чин майор. Наблюдателният адютант го отдава на съмнението на Фердинанд да не би ген. Жеков да се отметне от дадената дума и самият той да подаде оставка. Следват нови три монархически целувки, този път пред публика на гаровия перон, посрещнати от главнокомандващия с треперене. Компромисът е възприет болезнено не защото началникът на ЩДА е незаменим. Открояват се две ключови причини – директното налагане на царя, което до този момент не си е позволявал. Втората според адютанта е много по-опасна: „Махането на генерал Луков бе фатална грешка, то бе най-дръзкият опит и успех на германците в тяхната система“. Още един ключов пълководец е отстранен чрез налагането на волята на старшия съюзник.

След пристигането си в Кюстендил на 19 ноември ген. Н. Жеков веднага привежда в изпълнение болезненото за него, но иначе компромисно решение. Началникът на ЩДА е приет на доклад. В края на срещата получава листче с персонални промени, като името му стои на първо място. По сведения на самия Луков прекият му началник видимо „изглеждаше развълнуван и измъчен“.¹⁵⁷ В рамките на около половин година „кюстендилската тройка“ на практика е разбита. Първоначално е отстранен кумът М. Сапунаров, който поема към Тетово. Тандемът също не просъществува дълго. Ив. Луков заминава за Свети Врач. Проваленият опит за преврат може да е сред причините. По-скоро към насъбралите се обстоятелства се проявява и дългата ръка на мнителния цар. За него първият е масон, следователно е противник на Бурборните, а вторият лигар и „антидинастик“. В Кюстендил остава само Н. Жеков.

Монархът може би е притеснен от факта, че родните масони се обединяват във Велика ложа на България. Официалната церемония се провежда на празника на победите. На същия този 27 ноември 1917 г. в Кюстендил се реализира тържествена програма. Тя включва отслужването на панихида за падналите герои в 10,30 часа в църквата „Св. Богородица“. След нея на площад „Св. Св. Кирил и Методий“ се провежда молебен и парад. Задължителните поканени са отделите на ЩДА и съюзническите офицери за свръзка.¹⁵⁸ Събитието е посетено от жителите на града и учениците. Ген. Н. Жеков приема парада и произнася кратка прочувствена реч. В клуба на Главната квартира е даден обяд, на който приветствие поднася министърът на железниците В. Кознички. През целия ден до късно вечерта на тържеството се играят хора, пеят се песни и свири музика. От пределите на Царството,

но и от новоосвободените земи – Македония, Поморавието и Добруджа, са изпратени множество поздравителни телеграми. Най-вълнуваща е тази на министъра на обществените сгради Д. Петков, на която ген. Н. Жеков отговаря лично.¹⁵⁹

Есента идва и за поредна година се създава организация за изораване и засяване на нивите на запасните войници. Стопаните са длъжни да предоставят съответните зърнени култури. При несъгласие от страна на ангажираните се пристъпва към съдебна процедура чрез Дирекцията за СГОП.¹⁶⁰ Кюстендилският край е овощната градина на България. Известно количество ябълки са изпратени на турския помощник-главнокомандващ и военен министър Енвер паша. Същият пребивава преди година в града, посрещнат много хладно от колегата си Н. Жеков.¹⁶¹

Генерал Ив. Луков издава последните си три заповеди по Действащата армия. В полковници са повишени началникът на военнополитическата секция подп. Ал. Ганчев и началникът на оперативното отделение подп. Ст. Нойков. Редица други офицери също получават нови чинове. Сред тях е и запасният поручик Вл. Василев, който е произведен в капитан. Той е и адютант на началника на ЩДА. Извършени са размествания на длъжности. Началникът на секцията по ордена майор Кимон Георгиев става и член на самия Орденски съвет. Последното се извършва „със съизволение на Негово величество царя“. Бъдещият министър и премиер през световния конфликт работи в Кюстендил и живее на квартира в къщата на Ефрем Каранов, известен възрожденец и деец на българското националноосвободително движение в Македония.¹⁶² Редица сътрудници на „Военни известия“ са назначени за чиновници за поръчки. Сред тях са Кирил Христов, Димитър Подвързачов, Добри Немиров, Александър Божинов. Редакторът му полк. Йордан Венедиков заема длъжността офицер за поръчки в оперативния отдел. Част от промените едва ли са предизвикани поради отстраняването на ген. Ив. Луков. Предписанието за поемането на командването на 2-ра армия официално е оформено на 5 декември, а на следващия ден той издава в този дух и последната си заповед.¹⁶³ Освободеният ген. Г. Тодоров сменя набедения за „германофоб“ командващ 3-а армия ген. С. Савов. Последният е изпратен да ръководи формиращата се 4-а армия.¹⁶⁴

Още същия ден от 19,30 часа в офицерския стол е проведена прощална вечеря.¹⁶⁵ Студената сутрин на 6 декември не е пречка за масово изпращане на ген. Ив. Луков. Доброволно цялата Главна квартира отпътува до близкия Кадин мост. Същият, за който се носят множество легенди. Съоръжението е толкова здраво, защото в основите му е вградена сянката на жената на най-младия му майстор. Сянката на ген. Луков напуска ЩДА. Доколко без нея най-важната армейска структура би запазила своята монолитност. Начело на шествието е самият главнокомандващ. След другарска закуска идва трогателният момент на раздялата. „Три други целувки, много по-сърдечни, под нескрити сълзи у двамата тъй добре взаимно допълващи се военачалници, отекнаха на старинния мост“ – описва кулминацията на сцената Л.

Малеев. Тя, посредством вестник „Военни известия“ и списанието „Вяра и сила“, много скоро става достояние на всички, включително и на въоръжения народ, който заедно командват на фронта Жеков и Луков.¹⁶⁶ Така приключва развързката в драмата. Епилогът не закъснява кой знае колко във времето.

Трите целувки на моста са по-малко от шестте на монарха, но се възприемат за много по-откровени. Ген. Жеков остава в тревожност да не би царят да не удържи на думата си. Главнокомандващият поема функциите и на шеф на ЩДА и не желае да му се назначи друг подчинен. Началникът на оперативния отдел, наскоро повишеният в полковник Ст. Нойков, става негов пряк помощник. За запълването на отворената празнина трудно може да се говори. Ген. Н. Жеков ревниво отстоява сключеното джентълменско споразумение с особата. Надеждата му е промяната да бъде с временен характер и скоро Луков да се върне в Кюстендил, а Тодоров в Св. Врач. Постоянните слухове за назначаването на генералите Нерезов или Станчов държат на шрек главнокомандващия. Идването на един от двамата в Кюстендил е само пореден повод за нови спекулации.

Царят остава известно време в чужбина. При отсъствието му тези интриги се засилват. Ген. Жеков често пътува до столицата за доклади във връзка с положението на фронта и особено за започването на мирните преговори с болшевишка Русия в Брест-Литовск. Румънците също пристъпват към примирие, като във Фокшани се събират представителите на двете воюващи групировки. Там са и руските делегати, непризнаващи правителството на Ленин. На 9 декември е постигнато споразумение бойните действия временно да бъдат прекратени. На 15 декември примирието е подписано и в Брест-Литовск, а след седмица започват и преговори за мир.¹⁶⁷ Привидно отношенията на ген. Н. Жеков с премиера вървят недотам зле. Главнокомандващият не скрива тревогата си от слуховите за назначаването на нов началник на ЩДА. За да ги разсее, завърналият се в средата на декември монарх посещава Кюстендил.

Официалният повод е намерен в предстоящия Никулден и на 18 същия месец царят и князете пристигат в града. Близо две години Фердинанд отбягва да идва в Главната квартира. След скандалите с ген. К. Жостов източниците мълчат за друг негов престой. В ЩДА са сюрпризирани, а и ген. Жеков се намира на вилата си. Височайшите особи настояват да го изненадат и го заварват малко след следобедната му дрямка. Главнокомандващият и царят се отделят сами на продължителен разговор. Благодарение на разказа на първия адютантът пресъздава темите. Засегнати са външнополитически въпроси като преговорите за мир с Русия и решаването на проблема с Добруджа. Ген. Жеков е доволен от заповедта на министъра на войната К. Найденов офицерските и войнишките семейства да се ползват с предимство при осигуряване на продоволствието. Запознава царя с изложението на депутатите от земеделската парламентарна група, посетили го на 12 септември. Величеството е категорично против властта да им се

отстъпи. Сред изтъкнатите причини е и лидерът им „оня техен размирник Стамболийски“. Не е подминат и въпросът с назначаването на нов началник на ЩДА. Главнокомандващият отклонява подобна възможност, за което получава височайшето съгласие. Разговорът е спокоен и царят любезен, с което Жеков споделя, че не е „свикнал“. По време на дългата дискусия князете, особено Кирил, проявяват нетърпение. Налага се брат му Борис да го успокоява. На раздяла царят дарява на именика „едно егюи със златна табакера“.¹⁶⁸ По този начин приключва първото посещение на българския монарх във вилата на главнокомандващия. Дватама опипват почвата, но никой не прекрочва деликатната линия. Царят, отървал се успешно от още един началник на ЩДА, може вече по-спокойно да посещава Кюстендил.

Същия ден в града са проведени мероприятията по повод смъртта на митрополит Синесий. Той участва в църковните борби и е ръкополаган за Охридски и Скопски митрополит. Роден е в близкото до Кюстендил с. Скриняно. Последните години от живота си прекарва в града в къщата си на ул. „Иларион Ловчански“. Синесий живее на улица, носеща името на първия избран български екзарх и последен кюстендилски митрополит. Церемонията по погребението се ръководи от шефа на военното духовенство – митрополит Йосиф. Всичките трима църковни дейци са свързани с Кюстендил, но по особен начин и в този тъжен случай. От дома духовната процесия потегля към църквата „Св. Богородица“ при следния ред – погребалната колесница, роднините на покойника, ученичките и учениците от Педагогическия курс, гимназиите и прогимназиите, чиновниците от всички учреждения и гражданите. След опелото в този храм, подредени по същия начин, шествието продължава по улиците „Васил Левски“ и „Цар Освободител“ до двора на църквата „Св. Мина“, където се извършва ритуалът по погребението. Поканени са всички офицери, желаещи да присъстват. Общинското управление своевременно дава разрешение за мястото, което да се загради със желязна ограда.¹⁶⁹ Такава около храма понастоящем няма, а само малък безименен кръст напомня, че там може би почива митрополит Синесий.

Не по-малко натоварен със събития е и 19 декември 1917 г., Никулден. Именик е самият главнокомандващ и от 10 часа в църквата „Св. Богородица“ митрополит Йосиф служи божествена литургия. В ЩДА има малък прием за окръжния управител, духовенството, всички административни чиновници, учителството и множество граждани. Към пладне пристигат роднините и гостите от столицата. За тях на вилата се дава обяд. От 19,30 часа във Военния клуб се провежда тържествената вечеря, на която началникът на военното духовенство също държи реч. Присъстват офицерите от ЩДА, окръжният управител и съюзническите представители. В чест на именика са вдигнати 10 наздравии. Той остава там до полунощ, а след това се прибира да продължи тържеството на вилата с близките си.¹⁷⁰ Празникът си е празник, но на другия ден всеки е на своя пост.

Подобаващо е отбелязана и настъпващата нова 1918 г. По повод на 31 декември в 23,30 часа в офицерския клуб се дава „закуска“. Присъстват

всички свободни от наряд с поставени ордени на униформите. Ген. Н. Жеков получава от 34-и Троянски полк като подарък бронзова изработка на един пункт на предната позиция при Дойран, която носи неговото име. Тя е дело на редник Петър Рамаданов, а трогнатият главнокомандващ дарява 1000 лв. за фонда на частта. На 1 януари от 10,30 часа в църквата „Св. Богородица“ е отслужен молебен. Празниците по традиция са време за благотворителност и съевременно от общинското управление е напомено на храмовете да събират милостиня.¹⁷¹

Краят на годината е повод за равносметка. През 1917 г. в казармата на 13-а допълняюща дружина са извършени редица благоустройствени мероприятия. Около спалните помещения се изгражда дренажна система, която допринася за елиминирането от тях на водата и влагата. Сградата на подофицерското събрание се ремонтира и е обзаведена за столова на офицерите. Съседната барака се приспособява за тяхна кухня. Построена им е баня с душ. Изгражда се беседка, прилежащата част на която се циментира и се оформя градинка с алеи от цветя. Засаждат се лози. От царските разсадници в София и двореца Враня са доставени два вагона с кипарисови дървета, липи, брези, пармени ябълки и цветя, които се засаждат в района. Построява се сушилна за плодове и се монтира съответната машината. Изгражда се собствен разсадник и парник. Също и грънчарска работилница за производство на съдове за нуждите на дружината. Направен е нов кабриолет. Не са подминати и увеселенията, като се прави танцувален салон и се закупува грамофон. За провинилите се е ремонтирано помещението на ареста и се обособяват килии – офицерска, подофицерска, войнишки за строг и за обикновен режим и за предварителен затвор, съгласно устава за гарнизонната служба.¹⁷²

През трите последни и есенни месеца на годината продължава тенденцията за поскъпването на зърнените храни. Местният комитет за СГОП отпуска определи количества, предимно пшеница, на селските общини за крайнонуждаещите се и безимотните семейства. Цената се покачва бързо и от 0,55 лв. преминава на 0,63 лв., за да се задържи най-продължително на 0,83 лв. за кг. Провалят се и опитите за изземването на около 100 т, произведена в землището на с. Николичевци. Песимистично се докладва, „че излишъци в общините от района на комитета няма и следователно комитетът при съдействието на изземателните комисии и административните власти не ще може да из земе никакви храни“. Продължава да се разчита на внос от други райони на страната. От прибирането на новата реколта до края на ноември в склада на комитета са доставени 48905 кг пшеничено и 10500 кг ръжено брашно, 134315 кг пшеница, 15401 кг ръж и 410 кг царевича. Профилът на полученото предопределя и този на разходваното. На земеделските стопани са осигурени 25 т семе за засяване.

Покачването на цените се регистрира и при фабрикатите. В един момент брашното търпи общ ръст с 0,02 лв., а останалите артикули с 0,06 лв. за кг. Отделно се оскъпява и пшениченото – от 0,64 преминава на 0,70 лв., като достига в края на годината стойност от 0,75 лв. за бедни и 0,95 лв. за

богатата част от населението. Явно такъв е подаръкът за разделните годишни празници и цените се нормират на две категории. Бяло брашно е отпускнато по един чувал за градските църкви, а за „Св. Богородица“ – два чувала. В края на годината от продукта няма дори за нуждите на местните болници. Не достига и за нормираната дажба за подправка на храната на едно лице. Тя е занижена до 225 гр. и пак има дефицит. Тенденцията в повишаване на цената се проследява при царевичното брашно от 0,48 през 0,52 на 0,56 за бедни и 0,70 лв. кг за богати; при ръженото – от 0,56 през 0,63 на 0,66 и 0,80 лв.; при ечемичното – от 0,52 през 0,57 на 0,67 и 0,82 лв.; при просеното – от 0,47 през 0,55 на 0,62 и 0,77 лв. за кг. Цената на ярмата също се покачва: ечемичната преминава от 0,45 през 0,55 и достига 0,57 за бедни и 0,70 лв. за богати; просената и царевичната – съответно от 0,45 през 0,55 на 0,53 и 0,65 лв.; овесената е фиксирана на 0,52 и 0,70 лв. за кг. Тенденцията при триците също е възходяща – от 0,36 стават на 0,39 и 0,45 лв. за кг.

Хлябът не отстъпва в растежа на стойността си: за 800 гр. от 0,44 лв. преминава през 0,50 лв. и на 1 декември достига 0,68 лв. Такава цена остава само за богатите, а за бедните е фиксирана на 0,56 лв. Отказва се отпускането на насъщния за нуждите на гостилниците. Всеки посетител трябва да си носи сам. Използват се и хитрости за запълването на явния дефицит. „Предвид че дневната дажба хляб е недостатъчно задоволителна и ако се дава хлябът топъл, по-лесно се консумира, то да се пише на местното общинско управление за в бъдеще да раздава хляба в баято състояние“ – съветват от местния комитет за СГОП. Предписва се откриването на фурна в циганската махала.

През есента на дневен ред излизат редица плодове и зеленчуци. Ябълките, годни само за мармалад, вървят между 60 и 80 ст., а крушите по 60 ст. Възлага се проверка на овощарското дружество дали е купувало сливи и други плодове на по-високи от нормираните цени. Установява се, че стойността на кг сливи през беритбата е нормирана до 50 ст., но са продавани между 30 и 50 ст. Дирекцията разрешава 7000 кг сушени сливи от с. Сомволяно да се закупят от Варненското кооперативно дружество. Поискано е отпускане на нужните количества за градското население в Кюстендил.

Поради голямата суша картофи в района на комитета липсват и се търси снабдяването на два вагона. Дава се открит лист за свободно движение в Царството на Георги Истевнички и Михаил Милтенов за доставка на картофи и зеле. Нормират се цените на последното – червено до 35 ст., а бяло до 40 ст., кромид лук до 50 ст. за кг, праз дребен 100 стръка 4 лв., а едър – 5 лв. Свинските тикви получават стойност по 15 ст. кг от производители и 18 ст. от прекупвачи, а печенките съответно по 20 ст. и 25 ст. През сезона е повишена цената и червеното зеле става на 60 ст., а бялото по 65 ст. На градското население се предоставя по 1 кг фасул. Местният комитет за СГОП възнамерява да достави арпаджик за засяване и иска от Дирекцията да съобщи нормираната му цена. Запитва се Горноджумайският комитет може ли да се закупи 30000 кг от артикула.

Сериозен недостиг се регистрира при млечните продукти. През есенния сезон за градското население само на два пъти е предоставяно сирене. Веднъж дажбата е от 200 гр. на лице при цена от 3,60 лв. за кг. След доставката от Радомир на 4323 кг отново кюстендилци са ощастливени с по 300 гр., но в циганската махала остава предишният обем. Стойността на продукта се покачва на 3,80 лв. за кг. Ситуацията се усложнява и следва алармиране: „Да се ходатайства пред Окръжния комитет по прехраната от наличния в резервния магазин кашкавал да ни се отпусне за раздаване на градското население, тъй като това, последното, свършено малко е продоволствувано със сирене“. Оскъпява се и кравето мляко, като от 0,80 става на 1 лв. за литър. При направената проверка се оказва, че търговците в града нямат никакви количества от мая за сирене и кашкавал. Последната най-надлежно трябва да се декларира от населението. С нова серия от актове и даване под съд са заплашени собствениците на животни, които не са изпълнили нарядите си за масло, сирене и мляко. От първото е отпуснато на аптеките в Кюстендил по 20 кг при цена от 5,10 лв. за кг.

При местните продукти положението не е по-розово. „Представителите на касапското сдружение в града, на което комитетът издаде открит лист за докарване добитък от селата, се завърнаха без никакъв добитък, тъй като селското население се показало твърде неприязнено към градското и отказвало да дава за последното какъвто и да е добитък, макар че представителите на касапското сдружение заявявали, че веднага ще изплащат добитъка“ – песимистично алармират от комитета за СГОП. Тази неприязън е констатирана многократно. Разчита се на реквизиционната комисия, защото селянинът „по-охотно изпълнява наряда, защото вярва, че всичкият този добитък ще се даде на армията, а не на градското население“. Хитростта влиза в употреба и в този случай: „Околийската реквизиционна комисия да дава наряд на селските общини, без да указва за кого е предназначен добитъкът (за армията или градското население) и след като се докара последният, да се предава на касапското дружество, което веднага да го изплаща на реквизиционната комисия, която пък да го изплаща на населението чрез секретар-бирниците по изплащателни списъци.“ Алармира се Дирекцията за СГОП, че отпуснатите 5000 кг говеждо и 20000 кг свинско месо са крайно недостатъчни за изхранване на гражданите. Иска се такова количество, което да задоволи съответните нужди.

Правят се усилия за запълване на дефицита чрез собствено производство. На кюстендилците, които отглеждат свине, се отпускат трици по 30 кг за животно до 50 кг, а над това тегло по 50 кг при цена от 0,36 лв. за кг. Следващите доставки са по 5 и 8 кг при същата схема и още по 5 кг при същата цена. Нов обем от 6 кг се получава вече при 40 ст. за кг. С тази цел се отпуска и по 1 кг просо на стойност 43 ст. за кг. Т. Кръстев в с. Буново е единственият в околията, който угоява 20 прасета. Само на него до 10 декември му трябвават 3600 кг царевича. Поискани са от Дирекцията два

вагона с трици за свинете, файтонджийските коне и другия добитък. Еднократно на крава е отпуснато по 15 кг при 40 ст. за кг.

Предногодишно са нормирани цените на месото – на говеждо 2,90 лв. за кг; биволско – 2.35 лв. за кг; свинско от угоени свине – 5,40 лв. за кг, а от неугоени 4,65 лв. за кг. Говежда глава струва 4 лв.; чифт чистени говежди крака 2,50 лв. и нечистени – 1,50 лв.; говежди дроб – 3 лв.; говеждо шкембе нечистено – 2 лв.; свинска глава 4 лв., чифт свински нечистени крака – 0,50 лв. Забранява се клането на добитък за производство на пастърма за населението, а за армията се иска разрешението на Военното министерство. Въпреки констатирания шап нарядът в Еремийска община остава непроменен.

Заповядва се прибирането на лойта при клането на животни от селското население. Тя трябва да се претопява и да се складира в комитета за направата на сапун, а не да се предава на реквизиционната комисия. Касапите вземат най-хубавото месо и бъбречната лой за себе си. Настоява се пред тяхното дружество практиката да се прекрати, иначе се съставят актове и се предават на военните съдилища. Селяните не предава никаква лой, а я използва за производството на сапун. Поради недостиг се иска доставка на 20 000 – 30 000 кг сода каустик. На член от градско семейство се отпуска по 250 гр. при цена от 1,60 лв. за кг. Скоро стойността е повишена на 4 лв. за кг. Допълнителни доставки за граждани и войската не се осигуряват. Настоява се Дирекцията за СГОП да отпусне 10000 кг готов сапун.

Отпускането на солта се следи стриктно. Малки количества се предоставят на животновъди и занаятчии. Във връзка с осолването на зелето и свинското месо се нормира на всяко лице от градското и селското население по 1 кг на стойност 0,60 лв. Продава се от артикула и на цена от 0,48 лв. за кг.

Захарта липсва и първоначално се отказва дори на индивидуални просители. След време се отпуска по половин кг на човек. Снабдено е само 5000 кг, което е недостатъчно дори за градското население. Получават се още 5000 кг от захарната фабрика. През декември, понеже в Кюстендил върлуват тиф, сипаница и ангина, се отпуска дажба от 450 гр., а на циганското население по 100 гр., защото то „живее на селски начала“. Цената е определена на 2,60 лв. за кг. За задоволяване на потреблението се искат от Дирекцията още 15 000 кг, а и заради заболяванията още 10 000 кг. Дефицитът води до отказ да се увеличи месечната норма на аптека и тя остава от 10 кг. По изключение се отпуска по 1 кг. за химическата лаборатория на Висшия педагогически курс и за болното дете на Йордан Атанасов от с. Слокощица.

Сложна е ситуацията с ориза, който хронически не достига. За доставка от Пловдив се командирова двама помощник-магазинери. След получаване на пратката се нормират по 600 гр. за гражданин и по 100 гр. на селянин и на циганин. Килограмът се продава по 3,40 лв. Притежателите на растителни масла – зехтин, шарлаган и пр., са задължени да го декларират в комитета, защото продажбата му строго се забранява. Доставка се сусамов шарлаган от Крива паланка.

Спирт се отпуска при норма на аптеките по 80 л, а на зъболекарите по 10 л за 3 месеца на цена 12 лв. литъра. На амбулаторията на градското общинско управление се отпускат 5 л на същата стойност. Искане се от дирекцията 1000 л. за нуждите на градското население. Отказва се молбата на Модре Челебонов за 800 л спирт, която да се използва за изваряването на ракия предвид голямата реколта от сливи. Ракията се облага с данък, като на 100 кг джибри се заплаща по 4 лв. или 1 литър готова продукция.

Брането на сливи не се приема за извинение при неявяване на дърво-секачите. Заплашени са с 3 месеца тъмничен затвор или глоба от 5000 лв. Алтернатива за доставката на отоплителен материал се търси чрез отпускането на 150 пленници. В началото на октомври дърва за огрев няма за раздаване и се отклонява искането на телеграфо-пощенската станция, като им се препоръчва сами да си набавят. Подобни съвети са дадени на Популярната банка и дори на началника на болницата, защото няма достатъчно за населението.

Приоритетно по половин кубик се раздава на бедните войнишки семейства, останали без никакво гориво. Отделно околийската реквизиционна комисия се съгласява да отпусне дърва за същите, защото армейските подразделения в района са се снабдили по стопански начин. За тази цел е поискана за срок от 15 дни една команда от 10 войници от 13-а допълняюща дружина. Раздаването на дървата поэтапно започва на 25 ноември, като цената на кубик е 22 лв., но скоро е определена на 30 лв. На бедните войнишки семейства от циганската махала допълнително се определя датата. Местният комитет за СГОП констатира много трудности при снабдяването на отоплителни материали. Той отговаря на командира на 13-и полк, че на комитета е известно влиянието върху морала на войниците от липсата на някои артикули. „При все това комитетът е раздал и продължава да раздава, макар и в ограничено количество, предимно на бедните войнишки семейства, а и на другите войнишки семейства дърва и чак тогава – на останалото население, като понастоящем комитетът продължава да раздава само дърва, защото възглицата се задържат изключително за нуждите на държавата.“ В града през декември върлуват болести. На засегнати домакинства с предимство се отпуска по половин кубик, но след предоставяне на лекарски бележки.

За селското население не се предвижда доставка на дърва и се отклонява молбата на Николичевския кмет. Той е упълномощен сам да организира добива и снабдяването на хората. Проблеми има с дървосекачите. Избягалите се преследват, а след залавянето им следват актове и довеждане под стража в града. Такава е съдбата на прегрешилите от Тишановска община. Босилеградският кмет е заплашен с акт, ако не изпрати по двама секачи от селата в общината си. Редица негови колеги, неизпълнили задълженията, си получават подобно наказание. Търси се съдействието на Окръжния комитет по прехраната да се командирова по двама здрави работници от село и на Дирекцията събраните за нея дърва по гарите да останат на раз-

положение на местния комитет. След съгласието на последната се изпраща чиновник от комитета. Той поставя под контрол тези материали на гарите Гюешево и Долно село. Ваксевска община получава наряд за доставка през ноември и декември на 1000 куб. м. От комитетското сечище са добити между 8 и 29 октомври само 450 куб. м. Работят средно 80 души, но болни и старци. Налага се освобождаването на част от първите. Производителността е много ниска. Даденото от лесничея второ сечище се оказва свършено негодно за добив. От местния комитет искат по още едно в района на Богослов, Жиленци и Слокощица. Това при последното село се оказва с потенциал от 200 куб. м и се предлага разширяването му.

В средата на декември всичките превозни средства по селата се ангажират за доставянето на наряда в Кюстендил. Нехайство се проявява и сега. Двама жители на с. Берсин товарят едва по 30 – 40 см от кубически метър и когато им е направена забележка, те разтоварват и тях, а колите се връщат празни. За проявеното своенравие им е потърсена отговорност. Дървените въглища също не достигат за ковачите в града и се търси доставка от кмета на Ломница.

Газ се отпуска според наличните обеми. В града на семейство от 3 членове се полагат по 4 л., а при 4 и повече по литър на човек. По половин литър получава всеки в циганската махала. Цената остава фиксирана на 1,30 лв. На административни служби, училища и лекари са отпуснати ограничени количества. Задоволени са производствените нужди на тютюневия склад на Фернадес с 10 л и на вълновлачаря Димитър Стоенчев със 100 л. С по-големи трудности се осигурява петрол. Направени са редица откази, но се отпускат 160 л на телеграфопощенската станция, 300 л на с. Рашка Гращица и 30 л на синагогалното настоятелство. Фиксирани са цените на дрехите. Нормират се стойностите на услугите с превозните средства, като на коларите се издават специални карти. От 1 ноември търговците се задължават да поставят цените на стоките на видно място. Явно с тези мерки се цели намаляването на възможностите за спекула.¹⁷³ На фона на повишаването на стойността на продуктите расте и дневната надница. Общите работници в Царството получават средно през 1916 г. по 3,55 лв., а през 1917 г. по 6,41 лв. Специалистите зидари пък през двете години съответно по 5,61 и 9,35 лв.¹⁷⁴ Видимо е увеличението на възнагражденията, но и цените на стоките се покачват стремително. Отделно стои въпросът с доставянето на достатъчно количества.

През цялата година има проблеми със снабдяването на населението в Кюстендил и района. Дефицитът провокира появяването на „черна борса“. Бившият окръжен управител Вл. Караманов свидетелства за тенденцията повечето липсващи стоки да се снабдяват по незаконен начин. Предприемчиви граждани обикалят селата и закупуват месни, млечни произведения и вълна. От там се снабдяват със захар и ориз, защото отпуснатите дажби се оказва, че не се предоставят на хората, а остават на разположение на общинските административни власти и техни приближени. Така стоките по-

теглят отново към Кюстендил или други центрове в Царството.¹⁷⁵ Сделките по този начин се извършват на значително завишени цени. Но при наличието на средства е за предпочитане пред алтернативата на гладуването. Тези, които нямат знаците, открити от финикийците, са обречени да го изпитват.

Второто полугодие на 1917 г. довежда до редица обрати. Твърдо на страната на Антантата се включват САЩ и Гърция, но пък излизат Русия и Румъния. Северният фронт за Царството престава да съществува, но тежестта на Южния се увеличава. Позиционната война изтощава ресурсите и води да противоречия със съюзниците. Добруджанският въпрос продължава да виси като дамоклев меч. С негова помощ е разсечен тандемът в Главната квартира. Генерал Ив. Луков е отстранен, като овакантената длъжност временно не е заета. Тя е цената на компромиса между монарха и главнокомандващия. Отношенията между двамата не са блестящи, но не стигат до разрыв. Ген. Н. Жеков продължава да отстоява известна самостоятелност от Правителството и приема политически делегации на опозиционни партии. Действията му в тази посока се възприемат с големи подозрения.

Разрешен е ключовият въпрос от подобни влияния. За предводителя на армията е изградена специална вила на хълма Хисарлъка. Тя се превръща не само в място за живот, но и в нов център на протоколни събития и срещи. Осветена е тържествено, а в самия край на годината е посетена от самия цар и князете. След близо две години отсъствие и елиминирането на двама началници на ЩДА Фердинанд отново посещава Кюстендил.

За разлика от намалелите официални визити кипи интересен интелектуален живот. Тук се съсредоточават известни творци, които дават друг облик, но и получават своя белег от града и Хисарлъка. Наравно с К. Христов и Е. Попдимитров вдъхновение черпят А. Страшимиров, Вл. Василев, Е. Багряна, Д. Шишманов, К. Гълъбов, Г. П. Стаматов. Природните хубости маркират своя отгънък, а някои са прободени от стрелата на Купидон. Показателна в този план е изгарящата любов между Вл. Василев и девойката Цв. Ленкова. Дори изпитанието на войната не може да възпре изконното човешко влечение.

3. На Струма и на Серет

През цялата 1917 г. 13-и полк защитава своите позиции в долното течение на река Струма. Първоначално той е разположен в района на Ерникьой. Три дружини са на бойната линия срещу противника, окопал се в северната зона на Баракли Джумая. Около километър напред са изнесени стражевите застави, където всеки ден дежури по един взвод. Целта е да не се губи съприкосновението с неприятеля и методично да се разузнава за разположението му. При опит за настъпление именно това подразделение първо би отбило атаките и сигнализирило на главната позиция. През нощ-

ните часове усилията са насочени към усъвършенстване на фортификацията, а светлата част се използва за отдих. Изградени са два реда окопи цял ръст на разстояние от 200 м, свързани с ходове за съобщения. Обшити са с плет или чимове против обрушаване. Тук са направени укрития, част от които бетонирани, а други от дебело дърво. Построени са бетонни наблюдателници за ротните командири, скривалища и гнезда за картечните и гранатохвъргачките. Пред първата окопна линия са поставени 10 реда телени заграждения, а пред втората четири реда. Най-отзад са разположени земянките.

Така устроена, позицията прегражда направлението към Рупелското дефиле. Тя е под постоянния прицел на далекобойната артилерия, но и на картечния и пушечния огън на противника. Равнинната местност, покрита с висока растителност, прави хоризонта къс и неизвестните много. Видимостта е затруднена, а неприятелските позиции удобно са маскирани в овощни градини и кории. Батарейте също са укрити от погледа на българите. Протичащите реки Струма и особено Спатовска са причина за чести наводнения на по-ниските позиции. Това се случва особено при снеготопенето и дъждовния пролетен сезон.¹⁷⁶

Първите дни от годината по традиция се използват за поздравии по повод новогодишните и коледните празници. Федя продължава рубриката „картини от войната“, но от 1/7 полкова болница. Лена получава снимка, направена на 8 януари, но с писмо от 10 същия месец. „Ето ме в болничния халат и вперил поглед към север, където се подвизават моите любими същества, но пусти планини пречат да ви гледам... Нали съм заел поетична поза? Пред мен е портретчето на Оля, което сега ме утешава. По-добре съм“ – гарнирано с много целувки на нея и на близките си в Кюстендил пише Тодор Цеков.¹⁷⁷ На споменатата дата същата фотография той изпраща с идентично писмо и до Парето, подписано от „твоего батенце“. „Ето ме на прозореца вперил поглед на север и искам да те видя, но ... планините пречат, но унилоост ме е обхванала“ – като само портретчето на Оля отново го утешава.¹⁷⁸ Лечението на Цеков се удължава във времето. На 26 февруари оформя поредната картина от войната. Този път снимката е пред стаята, в която живеят. „Ето ме още в болницата, въпреки направените вече 20 бани положението на ревматизма ми не се е много изменило“ – недоволства Федя пред Лена, но не забравя да изпрати „сърдечните привети и целувки“. А писмото издава диагнозата на заболяването.¹⁷⁹

Нерадостната си съдба оплаква и Н. Лучков. „Драги родители, прие-мете моя портрет за спомен през времето при пребиваването ми в Ада“ – пише той на 4 март 1917 г. до Кюстендил.¹⁸⁰ Рубриката продължава малко по-оптимистично. „Приемете настоящата ми картичка с моя лик за спомен при постройката на войнишката ни къща в Ада, за която развалихме четири къщи и направихме една, наричана „Мечкина дупка“.¹⁸¹ В друга фотография настроението е подобро, но рубриката, наречена на преизподнята, се запазва. „Драги родители, всякога в Ада не е лошо, има понякога и добри

дни и в един такъв ден сме се събрали пред блиндажа и нашите палатки, та се снимахме“ – изпраща фотографията до семейния адрес „Велбъжд“ № 768 в града поободреният военнослужещ.¹⁸²

Зетят Н. Тодоров подарява на тъщата и тъста си Люба и Васил Черкезови своя портрет с лаконичното, но патриотично посвещение: „За спомен от Великото Освободително дело през 1915 – 1917 г.“.¹⁸³ Поручик Владимир Юрданов е още по-безпристрастен: „За спомен на братовчедка си от Европейската война“. Снимката на офицерите в цял ръст пред каменно укрытие, а почетената роднина е Йорданка Ефтимова от Кюстендил.¹⁸⁴ Съпругата Пенка получава „спомен от войната“ и целувки от мъжа си Владимир Абаджиев.¹⁸⁵

Завеждащият прехраната на 13-и полк подпоручик Милан Киселички е обсипан с писма от своите близки и приятели. Те не са снимки, а картички с различни сцени, сред които има военни, но и някои с поразголеми самодиви. „Човещинка“, биха казали вещите познавачи на войнишкия живот. Текстове на кореспонденцията са разнообразни, но са насочени към непосредствени проблеми. Семейство Стоилкови го питат за новости, защото научили, „че някой искал да ви подлее водата“.¹⁸⁶ Добри подарява своя снимка с посвещение: „Нека моя Милан Киселички да гледа страшния ми сурат и взема кураж, кога минават аероплани“.¹⁸⁷ В средата на април последният получава множество поздравления във връзка с Великден. В края на месеца от Бад Соден до поручик Захариев и М. Киселички пристига картичка. Неизвестният подател явно им е близък, защото деликатно се шегува с изображението. То е снимка на дама на име Henni Porten. „Пращам ви я само да си спомните образ и подобие женско. Ама само скомино да не Ви хваща. И съкън на бай Велинов да не сте я показали, или пък на дяда попа. А пък на бай Пеша-пази Боже“ – нарежда за взимане на предпазни мерки неизвестният от картичката благодетел.¹⁸⁸

Междувременно на 15 април 1917 г. частта преминава в тридружинен състав. Четвърта дружина се придава към новосформирания 84-и полк.¹⁸⁹ В заповедта на командира полк. К. Киров са изброени заслугите на заминаващите войници, участвали наравно с другите си събратя в сраженията в Поморавието, Косово поле, Вардарска и Беломорска Македония. Не е пропуснат и знаменитият бой при Ени кьой. „Ето защо сега, при отделянето ѝ от полка, считам за свой служебен дълг да изкажа моята искрена благодарност на господата офицерите и войниците от 4-а дружина за показаната от тях храброст, с което изпълниха достойно войнишкия си дълг към Царя и Отечеството и им пожелавам щото новият 84-и пехотен полк да продължава също така неуморно отличната си служба за довършване на щастливо започнатото свято дело – обединението на целокупния български народ“ – завършва с наричане за успешно бъдеще на новото формиране полк. Киров. По този начин пехотните части с компактно кюстендилско присъствие нарастват на три. Два остават на позицията в равнините на Серското поле край Струма.

Иначе освен с ежедневните дейности Рилци обръщат внимание на повишаване на знанията си. Формирана е учебна команда за подготовка на подофицери. Тя е придадена към дружината, която се намира в полкова поддръжка. Младите офицери се изпращат на обучение в щаба на дивизията по газова защита, картечно дело, боравене с бомби, гранатохвъргачки и противогази. Те пък от своя страна запознават подчинените си с новостите на настъпилата позиционна война. Противникът не бездейства и постоянно напомня за себе си.

Повреди по окопите се нанасят предимно от зачестилите през топлия сезон артилерийски обстрели и патрулни нападения. Неприятелят предприема такива с личен състав до дружина. Обстрелването от авиацията също е често използвано. Всичките действия принуждават българите да бъдат постоянно на щрек, което оказва влияние върху психиката им. Бойците са ежедневно в повишена тревожност. Те също не бездействат, а предприемат свои операции. Не остава назад и артилерията, която своевременно отговаря. Най-сериозни са съглашенските действия между 15 и 17 май 1917 г. Като част от офанзивата им на Южния фронт е предприето настъпление и край Баракли Джумая в участъка на 14-и Македонски полк. Пред фронта на 13-и са извършени само демонстративни действия, но под страшен барабанин огън.¹⁹⁰

Отделни патрули влизат в сражения. Петима български войници под ръководството на кандидат-подофицер Никола Иванчов от с. Каменичка Скакавица попадат в обкръжение на група от 30 англичани. Въпреки неравния бой командирът успява да пробие и подчинените му се спасяват. Сам той остава до последно да се сражава и след свършване на патроните предприема ръкопашна схватка, въпреки че е ранен в крака. Саможертвата му е почетена по достойнство от всички войници от полка. При друго съприкосновение с противника секрет от двама души използва хитрост. Те пропускат англичаните да преминат и когато след престрелка с българските патрули се изтеглят, попадат на тяхната засада. Трима съглашенци са убити и двама пленени. Героите Никола Атанасов Сребров от с. Еремия, Кюстендилско и Димитър Чакалов от с. Сърбиново, Горноджумайско получават заслужения орден „За храброст“.¹⁹¹

Закачките в писмата са чест елемент. В края на май някой приятелски завижда на писаря в полка Христо Димитров. „Блазе ти, че пак ти е дошъл редът да си ходиш в отпуск.“¹⁹² Завърналият се в ротата си Павел се обръща към учителката в кюстендилската девическа гимназия Зора Аламанчева. „Изпращам ти тази снимка, за да видиш какви мрежи си имаме ние“ – всъщност става дума за редовете с бодлива тел, на фона на която групата се е фотографирала.¹⁹³ Владимир Абаджиев пише на Пенка: „През топлите горещи дни това ни е униформата – боси, на риза и летни гащи.“. Сцената показва няколко военнослужещи с оскъдно облекло, но пък вазите за цветя са от гилзи на снаряжи.¹⁹⁴

Привидното спокойствие е нарушено и Рилци са атакувани най-силно на 2 юни. Използвайки отново продължилата половин час артилерийска подготовка и прикритието на високите треви, противникът напредва по пътя Баракли Джумая – Спатово в участъка на 1-ва дружина. Част от стражевата застава успява да отстъпи и подава сигнал за съгласенско нападение. Изостаналите са пленени или избити. Съобразителният командир на 1-ва рота поручик Дойчинов организира контрадействия и успява да прибере ранените от бойното поле. Едва тогава се връщат на позицията. От българите са убити 5, ранени са 4, а 14 войници попадат в групата на пропадналите без вест. Последните явно са пленени от противника, който жертва 1 убит и 2 ранени свои бойци. Сред материалните щети се откроява разрушена позиция на около 40 м.¹⁹⁵ След седеммесечен престой на бойната линия през нощта на 8 срещу 9 юни 13-и е сменен от новосформирания 84-и полк.¹⁹⁶

В наследство на последния са оставени картечните роти от първия заедно с придадената му 207-а германска, гранатохвъргачките, цялото инженерно имущество и телефонното снаряжение. Рилци са изведени на втората позиция, където първоначално се заемат с личната хигиена и почистване на оръжието. Следват строеви занятия. Усъвършенстването на фортификационните съоръжения заема значителна част от времето. Ученията са съпроводени с неволни жертви. Така при обучение от избухнала бомба загиват трима души начело с ротния поручик Сава Попгеоргиев. Извършена е промяна в ръководството на полка. На 7 септември 1917 г. за командир е назначен подп. Жечо Йовчев, заменил на поста полк. Кръстю Киров. Дружините са разположени на втората защитна линия зад 14-и и 84-и полк.¹⁹⁷

В края на септември неизвестен пише на сестра си. „Рилко, изпратил съм по сина на Заре Киселицата, поручик Захариев, 2м и 80 см плат. Той не е толкова хубав, ама ще може да се направи на Метко 1 палте, 1 панталонче, а може би и 2 панталончета“ – реди думи загриженият брат и продължава – „Нека си направи Метко дрехи при някой шивач, но гледайте да не Ви излъже“. Недоимъкът в тила се компенсира в такива случаи и от наличното на фронта.¹⁹⁸

На 4 октомври Рилци започват да заемат фронтите позиции на 14-и и 84-и полк. Горещата война отново се връща в живота им. Непрекъснати артилерийски двубои, престрелки и патрулни схватки. При една подобна на 9 ноември противникът прониква в българския участък, но своевременно е забелязан. Бързите действия под ръководството на подпоручик Коцев довеждат до залавянето на 4 пленници, сред които 1 офицер, но той, тежко ранен, умира. Българските загуби са 1 тежко и 5 леко ранени войници. На 4 декември отново са извършени размествания, като Рилци са върнати на старата си позиция.¹⁹⁹

Явно настроението на Милан Киселички е помрачено, защото се налага да бъде развеселен. Този път картичката е с изображение на плачещо дете. „Лош немирник бил Иванчо. И намръщен, и сърдит. Даже сивий Караман-

чо мразел грозния му вид! Бате Милане. С дядото дойдох по една важна работа тук, намерих портрета ти и ти го пращам да се огледаш. Страх ме е да не паднеш в несвѣст...“ – майтапчийски подхожда по-младият му близък. Именият му ден „Св. Архангел Михаил“ е повод за поредната порция поздрави. Цветана му пише: „изпращам ти разкошен букет от привети и благопожелания, дано догодина лично приемеш честитките“. Картичките са пълни с наричания за здраве, каквито са и текстовете за новогодишните празници.²⁰⁰ В тях има и дълги обяснения. Сродникът му Димитър пише след обичайните поздравления: „За мира с Ромъния не можах да ти съобщя, защото беше повредена линията до Дупница. Добре те разбирам колко ти е мъчно постоянното стоене там, в едно напрегнато състояние, без изгледи за скорошно отървяване от тая мъка, но что делатъ?!“²⁰¹

Кореспонденцията между фронта и тила се осъществява периодично, предимно с картички. Част от тях са издадени върху снимки, запечатали моменти от живота на позициите. Интересен носител на информация са и някои предмети, дело на войнишкото творчество. Например в Регионалния исторически музей-Кюстендил се съхраняват няколко чашки, изработени от бойците. Заедно с изсечената украса са вградени и текстове с посвещения. Един има следното съдържание: „Спомен от общеевропейската война. Боевете около р. Струма, Серско 27 VII 1917 г. при гр. Баракли Джумая“.²⁰² Сходен надпис има друга чашка: „Спомен от Европейската война пр. 1916=17 г. България, Турция, Германия, Австрия, Русия, Англия, Франция, Италия. Спомен от А. Н. Бобошевски“.²⁰³ Авторът се е увековечил и на друг експонат: „Спомен 1915–1917 Хр. Димитров. Направена от Васил Стоев“.²⁰⁴ Имената на собствениците също присъстват както на предишната, така и на следващата: „Пене Митев. Спомен от войната 1917. 31. X“. Някои подобни произведения на творчеството на войниците от фронта са придружени само от геометрични или растителни орнаменти.²⁰⁵ Възможно е не всички да произхождат от личния състав на 13-и полк, но безспорно са изработени на позициите през минутите за отдих.

Тази кюстендилска част остава в долината на Струма. През цялата година защитава успешно позициите си. Постепенно горещите схватки са изместени от изморително дебнене и безвреме. Фронтвата линия придобива характеристиките на гранична, на стража, на която застават въоръжените кюстендилци. Относителното спокойствие в този участък не измества горещата война. Едва през втората половина на 1917 г. преминава в позиционния си период на Южния фронт.

Петдесет и трети пехотен полк посреща Новата 1917 г. и Коледа на устието на Дунав. Другата кюстендилска част е разположена край Струма. Предходните разделни празници са посрещнати и от двата при Вардар. Разстоянието между трите позиции не е никак близко. На 53-и му е съдено да остане в района на делтата по-малко от месец. Главният град е Тулча, важен български възрожденски център и седалище на епархия на Екзархията. Той е първият град, освободен през 1877 г., но по волята на Русия заедно с райо-

на на цяла Северна Добруджа става разменна територия. Румъния получава областта, а империята Южна Бесарабия.

Завърналият се от лечение поручик Ив. Калайджиев заварва в града преобладаващо българско население. Войниците попадат в благоприятна среда. Липсата на езикова бариера и идентичните обичаи и нрави на северодобруджанци, подобни на тези във Варненско, бързо сближават освободителите и освободените. Сред другите народности в областта се открояват румънците, немците и липованите. Последните са религиозни бежанци от Руската империя и са обитатели на селища по делтата. Различията с ортодоксалните не ги прави по-малко вярващи. И те празнуват ревностно Коледа, разделени на две секти, но в отделни църкви, както правят русите, а българите и румънците служат задно. Независимо от участието в различните военни лагери източноправославните са сплотени от общия си празник.

Времето за молитва се следва от радостни тържества. Организирант се забавления с песни и хора. Особено близки са отношенията на войниците с местните българи. Подобно единение е регистрирано през отминалите преди година празници в Македония. Регистрирани са известни специфики. Сравнявайки, Калайджиев констатира друга нравственост при добруджанските девойки. Те свободно се хващат между войниците на хорото. Значително по-консервативни се оказват македонските им посестрими. Те дори своите съселяни ергени избягват да ги държат за ръце, а използват посредничеството на кърпички. Какво остава за непознати младежи.

Още по-голяма изненада се случва в с. Баш тепе. На импровизирана седянка две местни селянки босоноги играят ръченица. Обратът настъпва, когато искат от музиканта да свири валс. Всички бойци са слисани от желанието, а още повече от уменията им да танцуват толкова умело. Включват се веднага млади офицери и събирането придобива характеристиките на бал. Остроумен поручик нарича случката – „танцът на босите“. Оказва се в друга подобна забава, че дамите и обути могат да валсват също добре. Място на събитието е голямата кръчма на назначения от българската власт за кмет бай Стоян. Поводът – предстоящото Рождество Христово. Най-ярка измежду местните хубавици е деветнадесетгодишната арменка Маргарета. Физическата ѝ красота пленява младите юнаци. Последните в качеството на кавалери правят усилия да са галантни към всички дами. Младежите полесно възпламеняват чувствата, а на по-възрастните им се налага известна стимулация, за която на събитието се предлага ракия и вино. В кръчмата има в изобилие и от двете, но домакинът е най-доволен, защото българските офицери се веселят именно там. Той е добър патриот, пее химна „Шуми Марица“ и скандира „Да живее България“. „Никога не ще забравя гостоприемството на тези българи, особено това на помощника бай Димитър, който винаги, когато идваше, носеше под мишница бъклица или нещо в тепсия, покрито с шарен пешкир, и още от вратата, засмян, захващаше: „Нося Ви тук нещичко, аз искам моите хора да ги храня, да ги поя, тъй доволни да са...“ – акцентира върху отношението на местните подпоручик Калайджиев.

Той фиксира близост и от други народности. Например, преместени в Тулча с още един офицер, са настанени в немкинята баба Киш. Тя не само показва топлота и чувствителност, но задължително споделя храната си с тях. И когато бойците трябва да напуснат града, старицата се разридава, коленичи и с молитва, отправена към всевишния, проси скорошен мир.²⁰⁶ Офицерът Иван Пулков също свидетелства за радостното посрещане и веселието по празниците. Тъгата сред местните българи е по отвлечените мъже от отстъпващите руски и румънски части. По време на престоя в района на делтата е извършено попълнение с още 500 бойци от Шуменския край.²⁰⁷

Доокомплектован, 53-и полк на 16 януари 1917 г. получава заповед за преместване на нови позиции. Сборната дивизия е сменена от 12-а и е придадена към Дунавската армия. На другия ден призори колоната потегля по маршрута Налбант–Чукурово–Тополок–Сарай–Хърсово, като е предвидена едnodневна почивка на 19 същия месец. Четвърта дружина остава в поддръжка на Конната дивизия.²⁰⁸ Не след дълго Калайджиев, а по-късно и Пулков описват климатичните условия при придвижването на частта. Втората половина на януари се оказва изключително ветровита и студена. Бойците са принудени да се заловят на групи с опрени помежду си глави и така да вървят срещу свирепата виелица. От очите им се стичат сълзи, които се превръщат в ледени висулки. По-слабите не издържат и падат в безсъзнание. Борбата със стихията продължава 8 дни. Според заповедта Хърсово трябва да се достигне на 22, а полкът преминава там Дунав по понтонен мост на 26 януари 1917 г.

Стъпването във Влашката низина е ознаменувано с юнашкото „ура“, но стихията явно не е стресната. Напротив, равнината, оприличавана на тепсия, стимулира още по голяма скорост на вятъра и понижаване на температурите. Свикналите с гънките на релефа българи са омаломощени от безкрайната пустош. Бедните стусени селца са единствените места, където може да се намери подслон. Населението изпада в ужас от преминаващите многократно войски. Ив. Калайджиев описва покъртителна сцена при влизането си в една стаячка в с. Личиул. „Около десет чифта неподвижни стъклени погледи, в които се четеше и страх, и отчаяние, и безнадеждност ме приковаха на прага. Една невъобразима воня щеше да ме задуши. Там се бяха събрали няколко фамилии да делят тежката си участ. Нахвърляни на голата земя, няколко жълти като восък дечица беряха душа. Нещастните им майки, вцепенени от ужас, чакаха последното им издихание. Момичетата и по-младите булки, забрадени като ханъми, за да не се виждат красивите им лица, старателно се крият зад старите – маркира първото впечатление поручикът и след като изгонва насъбралите се да се топят войници, напускайки, вижда проявата на успокоение: „Тръгнах и аз след тях. В този момент една грохнала бабичка, която седеше край огнището, хвана полата на заледения ми шинел, започна да го целува, взе да прегръща краката ми и мило да ме поглежда с хълтналите си очи, в които лъщяха едри сълзи. Разбрах, че това са благодарствени сълзи, сълзи, изтръгнати из дълбочините

на едно свито от болка и страх сърце и съзрях как моето държане проясни уплашените погледи на отчаяните „победени“, които навярно първоначално вместо като застъпник, видяха в мое лице своя джелатин“. Ситуацията е коренно противоположна от тази в Добруджа. Няма радостни емоции, богати трапези, жестове на братство. Езиковата бариера си казва думата. Звучите не се разбират и всяка намеса в пространството се възприема със страх и ужас. Войната е съпътствана и от произвола, а носещият оръжие безспорно може да наложи волята си.

В положение да няма къде да се подслонят нормално, продължават и следващите дни. На път за с. Мохреанул температурите падат драстично. Студът става непознат за българите. Надеждата е да се изчака да преминат стихията. Заповедта е категорична – „незабавно да тръгнем“. Влашката зима е позната само на преживелите я. Христо Ботев, като описва живота си с Васил Левски във ветровитата воденица край Букурещ, споменава „студ, дърво и камък се пука...“. Пак тръгват напред, като най-затруднени са обозните войници. В преспите им се налага да претоварват затънали коли в момент, когато никой няма смелост да извади ръцете си на открито. На 5 февруари 1917 г. е достигната заповяданата позиция край с. Максинени. Свикнали да бъдат фаталисти, войниците споделят за съдбата си с поговорката „Много добро не е на добро“. В противовес на престоя в Тулча застават пътят им и дислоцирането на Серет.²⁰⁹ И двете части с кюстендилско участие в началото на годината са разположени в долините на две реки в равна като тепсия поле.

Петдесет и трети полк заема полоса за отбрана от устието на р. Бъзау при с. Латинул през котите 11, 12 и 13 до пътя Максинени-Корбул и Максиненското блато. Вдясно от него е разгърнатата съюзническата 217-а германска дивизия, а вляво 25-и Врачански полк. Позицията е разделена на две приблизително равни части, заети от 2-ра и 3-а дружина. В поддръжка са оставени две роти под командването на поручик Калайджиев. Парковият взвод е дислоциран в с. Домница, дивизионният лазарет в с. Питулаци, а щабът в с. Максинени. Охраната на бойното поле се извършва от стражеви застави. Противникът се оказва братушки от 1-ва руска стрелкова дивизия. „Укрепяването на предната и главната позиция да се продължава, като работата се води най-усилено. На позицията няма да се работи само когато температурата падне под минус 25 градуса С. Наветият в постройките сняг да се почиства всеки ден“ – гласи категорично ключовият момент от заповедта на подп. Ламбринов. Той разпорежда изграждането на землянки или заслони от дървения материал, добит от гората при близкия манастир наричан „Матей Бесарабски“.

Дивизионният командир ген. Т. Кантарджиев също издава серия от нареждания за бързо укрепяване на фронта. Настоява за усъвършенстване на главната позиция, на която към 15 да се настани за живеене по една рота, а към 20 февруари още по две или всички. Едновременно да се изработват окопите, ходовете за съобщения, заедно с опъването на телените загражде-

ния и междуременно снегът да се почиства. Особено внимание обръща за подобряване на работата на охранителната позиция, която определя като слаба. Последната има важно място в отбраната и въпреки че не трябва да се защитава до последно като главната, то отстъпването ѝ без бой е абсолютно забранено. При временно оттегляне веднага се предприемат мерки за възвръщане на изгубеното. Сигнализацията се извършва с ракети. Белите са за осветяване на местността. Червените се изстрелват при искане на преграден огън, а зелените за пренасяне напред на артилерийския огън. Употребяването на други цветове строго се забранява.²¹⁰ На бойното поле остава да се използват само багрите на българското знаме.

Привеждането на заповедите в изпълнение се натъква на съпротивата на жестоката зимна стихия. След 24 часа работа на охранителната линия ротите се сменят и изтеглят на главната позиция. Там трябва да почистват наветия сняг. Севернякът засипва всичко с преспи и се шегува с човешкия труд. Откритата земя замръзва и се налага горният пласт да се реже с топори и брадви. Едва след тази операция може в употреба да влезе копач и лопата. Ръцете на войниците се подуват от непосилния труд. В противовес стои заповедта фортификацията да се завърши в срок. Липсата на ориентири води до често губене по полето и затъването в дълбоки преспи. Лутането в непознатата местност, студът, безсънието, паразитите и ходенето до Максинени и обратно допълнително изтощават бойците. Калайджиев скръбно заключава: „всичко това бе обърнало войниците на сенки, които едвам се влачеха и капеха един по един. А отгоре на всички тия трудности предприемчивият противник често ни безпокоеше със своите смели нападения и правеше положението ни още по-тежко“. В редицата на българските неприятели заедно с познатите им дотогава се нареждат нови и възможността за маневриране се стеснява. Физическото оцеляване се превръща в основен ангажимент на хората.

Руснаците, свикнали повече с подобна обстановка, проявяват известна изобретателност. Облечени целите в бели дрехи се промъкват при стражевите застави, особено при манастира. Целта им е да ловят пленници. За борба с тези наричани „бели мечки“ се налага прилагането на хитрост. На ротите е наредено да се сдобият с по три кучета. Операцията е извършена в съседните села. Най-добрите приятели на човека са именувани наново и дресирани от българските войници, притежаващи опит на овчари и ловци. Тази операция духовито е наречена – свикването на „43 набор“. Под този код шегобийците обозначават новите попълнения, но той навлиза дълбоко и сериозно в речника на бойците. Опитът да се сравни начинът на рекрут с вземането на еничари, отшумява и цифровото определение остава в употреба.

Духовитите забележки и разговори съпътстват особено тежите условия на живот. Така по-лесно се понасят негодите. Изпитанията се сравняват с тези на свети Матей и някои имат претенции да бъдат канонизирани като него. Пречи им обстоятелството, че са семейни и не отговарят на условията

за монаси. Фантазията им работи и се появяват различни проекти за прилагане на придобития опит през мирно време. Поручик Калайджиев пресъздава един план: „като се свърши войната един ден, ако е живот и здраве, и да си отидем дома, няма веднага да влизам въкъщи, ще се окопая най-напред в двора, ще извикам после децата и ще ги изпратя патрул да разузнаят, след това ще настъпя прикрито и незабелязано, ще атакувам жената и ще я накарам да подпише мира при следните няколко тежки условия: ако пък иска да знае много, както по-рано, и ако някога не ми изпълни точно и навреме заповедта, ще я накарам да се облече в бяла сая и да престои вънка само един час в такава мразовита нощ, както сегашната – това ще ѝ е наказанието; пък ако ѝ отърва, пак нека вдига глава“. Тактическата схема е слушана в захлас и възприета от още няколко събрата на новатора. Сред възпитателните средства в семейния арсенал се нарежда използването на студа.²¹¹

Пощенската връзка с близките бързо е възстановена. Снимките картички са визуалното доказателство за новите позиции и видимото физическо състояние на бойците. Поручик Владимир Миленов в края на февруари информира в Кюстендил: „Драги домашни, Много Ви здраве от новия фронт. Щом пристигнах, веднага се фотографирахме“. ²¹² Никола Въжаров изпраща до съпругата си своя снимка на фона на квартирата си в Максинени. „Вместо да бъда лично при тебе и моите мили брилянти, изпращам Ви портрета си, на който ще видите как съм след шестмесечна раздяла – раздяла на много и големи тревоги, на неподобна тъга и копнеж за милите ми: Оля, Минчо, Бодка и Живка. Зная, че портретът ми далеч не ще облекчи тъгата Ви за мене – той само мълчи и напомня, че далеч нейде мисли и копнее една душа за Вас, която не Ви забравя нито за минутка“ – реди мили думи писарят на 1-ва дружина. Всички са скрепени с полагащите се целувки и привети. Скоро друго трогателно съобщение също е изпратено в Кюстендил. От текста става ясно, че той получава писмо чрез „циганин“. Дали е код, или човекът е просто от тази етническа общност, но явно има стремеж за директна комуникация чрез заобикаляне на официалните канали и избягване на цензурата.²¹³

Престоят на първата линия и тежкия климат безпощадно влияят на бойците от 53-и полк все до последната десетдневка на март 1917 г, когато са сменени и заедно с „43 набор“ заминават на почивка в с. Романул. Междувременно Константин Ламбринов е повишен в чин полковник.²¹⁴ В тила се живее много по-спокойно. Познатите дейности от биваците при Смоквица и Тулча влизат в употреба. Местното население е избягало и къщите, използвани от други подразделения, са замърсени. След почистването им бойците се отдават на заслужен отдых. Той е само през нощта, а през деня се подготвя нова позиция. Има възможност да се обърне внимание на личната хигиена, на уреждането на квартирите и изграждането на столова. Творчеството се проявява отново както на Беласица. Трудът е ненадминато полесен от този на самия фронт, където освен климата влияние оказва и противникът. В Романул обстановката е съвсем друга – времето се подобрява,

а неприятелят отсъства. Последният не е активен и на самата линия. След Февруарската революция в Русия на власт идва ново правителство и оръжията временно замлъкват. Пристъпва се към примирие през месец май. Надеждите са обърнати към социалистическата конференция в Стокхолм да сложи край на конфликта. Бойците от 53-и полк чуват за спирането на престрелките и за побратимяванията на германци и руснаци, на българи с братушки.²¹⁵

От писмата на поручик Миленов струи оптимизъм. Той изпраща на Иван Стамболиев, телеграфист в Главната квартира в Кюстендил, сцена от бивака. „Аз съм прекрасно. Никаква позиция! Засега живеем много добре. Снимката е направена по случай именния ден на полковия командир (тоя с букета). Това беше на 3.VI.“ – информира него, а подобно съобщение, на което позата е на извиващо се хоро, изпраща и на домашните си – „Тогава празнувахме именния ден на командира на полка, погуляхме си, поиграхме и се фотографирахме. Аз съм много добре“. В края на юни идилията завършва. „Това е последната снимка, която направихме в селото, където бяхме до сега. Вижте каква бабанка съм излязъл. Такъв съм и в действителност. Сега сме при една много поетична обстановка. Кога ми падне време, ще Ви я опиша“ – завършва цикъла от картички, правени в Романул, Вл. Миленов.²¹⁶ Гюргенка Пупулска от с. Койно получава снимка от неизвестен, но близък човек: „Вие, ако питате за мене, аз съм много добре и желая Вие да сте още по-добре“.²¹⁷

Престоят на 53-и полк в тила продължава три месеца и отново личният състав е върнат на фронта. През юли борбата им е с горещините, изместили студа като другата крайност на климата. Замръзналата земя край Серет и Базъу вече е осеяна с високи треви, а гората дава живителна сянка. Сериозна напасть са комарите в изобилие край блатата и реките. Но манастирът е много пострадал от противниковия обстрел. Иконите са изпопадали и се въргалият по земята. В олтара е разположен артилерийски наблюдателен пункт. Наблизо са завързани конете на тиловата служба. Сред реквизицията са техните ясли и съпътстващите ги нечистотии. Камбаните са изнесени и поставени по позицията за даване на сигнал за тревога при обгазяване. Положението в църквата в Максинени не е по-различно. Тя е превърната в склад за снаряди, а от амвона немски специалист по газова защита обучава бойците. „Като гледах как тази небивала война бе обърнала всичко с краката нагоре – как тя бе накарала в този момент всичко ней да служи – обзе ме едно странно чувство. Аз видях тук, край Серет, религията на народите, тяхното упование, утеха и надежда, повалена мъртва на земята, видях осквернено тяхното най-свещено чувство“ – реди думи чувствителният поручик Калайджиев и се пита за реакцията на Господа Бога Исуса Христа – „Какво би направил, ако слезеше от висините небесни и видеше как този дом от място за молитва, за одих и мир се е превърнал в арсенал за изстребление на човечеството, това човечество, между което той всякога и навсякъде проповядваше мир, правда и любов! Какво би направил, ако видеше за какви

цели служат в такъв момент черковните камбани, по чийто зов се стичаха в ранни утрини и късни тайнствени вечери в храмовете религиозните богомолци, за да чуят словото Божие! И какво би направил, ако чуеше какво се говори от черковните амвони!“. Знойното лято носи не само топлината на времето, но и предвещава завръщането на горещата война. Примирието остава в миналото, а войниците нащрек заемат отново окопите и продължават усъвършенстването на фортификацията. Дебненето с противника е ежедневие. Охраната, патрулирането и секретните постове са в съзвучие със задачата за ловене на пленници. Чрез тези развързани „езици“ се разчита да се получи повече разузнавателна информация за намеренията на неприятеля.²¹⁸

Събраните по този начин сведения и предоставените от щаба на Дунавската армия потвърждават, че пред позициите на 53-и полк са разположени подразделения от руските 61-ва и 3-а стрелкова дивизия. Засечени са намеренията на противника да се придвижи напред към кота 14, между блатата Максинени и Кана и при моста на канала при източния ъгъл на блатото Путорош. Разположена на познатата си позиция, частта с кюстендилско участие има за съсед на изток – 145-а австрийска бригада, а на запад – 16-и Ловчански полк. На 10 юли 1917 г. командирът полк. К. Ламбринов издава заповед за разположение на силите. Шест роты с шест картечници и два леки прожектора са изнесени на предната охранителна позиция, състояща се от две линии. Тяхната задача е да отбраняват и да патрулират, като са особено внимателни нощно време в мъглата и залесените участъци. Всички свободни подразделения с една команда от две минохвъргачки са дислоцирани на главната позиция. Те продължават с укрепителните дейности и при бой са задължени да заемат определените им участъци. По две роты са поставени в бригадна и полкова поддръжка. Артилерията получава като задачи да не позволява на противника да работи свободно по фортификацията и нови постройки, да неутрализира неприятелските батареи. Два противоаеропланни взвода са разположени за париране на евентуални неприятелски самолети. Специално внимание е обърнато на разузнаването. На наблюдателните пунктове се назначава ежедневно по един офицер или офицерски кандидат, натоварен всяка информация да препраща до командира на полка или директно в щаба на бригадата. Разчита се много на патрулите, които освен нощем се назначават денем за гористите местности или при мъгла.²¹⁹

През дългите юлски дни животът на войниците придобива познатия им монотонен характер. Ежедневието се разтушава от четенето на вестници, писането на писма и обсъждането на новините от „обозната агенция“, които са противоречиви и лъжливи. Ив. Калайджиев наблюдава нервността на подчинените си от бездействието и прогнозите им за решението на конфликта. По-прозорливи виждат края му само чрез удържане на победа над противника. „Бой, бой му е макята, нищо друго, трябва, както Ви казах и преди малко, да се поразмърдаме – с лежане в окопите нищо не става“ –

предлага един храбрец. Позицията се оказва доста уязвима. Близостта на реките Серет и Базъу не позволява окопаване, по-дълбоко от 80 – 100 см поради високите подпочвени вода. Няма изградени блиндажи, заслони и бетонирани галерии. За изкуствени препятствия се използват само рогатките. В такава ситуация идва предчувстваният ден на противниковата атака – 23 юли 1917 г. Нощта е особено тиха като пред буря. Войниците, придобили опит от подобни ситуации, са нащрек. Оказва се, че има за какво. На развиделяване братушките започват повсеместен артилерийски обстрел.²²⁰

Заедно с подразделението от двете установени съединения към тях са придадени още сили от 8-а стрелкова дивизия. Руснаците постепенно се придвижват между 100 и 300 м пред предните български позиции. Последните осуетяват всеки опит за напредване на първите със силен пушечен, картечен и преграден артилерийски огън. Проучил ситуацията на фронта, полк. Ламбринов издава поредната си заповед. Той не променя с почти нищо разположението на охранителната и главната позиция. Наредданията му са категорични: „Да се устроят, проверят и подбодрят хората. Най-внимателно да се следи отпред лежащата местност с непрекъснато изпращане на разузнавателни части и всеки опит за настъпление на противника да се осуетява още в самото му начало; поддръжките да бъдат готови за незабавно контраатакуване противника, който би успял да се вреже в някой пункт на позицията ни. Всички прожектори и минохвъргачки да бъдат в действие. Всички части да бъдат в пълна бойна готовност“. Подразделения от 76-а германска резервна дивизия са привлечени зад българските позиции.²²¹

Очакванията за кратък обстрел не се сбъдват. Огънят продължава, с малка обедна пауза, през целия ден, като привечер достига „своята стихия“. Взривяващите се снаряди затрупват плитките окопи, под които остават убити и ранени. Оцелелите се спасяват в издълбаните ями. На свечеряване няколко руски аероплана прелитат ниско, явно да разузнаят дали юнаците са избити или са се изтеглили. Сметките им излизат криви. В окопите преживелите чакат за мъст и реванш. Скоро са подадени светлинни сигнали за настъпление на братушките, а преградният артилерийски обстрел пада вместо по тях в и около българските позиции. Юнаците от 53-и полк стоически понасят и приятелския огън. „Сюблимен момент на луда забрава и на трескаво жадувана разплата за едно подло и безвъзмездно изстребление през целия ден! Свалете шапките и наведете главите си пред тази нечовешка самонадеяност и вихрена проява на величие на човешкия дух – вие, които не бяхте там!“ – свидетелства за подвига поручик Йосиф Иванов.²²²

Колегата му Ив. Калайджиев няма време да обърне внимание на викащите го ранени войници. Той тича да окуражава бойците, търси по телефонна подкрепление, но кабелът е прекъснат. В мрака настъпва сублимният момент на сражението. „Положението е критическо. Противникът е силен и предприемчив. Никаква помощ отникъде не иде, а заповед строга има: там кости да сложим всички, който мръдне назад, съд и сигурен разстрел

го чака – описва решителната фаза поручикът и продължава – Те с нечуван стоицизъм отбиват бесните атаки на многочисления противник, който, мислейки, че през деня всичко е унищожено от страшния му ураганен огън, настъпи, за да турне ръка на позицията ни, но това не му се удаде – той среща там една непоколебима сила, която го принуди да се откаже от намеренията си“.²²³

Руският артилерийски барабанен огън продължава с още по-голямо ожесточение на следващия ден. Налага се смяна на пехотни подразделения, след като са изгълнили четиридневния си наряд. Покосени са славни бойци – картечарите Димитър Върбанов и Никола Захов.²²⁴ „Ад, същински ад, който надмина всякаква представа – спомня си драматичните минути подпоручик Ив. Пулков и заключава – Каква славна епопея!“. Колегата му поручик Димитър Мавров започва да издава несвързани заповеди и буквално полудява от напрежение, като съевременно е изтеглен назад.²²⁵ Ураганният обстрел продължава до 26 юли 1917 г., когато постепенно утихва. Стоотици са убитите и ранените. Тесният социалист Н. Вържаров пише на същата дата до Кюстендил: „Живеем и преживяваме минути на небивали зрелища на бойното поле.“²²⁶

На Ив. Калайджиев най-накрая му се дава възможност да посети тежко ранените си юнаци. Трогателни сцени на раздяла между подчинени и началник в последните минути на човешкия живот. Един от умиращите му завещава: „мъчно ми е и за тебе, г-н поручик, много те обичах, по желание дойдох в твоята рота, дано ти Господ здраве дава, жив да останеш и след войната дома да отидеш, децата ми да видиш, да им кажеш къде е татко им загинал и съвет да им дадеш – на ум да ги научиш. Тази моя предсмъртна молба ще я удовлетвориш вярвам, няма да ми откажеш – искам ти да ги научиш как в живота да се наредят, а сега мене при другари да ме погребеш“. И други от умиращите пожелават във вечния си дом да бъдат със своите загинали събратя. Калайджиев изпълнява последната им воля. Погребани са в обща могила в с. Питулаци и той собственоръчно надписва и поставя дървените кръстове.²²⁷ Растителният материал има кратък живот. Скоро той е сменен с камък. Въпреки занемаряването след близо век споменът за българските герои все още си личи на мястото. Запазени са няколко надгробия. Както по долината на Вардар и Струма, така и при Серет няма организирано и поддържано място за поклонение и памет. Всичко е изоставено на случайността и волята на времето. Окончателните победители са победили реалните победители.

Ив. Пулков лаконично споделя: „Вечна им памет“. Й. Иванов чертае след няколко години друга гледка край манастира: „Стърчат и сега сред широката степ пусти и буренявали стените на тази обител, безмълвни свидетели на най-великия между великите подвизи на героите от железния полк – подвига на търпението и безвъзмездната саможертва. А всяка година в среднощната тъма на тихите юлски нощи човешки сенки по даден знак като че ли излизат из бурените при манастиря и бродят купно по засипаните с желязо места на глухата и пуста степ“.²²⁸

Ив. Калайджиев търси по-рационално отношение, особено към останалите живи юнаци: „аз отправям към вас, драги мои съотечественици, които по една или друга причина сте останали в дома си, и към вас, уважаеми елегантни госпожи и хубавички грациозни госпожици, следния апел: когато минава край вас из столичните булеварди или из тези, на който и да е провинциален град, някой „чичовец“ с окъсан шинел, смачкана фуражка, развлечени цървули, с кълчишна торба на гърба, посърнал и изпусталел – сторете му път, свалете си шапката, запитайте го с благи думи откъде иде. Когато го срещнете този велик мъченик, този тих, скромнен „простак“ – не го презирайте, не се гнусете от него, а наведете ниско челата си и му се поклонете – поклонете му се, защото той напълно заслужава вашия поклон!“.²²⁹ За какво ни напомня поручикът? Поизтъняла ли е вече връзката между юнаците на фронта и придобилите популярност тилови герои. Разни хитреци, които умело успяват да останат на топло и да спасят кожа. За какво апелира, не му ли е позната поговорката – „Сит на гладен не вярва“.

На фронта при Серет българите удържат на барабания огън на братушките. Началникът на щаба и инженерът на Сборната дивизия правят оглед на позициите. Установените пропуски са сведени на полк. К. Ламбринов. Последният издава надлежна заповед за възстановяване на фортификационните съоръжения. Окопите на първа линия се изкопават до дълбочина за стрелба стоешком. При наличие на подпочвена вода необходимата височина се постига чрез насипване на бруствера. Втората линия се подготвя за стрелба до първата, а между двете се изграждат ходове за съобщения, по четири във всеки ротен участък. След оформянето на всички съоръжения се пристъпва към усъвършенстването на третата линия. Забранява се правенето на лисичи дупки, защото пръстта е мека и може при попадение на снаряд да затрупа човек. Наредено е събирането и сдаването на разпръснатите по позицията патрони и бомби. Обърнато е внимание на снабдяването с вода. Наредена е проверка на качеството в участъковите кладенци. На всеки 150 м на линията е предвидено изграждането на нужници. Те се свързват с ходове за съобщения. По този начин се решава един от въпросите с хигиената. Особено категорично е нареждането на полковия командир: „Да се почистят участъците от кървавите следи и предмети от войнишко облекло и снаряжение. Завбъдеще веднага да се почиства полесражението, за да не произвежда неприятно впечатление на защитниците“.²³⁰

Н. Въжаров усилено кореспондира с близки и познати. Негови ученички му изпращат поздравителни картички. Самият той отговаря на редица, но особено внимание отделя на писмата до съпругата си. На 5 август я инструктира да потърси отпускаря Уливер и по него да му изпрати „едно мноооого дълго писмо“. Явно продължава стремежът му да се заобикаля цензурата. След циганина в конспирацията е привлечен и евреин.²³¹ Никола Грънчаров споделя разочарованието си от ситуацията в Русия. „Надеждата и в московска изгубих. Уж мир щеше да донесе, пък то работата му излезе

асъл московска – революцията му се обърна на голяма беломечешка тупурдия“ – реди мисли съименникът и съидейник на Въжаров.²³²

На 11 август 1917 г. след няколкократни опити руснаците все пак успяват да изтласкат българите от предната им позиция край манастира. Пробивът е извършен, като 2-ра и 4-а рота от полка са атакувани в тил и значителна част от тях попада в плен. Неумението на българите да плуват, изиграва своята роля. На следващия ден е проведена контраатака, съпроводена от много жертви. На бойното поле падат подпоручиците Георги Джаваров и Богдан Живков. От взвода на Ив. Пулков загиват 10 бойци, покосени от руска картечница. Убитите са погребани в гробището в Питулаци. Опитът на братушките да настъпят между блатата, този път е отбит, като оставят пленници. Пулков съобщава, че при атака с „пламаковъргачки“ са заловени 100 руски войници заедно с 8 картечници.²³³

К. Ламбринов нарежда изграждането на нова отбранителна предна позиция от левия бряг на р. Бъзау до блатото Максинени. Подразделенията да се сменят на всеки два дена. На 14 същия месец на този участък са разположени две дружини и половина от 53-и, заедно с 11 картечници. Главната позиция е заета от 19-и Шуменски полк. Особено много се залага на разузнаването. Чрез патрули не само се държи под контрол пространството между българските и руските окопи, но се разчита посредством засади и нападения да се залавят пленници.²³⁴

За поручик Ив. Калайджиев отстъплението е извършено по стратегически съображение с изнасяне на 3 км назад. Веднага са започнати фортификационните дейности. Според ротния командир войниците осъзнават жизнената важност от окопаването и пристъпват без особено подканване. Стремещът на всеки е да влезе колкото е възможно по-дълбоко под земята. От старите позиции се пренасят рогатките, което става при голяма опасност под непрекъснатия противников обстрел. Необходим е около половин месец за завършване на основните съоръжения.²³⁵ Петдесет и трети се ротира с 19-и полк на предната и главната позиция. Противникът рядко се проявява с кратък артилерийски и пушечен огън. Има единици убити и ранени българи. Инспекция по укрепяването се прави от щаба на Дунавската армия и на бригадата. Германски специалисти обучават войниците за бораване с оръжията, подготовка на минохвъргачни позиции и газова защита.²³⁶

Има и моменти за почивка и софра. Например Иван уведомява на 21 август приятеля си Митьо. „Бях на чаша бира с господата от дружината. Пихме за „Бог да прости“ за падналите герои и за здраве на живите. Тъй е времето. А сега след приятната вечеря си допивам винцето от гр. Бузау. Чисто натурално! Хайде наздраве! – с особено приповдигнато настроение реди словата и по-надолу заключава – Драги! Нещо кипи в душата ми. Не мисля, че е от спирта! Кипи жаждата за мъст! Де е животът? Де е мойта Фи? Аз, мили мой, знай, ще бъде то, аз твърдо вярвам, там, под лозата на милия ми покоен татко, с теб ще вдигам чашите и ще пием в чест на златната пролет на нашето бъдеще. То е наше! Събитията се развиват точно по своя

път!!!“.²³⁷ Бъдещето може да бъде тяхно, но настоящето им е подчинено на войната и тя диктува правилата.

На 1 септември 1917 г. в 4 часа сутринта българската артилерия започва силен преграден огън зад предните руски позиции. Германски щурмови подразделения и 1-ва рота на 53-и полк атакуват с подкрепата на огнехвъргачки и минохвъргачки. Пленени са 60 войници, 3 офицери от братушките и 9 картечници, но загубите в убити и ранени при отстъплението им се възприемат за значителни. От страна на Централните сили са ранени само 1 българин и 2 немци. Събитията се развиват в рамките на около половин час. През деня русите обстрелват с артилерия, а привечер хвърлят над 2000 снаряда.²³⁸ Вл. Миленов изпраща на близките си в Кюстендил снимка от същия ден. Според него пленниците са 64 души, а картечниците 7. Едната от тях е взета от неговия взвод. Той моли да му изпратят кюстендилски ябълки, а грозде и дини се оказва, че в района има достатъчно.²³⁹ Вържаров пише за случилото се на съпругата си Оля в града. С доза човеколюбие той заключава: „Цивилизация, култура, хуманност – всичко това днес е на върха на щиковете и в пламъците на минохвъргачките“.²⁴⁰

Иван уведомява Митьо за вялите действия на русите: „За дядо Ивана, дявол взел го, не може да се каже много. Поразсърди се и почне да бие с 12 чифта якорудски тъпани! Това е добре, че скоро му минава и танцът не трае много: по 1 – 1,1/2 ч“.²⁴¹ Според Калайджиев дръзката атака от първия септемврийски ден довежда до обезкуражаване на противника и неговото понататъшно примиряване със създаденото положение. Настъпилото относително спокойствие се използва за усъвършенстване на главната позицията. Тя е наречена „Безистенът“. Оформя се нещо като подземен град, където живеят около 5000 души. През деня се поддържа бойна готовност, като се четат книги, пишат се писма, разказват се случки от живота, нерядко се пеят песни и се свири на гайда, кавал или гъдулка. Планират се годежи и сватби, даже новината за разполагането на женска руска бригада е посрещната с подобни намерения. Майтапите за сключването на брак с някоя красавица от братушките са в ракурса за постигането на скорошен мир.

През нощта ситуацията коренно се променя. Движението на войниците е изключително голямо, сравнимо с някой градски булевард. Тогава се донася храната и се започва работа по галериите. Всичко е систематизирано, като заедно с обектите на командирите и специалистите са определени и места за общо ползване. Такива са кафенето „Св. Матей Бесарабски“ и лярната „Изгънчен вкус“. В последната от шрапнели и запалки се изработват ракиени и кафени чаши, пръстени, печати и други разнообразни изделия за бита. Това своеобразно войнишко творчество има своето приложение в ежедневието. Изграден е и стъпаловидно разположен театър „Серет“. Представленията му са прекъсвани от честия обстрел на братушките, но след кратко събитие продължава. Самодейното изкуство се допълва от крилати хрумвания. Ив. Калайджиев споделя: „Навътре под земята в окопите и входовете се спускат стотици галерии, над вратите над които ще прочете-

те следните фирми, плод на войнишката муза: вила „Серет“, вила „Бузау“, вила „Кеф“, вила „Максиненска домнишора“, вила „Здраве му кажи по-харно“, вила „Сиромашки рай“, вила „Широк живот в тесни гащи“, телефонна станция „Пижо“, станция „Пендо“, станция „Иван“, станция „Тулча“ и пр. и пр., а над затворите на някои от тежките блиндажи личи с едри букви надпис: „За зор заман“.²⁴² Шеговитите и закачливи табели издават съревнование във войнишкото творчество. Животът в окопите се възприема и от по-несериозната му страна. Смъртта дебне ежедневно, но бойците не се поддават само на страха.

Дружините на 53-и полк се сменят начесто между предната и главната позиция. Противникът обстрелва с артилерия и рядка пушечна стрелба. Издига разузнавателни балони и изпраща самолети. Единици са убитите, ранените, контузените и заболелите сред юнаците. Подразделенията, изтеглени на по-задната защитна линия, се занимават с почистването и доукрепяването, като по график са изпращани и за изпирането на дрехите си. На 28 септември 1917 г. малко преди полунощ 53-и е изтеглен на квартири в с. Аричул. Сменен е окончателно от 42-ри германски полк. В новата обстановка българската част прекарва само сутринта на другия ден. Извършена е поредната ротация и той заема позициите на 35-и полк край с. Гулянка. На практика е извършено едно прегрупиране в западна посока.²⁴³

И според полк. К. Ламбринов след сражението на 1 септември русите окончателно губят инициативата и тя преминава в български ръце. Той издава съответната заповед за заемането на новия участък от фронта. Разделянето на подразделенията на главната и предната позиция е съпроводено с конкретните ангажименти по патрулирането и разузнаването на противника. Съществено внимание е обърнато на поддържането помежду им на непрекъсната свръзка.²⁴⁴ Въпреки засиленото внимание се забелязва известна монотонност и от двете страни. Българите извършват укрепителни дейности и изпращат офицерски патрули, които констатираат липсата на противникови застави. Противникът напомня за себе си чрез някои изстреляни снаряди, вдигнат балон или самолетни облитания. Реципрочно им се отговаря. Дружините на главната позиция провеждат занятия. В свободното време бойците започват поротно да бъдат водени на баня. На всеки се поставя противохолерна ваксина. На 12 октомври частта преминава в оперативно подчинение на 216-а германска дивизия. Скоро след това командващият генерал-майор Вет и началникът на щаба правят обиколка на участъка. Последван е от немски пионерен офицер, който преглежда бетонираните обекти. Инспекции провежда и полковият командир.²⁴⁵

Ив. Калйджиев показва своето задоволство от новата позиция. Тя е укрепявана от германците, които той възприема като еталон за качество. Проблемът с подпочвените води е решен чрез изпомпване. Блиндажите могат да издържат на гаубичен снаряд. Маскировката е умела и по-скоро участъкът изглежда като съвсем естествена гора. Жилищата са добре устроени с необходимата покъщнина – маси, столове, легла и шкафове. Всяко нещо си

има недостатъците. В случая основен се явява огромният брой от мишки, които делят мегдан с бойците. Те атакуват храната и дрехите. Нагризват ги. Войнишките суеверия водят към предсказването за предстоящ глад. Единственото спасение е започването на бързо изтребление на новопоявилата се напаст. В действие влиза войнишката изобретателност. На стената се закача торба с късче хляб. Залавят се по няколко бройки. Това е недостатъчно. Самият Калайджиев се отбранява през нощта с наличния си гърбач. Фелдфебел Янков пък прилага друга тактика. Той прави попара от малко хляб с топла вода за мишките. „Наядоха се хубаво и всеки си отиде на мястото и си легна. След това аз бях вече напълно спокоен и през цялата нощ спях тъй сладко, както отдавна не помня да съм спал. Както виждате, нощес ние сключихме мир по споразумение, но не съвсем без „анексии“ – предлага рецептата и резултата от нея прозорливият фелдфебел.²⁴⁶ Доколко подобна тактика има успех, е друг въпрос. Но умелите шеги имат своето място в ежедневието. Животът на позициите продължава с борба не само с външния, но и с вътрешния неприятел.

Изгубил инициативата, противникът в състав подразделения от 13-а, 34-а и 40-а руска дивизия е установен срещу 53-и полк. На 7 ноември 1917 г. К. Ламбринов издава поредната си заповед. С познатата рутина той напомня за конкретните ангажименти по участъците, патрулната и разузнавателната дейност и поддържането на свързките.²⁴⁷ Едва ли му е известно, че същия ден в Петроград е извършен преврат и болшевиките начело с Ленин и Троцки завземат властта. Скоро руското правителство предлага сключването на мир. Лозунгът е без анексии и контрибуции, но те не са победители, за да определят условията. Дори мишките край Гулянка не пропускат да си получат и в шегата полагащото им се обезщетение.

На 2 декември 1917 г. полковият командир записва в дневника на военните действия: „Днес се съобщава официално за сключеното примирие между войските от нашия фронт и тези на противника. Настъпи пълно спокойствие по фронта“. Три дни по-късно се забраняват всякакви срещи между офицерите и бойците от двете страни на линията. На 7 декември се оповестява десетдневно примирие от Балтийско до Черно море. Скоро то е продължено до средата на януари на следната година.²⁴⁸

Калайджиев описва настъпилата кардинална промяна: „Една кратка телеграма вдигна из окопите край с. Голянка нашите и руските войници, някои от които веднага потеглиха едни срещу други, но този път без оръжие. Срещата стана по средата на бойното разположение. Тя беше мила и до сълзи трогателна. Като гледах тези сърдечни прегръщания и излияния на братски чувства, аз с недоумение се питах: това същите хора ли са, които допреди минути се дебнеха като люти зверове! Белки близо двегодишната кръвопролитна война из Добруджанските и Влашки полета не е можела да всее поне малко ненавист между тези два народа!... Настана на този страшен Серетски фронт един чудно приятен живот! Започнаха интимни срещи и веселие“.²⁴⁹ Някой да не вземе да се обърка. Тези думи не са писани след

десетилетия под влияние на комунистическата пропаганда. Авторът им ги публикува още през следващата година.

Спомените на Пулков, макар и писани през социализма, пресъздават сходна картина. „Това беше голямо тържество и на Серет, когато голяма част от войниците почнаха да идват на срещи при нас, да искат тютюн, ножчета, часовници, вино, срещу които даваха рубли, които в гр. Браила ги купуваха румънските търговци с румънски пари и стоки. Откри се пазар – с побратимяване на фронтовата линия. Вечер ни идваха в окопите и галериите руски млади офицери с балалайки – на вино, което имаше в изобилие при нас от Карпатите. Играеха се ръченици, казачоци“ – за настъпилото разнообразие с прояви на разгул и алъш-вериш свидетелства офицерът. Той счита, макар и научил след половин век, че през този участък преминава народният комисар Луначарски, за да прибере семейството си от Швейцария.²⁵⁰

По-политични са спомените на тесния социалист Н. Въжаров. Той разказва за пропагандата, извършвана от болшевизираните руски войници сред българските им събрата. Тя се осъществява с брошури. Посредством боец от с. Божица, Босилеградско попада при него една книжка под заглавие „Империализъм“. „Зарадвах се много. Като на жив болшевик. Сякаш бе дошъл при мене Ленин. Пазя я и досега – 40 години от онова време, велико време“ – с видима носталгия за преживяването пише привърженикът на комунистическото движение. Според него няколко български войници попаднали под влияние, дезертират и заминават за Русия.²⁵¹ Тези три гледни точки показват различни нюанси и предпочитания. Основното е фактът, че фронтът престава да съществува като неприятелска разграничителна линия. Колко му трябва на човек от противник да стане приятел със себеподобния. Юнаците и братушките бързо изоставят стореното помежду си зло. Доколко бързо обаче биха го забравили. В крайна сметка българите в тази война побеждават своите освободители. Мирът в Брест-Литовск е подписан на знаковата дата 3 март 1918 г. Същата, на която са сключени Санстефанският от 1878 г. и Букурещкият договор от 1886 г., но вече по новия стил. Едва ли и сега има някаква случайност.

Петдесет и трети полк изкарва почти цялата година на фронта край р. Серет. Тук бойците усещат характеристиките на изтощителната позиционна война. Дните са подвластни на поддържане на повишено внимание и дебнене с противника. Престрелките с пушечен и артилерийски огън стават закономерни на предната линия. В резултат от тях ежедневно се дават човешки жертви. Значителен е броят на убитите, ранените и пленените юнаци при руските атаки в края на юли и в първата половина на август 1917 г. Завинаги остават край Питулаци героите от частта с кюстендилско участие. Устояването на фронта води до желания резултат – победа в конфликта. В края на годината Русия и Румъния са заставени да поискат мир. Бойните действия са прекратени, за което своя принос дава 53-и полк. С успехите по добруджанските бранни поля и на Серет Северният фронт за Царството и

Източният за Централните сили престава да съществува. България се нарежда сред победителите в този момент на Първата световна война.

Двете части с кюстендилско участие се разрояват. От състава им са извадени по една дружина, които поставят основите на още два полка – 68-и и 84-и. Войната стопява резервите и се налага преструктуриране на наличните сили. От два фронтавете намаляват до един. Усилията се съсредоточават върху него.

Защитата на позициите е поверена на армията и тя успешно се справя с тази задача. Предотвратен е съглашенският натиск от юг и север. Сблъсъкът не е само с противниците, но и със съюзниците. Ненавременното поставяне на българските условия и твърдата позиция на останалите довежда до гангрена на Добруджанския въпрос. Той не само не е решен, но и генерира напрежение и недоверие и в средите на българския управленски елит. Тлеещите противоречия между Кабинета и Главната квартира излизат на повърхността. Те се проявяват с различен интензитет, но запазват актуалност. Оформилят се силен екип в Кюстендил постепенно е ликвидиран. Първоначално с отстраняването на началника на Полската канцелария полк. М. Сапунаров „тройката“ е превърната в „тандем“. В края на годината от последния е изваден ген. Ив. Луков. На поста си остава само ген. Н. Жеков, но с кодифицирани правомощия съгласно приетия от правителството и утвърден от монарха специален правилник. На главнокомандващия му се налага да преглъща не само горчиви хапове. На 16 май 1917 г. той е удостоен с честта да стане „почетен кюстендилски гражданин“. Скоро след този акт сменя и местоживеенето си. На хълма Хисарлъка за него е изградена кокетна вила. Там предводителят на армията се премества да живее до края на престоя си в града. Появява се още един важен център, неизменно присъстващ при всеки официален протокол.

За сметка на намалелите официални визити, в Кюстендил все по-често пребивават и престояват по-задълго знакови имена от българския интелектуален елит. Оформят се творчески групи, които дават отражението си върху културата в града. Но духовните извисявания се засенчват от прозата на материалния недоимък. Кризите с продоволствието се отразяват на населението на мястото и района, приютил Главната квартира. Явно особени преференции не са предоставени в този план, но и в сигурността. Знаково в това отношение е проникването на сръбска паравоенна формация в Босилеградско. Само на малко над 40 км от Кюстендил е извършен погром над мирното българско население. Заедно със значителните материални щети с живота си се прощават 35 души. Войната показва своите жестоки черти и дълбоко в тила, но много близо до Главната квартира на Действащата армия.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов през 1913 – 1918 г. С., 1921, с. 137, 500 – 501; **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916 – 1919 г. С., 2006, 85 – 88; Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918. С., 2015, 271 – 278; Лука Малеев. Шестте ми срещи с кайзер Вилхелм II. Съст. В. Александров, В. Стойнева. С., 1993, 31 – 44; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 2, 1912 – 1918. С., 1996, с. 447, 599.
- ² Кирил Христов. Време и съвременници. Съст. И. Бурилкова, Ц. Билярски. Част 1. С., 1999, 408 – 411; част 2. С., 1999, 559 – 562; **Константинов, Г.** Моето поколение в литературата. Книга втора, С., 1970, с. 34.
- ³ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 25.
- ⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 219, 236.
- ⁵ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 4.
- ⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 80, 83; ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 758, л. 1 – 2.
- ⁷ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 90, л. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11.
- ⁸ ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 488, л. 208.
- ⁹ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 5, 23, 24, 25, 27, 37, 38, 49, 53.
- ¹⁰ НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а.е. 2, л. 21 – 23.
- ¹¹ **Георгиев, В.** Масонството в България. С., 1986, 29 – 43; **Иванов, М.** Масонските ложи в България. Кюстендил, 2002, 71 – 82, 607 – 608, 627.
- ¹² НА-БАН, Сб. 4, а.е. 52, л. 209 – 211.
- ¹³ **Марков, Г.** Цит. съч., 88 – 94; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878 – 1944 в..., 599 – 600; **Петров, Ив.** Войната в Македония (1915 – 1918). С., 2008, 112 – 116.
- ¹⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 243, 249.
- ¹⁵ Кирил Христов. Време и съвременници..., с. 411.
- ¹⁶ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома. Т. 2. С., 2005, 251 – 252.
- ¹⁷ Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов..., 398 – 428; Протоколи от съдебните заседания по углавно дело № 1 от 1921 година против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913 – 1918 г. С., 1921, 447 – 451.
- ¹⁸ Тодор Александров. Дневник и кореспонденция от Първата световна война 1915 – 1918 г. Съст. Ц. Билярски, Т. Петров. Ст. Загора, б. д., 19 – 26.
- ¹⁹ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, С., 1986, 164 – 167.
- ²⁰ **Жеков, Н.** Проблемът за Главното командване. С., 1936, 17 – 18.
- ²¹ **Марков, Г.** Цит. съч., 102 – 103.
- ²² **Елдъров, Св.** Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945. С., 2004, с. 157; **Гарена, П.** Военното духовенство в България. Т. 1. С., 2008, с. 244.
- ²³ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 33.
- ²⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6872; **Николов, К.** Създаване и начален организационен живот на оръжен дом – сиропиталище за деца на загиналите във войните 1912 – 1918 г. в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 399 – 401; **Янчева, Й.** Благодетелността за сираците в Кюстендил в периода 1918 – 1945 г. – Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 408 – 410.
- ²⁵ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 4.
- ²⁶ Кирил Христов. Време и съвременници..., с. 411.

- 27 **Михайлова, М.** Писателите и войната. С., 2000, с. 28; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 8050.
- 28 **Давидов, Н.** Кюстендилският дневник на Стоян Загорчинов. – Литературна мисъл, 1972, № 6, с. 128.
- 29 Пауталия 2001, Кюстендил, бр. 8, 24 април 2001, с. 6; Труд, бр. 113, 25 април 2001, с. 36.
- 30 **Марков, Г.** Цит. съч., 96 – 100; **Петров, И.** Цит. съч., 117 – 118, 120.
- 31 **Марков, Г.** Цит. съч., 108 – 109.
- 32 **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., 601 – 602.
- 33 **Марков, Г.** Цит. съч., 110 – 112, 116 – 117.
- 34 Военноисторическата библиотека при Военна академия „Г. С. Раковски“ (ВИБ) – III 583, л. 18 – 29.
- 35 **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998, с. 120.
- 36 **Пешев, П.** Исторически събития и деятели от навечерието на освобождението до днес. (чуто, видяно и преживяно). С., 1929, с. 531.
- 37 **Марков, Г.** Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936. С., 1992, 12 – 15; **Янчев, В.** Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913 – 1915 и 1918 – 1923). С., 2014, 35 – 38.
- 38 ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 9.
- 39 ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 5.
- 40 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 206, л. 790, 792.
- 41 ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 90, л. 22, 25 – 27, 29.
- 42 **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в..., с. 648.
- 43 ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 3, л. 1 – 15.
- 44 **Петров, И.** Цит. съч., 118 – 127, 133; **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 117 – 121.
- 45 ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 65, 103.
- 46 ЦДА, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 67, л. 105; **Митровић, А.** Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918. Београд, 1987, 379 – 393.
- 47 **Вълков, М.** Българското военноемминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония (1915 – 1918). Дисертация. С., 2015, 337 – 341, 350 – 351.
- 48 ЦДА, ф. 176к, оп. 4а, а.е. 24, л. 76, 83.
- 49 Дневник Косте Миладиновића Пећанца од 1916. до 1918. године. Београд, 1998, с. 112.
- 50 ДВИА, ф. 036, оп. 1, а.е. 20, л. 5, 6; ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 105.
- 51 Дневник Косте Миладиновића Пећанца..., с. 112.
- 52 ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 105.
- 53 **Младенов, Ал.** Долна Любата. Кратка история. Родословия, бит, обичаи и традиции. Ниш, 2011, 56 – 59.
- 54 Българите от Западните покрайнини (1878 – 1975). С., 2005, 111 – 112.
- 55 **Младенов, Ал.** Цит. съч., 59 – 61.
- 56 ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 1018, л. 105.
- 57 Българите от Западните покрайнини..., 111 – 112.
- 58 **Младенов, Ал.** Цит. съч., 62 – 64.
- 59 Българите от Западните покрайнини..., с. 112.
- 60 Алманах Царство България. С., 1917, отдел 2, с. 13.
- 61 Дневник Косте Миладиновића Пећанца..., с. 112.
- 62 ЦДА, ф. 176к, оп. 4а, а.е. 24, л. 76, 82 – 83.
- 63 Българите от Западните покрайнини..., с. 98.
- 64 Българите от Западните покрайнини..., с. 112.
- 65 ДА-Кюстендил, ф. 280к, оп. 1, а.е. 25 л. 36, 37, 38; а.е. 59, л. 21.
- 66 Дневник Косте Миладиновића Пећанца..., с. 112.
- 67 ЦДА, ф. 176к, оп. 4а, а.е. 24, л. 76 – 77, 82 – 83.

- ⁶⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 105.
- ⁶⁹ Българите от Западните покрайнини..., с. 112.
- ⁷⁰ **Младенов, Ал.** Цит. съч., с. 65.
- ⁷¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 4а, а.е. 24, л. 77, 82.
- ⁷² Дневник Косте Миладиновића Пећанца..., с. 112.
- ⁷³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 105.
- ⁷⁴ Българите от Западните покрайнини..., с. 112.
- ⁷⁵ **Младенов, Ал.** Цит. съч., с. 65–66.
- ⁷⁶ Българите от Западните покрайнини..., с. 112.
- ⁷⁷ РИМ-Кн, фонд „Йордан Захариев“, ОФ, инв. № 2449.
- ⁷⁸ Българите от Западните покрайнини..., с. 98.
- ⁷⁹ Дневник Косте Миладиновића Пећанца..., с. 119.
- ⁸⁰ ДВИА, ф. 036, оп. 1, а.е. 20, л. 5,6.
- ⁸¹ ЦДА, ф. 3к, оп. 5, а.е. 25, л. 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.
- ⁸² ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 1018, л. 104, 109.
- ⁸³ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 381–383; ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 2, л. 159.
- ⁸⁴ ЦДА, ф. 3к, оп. 5, а.е. 25, л. 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.
- ⁸⁵ **Вълков, М.** Цит. съч., с. 351.
- ⁸⁶ Българите от Западните покрайнини..., с. 99.
- ⁸⁷ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 3, л. 51, 56, 60.
- ⁸⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1018, л. 86, 87, 122.
- ⁸⁹ **Елдъров, Св.** Цит. съч., 157–160.
- ⁹⁰ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1673, 2823, 2824, 2825, 3381–3386, 3400, 3401, 3405.
- ⁹¹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 278, 295.
- ⁹² РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1670, 1671, 1672, 3577, 3394, 3396–3399.
- ⁹³ ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 2, л. 159.
- ⁹⁴ Отечество, 1917, № 23, с. 4.
- ⁹⁵ ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 2, л. 161,162, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 185, 192, 194, 199, 205, 207, 211; Мир, бр. 5164, 28 май 1917 г.
- ⁹⁶ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 5.
- ⁹⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 296.
- ⁹⁸ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 420–421.
- ⁹⁹ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 120–126.
- ¹⁰⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1017, л. 2, 6; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944. Т. 3, Т. 4, С., 1996, с. 189.
- ¹⁰¹ ВИБ – III 583, л. 29.
- ¹⁰² НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 436, 440, 442–445; **Малеев, Л.** Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. Документи, факти и спомени из дневника на адютанта на Главногокомандващия Действащата армия. С предговор на генерал-лейтенант Н. Жеков. С., 1921, 5–7, 14–15.
- ¹⁰³ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 5–6.
- ¹⁰⁴ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 90, л. 38–39, 43, 44, 47–48.
- ¹⁰⁵ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 3, л. 15–98; а.е. 4, л. 1–6.
- ¹⁰⁶ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 4, л. 3–4, 6.
- ¹⁰⁷ Из тайния архив на българския цар Фердинанд I С., 2001, 142–143; **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 126–132.
- ¹⁰⁸ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 469–470.
- ¹⁰⁹ ВИБ – III 583, л. 32–34.
- ¹¹⁰ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 496–497.
- ¹¹¹ **Божков, Хр.** Цит. съч., 122–123.
- ¹¹² НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 494; ВИБ – III 583, л. 34.
- ¹¹³ **Божков, Хр.** Цит. съч., 123–124.

- ¹¹⁴ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 495–497.
- ¹¹⁵ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 63.
- ¹¹⁶ РИМ-Кн, НА, инв. № 03–3/74, л. 1.
- ¹¹⁷ Григор Чешмеджиев. Политически спомени. С., 1988, 238–239.
- ¹¹⁸ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4858.
- ¹¹⁹ Българан, бр. 43, 22 октомври 1921 г.; Христо Смирненски. Съчинения. Том първи. С., 1988, 304–305, 431.
- ¹²⁰ ВИБ – III 583, л. 37.
- ¹²¹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 54, л. 497.
- ¹²² ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 57, л. 42–45.
- ¹²³ НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а.е. 3, л. 36, 37.
- ¹²⁴ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 136–137.
- ¹²⁵ **Конева Р.** Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918. С., 1995, с. 76; Кирил Христов. Време и съвременници..., с. 412.
- ¹²⁶ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 134–135.
- ¹²⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 306, 325.
- ¹²⁸ Военни известия, бр. 186, 18 август 1917 г.
- ¹²⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 325, 332, 379.
- ¹³⁰ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 10, 32.
- ¹³¹ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 6.
- ¹³² ДА-Кюстендил, ф. 51к, оп. 1, а.е. 3, л. 149; ф. 245к, оп. 1, а.е. 2, л. 41–42.
- ¹³³ Военни известия, бр. 164, 23 юли 1917 г.
- ¹³⁴ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 4, л. 7–127.
- ¹³⁵ ЦДА, ф. 284к, оп. 1, а.е. 3374, л. 3.
- ¹³⁶ Стенографски дневници на XVII Обикновено народно събрание, IV редовна сесия, 38 заседание, 28 януари 1918 г, С., 1930, 798–799; 40 заседание, 1 февруари 1918 г., С., 1930, 826–831.
- ¹³⁷ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 90, л. 50, 51, 61, 63, 64.
- ¹³⁸ НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а.е. 3, л. 39–41; а.е. 2, л. 7–11; а.е. 4, л. 1–8. **Малеев, Л.** Цит. съч., 51–52.
- ¹³⁹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 55, л. 573–574; **Малеев, Л.** Цит. съч., 7–13.
- ¹⁴⁰ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 56, л. 705–706.
- ¹⁴¹ **Димитров, Б., Й. Василев.** Младостта на Багряна. С., 1993, 248–254.
- ¹⁴² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 100.
- ¹⁴³ **Гълъбов, К.** Спомени весели и невесели за български писатели. С., 1959, 98–101.
- ¹⁴⁴ **Димитров, Б., Й. Василев.** Цит. съч., 252–253.
- ¹⁴⁵ **Константинов, Г.** Цит. съч., с. 34.
- ¹⁴⁶ **Гълъбов, К.** Цит. съч., 107–111.
- ¹⁴⁷ **Константинов, Г.** Цит. съч., с.34.
- ¹⁴⁸ **Димитров, Б., Й. Василев.** Цит. съч., с. 251.
- ¹⁴⁹ **Огнянова, Е.** Владимир Василев в преписка с баща и син Шишманови. – Във: Владимир Василев – критикът, редакторът, есеистът. Б.м. 2005, с. 248.
- ¹⁵⁰ Веселият шофьор, бр. 1, септември 1917 г.
- ¹⁵¹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 55, л. 692–694.
- ¹⁵² **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 146–147.
- ¹⁵³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 106; **Шипчанов, Ив.** Щабът на Действащата българска армия и информационната дейност през Първата световна война. – ВИС, 1996, № 3, 7–24.
- ¹⁵⁴ РИМ-Кн, НА, инв. № 03-3/515.
- ¹⁵⁵ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 56, л. 738.
- ¹⁵⁶ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 150–153.
- ¹⁵⁷ **Малеев, Л.** Цит. съч., 179–201; Лука Малеев. Шестте ми срещи с кайзер Вилхелм II.

- С., 1993, 92–94.
- ¹⁵⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 390.
- ¹⁵⁹ НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а.е. 3, л. 46; ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 27; Вяра и сила, кн. 2, 10 декември 1917 г., с. 11.
- ¹⁶⁰ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 90, л. 73–75.
- ¹⁶¹ НБКМ-БИА, ф. 311, оп. 1, а.е. 2, л. 17.
- ¹⁶² **Елдъров, Св.** Ефрем Каранфилов и неговата теория за военната история като основа на българската народопсихология. – Македонски преглед, 2015, № 4, с. 93.
- ¹⁶³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1, л. 106–110.
- ¹⁶⁴ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., с. 154.
- ¹⁶⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 397.
- ¹⁶⁶ Военни известия, бр. 277, 8 декември 1917 г.; Вяра и сила, кн. 3, 25 декември 1917 г., с. 9; НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 56, л. 795; **Малеев, Л.** Цит. съч., с. 203.
- ¹⁶⁷ **Марков, Г.** Голямата война и българската стража..., 156–166.
- ¹⁶⁸ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 56, л. 831–837; **Малеев, Л.** Цит. съч., 201–206, 216.
- ¹⁶⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 401–402; ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 63.
- ¹⁷⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 403; НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 56, л. 838; Вяра и сила, кн. 3, 25 декември 1917 г., с. 9.
- ¹⁷¹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 405; ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 24, л. 64; Военни известия, бр. 5, 9 януари 1918 г.; Вяра и сила, кн. 4, 10 януари 1918 г.
- ¹⁷² ДВИА, ф. 75, оп. 1, а.е. 489, л. 558.
- ¹⁷³ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 4, л. 128–157; а.е. 7, л. 3–75.
- ¹⁷⁴ **Иванов, М.** Брутният вътрешен продукт на България 1870–1945 г. С., 2012, с. 478.
- ¹⁷⁵ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 60–61, 70–71.
- ¹⁷⁶ **Терекиев, Д.** Историята на Рилци. Тринадесети пехотен Рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 г. и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931, 240–242; **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945 г.). Кюстендил, 2009, 117–118.
- ¹⁷⁷ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5726.
- ¹⁷⁸ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7502.
- ¹⁷⁹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8150.
- ¹⁸⁰ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1930.
- ¹⁸¹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1931.
- ¹⁸² РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1929.
- ¹⁸³ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 2998.
- ¹⁸⁴ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 3683.
- ¹⁸⁵ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8411.
- ¹⁸⁶ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7134; 6850; 6900.
- ¹⁸⁷ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6849.
- ¹⁸⁸ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6826.
- ¹⁸⁹ ДВИА, ф. 93, оп. 2, а.е. 1, л. 1, 15–16.
- ¹⁹⁰ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 243–246; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 118.
- ¹⁹¹ ДВИА, ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 8–9, 23.
- ¹⁹² РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7360.
- ¹⁹³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2136.
- ¹⁹⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8409.
- ¹⁹⁵ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 243–246; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 118.
- ¹⁹⁶ ДВИА, ф. 93, оп. 2, а.е. 1, л. 15–16.
- ¹⁹⁷ **Терекиев, Д.** Цит. съч., с. 246; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 118.
- ¹⁹⁸ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 146.
- ¹⁹⁹ **Терекиев, Д.** Цит. съч., 247–248; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 119.
- ²⁰⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6850.

- ²⁰¹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6826.
- ²⁰² РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 5515.
- ²⁰³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4814.
- ²⁰⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4818.
- ²⁰⁵ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4815.
- ²⁰⁶ **Калайджиев, Ив.** От Кюстендил до „1050“. С., 1918, 117–127.
- ²⁰⁷ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 10.
- ²⁰⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 31.
- ²⁰⁹ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 127–131; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 11.
- ²¹⁰ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 32, 33, 34, 37.
- ²¹¹ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 131–137; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 11–12.
- ²¹² РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7055.
- ²¹³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8417, 8019.
- ²¹⁴ **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3, И-К; Т. 4, Л-О. С., 1996, с. 177.
- ²¹⁵ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 137–139; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 11.
- ²¹⁶ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7051, 7056, 7057.
- ²¹⁷ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 8055.
- ²¹⁸ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 139–142; 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., с. 5.
- ²¹⁹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 38.
- ²²⁰ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 142–144; 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., с. 5; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 13.
- ²²¹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 39.
- ²²² 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., с. 5.
- ²²³ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 144–146.
- ²²⁴ 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., с. 5.
- ²²⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 13.
- ²²⁶ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7901, 7456.
- ²²⁷ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 146–149; 53 пехотен резервен полк. Единствен брой. Кюстендил, 6 септември 1925 г., с. 2.
- ²²⁸ 53-й пех. резервен полк. Юбилеен брой. Кюстендил, 4 септември 1927 г., с. 5.
- ²²⁹ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., с. 149; 53 пехотен резервен полк. Единствен брой. Кюстендил, 6 септември 1925 г., с. 2.
- ²³⁰ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 41–43.
- ²³¹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8018.
- ²³² РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 5508.
- ²³³ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 13–14.
- ²³⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 48–49.
- ²³⁵ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 150–151.
- ²³⁶ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 1–7.
- ²³⁷ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 4270.
- ²³⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 8–9; **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., с. 151.
- ²³⁹ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7058.
- ²⁴⁰ **Въжаров, Н.** Житейският път на един народен учител. С., 1977, 81–82.
- ²⁴¹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 4270.
- ²⁴² **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 151–155.
- ²⁴³ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 9–25.
- ²⁴⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 53, 55.
- ²⁴⁵ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 26–58.
- ²⁴⁶ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 157–161.
- ²⁴⁷ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 54.

²⁴⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 59–65.

²⁴⁹ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., с. 161.

²⁵⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 14–15.

²⁵¹ **Въжаров, Н.** Цит. съч., 82–83.

Четвърта глава

ПО ПЪТЯ НА ПОГРОМА

1. Височайши визити

Дори и след стогодишната война настъпва мир. Началото на 1918 г. идва с подобни оптимистични нотки. Спокойствие се възцарява на Източния фронт. Започват преговори в Брест-Литовск между представителите на Централните сили, и от другата страна с делегатите на болшевишката Русия и обявилата независимост Украйна. Подготвя се подобен форум и с Румъния. България се стреми да разреши възможно най-скоро и с положителен резултат въпроса за присъединяването на цяла Добруджа. Не така мислят останалите съюзници. Германците имат стратегически интерес да контролират излаз на Черно море посредством жп линията Черна вода-Кюстенджа и пристанището в последния град. Те не горят от желание Царството да притежава и трите комуникации към Ориента – по същото направление, за Солун и Цариград. В тяхна полза е и споразумението от 24 август 1915 г. От османската столица се правят други обструкции. Те пък настояват за получаване на обезщетение в Тракия за българското разширение в Добруджа. Войските на падишаха взимат участие в офанзивата към делтата на Дунава, макар че официално заместват немската армия. Случаят е използван умело за политически алъш-вериш.

По този териториален въпрос Царството изпада в практическа изолация от съюзниците си. Те по никакъв начин не се съгласяват той да бъде поставен и разрешен на преговорите в Брест-Литовск. Форумът се проточва и се превръща в място за пропагандиране от Троцки на болшевишките идеи. Налага се прекъсване на работата му, което не донася очаквания мир и освобождаването на войски за подготвяната пролетна офанзива на Западния фронт. Победителите прилагат нова тактика, като разделят преговорите поотделено със Съветска Русия и Украйна. От Киев бързат с признаването, защото болшевиките стъпват на тяхна територия и поставят под свой контрол Харков.

Първият месец на 1918 г. е напрегнат и в лагера на Съглашението. Президентът на САЩ Удроу Уилсън оповестява своя план за следвоенно устройство, наречен на броя на пунктовете в него – „14-те точки“. Съюзниците му не се съгласяват с всичките и се налага допълнителна редакция. След редица идеи за край на световния конфликт още една формулировка за справедлив мир се появява на бял свят. Тя има широк пропаганден ефект.

Антантата по-скоро се готви за война до окончателна победа, вместо за търсенето на компромисни решения.¹

В Кюстендил ген. Н. Жеков продължава да се терзае от вътрешнополитическото положение в страната. Близко месец след посещението на царя и князете в града пристига дипломатът Симеон Радев. В разговора си с главнокомандващия той споделя за слухове относно скорошни правителствени промени. Инициатор е самият монарх, а залогът е успокояването на държавата. Предводителят на армията излиза от разговора пообнадежден за бърза и ефективна смяна на кабинета. Все повече се шири антивоенната пропаганда, основен проводник на която са левите сили и особено земеделците. Опитът на Н. Жеков да изиграе посредническа роля, като ги кооптира в бъдещо управление, среща яростния отпор на величеството. Това пък развързва допълнително ръцете на политическите партизани в борбата им за власт. Залогът остава спокойствието в България и особено на фронта, където ситуацията се усложнява особено при снабдяването с храна и снаряжение.²

Състоянието на бойния дух заедно с приемането на шведската военна мисия е основната причина за посещение на главнокомандващия във 2-ра и 1-ва армия. Инспекцията се предприема в последната десетдневка на януари и в нея участва княз Борис. В Кюстендил официалният календар се спазва стриктно. По повод Богоявление на 19 януари след литургията в храма „Св. Богородица“ от 10.00 часа се предвижда шествие до Железния мост и провеждане на Велико Водосвещение и църковен парад. За последния се изпраща една рота от 13-а допълняюща дружина. Свободните от наряд офицери от Главната квартира се задължават да присъстват. Аеропланната батарея трябва да даде 21 изстрела. С военен ритуал на 27 януари в 10.30 часа започва клетвата на младите бойци, набор 42-ри от спомената дружина. Докато присъствието на свободните офицери този път не е необходимо, то за събитието същия ден от 20.00 часа става задължително. На него се чества рожденият ден на кайзер Вилхелм. Нареджането да се носят старшият български и германски орден, скоро е допълнено с поставянето и на съюзническите такива.³ Явно се цели да няма засегнати сред останалите представители на Централните сили, аташирани в Кюстендил.

Изглежда и ген. Жеков се прибира за събитието в Кюстендил. Още на 25 януари той заедно с княз Борис напуска фронта и пребиваващата там шведска мисия.⁴ В програмата на чужденците се предвижда и посещение на Главната квартира. Подготовката за визитата започва значително по-рано. Още на 9 юли 1917 г. военното аташе на Кралството посещава ген. Н. Жеков в Кюстендил. Дали тогава е договаряно идването на мисията, не става ясно.⁵ В началото на ноември началникът на ЩДА ген. Ив. Луков известява за подобна молба царската военна канцелария. Благосклонният български и германски отговор правят посещението възможно и в средата на януари 1918 г. мисията потегля от Берлин и е посрещната от аташираните офицери в Ниш. Свършили своите задачи на фронта, сутринта на 30 същия месец

шведите пристигат в Кюстендил. Мисията се предвожда от бившия военен министър полк. Окерман. В нея влизат още подп. Оскар Нигрен – началник на военното училище в Стокхолм, подп. С. А. Рирберг от интендантски войски, майор Райнхолд Зайер – бригаден адютант на краля, майор де Вирзин – военен аташе в Цариград и София, майор Бсельоф – началник щаб на артилерията, майор Рабе от инженерните войски и капитан Виргин от Генералния щаб.

Пристигнали на гарата, те са транспортирани с автомобили до центъра на града. Посещението в Главната квартира се забавя, защото на площада се провежда тържество по повод рождения ден на княз Борис. Там гостите стават свидетели на молебена и последвалото го увеселение. Гражданството играе хора, а за офицерите е предвиден общ обяд в столовата им. Шведите имат по-различна програма. Те се срещат с ген. Н. Жеков в кабинета му, където споделят събраните впечатления. След нея отново излизат и се забавляват на площада. Привечер са приети на вилата на главнокомандващия, където им е поднесен чай. Тържествената вечеря е от 20 часа в офицерския стол. В рамките на протокола ген. Жеков поздравява гостите и вдига тост на немски език. Отговаря му полк. Окерман, като поднася своите благодарности. Събитието продължава до късно, след което мисията е транспортирана до гарата, откъдето си заминава.⁶ Военни представители от неутрална Швеция посещават Кюстендил и фронта. Проучването на опита от световния конфликт има важно значение за усъвършенстването на дотогавашната стратегия и тактика. Без да вземат страна в него, от Стокхолм явно знаят сентенцията „ако искаш мир, готви се за война“.

Краят на водената в момента се мярка поне на изток. На запад, не където и да е, а във Версай, на 1 февруари Съглашението стига до категоричното решение за борба до пълна победа. Тя за момента по-скоро е в ръцете на Централните сили. Те диктуват условията на разпадащата се Русия и на Румъния. Налагат се и се надхитрят и помежду си. Да разбие сковаващата изолация по Добруджанския въпрос, за Брест-Литовск заминава самият В. Радославов. Той получава информация, че в проектодоговора областта остава съвместно владение (кондоминиум) на Четворния съюз. Австро-Унгария иска стратегически поправки по границата в Карпатите. На Румъния се осигурява излаз през Кюстенджа и като обезщетение Бесарабия. Победените обаче протакат преговорите. Забавянето изнервя особено германците, които подготвят офанзива на Западния фронт преди появата на американските части.⁷

Потокът от постъпващата информация се анализира в Българската главната квартира. Съдбата на Добруджа все повече заема водещо място в нейния дневния ред. Представители на областта също посещават Кюстендил. На 4 февруари пристига специална делегация. Тя е угълномощена от проведения през отминалата година в Бабадаг Добруджански народен събор. Същият този град, който е освободен от юнаците на 53-и полк. Групата се състои от 16 души с предводител д-р Огнянов. Той произнася бла-

годарствена реч за освобождението и поднася на ген. Н. Жеков специално изготвения от събора мемоар. С пламенно слово се обръща д-р Тодоров, председател на добруджанци в България. Главнокомандващият отговаря на затрогващите речи. Следва дискусия с останалите делегати, като особено продължителен е с представителите на мюсюлманите. Последните декларират желанието си да останат под българска власт.⁸ Групата си заминава след срещата, но в Кюстендил се очаква скоро да пристигне Добруджанският хор. Единението на освободената област с Отечеството е стратегически важно. То се проявява в момент, когато народите на разпадащата се Руска империя търсят своето самостоятелно място под слънцето.

На север от Добруджа в междуречието на Днестър, Прут и Дунав се провъзгласява суверенитета на Молдавската република. Своевременен за този акт от щаба на групата „Макензен“ уведомяват Българската главна квартира. От Кюстендил желанието за признаване на независимостта на новосформираната държава е препратено през Министерство на външните работи до премира.⁹ Още по на север пък се ражда Украйна. След самостоятелни преговори на Четворния съюз с представителите на Киевската централна Рада на 9 февруари 1918 г. в Брест-Литовск е подписан първият за световния конфликт мирен договор.¹⁰ Вестта за постигнатото не трогва особено обществото. Според свидетелството на Л. Малеев дори командващите не си разменят протоколни приветствия. В града, приютил Главната квартира, новината се посреща вяло. „Населението на Кюстендил научи веста за сключения мир от вестниците, но не счете за необходимо нито да изрази някакво ликуване, нито да манифестира някаква признателност към войниците ни, чиито победи бяха легнали в основата на мирния договор“ – не годува адютантът и пресъздава мнението за случващото се от ген. Жеков: „Е, да, няма очакваното ликуване... Не само защото българите сме въздържан народ, невинаги умеем да проявяваме възторга и признателността си... Има и друга причина, а тя е, че всички като че ли чувстват какво само мир с Украйна не ще рече още нищо“.¹¹ Вдействителност случващото се не е кой знае колко, но пък показва една перспектива – от отломките на победените държави се появяват нови.

Много по на север, във Финландия, също желаят независимост. С тази цел в България пристигат двама пратеници на правителството – професорите Микола и Калина (Калима). В София те се срещат с български министри, защото премиерът отсъства от сраната. Посещават и германската легация. На 12 февруари им е организирано пътуване до Главната квартира. То не е планирано и изненадва ген. Н. Жеков и неговите подчинени. Реагирано е своевременно, като Л. Малеев пресреща гостите в Конявската планина. Пътят се оказва заснежен и хлъзгав за движение, а духа силен студен вятър. Професорите се придружават от пълномощния министър Рачо Косев. Последният подсказва целта на визитата едва при приема, даден им от главнокомандващия. В кабинета му мистерията е разгадана и разговорът потръгва. Финландците споделят за своето желание да получат признание-

Клетва в Кюстендилската казарма, 1916 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1685

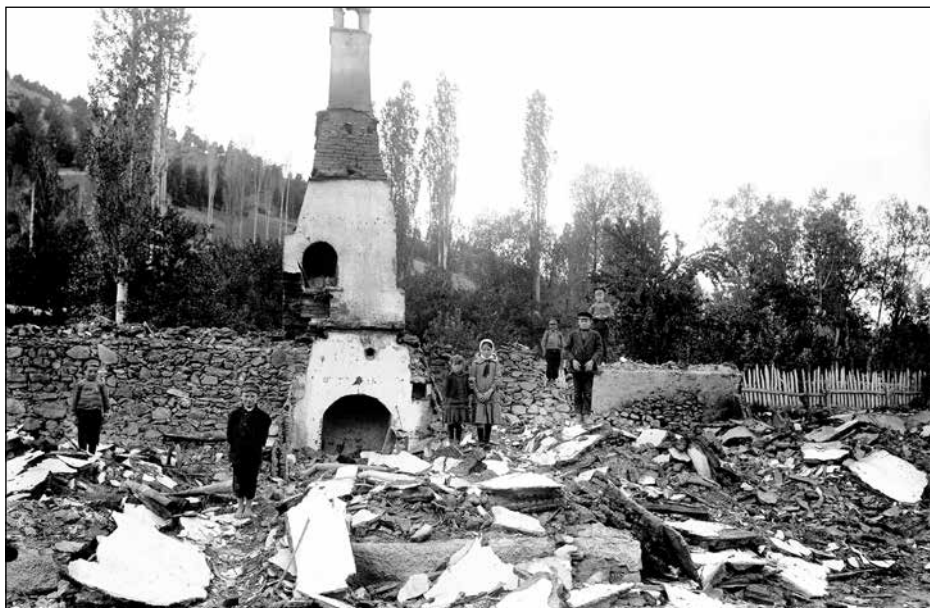
Клетва в Кюстендилската казарма 1916 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1684

Пред сградата на Мъжката гимназия в Кюстендил, използвана през Първата световна война за военна болница. Снимката е направена след представлението на пиесата „Луди-млади“, изнесана от ученички от Девическата гимназия пред ранените войници – 7 януари 1917 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8435

Ранени войници в Кюстендилската болница
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6056

Изгорелият Босилеград
РИМ-Кн, фонд „Захариев“, ОФ, инв. № 2449

Изгорелият Босилеград
РИМ-Кн, фонд „Захариев“, ОФ, инв. № 2449

Честване на Празника на победите в Кюстендил,
27 ноември 1917 г. РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7871 А

Честване на Празника на победите в Кюстендил,
27 ноември 1917 г. РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7871 Б

Сградата, в която се помещава военно-политическото отделение в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8457

Елисавета Белчева (Багряна) сред ученичките си в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 3250

Добруджанският хор на посещение в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2925

Освещаване на Окръжното сиропиталище в Кюстендил, 3 март 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8449

Пристигането на унгарската Хонветска капела
на жп гарата в Кюстендил, 19 март 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857

Унгарската Хонветска капела свири на площада пред
Главната квартира в Кюстендил, 19 март 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1675, НСФ, инв. № 857

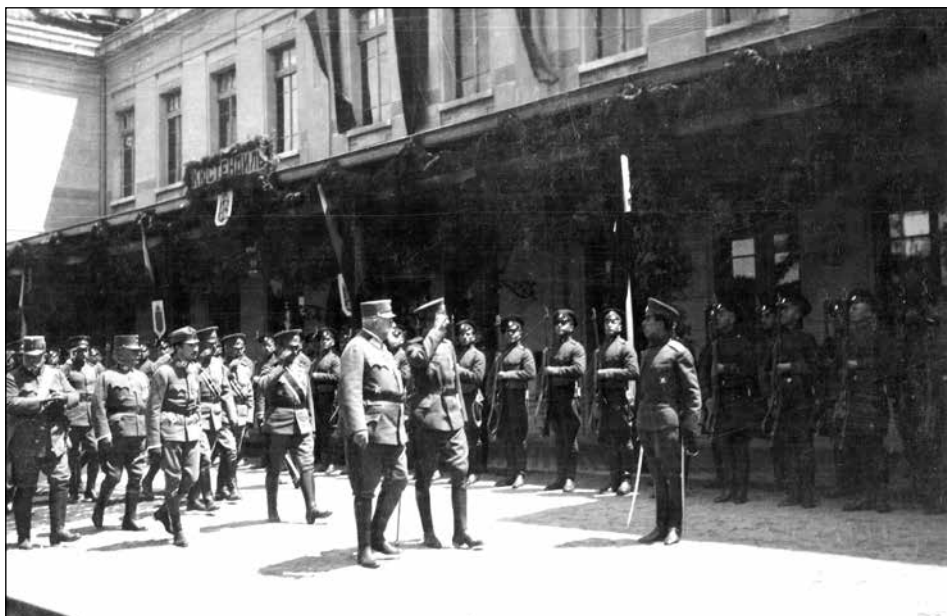

Унгарските графове Пал Телеки и Вилиус Алфони на вилата
на главнокомандващия в Хисарлъка, 7 април 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3573

Момент от посещението на подпредседателя на Райхстага
д-р Херман Пааше и съпругата му на вилата
на главнокомандващия в Хисарлъка, 24 май 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2813

Император Карл I и цар Фердинанд I приемат рапорта на началника на почетния караул на гарата в Кюстендил, 18 май 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3547

Император Карл I и цар Фердинанд I
със свитите си напускат гарата в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4178

Триумфалната арка, построена на Железния мост специално за посещението на император Карл I в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1752

Официалните лица приветстват гостите на Железния мост.
В автомобила на задната седалка са император Карл I и цар Фердинанд I, а на предната до шофьора седи княз Борис
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3564

Официалните лица излизат от сградата на Главната квартира
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2982

Представяне на офицерите от ЩДА пред Главната
квартира. На преден план от ляво надясно император
Карл I, цар Фердинанд I, княз Борис и ген. Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 3404

Император Карл I приема шефството на 5-и пехотен Дунавски полк
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857

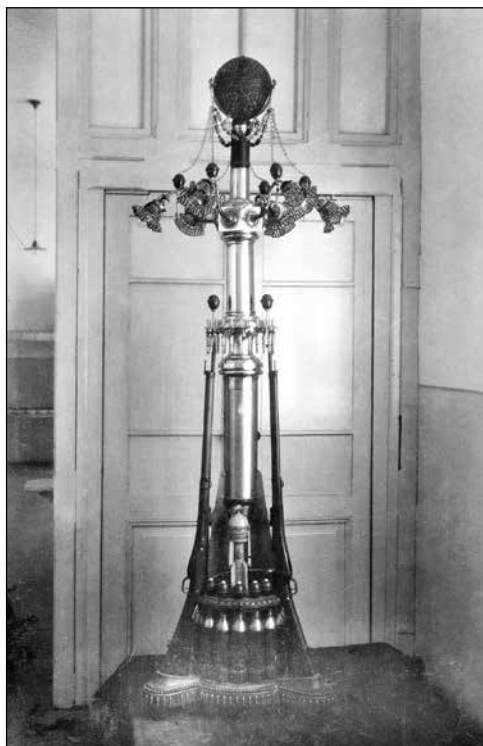
Император Карл I и цар Фердинанд I прие парад на площада
в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1718

На вилата на главнокомандващия. На преден план от ляво надясно
ген. Н. Жеков, император Карл I, Тодор (Тотко) Жеков и цар Фердинанд I
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857

Император Карл I наблюдава с бинокъл Кюстендилското поле.
До него стои цар Фердинанд I
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7872

Подаръкът на император Карл I,
изработен от войниците от
5-и пехотен Дунавски полк
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1724

Подаръкът на императрица
Зита, изработен от войниците
от 5-и пехотен Дунавски полк
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1725

Директорът на гимназията от Скопие приветства
ген. Н. Жеков пред Главната квартира в Кюстендил
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2961

Учениците от Скопие на посещение на вилата край езерото.
В лодката може би е малкият Тодор (Тотко) Жеков
РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2962, 8455, НСФ, инв. № 857

Автомобилът на цар Фердинанд I и баварския крал Лудвиг III преминава под триумфалната арка на Железния мост
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 857

Цар Фердинанд I и крал Лудвиг III излизат на площада пред Главната квартира в Кюстендил, 9 септември 1918 г.
РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7694

то от Царството като суверенна държава. Заплахата за тяхното съществуване те виждат в болшевишка Русия. Ген. Н. Жеков се застрахова, че не може като военен да взема подобни решения, но изказва надежда българското правителство да направи необходимите стъпки.

Привечер гостите са поканени на вилата, където им е поднесен чай. Завърнали се на площада, финландците стават свидетели на манифестацията, устроена от Добруджанския хор. При появата на ген. Ст. Тошев, а сетне и на главнокомандващия се демонстрира „изблик на възторг и признателност“. Затрогваща е симбиозата между освободители и освободени. Л. Малеев пресъздава мнението на професорите: „Това, което по щастлива случайност можахме да видим тази вечер в Кюстендил, ще остане един незабравим спомен за нас и същевременно една поука... Ние ще предадем на нашия народ, че единението в името на общи интереси носи успех и на малките народи!“. Събитието завършва с общо хоро. След овациите делегатите са поканени на вечеря, където са им представени старшите началници от Главната квартира. Протоколните речи са разменени, като проф. Микола благодари за оказания прием и подкрепа, а ген. Жеков пожелава „преуспяването на независима дееспособна Финландия“. На изпроводяк е демонстрирано приятелско отношение и от двете страни.¹² Благословията, дадена от главнокомандващия Българската действаща армия, изглежда попада на място. Въпреки перипетиите Финландия не само получава независимост, но показва завидни резултати в своето развитие. Кюстендил се оказва едно от местата, където се изковава суверенитетът на новата държава.

Същия ден, но по план, в града се случват културни мероприятия. Военният художник Борис Денев открива в сградата на ЩДА своя изложба с около 100 картини, рисувани на Италианския фронт след австро-германската офанзива.¹³ Пак на 12 февруари гостува в Кюстендил Добруджанският хор. След делегацията и творците идват на гости в Главната квартира. Те са приети много добре от местното население. Програмата започва след вечеря, когато хористите потеглят с факли, предвождани от музиката на 5-и Дунавски полк. Скандират се лозунгите „Да живее България“ и „Да живее Добруджа“. Пеят се песни, между които „Ние сме моми добруджанки“ и „О, Добруджански край“. Емоционалните моменти следват един след друг. Изблици на чувства и сълзи съпътстват появата на главнокомандващия, придружаван от други офицери. Към тях с вълнуващи слова се обръщат еникъеоецът Петър Рашков и Юрдана Добрева. Към 21 часа започва „Добруджанската седянка“. Представят се 14 различни етюда. Танцува се дори валс. До късно през нощта продължава събитието, след което гостите се сбогуват с главнокомандващия и останалите домакини.¹⁴ Този ден Л. Малеев свидетелства за студено и ветровито време, но то едва ли може да провали задушевната атмосфера, създадена между освободители и освободени. Последните за пореден път демонстрират своята благодарност. Този път не към войската след наскоро спечелените победи в равна Добруджа, а пред ръководителите им в Главната квартира. Умението на тамошните българи,

обикновени селяни, да танцуват валс, впечатлява не само свидетеля на мястото Ив. Калайджиев, но и адютанта Л. Малеев в Кюстендил.

Единението, демонстрирано повсеместно, едва ли може да трогне прагматичните водачи на съюзниците и да видоизмени техните интереси. Добруджа остава заложник в геополитическата игра. Новоназначеният командващ на 3-а армия ген. Г. Тодоров информира ген. Н. Жеков за продължаващите проблеми в областта. На тормоз са подложени участниците в народния събор, проведен в Бабадаг. Активизира се пропагандата на турските офицери сред местните мюсюлмани районът да получи автономен статут в рамките на Османската империя. Германците пък агитират сред влашката общност и обещава под никакъв предлог да няма обединение с Царството. Командващият 3-а армия изготвя и специално изложение до фелдмаршал Макензен. То е съгласувано с Българската главна квартира, но отговорът остава да виси във въздуха. На 16 февруари ген. Г. Тодоров пристига на доклад в Кюстендил. Той се проточва няколко часа. Проблемът с продоволствието образно е описан от присъстващия Л. Малеев с поговорката, че войниците „вода газят, жадни ходят“. Отношението към българското население е констатирано като преднамерено и провокативно. Ген. Жеков се опитва да поуспокои своя подчинен, че той е единствен подходящ да се справи с положението. „Безсилен съм аз, пък се убедих, че също така са, дори повече от мен, правителството и цар Фердинанд“ – пресъздава песимизма в думите му неговият адютант. Главнокомандващият не споделя тезата всичките злини да произлизат от некадърността на кабинета. Проблеми със съюзните договори има, но така е и през 1912 – 1913 г. Той се съгласява ген. Г. Тодоров да се срещне с премиера.¹⁵

В разговори и редица документи ген. Н. Жеков анализира тактиката за присъединяването на Добруджа към Царството. Той нарежда на българския представител в Букурещ ген. Тантилов да се въздържа от позиция преди инструкции, получени от Главната квартира. Главнокомандващият го информира за проекта, в който Добруджа се отстъпва за съвместно владение на Четворния съюз. В писмо до В. Радославов предводителят на армията предлага използването на възможността областта да стане съюзническа придобивка, за да не се дразнят румънците, а чрез анекс да се гарантира българската ѝ принадлежност. В случай на категорична позиция от правителството ген. Жеков приема нея да отстоява. Според него в столицата се разпространяват слухове за компромисното му настроение и слаб интерес по въпроса. „Напротив, навсякъде и всякога аз съм поддържал, във всички преписки с нашите съюзници по този въпрос, че този български край трябва да принадлежи изцяло и изключително на България и то не до Светигеоргиевския ръкав, а до Киликийския ръкав“ – категоричен е главнокомандващият.¹⁶

Румънците се възползват от дразгите между съюзниците и се опитват да протакат. В средата на февруари е предизвикана промяна на кабинета в Яш. Въпреки консолидираната позиция на София да се защитава присъединява-

нето на цяла Добруджа и признае автономията на българските училища и църкви в Бесарабия, отговорът не е положителен. Германците работят по своя план, като продължават да сключват мир поотделно. След болшевишкото протакане и немския ултиматум военните действия са подновени от последните на 18 февруари от Балтийско до Черно море. Основната цел е Прибалтика и столицата Петроград. Без да срещнат особена съпротива, под контрола на Берлин попадат още земи, достигнат е и Киев. Дори съгласието на Ленин да възобнови преговорите, вече при по-тежки условия, не спира офанзивата. На руската делегация е съобщен тридневен срок за сключване на мирен договор. Той е подписан отново в Брест-Литовск на знаковата за България и Освободителката дата 3 март. Съветите капитулират и приемат сепаративно споразумение, но целта им по-скоро е да се задържат на власт, защото планът им е всеобща пролетарска революция. Отстъпването на обширни територии в Полша и Прибалтика, признаването на независимостта на Финландия, Украйна, Афганистан и Персия са горчивите хапове, които трябва да се преглътнат. На Османската империя са върнати областите Батуми, Карс и Ердахан, отнети по Берлинския трактат от 1878 г. Четворният съюз излиза победител от войната на Източния фронт.¹⁷ И този път кюстендилското гражданство не провежда спонтанни овации пред Главната квартира. Наличните документи не свидетелстват и за организирани събития от последната или от гражданските власти. Изглежда, нямат чувството на победители както след падането на Ниш, освобождението на Македония и Добруджа, превземането на Букурещ и още множество знакови успехи. Два пъти делегациите на Централните сили подписват мирни договори в Брест-Литовск. Вследствие на тях Русия е извадена от войната и се появяват нови държави.

България не може да прокара и да получи гаранции за лелеяната цяла Добруджа. Погледите се насочват отново към Букурещ, където се провеждат преговорите с румънците. Два дни след Брестлитовския в двореца Буфтя е подписан предварителен договор. Според него областта се предава на Централните сили. Австро-Унгария получава стратегически поправки по границата в Карпатите. За Царството остават надежди ситуацията да се промени при подписването на окончателния мир.¹⁸ Погледите остават насочени към Букурещ. Там два пъти е решавана съдбата на държавата – веднъж, след Сръбско-българската и втори, след Междусъюзническата война. По спортната терминология в победи и поражения резултатът е един на един. От България се надяват да поведат отново.

От Главната квартира усилията се насочат и в тази посока. Обръща се полагащото се внимание на календарните празници, защото на 27 февруари е рожденият ден на цар Фердинанд. По традиция се провежда благодарствен молебен. Този път той е на площад „Св. Св. Кирил и Методий“. След него се предвижда общ обяд.¹⁹ Продължава тенденцията религиозните събития да се изваждат от близката църква „Св. Богородица“ и да се осъществяват на открито. Явно се цели да се даде повече публичност и да се привлекат още посетители от гражданството.

Официален характер придобива освещаването на откритото на 15 февруари Кюстендилско окръжно сиропиталище.²⁰ То е разположено в постройките около храма „Св. Мина“. От началото на 1918 г. са събрани и първите питомци. Своевременен са назначени две надзирателки, счетоводител и лекар. Основна роля в дейността му играе Окръжният комитет за сираците от войните, който се оглавява от окръжния управител Кр. Карагъзов. Попечителството пък е под контрола на председателя на Окръжната постоянна комисия Н. Костов. Една година без един ден след учредяване на институцията, или в неделя на 3 март 1918 г., когато се подписва договорът за мир между Централните сили и Съветска Русия, сиропиталището тържествено е осветено. От местния комитет за СГОП се отпускат определени количества храни, дърва и газ. Изготвени са списъци за осигуряване на продоволствието на питомците. Обучарите са натоварени с изработката на 60 чифта обувки. Държавните структури обръщат внимание и на издръжката на близкото старопиталище. Привличат се активисти и за създаденото християнско дружество, като членската му маса надхвърля 100 души. За учредяването инициативата е на кюстендилските граждани, които събират доброволни помощи.²¹

В Кюстендил е създадено и „Благотворително дружество за подпомагане на нуждаещите се войници и войнишки семейства“. Вниманието му се съсредоточава към икономически слабите бойци и близките им в рамките на околията. За постигането на целта се предвижда морална, но и материална подкрепа. Последната се състои в предоставянето на парични помощи, хранителни продукти, изораване на обработваемата земя, намирането на работа на нуждаещите се в тила и снабдяването с дрехи, тютюн, книги на войниците на фронта. Средствата се събират от месечен членски внос, доброволни пожертвувания, даване на вечеринки и провеждане на лотарии. Важно място заемат държавното субсидиране и съпричастността на сродните организации. Борбата със спекулата се води чрез събрания и писмена агитация. Дейността се ръководи от управително тяло с председател Н. Шопов, подпредседатели подп. Андреев и Т. Балтаджиев, секретар Х. Костадинов, касиер Д. Дойчинов. Функционират съвещателно тяло и контролна комисия. Според устава престава да съществува след края на войната.²²

Църквата „Св. Мина“ се ползва с името не само на авторитетна религиозна, но и на благотворителна институция. По традиция събира помощи, а отделно отпуска средства за бедните семейства. Те се превеждат на общинската управа в Кюстендил и например за Рождество Христово на 1918 г. сумата е в размер на по 200 лв. Спирачка в нейните начинания оказва неизплащането на наема за помещението, в който се настанява Ординарческия ескадрон. Повече от година и половина храмът не вижда нито лев. Председателят на настоятелството протестира, но за решаване на проблема трудно може да се говори.²³ Девическата гимназия също продължава да провежда благотворителни инициативи. От дадените три вечеринки събраните средства са разпределени за бедните войнишки семейства и за юнаци-

те на фронта от четирите полка с кюстендилско участие – 13-и, 53-и, 68-и и 84-и.²⁴ През военно време хората се нуждаят все повече от съпричастност и подкрепа. Доколко обаче има възможност за събирането на достатъчно средства. Недоимъкът се шири и взима сериозни размери.

Хроничните трудности с продоволствието продължават и в първите три зимни месеца на 1918 г. Местният комитет за СГОП едва свързва двата края. Пшеницата е дефицитна стока и за крайно нуждаещите се от селските общини са отпуснати едва 12700 кг. От царевицата има повече в резерв и на траншове до населението в района са изпратени 209148 кг при цена за ронената от 0,63 лв., а за неронената по 0,60 лв. за кг. Доставени са над 31169 кг семена за посев на пролетни култури – овес, ечемик и царевица. Ходатайствано е за задоволяване на нуждите от просо на бозаджиите в града.

В режим на икономии още в средата на януари се преустановяват доставките на хляб за гостилниците в Кюстендил. Има опасения за спиране на работата на хлебопроизводителите и се иска съгласие от Дирекцията при евентуална демонстрация фурните им да бъдат реквизирани. След месец проблемите се усложняват и от местния комитет за СГОП алармират: „... колкото се отнася за подобряване качеството на хляба, комитетът не може да вземе особени мерки, тъй като това зависи главно от качеството на брашното, което ни се дава от местния резервен интендантски магазин и което съгласно нарежданията на Дирекцията се примесва половината с царевица. При това да се добави, че началникът на резервния магазин по телефона ни съобщи, че за няколко дни поради липса на чисто брашно щял да дава само царевично, от което само не може да се меси хляб, а трябва да се раздава на гражданите.“ Пристъпва се към дневна дажба от 300 гр. на царевично брашно на човек от града при цена за кг от 0,58 лв. за бедни и 0,72 лв. за богати. Проверката, както е известно, е висша форма на доверие и са направени опити колко хляб по 800 гр. може да се произведе от 100 кг суровина при съотношение 50 % чисто и още толкова царевично брашно.

Воплите се увеличават, защото в селата ситуацията не е по-малко сложна. „Предвид на това, че много общини настоятелно се оплакват и искат храни за гладуващото си население и че в склада на комитета храната съвсем е намаляла, да се помоли Окръжният комитет по прехраната да ходатайства до Дирекцията да ни се отпуснат храни – молят висшестоящите от местното поделение за СГОП и скоро повтарят – да се отпуска на комитета ни по-голямо количество зърнени храни за отпускане на гладуещото население, което от ден на ден се увеличава“. В началото на март положението навлиза в критична фаза: „Да се помоли окръжният комитет по прехраната да ходатайства пред Дирекцията за отпускане храни на населението в района, понеже при всичкото им раздаване по икономичен начин в склада няма такава“. Явно не помага и формулата, ако някое селско семейство има пшеница, да предаде половината на комитета и ще получи равно количество царевица. Тези, които имат само царевица, обаче няма да получат пшеница.

Специално е обърнато внимание на кмета на Саволска община. „Селският комитет трябва много икономически и внимателно да отпуска останените на разположението му храни за нуждаещите се, които действително са такива и то не по 800, а най-много до 600 гр. дневно на лице, и то в зависимост с количеството, с което се разполага – нареждат от града и продължават – При случай, когато комитетът не разполага със зърнени храни, а в общината му има гладующи, то в такъв случай вменява се в длъжност на кмета чрез изземването от по-заможните стопани, които разполагат с храни за по няколко месеца, да ги продоволствува, за да се избегнат смъртните случаи, каквито се визират в протокол на Саволския общински съвет“. На властите се разпорежда строго съблюдаване на пропорцията от 50 % царевича в хляба. Въвеждат се специални списъци, в които се отразяват гладуващите. На увеличение подлежат дажбите на човек, упражняващ „усилен физически труд“. По повод Пасхата на еврейското население се отпуска за 8 дни дажба от по 300 гр. дневно за 1294 души – 1552 кг пшеничено брашно и толкова царевично, като за тези дни се лишават от готов хляб. Поради навлизане в работния сезон се иска допълнително за аргатите от селата, работещи в града, един вагон от 15 т брашно 50 на 50 % пшенично и царевично.

За запълване на пробойните се търсят заместители. Традиционният за българите фасул се продава в еднократна дажба по 1 ¼ кг на гражданин и по 500 гр. на циганин при цена 1,20 лв. за кг. В средата на март поради настъпването на Великите пости се моли Дирекцията за 2 вагона по 15 т от същия артикул. „В свръзка с горното да се поиска отпускането и на сирене, кашкавал, тъй като поради неизпълнението на наряда ни по отпусканото ни сирене, както и защото нарядът ни за месо бе свършено недостатъчен, населението бе подложено на големи лишения, над които и по настоящем с голяма мъка устоява“ – чертаят все по-мрачната картина от местния комитет за СГОП. Продуктите, които се желаят, не са от постния сектор на диетата.

Приблизително с тези от хляба в гостилниците са спрени доставките и на мляко. Нуждите за града са в размер на 2990,250 л при дневна дажба от 250 гр. на човек. Отделно за болниците са необходими 200 л и още толкова за офицерите и чиновниците от Главната квартира. Багрненската община остава изключителен снабдител на здравните заведения. Потенциалът на овцете и козите от близките до Кюстендил Лозенска, Николичевска, Багрненска, Жилинска, Богословска и Слокошка община е от 1015,400 л дневно. Разчита се още на кравето, нормирано на 1,20 лв. за литър. След започване на работата на мандрите се планира доставка от 100 л на ден от тези в Берсин, Горна Гращица, Шишковци и Саволяно. За по-справедливо разпределяне на гражданите се въвеждат специални купони и се откриват млекарници в отделните квартали – в Градец – 2 бр., в Студена – 3 бр., в Тополище и Велбъжд по 4 бр. Аптекарите успяват да се снабдят с масло от Г. Джумая. Специално се описва дребният добитък за доставка на мляко, сирене и кашкавал.

Започват процедурите за откриването на мандри по селата. Предпочитат се старите производители. След получаването на заявленията се пристъпва към подготовката на обекти в Таваличево, Раненци, Буново, Горна Гращица, Дворище, Гърбино, Горановци, Перивол, П. Скакавица, Ивановци, Раждавица, Цървеняно, Еремия, Кадин мост, Ваксево, Рашка Гращица, Берсин, Долно село, Тишаново, Църварица, Раково, Бобешино, Шишковци, Соголяно. Има и откази, защото се оказва, че за едно село кандидатстват по няколко предприемачи. Явно интересът е налице. От армията е поискано за работния сезон временно освобождаване на майсторите, които се намират под пагон. Предвижда се мандрите в полските села да се открият от 8 май, а в планинските от 15 май. На стопаните, които не са изпълнили наредбите си за сирене и масло, се съставят актове от общинските кметове. В случай на отказ и административните лица са заплашени с глоба. Едва в края на март на всяко бедно войнишко семейство се отпуска по 500 гр. сирене срещу заплащане. Дажба по 400 гр. взема външен ученик от гимназиите и прогимназиите в града.

Месото също не е в сериозни количества. Свине по селата над 40 кг трудно се откриват, защото са изклани за храна още през ноември предишната година. Затова се пристъпва към изземването на такива над 25 кг. за задоволяване на нуждите на гражданите. Искане за разрешение да се колят говеда под 12 г., но негодни за разплод и за работа, доброволно предавани от стопаните им. Нормирана е дажба от 250 гр. месо на човек. Проблеми се появяват с касапите, които отказват да колят добитъка. Затова се обмисля реквизирането на работилниците и труда им. Въпреки натиска те се съпротивляват да обработят доставените 43 свине и се налага създаването на отделна организация. В крайна сметка двете страни се споразумяват и партньорството им продължава. Обърнато е специално внимание на тлъстините. Тези, които имат заклана свиня, са длъжни да предоставят на комитета по 3 кг мас, ако животното е до 50 кг, 5 кг ако е между 50 и 100 кг и 7 кг над 100 кг. На отделни хора и институции се отпуска ограничено количество сода каустик при доказана наличност на суровина за производството на сапун. В комитета има отворен варел, който бързо се изпарява и няма смисъл от икономии. Цената му е по 4 лв. за кг.

От фуража в наличност има само трици. Те се преценяват според всеки отделен случай на индивидуални молители и фирми. В средата на февруари, което съвпада и с изчерпване на пшениченото брашно, триците свършват. Единствената надежда е в Дирекцията, откъдето са поискани най-малко 10000 кг, защото нуждата за добитъка е голяма.

През зимата върлуват редица болести. За лечението им се разчита на снабдяването със захар. На аптеките в града се отпуска вече не по 10, а по 15 кг. От Дирекцията няколкократно са поискани количества за селското население. Липсата на доставки води до откази към общински кметове и индивидуални молители. В началото на март гражданите получават по 500 гр. на човек, а на циганите по 200 гр. при цена 3,20 лв. за кг. Настоява се за

намаляване срока на медицинските свидетелства от 45 на 15 дни, защото се злоупотребява, особено за отпускането на захар и ориз за болни граждани. Искане за разрешение за религиозни и традиционни обреди комитетът да отпуска до 1 кг от първия артикул, до 2 кг от втория и 5 кг брашно.

По традиция приоритет при разпределението на солта имат селата. На тях се отпуска еднократно 1 кг на човек, последван от още 1, но този път за всеки в района на комитета. Цената му върви по 0,50 лв. за кг. За запълване на дефицита с шарлаган е поискана доставката на 30 000 кг от Г. Джумая. От Пиринска Македония се очаква и снабдяването с 30 000 кг арпаджик. В Мелник се командирова служител да закупи нужното количество. Цената се нормира на 3,50 лв. за кг., но следва увеличение на 4 лв.

В средата на март наложената диференциация продължава – на гражданин са отпускани по 750 гр. печени сливи, а на циганин по 500 гр. при цена от 3,20 лв. за кг. Ромите се третират в друга категория и за останалите продукти. Явно манифестираният им протест е насочен към висшестоящите с изрично пояснение: „Молбата на циганското население в града при подпис да се изпрати в Окръжния комитет по прехраната, като се уясни, че комитетът ги е приравнил на селското население по отпускане на прехраната, понеже живеят на същите начала и заселението им е отдалечено от града на 2 – 3 км“.

Методиката при изчисляване цената на ракията се оказва погрешна. Литър сливовица трябва да се заплаща по 4,20 лв., а всъщност струва на производителите повече от 6 лв. Огнената вода сгрява, но не както дървата. Отпускат се до половин кубик на индивидуални молители и на външните ученици. Хлебарите са оставени сами да се снабдяват. В края на януари се констатира наличност от дърва на пазара в града и редица предприемачи и организации са насочени да си закупят. Циганското население се поставя при по-особен режим. Дърва му се отпускат, след като представителите им посетят комитета. Съставят се списъците на годните за труд, които при нужда чрез околийския началник да се заставят да работят.

Дърводобивът се осъществява много мудро. На секачите се заплаща по 2,50 лв. на кубик. Констатира се слаба производителност и се остава на висшестоящите да решат дали да се продължи с практиката. За затыгане на дисциплината се изпращат на сечищата двама представители от комитета. Вследствие на проверката богословският кмет се заплашва с глоба, ако не съдейства за свличането на дървата. Останалите му колеги се задължават да доставят превозни сраства с впрегатен добитък за прекарване на дърва, а в петдневен срок и по двама секачи. В средата на февруари се настоява за временно спиране на работата поради падналия дълбок сняг, а от 1 април окончателно процесът да спре, като добитият материал се складира на удобно за извозване място. За провалите в начинанието от местния комитет за СГОП констатира: „Че за секачи са изпращани от общинските власти повечето недъгави хора, непълноценни, а даже и старци с преминала и напреднала старческа възраст – изобщо изпращат се некадърни хора...“.

Газта след наличност през отминалата година също изпада в дефицит. Отказите са често срещано явление. Отпускат се ограничени количества срещу заплащане на индивидуални просители и административни органи. Осъществена е еднократна дажба на семейство в града с от 1–3 члена по 1 1/2 л на човек, а на над 4 – по половин л на човек. При спирта положението е сходно и се искат от Дирекцията 500 л. Нормата на денатуралния за аптеките е по 20 л, а на зъболекарите по 10 л при цена от 6 лв. за литър. На Дирекцията се разчита отново за доставката на платове и дрехи за градското население. С настъпването на работния сезон се нормира дневната надница за оране до 30 лв., а за копането без храна до 6 лв.²⁵

Кюстендилското общинско управление също предприема редица мерки за подобряване на продоволствието. Разпределен е наряд от 80 дка за засаждане на захарно цвекло. Създадена е традиционната организация за изораване и засяване на нивите на войнишките семейства. Председателите на двете орачески дружества отново следят за изпълнението на нарядите. На наказание и принудително изпълнение на задълженията си подлежи всеки, който се опита да се укрие. Нанасянето на щети по овощките и лозята също се преследва. Констатирани са редица случаи на неправомерно рязане, което говори, че през зимата някои самостоятелно, но и незаконно са се снабдявали с дърва. Мерки са предприети за преследване на бесните и бездомните кучета. Заловените се неутрализират чрез избиване или тровене. Нормирани се цените на ковашките и коларските услуги.²⁶ Зимата поставя на сериозно изпитание снабдяването с най-необходимото на населението в Кюстендилско. Дефицитът при редица стоки отчетливо се забелязва. Често в употреба влиза думата „глад“. Заедно с постоянните молби за доставки извън района остава надеждата по-бързо да се хванат за зелено.

Осем месеца след погрома в Босилеградско се пристъпва към формалното узаконяване на обезщетението на пострадалите. Санкцията на Народното събрание е поискана още през октомври 1917 г., когато е подготвен конкретен законопроект и е съгласуван с царя. Процедурата се забавя и едва в края на януари 1918 г. той е внесен за обсъждане. Принципни забележки по съдържанието на текста от депутатите не са направени. Всички се солидаризират с нещастieto на засегнатото население. Дискусията се завърта около злосторителните констатации за работата на оценителните комисии.

Особено последователен в своята позиция се показва народният представител Никола Сакаров. Още на първото четене той поставя редица въпроси. Съмненията, които споделя, са за размера на обезщетението. Опасенията му са, че част от населението може да не получи полагащите си средства. Разглеждането на точката е отложено за следващо заседание на Парламента, на което да присъства ресорният министър на финансите и премиера. То е проведено в първия ден на февруари 1918 г. и отново особена активност проявява Н. Сакаров. Поставените въпроси са ориентирани към начина на определянето на общата сума от 1 милион лв. и той настоява да се отпусне още половин милион повече за цялостно обезпечаване на по-

страдалите. „Аз искам да зная, г.г. народни представители, когато нас тук ни сезират с един кредит, против който, взет сам по себе си, няма какво да кажем, защото са пострадали бедни хора и държавата трябва да им отиде на помощ, за да могат да живеят, каква е била тая администрация гражданска и военна, която се е намирала в тези места в стара България, когато българските войски са далече на юг в Македония, далеч на запад в Моравско, та да могат сръбските четници да минат през нашите граждански и военни власти, да влязат в Босилеград, що остава още – да влязат може би в Главната квартира в Кюстендил? Кой пази оня край? Каква власт има там?“ – с притеснение запитва Сакаров. Привежда много данни за пропуски и корупция, които довеждат до печалните резултати. Поставените въпроси разширяват дискутирания проблем, като опозицията използва случая да притисне управляващите с конкретни факти.

Министърът на финансите Д. Тончев отговаря за отпуснатия вече кредит. Той се стреми да не излиза от конкретната проблематика. Именно от неговите думи става ясно за назначаването на две комисии, за нередностите при работата на първата, констатирани от втората и изострили общественото мнение в Босилеградско. Опозицията продължава своя натиск. Включва се депутатът Андрей Ляпчев. Той дава пример с подобно обезщетяване на пострадало население в Харманлийско и Елховско през Междусъюзническата война, но чрез отпуснат заем от Българска земеделска банка. Новата практика да се предоставят пари под формата на безвъзмездна помощ, се възприема от него, но не и раздаването им преди санкцията на Парламента. Финансовият министър защитава спешността с настъпващия зимен сезон.

Народният представител от кюстендилската колегия земеделецът Александър Ботев отново подхваща въпроса за причините, довели до проникването на сръбската чета. Заедно със слабостите на администрацията той изтъква сред мотивите отмъщението на сърбите за българските действия, предприети в Поморавието. По конкретната тема за обезщетението освен съгласието си депутатът поставя искане за подвеждането на първата комисия под съдебна отговорност. Нещо, което не се е случило въпреки констатираните нередности. Като поставя под съмнение и дейността на втората, той иска от името на земеделските представители създаването на трета комисия. Тя да обиколи отново селата, но под надзора на избраниците от Кюстендилската колегия.

В противоборството се включва Христо Георгиев. Той категорично защитава заключенията на първата комисия, като не отхвърля напълно „допуснати тук-там грешки“. В подкрепа на тезата си привежда специално писмо от местното население, което също се изказва за по-високите обезщетения. Христо Янков подкрепя определената сума от Правителството, с което се солидаризира и Георги Занков. Последният иска да получи отговор за причините, довели до събитията в Босилеградско. Оневиняването на началника на Моравската област ген. В. Кутинчев не възприема като окончателно решение за откриването на виновните. Според депутата те се

намираат в Главната квартира в Кюстендил. В напрегната обстановка проектозаконът е подложен на гласуване и приет с мнозинство.²⁷

На първото четене дискусията преминава без предложения за изменение по конкретните текстове. Поправки не са направени в съответната финансова комисия и след едно забавяне от близо месец и половина е внесено отново в пленарната зала. Този път и при второ и трето четене дискусия въобще не е проведена. Без всякакви изменения правителственият проект е приет за закон на 15 март 1918 г.²⁸ Последващите процедури го привеждат в изпълнение. Десет месеца след мародерството в Босилеградско отпуснатите безвъзмездни парични обезщетения са окончателно официализирани. Цялата сума е 1 мил. лв. и се раздава авансово още предходната година от специална комисия. Кредитът е осигурен от редовния бюджет на държавата за 1917 г. Узаконено е едно вече отдавна изпълнено деяние.²⁹ Доколко пострадалото население е удовлетворено, източниците дават пестеливи сведения. Разкритията за надписване на щетите показват познати за хората практики. Опитите за злоупотреби своевременно са предотвратени. Въпреки отправените критики администрацията успява да ограничи завишаването на загубите. Едва ли подобни нарушения биха се констатирани, ако парите се отпускат под формата на заем. Правителството въвежда нова практика за даване на безвъзмездна помощ. Тя има своето положително значение за пострадалите от Босилеградско.

След година началникът на Планинската дивизия ген. Петров споменава значително по-големи материални щети. Той ги определя в рамките на около 2,5 мил. лв., но „по оценка през нормални времена“. В тях влизат и загубите, претърпени от унищожаването на държавното и общинското имущество. Неясна остава окончателната сума на понесените материални щети. Те все пак са възстановими. Непоправимите резултати се измерват с погубените човешки животи. Жертва на терора са предимно мъже от всякаква възраст, разбираемо по-старите и трудноподвижните са повече. Същият дивизионен началник дава и окончателната цифра – 32 заклани и 2 деца изгорени. Заедно със случайно убитата ученичка тъжният сбор показва 35 човека. Той се доближава до резултата от сръбското проникване в Кюстендилското Краище през лятото на 1913 г. Тогава с живота си се прощават над 40 души. Сигурно и в този случай са отмъщавали за някои български престъпления. В затворения кървав кръг Босилеградско, Кюстендилски околия и окръг за трети път попада под ударите на съседите. Така е през Сръбско-българската война от 1885, последвана от Междусъюзническата война от 1913 г. и с нова сила е възпроизведено през 1917 г. по времето на световния конфликт. Първите два пъти агресията е от редовна армия, но третия насилиниците са паравоенна формация. Така ги възприема и местното население. На запазения паметник на Стою Яначков Попов в долнолюбатските гробища пише „убит от злодейски ръце“, а в горнолюбатските на Рангел Гергинов още по-ясното „мъченически убит от сръбски разбойници“. Мястото на гробовете на жертвите в Босилеград дълго време е

наричано от хората „Печанчеви гробища“. Кървавата дияра е поизбледняла, но си личи и днес на терена. Тъжно е, но може да се оформи туристически маршрут на злодеянието.

След двете добруджански посещения с двете скандинавски визити на шведската мисия и на финландската делегация в Кюстендил пристигат два пъти и унгарски представители. Първа е кралската Хонветската капела, изпратена по изрично настояване на цар Фердинанд. Монархът пропуска шанса да се наслади на музиката. Той споделя с ген. Н. Жеков и причината: „Исках аз лично да ги придружа, но от десетина дни съм много болен и пазя леглото“.³⁰ Оркестърът пристига на 19 март с влака и влиза в града под звуците на „Балкански марш“. Началникът и капелмайсторът се представят на главнокомандващия и княз Кирил. Домакините слизат на площада и поздравяват музикантите. В замяна получават мелодията на химните на България и сетне на Унгария. След тържествения обяд в 16 часа отново на площада започва първият концерт. Вторият пък е проведен от 19 часа в салона на Главната квартира, за какъвто служи сградата на читалище „Братство“. Всеобщото убеждение е, че музикантите в състав от 60 души свирят прекрасно. Към полунощ унгарската кралска Хонветска капела си заминава от гарата. Изпратена е лично от ген. Н. Жеков и княз Кирил. Главнокомандващият благодари за оказаната чест на царя.³¹ Зачестяват културните събития в Кюстендил. На тях могат да се насладят офицерите от квартирата и гражданството. Монархът проявява благосклонност към позабравения от него град.

Втората визита на унгарци има предимно работен характер. След престой в столицата преди обяд на 7 април в Кюстендил пристигат графовете Пал Телеки и Вилиус Алфони (Алпони). В Конявската планина са посрещнати от кап. Л. Малеев. Гостите имат за цел да проучат опита в лечението на болните и ранените войници на фронта и в тила. Граф Телеки е и председател на специалния комитет за подпомагания при унгарското военно министерство. Гостите първо са представени на началника на оперативния отдел полк. Ст. Нойков, а след това дълго дискутират с началника на военносанитарната част ген. д-р Ив. Бацаров. Закарани са във вилата на главнокомандващия. Любезният домакин разхожда посетителите в парка и им показва красивата гледка. В тази непринудена обстановка граф Телеки запознава ген. Н. Жеков със своята мисия. Стремещът на унгарците е след лечение ранените войници да бъдат върнати отново в обществото. В случай, че не всеки може да извършва старата си работа, търси му се ново професионално поприще. Важното е пострадалите да са полезни за семействата си и за страната. Дава се и пример как държавата се отплаща на своите пострадали герои, които да служат за подражание пред съотечествениците си. Инвалидът трябва да се възприема като равен, а не втора ръка човек. Впечатлен, главнокомандващият заключава, че в България се правят усилия, но не толкова „рационални“. За него взаимната обмяна на опит би била от важно значение. След деловата част на графовете са поднесени кюстендилска сли-

вова ракия и мезета. Настоятелният домакин вдига наздравници и приканя към опитване от всичко. На два-три пъти се пресушават чашите с хубавия алкохол. Явно е даден само аперитивът, защото обядът е сервиран в столовата на Главната квартира. Там на събитието са представени старшите офицери. Гостите заминават за Скопие и 1-ва армия, като до Деве баир са изпратени от адютанта Л. Малеев.³² Благородници със синя кръв за пореден път посещават Кюстендил. Граф Телеки след години два пъти става премиер на независима Унгария. Мисията им в българската Главна квартира фиксира един съществен проблем за успешната социализация на военноинвалидите. Въпросът е ключов и в Царството, но едва ли е единствен.

Зачестява информацията за повишаването на напрежението на фронта. Като особено пакостна се възприема пропагандата, извършвана от тесните социалисти и земеделци, устно и чрез техните партийни вестници. Те се оказват и сред най-предпочитаните за четене. В края на март 1918 г. главнокомандващият уведомява премиера за проявяващата се тенденция, като настоява за засилване на цензурата. Ограничаването на движението на агитаторите във вътрешността на държавата и по жп гарите също се възприема като необходима мярка. Установени са случаи на женски бунтове срещу изпълняването на реквизиционните наряди. Нападнати са административни служители, има бити, а реквизираните животни са прибрани обратно.³³

В Кюстендил също са регистрирани антивоенни прояви. Разпространени са три ръкописни позива и две анонимни писма. За провинението са задържани учениците от пети гимназиален клас Костадин Иванов и Петър Попкостадинов. В края на март те са подведени под отговорност „като най-големи престъпници“ и „за най-строго наказание“. Военният следовател установява чрез експертиза идентичността на почерците. Директорът на училището формира комисия, която да вземе отношение и по техния бъдещ статут. Тя се запознава с доказателствата и надлежно докладва: „В първия позив запретените ученици ратуват против войната, обиждат военните с неприлични думи и клеветят главнокомандващия; във втория в свръзка със заповедта на генерал Чилингиров пишат за срутването на държавните фактори; в третия, който е допълнение на първия, пишат против продоволствието на офицерите; в първото анонимно писмо оскърбяват генерал Чилингиров и му се заканват; във второто казват че главнокомандващият бил излишен“. Като пример за оформянето на позивите им служи подобен, издаден от името на Асен Цанков за провеждане на събрание по въпроси на войната. От провинилите се са получени самопризнания. Те изпращат до главнокомандващия три заявления за милост. По предложението на специалната комисия преподавателският съвет взима решение за изключването на двамата „завинаги от всички училища на царството“.³⁴

Според Стойне Ливадийски младежите действат под влияние на анархистичните си идеи. Техният сподвижник Любен Гогов дори отказва да служи войник и разпространява собственоръчно подготвен позив. Укрива се в столицата, но е арестуван и след заболяване умира там в полицейския

участък.³⁵ Владимир Манев свидетелства също, че като мостра за ръкописните позиви служи един плакат, разлепен в Кюстендил. Той е за събитие под заглавието „Голямата война и малка България“ с оратор споменатият Ас. Цанков. Залежали още преди конфликта в дома на Левкови, афишите са поставени из целия град.³⁶

Уволненият поради заболяване от войската и назначен за съдия Тодор Цеков описва друга версия. Тя по-скоро се доближава до спомените на Гр. Чешмеджиев. В позивите се визират вършени с ученички „оргии“ на вилата на главнокомандващия. Ухажорите или любовниците на госпожиците издават листовките. Заловени, те са подведени под отговорност от военния съд в Г. Джумая. С цел да не попречи на делото, тесният социалист Т. Цеков е преназначен в далечна Гюмюрджина.³⁷ Въпреки различните акценти в наличните документи и спомени става ясно за проведена акция срещу ген. Н. Жеков в Кюстендил. Независимо дали са тясноличностни или с политически привкус, деянията придобиват обществен отзвук. Удря се върху авторитета на самия главнокомандващ и на най-висшата военна институция в страната.

Преговорите с Румъния вървят бавно въпреки опитите да бъдат забързани. В оформения петогълник всеки иска компенсации срещу получаването на цяла Добруджа от България. Османската империя поставя въпроса за възстановяването на суверенитета си върху отстъпената през 1915 г. територия по р. Марица. Австро-Унгария желае областта на Неготин с Железни врата. Германия си гарантира комуникацията между Черна вода и Кюстенджа заедно с пристанището, но и експлоатацията на подземните богатства в новите предели на Царството. Румъния пък търси разширение в Бесарабия и задържане на делтата на Дунав. България остава в изолация и въпреки упорството при преговорите губи шансовете да реши въпроса в своя полза. Така правителството на Радославов се съгласява на компромис да получи Южна Добруджа с една поправка до жп линията Черна вода-Кюстенджа. Северната част остава съвместно владение на държавите от Централните сили. Цар Фердинанд също е склонен на подобен вариант. Ген. Н. Жеков заема по-твърда позиция, но трябва да се съобрази с политическото решение. Той все по-трудно се противопоставя на опитите да се изтеглят всички германски подразделения от Южния фронт. Тази тенденция се засилва, а Съглашението не само не намалява силите си, но и привлича гръцки формирования. Българската армия изпитва остра нужда от снабдяване, особено с храна и дрехи. Войниците ядат предимно царевичен хляб.³⁸

При преговорите с Румъния царят много е раздразнен от възможното им компенсиране с Бесарабия. За мнение е потърсен ген. Жеков. С тази мисия е натоварен княз Борис. Престолонаследникът, придружен от двама адютанти, пристига в Кюстендил към пладне на 11 април 1918 г. Разговорите са прекъснати от обяд в генералската столова, а след 16 часа продължават и на вилата. Тук е поднесен традиционният чай, а главнокомандващият задържа гостите за вечеря. След нея преди полунощ те отпътуват за столи-

цата. Само 10 дни по-късно в Кюстендил пристига и самият монарх. Той пребивава предимно на вилата. На другия ден царят и главнокомандващият тръгват за фронта на 2-ра армия, но застигналите ги по пътя други задачи осуетяват инспекцията. Въобще през втората половина на април ген. Жеков често пътува, особено до столицата. Завръщането му в Кюстендил е належащо, защото той изпълнява и длъжността на началник на ЩДА. Поредното отиване в София е свързано със смъртта на митрополит Йосиф. Той умира след боледуване в самия край на месеца, а на вакантното място от Светия Синод не е избран друг началник на военното духовенство. Остава да го замества протоерей В. Стойков. Главнокомандващият присъства на опелото, проведено в столицата, и споделя тъгата си от загубата на „един скъп приятел“. Царят изпраща съболезнователна телеграма до ген. Жеков и ЩДА.³⁹ По повод 40 дни от кончината от военната институция организират панихида в катедралната църква „Св. Богородица“ в Кюстендил.⁴⁰

Присъствието на главнокомандващия в София е използвано за среща с премиера преди отпътуването му за Букурещ. В. Радославов заминава да подпише мирния договор с Румъния. Положението на коалиционното правителство не е особено стабилно. Компромисът за Добруджа налива последните капки в чашата за смяната му. Разпространяват се слухове властта да се поеме от ген. Н. Жеков или Ал. Малинов. Главнокомандващият поставя пред премиера въпроса за съдбата на българите в Бесарабия. Последните изказват своето негодувание от присъединяването им към Румъния и заговарят за обявяването на своя република. Османската империя до последно шикалкави и изнудва за връщането на територията, отстъпена през 1915 г. Налага се ново изчакване и мирът между Централните сили и Румъния е подписан в Букурещ на 7 май 1918 г. България си връща Южна Добруджа и получава суверенитет над района, простиращ се в близост до железницата Черна вода-Кюстенджа. В северната част на областта от линията до Светигеоргиевския ръкав се въвежда кондоминиум на четирите съюзници. Недоволството от получения резултат се проявява в политическите, военните среди и обществеността на Царството. Все пак водачите на нацията – царят, премиерът и главнокомандващият, си разменят протоколните поздравление.⁴¹ Ген. Н. Жеков издава и специална заповед по Действащата армия, в която запознава въоръжения народ с постигнатото.⁴² Резултатът обаче не е категорична победа. България получава земите, договорени на 24 август 1915 г., даже с малка корекция в повече. Пропуснатото тогава не е поправено. Дали роля изиграва вездесъщият страх на цар Фердинанд от обща граница с Русия. Повечето анализатори са склонни да приемат подобен факт. Промяната на стореното се оказва непосилна за управляващите. Това им коства и оставането на власт. След Брест-Литовск в Букурещ за трети път Царството се нарежда сред победителите. Сборът в резултатите, постигнати в румънската столица по спортната терминология, става два на един. Остава горчивината от реално постигнатото, защото не е пълен триумф. Все пак Букурещки договор отнема Южна Добруджа и Букурещки я връща, даже с известно разширение.

Документите мълчат за проведени тържества в Кюстендил по повод мира с Румъния. Такива има за Възкресение Христово. В програмата на 4 май е предвидена от 23 часа божествена литургия в църквата „Св. Богородица“, а след нея закуска за офицерите във Военния клуб. На 6 май, Гергьовден, от 10,30 часа в двора на казармата на 13-и полк се подготвя молебен и парад. Почита се орденът „За храброст“. Събитието завършва с общ обяд за офицерите. Също с молебен от 10,30 часа на 15 май в църквата „Св. Богородица“ се отбелязва именият ден на княз Борис.⁴³

Най-значимата височайша визита в Кюстендил през годината, а дори и през цялата война, се провежда на 18 май 1918 г. В България пристига австроунгарският император Карл I, по родство баджанак на цар Фердинанд, придружаван от съпругата си Зита, правителствени и военни фактори. След престой в столицата важният гост е поканен да посети Главната квартира. Тук се предвижда да получи шефството на 5-и пехотен Дунавски полк. Изборът едва ли е случаен. Германският кайзер е възнаграден с Балканския, както се казва полуостровът, на който е разположено Царството. Австроунгарският пък с името на реката, която протича през двуединната му империя и я свързва с България. Именно по водната комуникация се извършва и икономическото им проникване през Възраждането и първите следосвобожденски десетилетия.

Подготовката за визита в Кюстендил е извършена значително по-рано. На Железния мост е изградена специална триумфална арка. Изглежда, времето не достига и тя не е завършена в окончателния си вид. На нея има два надписа – откъм гарата „добре дошли“, а откъм площада „да живее съюза“. За събитието е украсена със сплетени растителни гирлянди. Изработената програма е съгласувана с гражданските власти. Тя заедно със специален афиш, издаден от общинското управление, са разпространени в града. Чрез „позива“ кметството призовава гражданите да поставят съюзническите знамена по домовете си и да участват в посрещането. „На нашия град предстои да преживее едно рядко историческо събитие. На 18 май т.г. – събота, за първи път след петстотингодишното ни робство и през свободния ни живот – един владетел на чужда държава иде да посети Кюстендил“ – констатира канещите. Голяма върволица се извървява през няколкото години на световния конфликт, но тази визита безспорно е най-значимата. През османския период се твърди, че султанският харем отпочивал в града през летните месеци, така че падишахът сигурно е отскачал да навести своите любими жени.

За посрещането на „Негово императорско и кралско апостолическо величество Карл I“ още вечерта на 17 май със специален влак са транспортирани една рота юнкери – 32 реда от Военното училище, предвождана от знамето и музиката, както и четири роты по 32 реда от 6-а допълняюща дружина. В града са още депутацията и ротата на удостоения с шефството 5-и пехотен Дунавски полк. Организацията включва привличането на учащата се младеж и хора от селата. Гостите първоначално са посрещнати в София.

Устроен е прием в двореца, който продължава до късно вечерта. На събити-ята присъстват главнокомандващият и неговият адютант.

Към полунощ те напускат столицата и се завръщат в Кюстендил. Следващия ден се очаква височайшето посещение в града и трябва да се съблюдават последните приготовления. С тях се заема Л. Малеев. Аджутантът влага голяма амбиция тържеството да съперничи на вече проведеното. В предиобяда се уточняват дребните детайли. Всички заемат своите места. Съставената програма се спазва до педантичност. При сравнението ѝ с голямото множество фотографии, останали от визитата, може да се заключи, че е изгълнена до съвършенство. Пристигат царят и престолонаследникът, като са поканени в кабинета на главнокомандващия. Аджутантът на последния възкликва: „Такова множество от генерали рядко се вижда...“. На площада и по булеварда се подреждат групите, уточнени по протокола. Л. Малеев проконтролира подготовката на обяда и изстудяването на питиетата. Инспектирана е телефонната връзка с оръдията, натоварени с даването на тържествените салюти. Изминава целия маршрут от площада до гарата и с очите си се убеждава за готовността. Надлежно докладва на прекия си шеф и на царя, след което домакините се отправят на мястото на посрещането. Множеството акламира монарха и сина му. За този етап от събитието снимки не са налични. За следващия са в изобилно количество.

Към пладне на 18 май 1918 г. на гаровия перон е построена почетната рота. Тук са българските генерали Тошев, Тодоров, Христов, Гешов, Луков и германските – фон Шолц и фон Щойбен. До тях стои австроунгарският офицер за свръзка майор Кюнцл с целия си персонал. Следват кюстендилският окръжен управител Кр. Карагъзов, депутатът Хр. Славейков и висши административни чиновници. Въобще едно съзвездие от ключови военни и цивилни лица. Цар Фердинанд поздравява почетната рота заедно с посрещачите и се нарежда начело на тях. Пристигането на влака на императора е ознаменувано с оръдейни салюти. Гостът се показва на прозореца на своя вагон. Музиката започва да свири химна на Двуетинната монархия.

От ешелона слиза император Карл, облечен в униформата на български маршал. Царят пък носи реципрочно австроунгарски мундир. Двамата владетели и баджанаци се приветстват, следват няколко думи с главнокомандващия. Височайшият гост поздравява строената рота юнкери от Военното училище, която отговаря „отривисто и ясно“. Почетени са генералите и административните представители. На перона императорът известява на майор Кюнцл за решението да бъде причислен към свитата му. Наградата е за добрата служба в Главната квартира и задоволството от него на българския монарх. Преминава се към протоколни разговори. Към императора се обръщат окръжният управител Карагъзов и депутатът Славейков. Цар Фердинанд и ген. Жеков дискутират с ген. фон Арц. На площада пред гарата почетната рота преминава в церемониален марш. Величествата потеглят към града с кортеж от открити автомобили. В първия на задните седалки се разполагат монарсите, а отпред до шофьора княз Борис. От двете

страни на булеварда множеството вика ура. Шпалир осигуряват ротите на 6-а допълняюща дружина. Зад войската от гарата до площада са наредени мъжката гимназия, следвана от девическата, прогимназиите, питомците на окръжното сиропиталище и основните школа. По маршрута е разположено и градското население.⁴⁴

В събитието е задължена да участва ученичката и бъдеща поетеса Веса Караманова, по мъж Паспалеева. Тя не изпитва еуфорията на посрещачите, а критично наблюдава случващото се. Съсредоточава се върху формите, звуците и мириса. Мъжете ухаят на нафталин от връхните си официални дрехи, „може би неизваждани от сватбата или пък от коледа на коледа обличани и пак грижливо оставяни в ожидание за славни дни“. Тричасовото чакане и нескритото любопитство е възнаградено. След оръдейните салюти преминава колата на императора, последвана от „плеяда други, носещи надутичките, по-скоро тлъстички членове на безконечната свита“.⁴⁵

При триумфалната арка на Железния мост под надписа „добре дошли“ на особите е устроено гражданското посрещане. На мястото са събрани общинските съветници, чиновници, директорите на училища, свещеничеството и по-първата ръка кюстендилци. Поздравени са от заместник-мета А. Кюлявков. Поднесени са им по традиция хляб и сол. Избрани момичета даряват гостите със свежи букети. Едно от тях поздравява императора на немски език. Наблюдателният Малеев възкликва – „сега вече те заприличаха на една голяма кошница цветя“. Аджутантът пропуска един конфузен епизод. Случаят отсъства и в някои последващи източници. Една от девойките в букета си поставя къс от местния хляб и го подарява на гостите с възгласа: „вижте какъв хляб яде народът“. Демонстрантката се казва Люба Турковска и е възпитаничка на Висшия педагогически курс.⁴⁶ Документите мълчат за непосредствената реакция на особите от явно манифестираното недоволство. По нищо не проличава помрачаване на настроението им.

Кортежът продължава по булеварда и свива в двора на Главната квартира. Тук е даден прием в кабинета на главнокомандващия и са представени старшите офицери. Преминава се към следващото действие. Двете особи със свитите си излизат на площада, където са построени войсковите подразделения. В карето под общото ръководство на подп. Кабакчиев, командир на 5-и пехотен полк, са поставени не само депутацията и представителната рота, но и четири роти от 13-а допълняюща дружина. Отстрани насъбраното множество, предимно селяни с пъстри народни носии, акламира гостите. Започва пиковата част от тържеството. Царят в ролята на домакин пояснява защо именно тази част е удостоена с високата чест. Реката, която свързва двете съюзнически държави, е Дунав, а дунавци са храбри и достойни бойци. Императорът приема шефството, обхожда представителната рота и на български език произнася – „здравейте юнаци“. Всички се възхищават от спретнатите войници и тяхната маршировка на площада. По време на парада става ясно, че и Карл е човек. Л. Малеев с недомлъвки споделя: „...“

само че императорът не можа да изтрае до край: потърси ме с поглед и прикани да отида при него. После ние двамата трябваше да напуснем площада и да потърсим съответното не много удобно за целта място в зданието на Главната квартира. Когато се върнахме отново на площада, парадът вече завършваше“. Адютантът по-сетне, с известна самокритичност, признава пред прекия си началник за пропускателна в програмата да се остави дори малко време за естествени нужди.

С дефилирането приключва и най-важният момент от визитата. Гостите са поканени на тържествен обяд, подреден в сградата на читалище „Братство“. Ген. Жеков произнася приветствено слово, а императорът по протокол му отговаря.⁴⁷ Критичната Паспалеева представя очерталото се противоречие: „Всички се разотидоха, призвани приветливо и нежно от постния фасул и бодливо царевичния хлебец, за да освободят сияющите височайши гости и да им напомнят за разкошния пир, приготовленията, за който почнаха още преди арката да бъде застроена“. ⁴⁸ Градската мъгла поставя и конкретния гастрономически акцент. Ситият си е сит, а „гладната кокошка – просо сънува“.

Към 16,30 часа, качени на автомобили, величествата със свитите си заминават за вилата на главнокомандващия. Подготовката за посрещането и тук явно е по-продължителна. Госпожа Жекова си спомня: „Имаше големи приготовления, изчисти се всичко, боядиса се, градината беше чудесна, градинарят много добър. Получихме цял камион с рози, лалета от царя и имаше много редки растения. Аз подредих с мои български покривки хола, килимчетата и пр.“. В Хисарлъка е подготвено кафе за гостите и малка изненада. Съпругата на главнокомандващия продължава: „Тотко трябваше да посрещне император Карл с букет и приветствие на немски език“. Самата тя не може да присъства, понеже и императрица Зита остава в столицата. Етикетът го изисква и затова изчаква в града в квартирата на Малееви. Адютантът по-сетне донася приятната вест: „всичко минало отлично, че Тотко бил „geisenol“, говорел и отговарял с всички титли на царя и краля и че мога да се гордея с него, бил чудесно възпитан“.⁴⁹

Кафето е сервирано в парка, съчетано с хубавата пролетна гледна на кюстендилското поле и цъфтящите оградни планини. В тази обстановка е поднесен и подаръкът, изработен от войниците на фронта за императора – полилей на стойка, а за императрицата – параван. В тях са вплетени патрони, ръчни гранати, гилзи, запалки, шрапнели и чаши. „Ефектът от подаръците бе поразителен“ – спомня си изтънко наблюдаващият Л. Малеев. Височайшият гост не бърза, явно обстановката му харесва. Пропуснат е утвърденият час на отпътуването, а строеният по пътя войкови шпалир и народът чакат. Прищевките на коронованите особи трябва да се изпълняват. От Хисарлъка автомобилите закарват свитите по обратния път към гарата. Цветята и виковете „ура“ ги съпътстват. На триумфалната арка, този път с поглед към гарата, се вижда ключовият лозунг – „Да живее съюза“. Влакът отнася след последните сбогувания двамата монарси и придружаващите ги

делегации. В някои слухове се твърди, че през целия ден императрица Зита престоява в ешелона, чакайки своя мъж.

Освен парадната страна за обсъждани политически теми в Кюстендил почти не се споменава. Те са от компетенциите на правителствените представители, останали в столицата. Българският премиер пред тях повдига отново Добруджанския въпрос. В Главната квартира ген. Жеков не се стърпява и споделя със своя колега ген. Арц за недоволството си от австроунгарската армия. Въпросът е от военно естество и предизвиква киселата физиономия на събеседника. Критиката е по съюзнически и касае проблеми с осигуряването на десния фланг на българския фронт, където са разположени бойците на Дунавската монархия.

Незначителните проблеми са подминати от цар Фердинанд, иначе имащ славата на дребнав човек. Той изпраща до ген. Жеков възторжена благодарствена телеграма. В нея се подчертава блестящата организация, редът, особено „импозантната трапеза“ и минутите, прекарани на „прелестната вила“. Монархът е доволен и от лоялността и достойното поведение на „Моите обичани Кюстендилци“, на офицерите от квартирата, гарнизона и на подофицерите и войниците. Общинското ръководство публикува и разпространява телеграмата под формата на отделна обява.⁵⁰

Бъдещата поетеса Паспалеева с ирония заключава за придобивките от най-височайшата визита: „Едно им благодаря много внимателно... Те станаха причина да изровят падините на всички улици и да белосат зданията, които, вярвам, никога не биха имали щастieto да усетят четката, ако не беше тоя случай... Българинът е много щедър в подобни случаи – не жали сили и средства... не на шега се заема... нали трябва да го похвалят и после да оглуши света?...“.⁵¹ Този до голяма степен верен национален недостатък може да се усети и по-сетне във времето. Визитата си остава най-значимата за новата история на Кюстендил. Човек от подобен ранг не е посещавал града в следващите десетилетия. Очертава се своеобразен монархически маршрут с акценти гарата, арката, Главната квартира, площадът, читалището, вилата. Дните на иначе младия Карл са преброени. В края на годината той се прощава с короната си, а след няколко и с живота си.

Може би Кюстендил е оставил добро впечатление у него въпреки дръзката демонстрация на Люба. Баща на девойката е заселилият се в града след Освободителната война руски войник Игнат Турковски. Тук той създава семейство.⁵² Възможно е зад деянието да стои и буйният нрав на братушките. Едва ли трябва да се търси дългата ръка на Петроград. Официални документи и съобщения от мястото на събитието пропускат да споменат за неприятната случка. Не така стои въпросът в марксистическата историография и пропаганда. Без да сме много взискателни към казионната „История на Кюстендилската окръжна организация на БКП“, в нея случаят е описан само с едно изречение: „През май 1918 г. по време на посещението на цар Фердинанд и баварския херцог в Главната квартира в града ученичката Люба Турковска се промъкна до кортежа и поднесе на монарха парче напу-

кан хляб с думите: „Вижте какво яде народът. Стига тази война!“.⁵³ Видно е, че се бърка главния участник в събитието. Баварският крал, а не херцог, пристига в Кюстендил, но чак през септември същата година. И друго – на студентката едва ли ѝ се е налагало да се промъква, когато тя участва в организираното поднасяне на цветя на двамата монарси. Сюжетът определено е изопачен, а част от фактологията видимо погрешна.

По случката провежда разследване специална комисия от Виспия педагогически курс. Турковска признава, че е поднесла на царя букет и хляб, „но отрича да е правила с това демонстрация, напротив – искала да изрази почитта си към царските особи“. От разпита на другарките ѝ също не се установяват конкретни причини за деянието. За проявената волност и подронване на авторитета на курса, на ръководителя си и собствения комисията излиза с предложение за наказание. „Директорът я мъмри насаме от името на преподавателския съвет, лишавя я от помощ до свършване на курса и предупреждение, че при най-малката простъпка ще бъде отстранена“ – гласи санкцията на просветната институция.⁵⁴ В сравнение със сурово наказаните младежи Турковска се разминава по-леко, поне по отношение на училищното решение. Деянието е значително по-безвредно, то е пацифистко по същност, но уцелва десетката като място на демонстрация.

Наличните спомени съществено се разминават в своята информация. Роднините ѝ твърдят, че тя прави опит да се самоубие, като поглъща някакво количество син камък. Спасена е своевременно, но пък следва задържане и малтретиране в полицията. В резултат на насилието след години тя полудява. Дали този случай е отключил болестта, не може да се отговори категорично. Диагноза за заболяване „с идеи на преследване“ тя получава едва през 1932 г. Вл. Манев споменава за арест, но не и за съд. Стойне Ливадийски дава случая като пример „за народа – един импулс за борба“. Той свидетелства и за друга демонстрация, извършена от баба Божана в района на пивницата „Бохемия“. На път за вилата на главнокомандващия жената спира колата на величествата и протестира, за което е арестувана и бита в полицията. Тя е майка на бъдещия национален герой на Белгия и антифашист Тодор Ангелов.⁵⁵ Повечето от информацията, останала от спомените, не намира потвърждение в наличните документи. Категорично доказано е, че Люба Турковска извършва антивоенна демонстрация пред коронованите особи на Австро-Унгария и България. В Кюстендил на 18 май 1918 г. към менюто са сервирани не само вкусни отбрани гозби, но и хлябът, който яде българският народ.

Император Карл след визитата си в столицата и Кюстендил заминава за Цариград. На връщане отново престоява в София и на 22 май окончателно напуска България. Посещението в тези три града е документирано на лента и е създаден „кинематографически филм“. При специална организация в края на следващия месец той е прожектиран в салона на читалище „Братство“.⁵⁶ Иначе гостите са изпратени подобаващо, като в делегацията участва и ген. Н. Жеков. Последният остава и на 23 май в София, за да посети

изложбата на 1-ва армия. Премиерът му предлага да разговаря с наскоро пристигналия в Царството д-р Херман Пааше, подпредседател на германския Райхстаг. Скептик по отношение на срещи с политици, главнокомандващият показва известно несъгласие, но накрая приема. От резултата става ясно, че генералът явно е можел да сбърка при отказ. Даже споделя идеята на адютанта си да организира втора, но този път в Кюстендил. Още повече предстои Денят на светите братя Кирил и Методий. Междувременно Н. Жеков приема министър Добри Петков. Последният не само предизвиква правителствена криза с оставката си, но предлага на главнокомандващия да състави правителство. Следва отказ от генерала, но слуховете остават да витаят.

Според подготвената програма тържеството за славянските просветители в Кюстендил започва на 24 май от 10 часа с водосвет на едноименния площад. Приелият поканата д-р Пааше се придружава от съпругата си и майор Фредерици. Последният изпълнява ролята на шофьор в начинанието. Иначе е от обкръжението на фон Масов. Посрещнати са от адютанта Малеев на билото на Конявската планина. Той им осигурява кратка почивка и освежаване в квартирата си, след което излизат на площада. Германците с интерес наблюдават тържеството по повод празника. Впечатлени са от ученическите хора, красивите народни носии и гостоприемството, оказано от кюстендилци. Тук се срещат с ген. Н. Жеков.

В програмата им е включено посещение на вилата, където е сервиран „вкусният обяд – предимно българска кухня“. Госпожа Пааше се оттегля на почивка, а главнокомандващият и подпредседателят провеждат продължителна дискусия на френски език. Генералът изказва своите съображения цяла Добруджа да се присъедини към Царството. Подлага на критика недоброто немско отношение към българите, от което страда съюзът. Гостът изслушва внимателно откровеното мнение. Споделя безсилието си, защото реалната власт в този момент е съсредоточена в Главната квартира в Спа и особено в Лудендорф. Взяма си бележка и обещава да съдейства в рамките на правомощията и връзките си за изглаждане на недоразуменията. Според наблюдателния Малеев ген. Жеков е „приятно изненадан от чутото“. Към 16 часа пристигат германските офицери, командировани към ЩДА. В компанията на дами е сервиран чай, а разговорът напуска служебния си характер. Привечер гостите са заведени отново на площада, където тържеството продължава. На пъстроцветните носии се мярка и по някой наниз със златни пендари. Подпредседателят Пааше с огорчение споделя, че германският народ е превърнал благородния метал в оръжие и показва като доказателство своя вече железен венчален пръстен. Към 19 часа германците са изпратени от главнокомандващия и адютанта му до моста на р. Струма, като си заминават за София.⁵⁷ Именият ден на царя е следващият празник, планиран в Кюстендил. На 30 май 1918 г. от 10,30 часа вече по традиция и на открито се подготвя молебен. Следва общ обяд за офицерите.⁵⁸

В обществото още преди кризата в либералната коалиция се появяват слухове, че бъдещият кабинет ще се оглави от ген. Н. Жеков. Министър Добри Петков дори му предлага директно. Да сондира за реализирането на подобна възможност, среща иска Хр. Славейков. Бившият домакин на главнокомандващия е известен привърженик на Демократическата партия. Ген. Н. Жеков отгатва за целта на мисията и привечер на 26 май изпраща автомобил за госта. Разговорът е проведен във вилата. Старият политически деятел е нетърпелив да чуе информацията от първо лице. Затова и въпросът му е директен. Главнокомандващият отговаря без заобикалки, че няма да състави ново правителство. Той влиза в полемика с опонента си възможно ли е генерал да оглави кабинет. Всеки защитава своята позиция с наличните аргументи. Старият привърженик на конституционния режим Хр. Славейков категорично стои на мнението премиерът да произлиза от парламентарна сила. С оглед на извънредните обстоятелства висш военен също може да заеме поста, е мнението на Н. Жеков. Последният по-скоро теоретизира вместо сериозно да обмисля подобна възможност. Такива са сведенията на адютанта Малеев.⁵⁹ Слуховете се разпространяват бързо и смуцават политическите партизани, на които властта отново замирихва. По първите признаци със сладкото бреме се очаква да бъдат натоварени демократите на Ал. Малинов. Политическият спор не разстройва близостта на ген. Н. Жеков и Хр. Славейков. През лятото въпреки колебанието, че не е подходящо времето, първият заедно със съпругата си приема и става кум на сватбата на една от дъщерите на втория.⁶⁰

От германската легация, по традиция добре информирана, следят с внимание случващото се в управляващите кръгове. Военният пълномощник полк. фон Масов докладва на върховното армейско ръководство в Спа. Нестабилността на правителството се дължи основно на Добруджанския въпрос. В. Радославов вижда задържането си на власт само при неговото бързо разрешаване. Турските териториални претенции са посрещнати с негодувание от войската, която е обхваната от опозиционна пропаганда. Според Масов на царя е най-трудно да въздейства върху промяна именно на настроението в армията. Снабдяването с продоволствие се възприема за „критично“. Германският пълномощник сигнализира за непосредствената заплаха: „Противоречието между Главното командване в Кюстендил и правителството в София се изостри все повече и повече. Аз смятам генерал Жеков за годен да способства за свалянето на правителството. Войската стои твърдо зад него“.⁶¹ Пред главнокомандващия се очертава все повече възможността за реванш след приемането на Правилника от март предходната година. Добруджанският въпрос е непосредственият повод, а кризата със стамболовистките министри удобният момент за нанасянето на удара. Ситуацията на фронта, която не убягва на пълномощника, показва симптоми на разложение.

Единствено по-позитивно, което се отчита в Кюстендилско, е нарастването на площите с есенни и пролетни култури. „Най-сетне населението дей-

де до съзнание, че трябва само да си осигури прехраната и с положителност може да се каже, че тая година са засети и засадени толкова много просетранства, колкото никога в мирно време“ – с нотка на похвала констатира от градската община. В нарочна заповед са предписани мерки за опазване на реколтата. Забранява се пашата на животни извън позволената мера. Хората нямат право да преминават през частните имоти. Полските пазачи получават нареждане денонощно да следят определените им райони. Началникът на гарнизона е потърсен за съдействие, като забрани на войниците да крадат плодове и зеленчуци.⁶² Мерките са взети, но до прибирането на реколтата има още много време.

Положението с продоволствието остава критично. Пролетните месеци на 1918 г. не донасят кой знае каква положителна промяна. Напротив, все по-трудно се удава на кюстендилския комитет за СГОП да запълва дефицита. На населението от района са отпуснати 246 503 кг царевича за храна. Отделно определени количества са предоставени за семе заедно с овес, ечемик и просо. Използван е и бартер, като на Берсинска община са доставени 2000 кг царевича срещу толкова пшеница. Съхранението и качеството на брашното оказват своето влияние и върху насъщния. От комитета в началото на април алармират: „Да се пише на Кюстендилския градски общински кмет, че е констатирано какво в склада при Малин Маджов в хляба са намерени разни насекоми, които правят отвращение и карат хората да стоят гладни“. С приближаването на Възкресение Христово се създадат условия за сносно изкарване на празника. „За предстоящите Великденски празници от 5 до 12 май т.г. включително (за 8 дни) да се раздаде на християнското население в града на лице по 1 кг и 200 гр. пшеничено и толкоз царевично брашно, като пшениченото се раздаде на състоятелните семейства по 95 ст. кг, а на бедните – по 75 ст., а царевичното на състоятелните по 70 ст. кг, а на бедните по 56 ст. кг“. Счита се, че може впоследствие да се компенсират увеличените дажби чрез ново съотношение от 20 % пшеничено и 80 % царевично брашно. За целта е направена надлежна проба. На еврейското, турското и циганското население се продава хляб.

Дадена е великденска глътка въздух. Скоро той е изпуснат шумно. Поради насочването на всички хранителни припаси към армията са спрени доставките за местния комитет за СГОП. На 10 май последният решава: „1) Начиная от 13 този месец на заможните граждани да се отпуска дневно по 200 грама хляб, а на бедните – по 300 грама дневно. 2) Докато стане нова проверка на лицата, които извършват усилен физически труд, на същите да се отпуска по 200 или 300 грама дневно хляб според положението им – беден или заможен. 3) На заможните граждани да се дава един хляб от 800 гр. за четирима по цена 84 ст., а на бедните – един хляб от 600 гр. за двама по цена 42 ст.“ Известява се чрез глашатай на градското население, че наличните припаси в склада са на изчерпване и всеки трябва да си набави храна от околията. Същото се отнася и за селяните.

В Кюстендил и района няма работеща мелница и останалото в наличност минимално количество зърно трябва да се смели чак във фабриката в с. Жабляно, Радомирско. За липсата на храна алармират от Жиленци, Раково, Бобешино. Там, където все още има, дажбата е ограничена на 270 гр. Все пак се отпуска неронена царевица на Цървенянска, Ломничка, Лозенска, Жиленска и Слокопска община. Констатира се лица в списъците на нуждаещите се, които имат в изобилие продукти.

На следващото заседание три дни по-късно е променена дажбата за бедните на 250 гр. Така 1 хляб от 1 кг се предоставя на 4 човека на цена от 70 ст. На 22 май положението достига критичната точка. „Предвид на това, че складираните количества са съвсем ограничено количество, а от друга страна, че гладът отдавна се е настанил в района ни, вследствие на което тълпи от гладующи постоянно безпокоят комитета и за преодоляване на нежелателни инциденти, разрешава се на селските комитети от находящите се складираните в общинските хамбари иззети храни да раздадат най-много по дажба – по 330 гр. зърнени храни на лице или по 300 гр. брашно от уема“ – с изричното напомняне само за крайно нуждаещите се нареждат от местния комитет за СГОП. Дажбата на стражарите се покачва на 450 гр. хляб. Властта трябва да се пази, а за това са нужни сити охранители. Въпреки дефицита на църквите „Св. Богородица и „Св. Мина“ се отпускат по 75 кг брашно за просфори. Цената му се увеличава с 13 ст. и за бедните граждани хляб от 800 гр. става 68 ст., а 600 гр. за богатите съответно 72 ст. В края на пролетта отново е констатиран глад в Кюстендилско.

Млякото заема важно място на трапезата. На двата стола на Главната квартира се предоставят ежедневно по 50 л, но се отказва отпускането на 6 л дневно на Оперативния отдел на ЩДА. Околийската реквизиционна комисия е подложена на критика, защото не изпълнява дадения ѝ наряд. Цената на овчето и козето мляко при покупка от стопаните се нормира на 1 лв. за литър, а при продажба на потребителите на 1,20 лв. Квасеното мляко от селата се продава по 80 ст. От дирекцията са поискани 15000 т трици за храна на добитъка, който захранва със суровина мандрите.

На 6 април жителите на с. Ръсово алармират за липсата на продоволствие поради слабата миналогодишна реколта вследствие сушата и падналите две градушки. „В този случай и при тези обстоятелства едничката ни храна, с която поддържаме живота ни, е млякото, защото берем коприви, киселец и други зеленчуци, размешваме ги с млякото и с другите продукти, изкарани от него като сирене, масло, извара и с такава храна поддържаме живота си“ – с надежда настояват да се отмени нареждането за откриването на мандра в селото им. Подготовката в тази посока тече с пълна сила. Списъкът за освобождаването на работниците, мобилизирани в армията, е изпратен в Дирекцията. Майсторите трябва да се занимават само с тази дейност и се пускат от войската до 1 септември. Поканени са мандраджии да им се определи количеството на маята. Последната е раздадена по

списък при цена от 25 лв. за бутилка. В района няма регистриран обект за производство на масло, а само за сирене и кашкавал.

В края на април се сигнализира за първите по-сериозни проблеми. Рубен Барух се жалва, че не може да открие мандрата си в с. Берсин. Изпратените работници са изгонени от местните жени. Същото положение се случва и в с. Преколница. Населението явно недоволства от събирането на млякото, на което разчита при прехраната си, защото другите продукти липсват. Събраните данни са обобщени на 17 май. В Църваришка, Бобешинска, Тишановска, Ваксевска, Долноселска, Преколничка, Рашкограшчичка, Буновска, Таваличка и Николичевска община населението и местните власти „са се противопоставили на откриването мандри, като дори са си позволили да чупят съдовете на мандраджиите, да гонят с камъни майсторите и работниците им и кметовете да правят закани, че главите им ще паднат, пък няма да допуснат да се открият мандри...“. Местният комитет за СГОП моли армията да изпрати по 10 войници в такъв обект, като заставят административните власти и производителите да изпълняват наредбите.

В омагьосан кръг попада обектът в с. Берсин. Р. Барух се оплаква още веднъж. Местният кмет твърди, че обвинението не е вярно. Събрани са още доказателства, че той не само пречи за откриването на мандрата, а стопаните на добитъка гонят майсторите му. Заплахите със съд не помагат и идва нова жалба. Подобни случаи има в Ломница, Преколница и Бобешинска общини. В последната на 20 май мандраджиите посещават с. Жеравино. Там са пресрещнати от 3–4 тълпи с по 15–20 разгневени жени. Към обяд на същия ден са обсадени от две групи – едната от 50–60, а втората 100 души от нежния пол, които хвърлят по тях камъни. Местният комитет е изправен пред дилема. Настоява се обектите да не се закриват въпреки съпротивата на стопаните, защото, ако се отстъпи, се очаква подобна реакция и в селищата, където се работи.

Берсин се оказва най-проблемен. След предупрежденията кметът получава акт за даване под съд. Със същото са заплашени еремийският и четирският му колега и стопаните от с. Шишковци, които не предоставят наредената им норма. Членът на комитета Й. Чичев е изпратен по селата да вземе мерки на място. Независимо от риска мандрата в Долно село е закрита. Напрежението ескалира и се настоява за изпращане на войскава команда най-малко от 10 души в проблемните села. Началникът на 7-а Рилска дивизионна област ген. Чилингиров отказва с мотива: „Лично Вий се постарайте да действате с убедителност и уговаряне. По никой начин да не се употребява насилие върху населението“. Явно мнението му не е взето предвид, защото в Берсин околийският началник изпраща група стражари. Предприемачът Р. Барух отказва да открие обекта и иска замяната му с този в Цървениано. Веднага му е съставен акт, но той не предприема нищо, понеже твърди, че работниците му са бити и не искат да отидат в селото.

Въпреки заплахите към стопаните и административните власти сериозни резултати не са постигнати. На 28 юни местният комитет взема ре-

шение за закриване на все още неоткритите мандри в общините Еремия, Берсин и Рашка Гращица. Настоява се тези в Четирци, Таваличево, Коняво, Раждавица и Шишковци да продължат работа, но само при съдействието на военни команди, защото стопаните по примера на по-горните отказват да предават млякото. В повечето от тези села сред саботьорите важна роля играят и общинските кметове.

Месото отсъства от дневния ред на комитета. Еднократно на сиропиталището е отпусната дажба от 10 кг. Изготвен е списък на собствениците на свине. От Дирекцията е поискана доставката на 2000 кг трици за нуждите на кожухарското дружество. Същата е сезирана в началото на април и за снабдяване с 3000 кг захар. Въпреки недостига ограничени количества се продават на индивидуални молители. На два пъти е отпуснат по 1 кг на гражданин и по 200 гр. на селянин и циганин. Цената за богати е 3,40 лв., а за бедни 1,50 лв. за кг. Кюстендилци са ощастливени и с еднократна дажба от ориз. Всеки получава по 300 гр., а циганин по 100 гр. Отпуска се по равно количество от 1 кг сол на човек. На заем са дадени по 1000 кг морска сол на Босилеградския и Царевоселския комитет за СГОП.

Отново еднократно за целия пролетен сезон е продаден по 1 л оцет на гражданин и същият обем, но на цяло циганско семейство при цена от 2,40 лв. за литър. Всеки кюстендилец получава по 250 гр. печени сливи. Нормирани са цените на зеленчуците и черешите. Последните се продават по 1,20 лв. за кг, но на пазара не се появява никаква стока. Производителите искат отмяна на нормата, но местният комитет отказва, като си измива ръцете с Дирекцията за СГОП.

Петрол се предоставя в града по 1 л на домакинства. Ограничени количества се отпускат на аптеките, зъболекарите, административните органи и индивидуални молители. Подобно е отношението и при доставките с газ. Селяните получават еднократно по 250 гр. на член от семейство. Поради появата на петнист тиф 240 л са изпратени на община Соголяно, а на Ваксево – 100 л. Спирт получават училища, предприятия, аптеки, но и отделни просители.

Бедните войнишки семейства са ощастливени с доставката на въглища. Горивото е предвидено само за тях, въпреки опитите на местния комитет да го замени с дърва, защото печките им не били пригодни. Цели се насочването на цялото количество към учрежденията в града. Отказва се дори на молбата на сиропиталището. Още в началото на пролетта е отчетен провалът в дърводобива. За избягването на подобна развръзка се свиква заседание, на което се решава частните гори в близост до жп линията да се въведат в експлоатация. Планира се влизането във връзка със собствениците им, като се постигне договореност за сеч. Отделно се търси съдействието на Дирекцията за транспортирането на 10000 куб. м от гара Земен до Кюстендил.⁶³

Тревожно е състоянието не само с продоволствието, но и със здравето на населението. Проявяването на петнистия тиф продължава, като се ре-

гистрирани случаи в Соволска и Ваксевска община.⁶⁴ През първата преминава, без да спира и няма контакт с хората, председателят на кюстендилския храм „Св. Мина“. Той обаче веднага е поставен под карантина за 21 дни. В дъното на проблема стои офицерът от Ординарческия ескадрон поручик Тонев. Той явно намира повод да си отмъсти на свещеника, защото има скандал между двамата. Военният изпраща през есента на отминалата година няколко бойци да берат ябълки и царевица в църковната градина. Когато те са заловени и изгонени, се стига до препирня. Божият служител търси помощта на началника на Полската канцелария, защото в двора и помещенията на църквата квартируват именно тези военни. С не по-малка тревога се поставя и въпросът със заплащането на наем за завладяната от бойни подразделения нива от 25 дка. Храмът въпреки трудностите продължава да отделя средства за благотворителност и за Великден отпуска от касата си 200 лв. за бедните семейства в града. Недоволство се проявява сред служителите. Клисарят Алексо Филипов в нетрезво състояние се бунтува от ниската дажба хляб, която получава. Вместо предоставяния му от 400 гр. иска цял самун при положение, че в средата на месец май на човек се отпуска само 200 – 250 гр. дневно.⁶⁵

Глад не се търпи. Известни са неговите революционни възможности. От ситуацията се възползват привърженичките на социалистическите идеи. Те замислят демонстрация пред Комитета по прехраната и определят за сборен пункт махалата „Аджундар“. Начело застават Олга Въжарова, Невена и Мария Грънчарови. Конспирацията е провалена от явно извършено предателство и униформени блокират още сутринта мястото. Твърдите жени не се отказват и постепенно се събират. Опитът да бъдат разгонени, не сполучва въпреки побоя и ареста на една тяхна съмишленичка. Дамското настъпление се осъществява към уречената сграда, като по оценки сборът на протестиращите достига 800 души. Нежният пол издига лозунги за повече хляб и връщане на мъжете им от фронта. Под натиск са приети няколко делегатки, които поставят условията си. Дни наред недоволните жени се събират на групи и продължават да обсъждат положението. Според неприсъствалия Н. Въжаров бунтовете се случват през май 1918 г.⁶⁶ През същия месец брожения са регистрирани в Ст. Загора, Сливен, Ямбол и Пловдив.⁶⁷ Сведенията за подобна демонстрация в Кюстендил са събрани основно от спомени. По тази причина не може да се отговори на много въпроси, свързани с целия развой на събитията. Мълчи и казионната „История на Кюстендилската окръжна организация на БКП“. От протоколната книга на местния комитет за СГОП става ясно, че тълпите, които постоянно безпокоят комитета, са регистрирани към 22 май.⁶⁸ Изглежда, манифестираното недоволство е в предишните дни, именно в периода, когато император Карл и цар Фердинанд със свитите си посещават Кюстендил. Тогава и В. Паспалеева споменава за пригответното богато меню за гостите, а Л. Турковска поднася къс от местния хляб на величествата. Явно неравенството дразни бедната и гладна част от населението.

За разминаване в продоволствието на кюстендилци с това на офицерите от Главната квартира споменава и Вл. Караманов. Той твърди, че в града пристигат да живеят и семействата им. Тяхната разкладка е по-качествена и е охарактеризирана като „изобилие“. Допълнително масло в огъня наливат спекулациите с други стоки. Пак същият източник констатира, че с незаконни сделки се занимават обушарите, в повечето случаи освободени от армията, и шофьорите от автомобилния парк. „Всичко това го виждаха множеството от кюстендилските граждани, разказваха го помежду си и на отпускарите войници, техни синове, братя и бащи и негодуванието от всичко това бе всеобщо, нещо, което понижаваше духа на войската и се изразяваше в подмолно брожение, което не предвещаващо нищо добро за благополучния край на продължителната, тежка и кървава война“ – с огорчение и песимизъм заключава бившият окръжен управител.⁶⁹

През първите няколко месеца на 1918 г. Кюстендил се превръща във важна сцена. Делегация след делегация се изнизва по улиците му. Сред чуждестранните посетители са австроунгарският император Карл, подпредседателят на Рахстага д-р Пааше, унгарските графове Телеки и Алпони, финландските представители Микола и Калина, шведската военна мисия, унгарската Хонведска капела. Цар Фердинанд след отстраняването на началника на ЩДА няколко пъти идва в града. Престолонаследникът е много чест посетител. Важен момент е засвидетелстването на признателност към освободителната армия от добруджанската делегация и Добруджанския хор. Височайши и по-малки визити сгъстват и без това натоварения дневен ред на Главната квартира.

Генерал Н. Жеков запазва ролята си на важен фактор не само пред съюзниците, но и във вътрешнополитически план. Управляващите и опозицията се съобразяват с мнението му. Първите по-скоро се опитват да го държат под контрол, докато вторите разчитат на подкрепата му при идването им на власт. Главнокомандващият не само симпатизира на последните, но и дочаква решителния момент за елиминиране на либералната коалиция. Нерешеният Добруджански въпрос създава възможност за скорошна смяна на властта. Кабинетът не може да се справи с продоволствените проблеми на фронта и в тила. Все повече зачестяват случаите на гладни бунтове и съпротива при изпълнение на реквизицията.

В Кюстендилско положението не е кой знае по-различно. Слабият производителен потенциал на района води до хроничен недоимък. „Глад“ е често срещана дума в документите на местния комитет за СГОП. Недоволството е манифестирано през месец май от тълпи жени под предводителството на представителки от тесносоциалистическата партия. Своеобразен връх на антивоенната демонстрация е поднасянето на къс некачествен хляб от ученичката Люба Турковска на император Карл и цар Фердинанд. Способностите да се устои на тригодишното предизвикателство на войната, стават все по-малки.

Но като цяло в този период външнополитическите резултати не са чак толкова лоши. България се нарежда сред победителите на Източния фронт. Подписани са три мирни договора – с новосъздадената Украйна, болшевишка Русия и Румъния. Остава нерешен въпросът за Северна Добруджа. Той е основният препъникамък в отношенията на Царството със съюзниците му. Забавеното му разрешаване чертае разлом, в който първо се повлича управляващата коалиция. В държавата се налагат бързи промени при търсенето на положителен изход от световната касапница.

2. Отприщване на недоволството

Парадната страна си има своето място за повдигането на духа. Армията обаче изпитва все по-големи трудности. За ситуацията красноречиво звучи сравнението на адютанта Малеев: „в тила тържества – на фронта буйства“. Обезпокоителни са проявите на неподчинение на 36-и Козлодуйски полк. Като част от състава на Сборната дивизия, главнокомандващият предписва на ген. Т. Кантарджиев строги мерки и изказва своето недоволство от случващото се. От ЩДА ген. Павел Христов е изпратен на инспекция.⁷⁰ На съединението се разчита при осъществяване на плана „Симеон“ за овладяване на изгубения район на Поградец, на запад от Охридското езеро. Операцията няколкократно е спирана. Ген. Жеков сигнализира правителството за заплахата от глад по фронта. Дажбите са малки и некачествени. Сред противниците се нарежда и епидемията от испанска инфлуенца. Старшият съюзник настоява за изтеглянето на своите подразделения от Балканския театър на военните действия. Всичките му усилия се съсредоточават на запад. На Южния фронт тежестта пада все повече върху България.

Сигнал за проявата на слабост са не само недоволството и бунтовете на отделни подразделения. Въпреки разузнавателните данни за противников удар в района на Яребична и Китките времето за вземане на ответни мерки е пропуснато. На 29 май 1918 г. започва съглашенското настъпление, което се развива в следващите два дни и постига набеязаните цели. Атаката е извършена от авангардни гръцки, подкрепени от френски съединения. Частите от 5-а Дунавска дивизия се изтеглят назад с цената на съществени загуби. Само пленените български войници са над 1800 души, предимно от 49-и полк. Подготвяната контраофанзива се отлага от нежеланието на бойците да участват в нея. Привлечените резерви се разбунтуват. Опитът да се облекчи положението чрез атака от 2-ра армия също се проваля. Операцията под кодовото име „Крум“ остава само на хартия. Появяват се множество случаи на дезертърство към противника и вътрешността на страната. Избухват брожения и бунтове, като особено се проявяват в 27-и Чепински полк. Поуката от спечелването на Яребична е извлечена от съглашенците. За тях става ясно, че може да се планира скорошно настъпление на Южния

фронт. С тази задача е натоварен новоназначеният командващ ген. Франше Дебре.

Напипването на точния момент е въпрос на майсторство. Ген. Н. Жеков настоява на всяка цена Яребична да бъде възвърната. От 5-а дивизия споделят откровен песимизъм. Началникът на щаба на 1-ва армия ген. Цветков след посещение в щаба Шолц в Скопие пристига в Кюстендил. Неговата задача е да убеди висшестоящите и заповедта да бъде отменена. Дискусията се провежда на 15 юни в Главната квартира в присъствието на ген. Н. Жеков и княз Борис. Претеглени са мненията и временно целта е отложена. Главноконандващият взема по-крути мерки, водещи до смяната на командващия 1-ва армия ген. Д. Гешов с ген. Ст. Нерезов. Нарездането до последния е категорично: „Не забравяйте, че аз искам от вас обратното завладяване на Яребична“. Началникът на 5-а дивизия ген. Бончев също е отстранен. До атака така и не се стига.

Нарастващите проблеми на фронта, оттеглянето на стамболовистките министри, призивът на главноконандващия за промяна на кабинета водят до правителствена криза. Дълбокоогорченият от случващото се монарх отново пророкува края на своята мисия на изток. Засегнат от констатациите ген. Жеков показва готовност да се оттегли. В първата половина на юни необходимостта от промяна е „опряла като нож до кокала“.⁷¹

Германските представители в България са обезпокоени от случващото се с правителството. Пълномощникът полк. Е. фон Масов изпраща специален доклад до цар Фердинанд. В него са отхвърлени или омаловажени претенциите към немската страна за спиране или нередовни доставки. Обърнато е внимание, като основна задача, заздравяване на дисциплината във войската. Съюзникът хитро заобикаля един ключов въпрос. „Преценката дали Главното командване в Кюстендил в своя сегашен състав дава гаранция за това, не е в моите компетенции – скрива мнението си фон Масов, но с чужди ръце вади кестените от огъня – Превъзходителство фон Шолц има известни съмнения, особено по това на кадърния и ревностен полковник Молков (Нойков б.а.) не била гарантирана достатъчно свобода на неговите решения като „заместник“ шеф на Генералния щаб. Във всеки случай в Кюстендил е нужна една здрава и силна ръка!“ Последното обобщение очевидно демонстрира познатото германско вмешателство в работите на българската Главна квартира. Въпреки нюансите и недомлъвките отново се прави опит за кадруване.

Много по-откровено е мнението, изпратено до райхсканцлера граф Георг фон Хертлинг. Пълномощният министър граф Алфред фон Оберндорф му докладва „съвсем тайно“ от София. Правителствената промяна предстои, като най-вероятен нов премиер се очертава Ал. Малинов. Свалянето на Радославов „означава победа на Жеков, един от решителните противници на настоящето правителство“. В потвърждение на случващото се са изпратени два доклада на фон Масов. В единия пълномощникът сочи причината за ситуацията и начина за излизане от нея. „Противно на тукашните, занимава-

щи се с политика кръгове, считам, че не войската е издигнала като своя програма свалянето на правителството на Радославов, а че няколко генерали, начело с Жеков, са предприели тесни контакти с Демократическата партия на Малинов. Още по-рано трябваше да информирам царя, че в Главната квартира в Кюстендил прекалено много се политиканства. Отстраняването на Луков беше свързано с това – локализира ключовия проблем фон Масов и предлага – Все още има време тука нещо да се промени. Аз не съм пропускал енергично да предупреждавам и също да обръщам внимание на Негово Величество да извърши промени в Българското главно командване, след като за това бях получил съгласието на господин главнокомандващия в Скопие⁷². На добре информирани германски представители нищо не им убягва от погледа. Тревогата от засилването на позициите на ген. Жеков и на Главната квартира има своите основания. По подобен образец действат Хинденбург и Лудендорф, но отстранените от тях правителства не се коментират. Важното в случая е в Кюстендил да се извършат нови реформи с угодни на немците лица. Интригите са пуснати в ход и се търси начин на въздействие върху овластения монарх.

Ген. Н. Жеков е в лоши отношения с В. Радославов и някои министри. В качеството си на главнокомандващ влиза нееднократно в противоречия с кабинета. Даже според сведенията на Вл. Коцев подготвя заговор за насилствената му смяна. Дори да бъде отхвърлена подобна възможност, генералът остава основен опонент и неговото мнение натежава през юни 1918 г. Писмото, изпратено от Главната квартира до монарха, катализира процесите на промяна. Това е неговата лична победа. Широка политическа подкрепа не е осигурена. Правителството на либералната концентрация е сменено от малка коалиция между Демократическата и Радикалдемократическата партия. Обещана им е само подкрепа от останалата част от опозицията. На 21 юни 1918 г. излиза указът на цар Фердинанд за назначаването на кабинет начело с Ал. Малинов.⁷³

Докато се акушира раждането на новата власт, ген. Н. Жеков се намесва в бабуването. Според него подходящи за поста на военен министър са генералите Ив. Луков, М. Сапунаров и С. Савов. Първите двама обаче едва ли биха подкрепени от царя. Все пак те са отстранени от Главната квартира при ликвидирането на кюстендилската тройка. Със специална мисия при получилия мандат лидер заминава Л. Малеев. Пристигането в столицата е по тъмна доба, за да се спази конспиративност. Ал. Малинов отсъства от дома си и е открит в този на А. Ляпчев. Тук са събрани каре политици – освен двамата споменати, също М. Такев и Н. Мушанов. Аджутантът от името на главнокомандващия предлага няколко варианта за военен министър. Фаворит по подразбиране е ген. Ив. Луков. Името среща възражения, защото не е долюбван от германците. Мнението на Малинов е да бъде възстановен на стария си пост – началник на ЩДА. Като неподходящи са отхвърлени генералите Г. Тодоров, Ст. Паприков, М. Сапунаров и „амбициозният“ Ст. Нерезов. Изборът в този случай на мандатоносителя и главнокомандващия

пада върху ген. Сава Савов. Работата му преди време в двореца го прави подходящ и за монарха. Изборът е направен и се изчаква само царският указ.

Ден след излизането му офицерът за поръчки княз Борис е изпратен с официалната новина. „Той пристигна в Кюстендил в 11,15 часа преди пладне, обядва в Главната квартира и замина обратно за София в 3,15 часа след пладне. Друго поръчение, изглежда, той нямаше“ – лаконичен е адютантът Малеев. Запитан от него за случващото се, престолонаследникът отбелязва: „И чудно нещо, като че ли вредом се почувства едно облекчение“. Близко петгодишното управление на В. Радославов явно е натезало на много хора. Той поема страната в изключително сложно положение в разгара на Междусъюзническата война. Остава я в не по-леко във финалните акорди на световния конфликт. Разминава му се да изпие и двете чаши на крушението. Едната наследява от своите предходници, а втората завещава на наследниците си. Приносът в пълненето на последната е предимно на неговата и на монарха политика.

Водата през топлия сезон отново не достига в Кюстендил. Общинското управление въвежда режим за използването ѝ. Домакинствата и хлеббарите трябва своевременно да се запасяват. Забраняват се поливането на градини, поенето на добитък и миенето на автомобили. На коларите е определен паркинг в участъка между Железния и дървения мост на река Банщица. Мерки са взети против своеволията на велосипедистите. Като полигон за обучение на начинаещите се определя училищната градина. Превишаването на скоростта се забранява. Поради разпространяването на болестта „огненица“ по свинете е наложена карантина. Стопаните нямат право да пускат животните извън дворовете си. Хигиената по хотелите и хановете е от важно значение и са започнати проверки на място. Нормирани са цените на стаите, като отпускарите войници се ползват с известна отстъпка. По наредбите нарушителите на реда са заплашени с глоби. Такава е наложена на Величко Тодоров, защото говедата му влизат в частна ливада. Специално внимание е обърнато на собствениците на кози, защото животните нанасят големи вреди на лозата, овощните дървета и особено на върбите, засадени за укрепване на брега на реката.⁷⁴ Гражданството не забравя загиналите войници и офицери от Кюстендил. Местният клон на дружество „Самопожертвование“ организира на 16 юни панихида в църквата „Св. Богородица“.⁷⁵

Завареното наследство от новата власт в България по традиция е тежко. В средата на 1918 г. и без тази ирония положението не е никак леко. Да почерпи вода от извора, на 24 юни премирът извиква в столицата главнокомандващия. Между 16 и 23 часа двамата беседват само на четири очи. На следващия ден ген. Жеков докладва пред Министерския съвет. Представени са усилията да не се изтеглят германските войски от Южния фронт и специално „Изложение за духа на частите от Действащата армия в последно време“. То завършва с обобщението: „Всички горепосочени фактори са

понижили духа на армията в значителна степен и то не до едно пасивно състояние, но има вече проява на известна отрицателност – дирят се мислено виновниците, изказват се закани по адрес на административни лица в Царството и началстващите лица по фронта, отделни войници и малки групи вече дезертират, а други групи отказват да се бият. Такива симптоми на отпаднал дух се явиха през м. април в 4-а Преславска дивизия на Северния фронт, през месец май – в Сборната дивизия, а през юни – в Тракийската дивизия на Южния фронт. Тези симптоми са единични, но значителни, тъй като условията са приблизително еднакви за всички дивизии. Действащата армия засега има отбранителен дух, а за настъпателен дух в нея сега трудно може да се говори“. Реалистичното представяне на състоянието е основна стъпка към вземането на надлежни мерки. Доколко бързо обаче те могат да дадат необходимия резултат. Стоте дни на новия кабинет изтичат в края на септември.

Укрепването на позициите на ген. Н. Жеков пред изпълнителната власт явно е забелязано от страна на съюзниците. Още на 27 юни в Кюстендил пристига австроунгарският пълномощен министър граф Чернин, придружен от легационния секретар Еггер. Към компанията се присъединява и офицерът за свръзка към Главната квартира майор Кюнцл. Срещата с ген. Н. Жеков се провежда на вилата. Тя е краткотрайна, само около два часа, но пък съдържателна. За нея предводителят на армия докладва директно на царя. Въобще главнокомандващият се държи много предпазливо. Дипломатът подмята, между другото, за невъзможността да се осъществят така необходимите доставки на храна и материали от Украйна. Единият въпрос деликатно се върти около проблемите със снабдяването. Засегната е и очакваната нова реколта в България с предполагаемите излишъци. Ген. Жеков е категоричен, че за износ извън Царството и дума не може да става. Осуетяването на вноса от Украйна води до устискването на положението с минимална дажба до жътвата. Положението с облеклото и обувките на фронта остава сложно.

След направеното опипване на почвата граф Чернин си идва на думата. За него от първостепенно значение е информацията ще се запази ли линията на българската политика при кабинета на Малинов. Тук ген. Жеков умело защитава устоите на съюза, но споделя за редица разочарования. В основата са апетитите на Турция към още български земи в замяна на Добруджа и Югоизточна Македония. Дипломатът е слисан от откровения отговор, но заявява подкрепа към българските интереси. Даже настоява Османската империя да получи земи в Кавказ и да се откаже от претенциите си на Балканите. „Трябва да доложа на Ваше величество, че доколкото можях да разбера, граф Чернин бе дошъл не от проста вежливост, а със строго определена цел – главно политическа. В разговора му личеше тенденцията да даде да се разбере, че ние можем напълно да разчитаме на Австро-Унгарската монархия, а не да се уповаваме изключително на Германия“ – обобщава наблюденията си главнокомандващият. След срещата на четири очи

домакинът и високият гост сядат на трапезата, където е сервиран чай. Разговорът взема друг ракурс и приключва с отпътуване на представителите на Дунавската монархия.⁷⁶ В рамките на малко повече от месец в Кюстендил идва самият император и пълномощният му министър. Видно, раздвижването е за сближаване с Царството и включването му в по-близка орбита на съюзничество. Виена се стреми да спечели София за своите планове, но все пак договорот, който третира териториалните въпроси, е подписан с Берлин. В очерталия се триъгълник страната България – Австро-Унгария не може да се възприеме като основа.

Реверанс към Главната квартира прави новият премиер. След няколкодневно протакане на 30 юни Ал. Малинов пристига в Кюстендил, придружен от Стоилов, секретар на Министерски съвет. Посещението според Л. Малеев е протоколно, „от куртоазия“. Адютантът и все още несмененият окръжен управител Кр. Карагъзов посрещат гостите в Конявската планина при Чукльово блато. На първия е оказана честта да се вози в колата на министър-председателя. Двата явно си допадат след конспиративната среща в столицата. Пътуването е повод за размяна на мнения по належачи въпроси. Те не са споделени при официалната среща в кабинета на главнокомандващия, нито при представянето на старшите началници от ЩДА и последвалия обяд. Едва след отиването на вилата сериозно са дискутирани непосредствените проблеми, на които се натъква новото правителство. Премиерът се оказва куражлив и разчита на непосредствената подкрепа на ген. Н. Жеков. Вечерта гостите отпътуват за столицата, като Л. Малеев отново е поласкан да изпроводи лично Ал. Малинов. Визита на български министър-председател в Кюстендил е нещо нормално. Предишният няколкократно също идва, но престоят не е толкова дружелюбен. Проличава си отколешната симпатия между демократите и предводителя на армията. Същата вечер в Главната квартира се прощават с майор Кюнцл. Император Карл явно спазва дадената дума и австроунгарският офицер за свързка е преназначен на друга длъжност.

Посещението на премиера осуетява заминаването на ген. Н. Жеков на фронта в участъка на 5-а дивизия. С изясняването на проблемите там са натоварени княз Борис и ген. П. Ганчев. Отвоюването на Яребична виси като обещание на ухото. Завръщането им на 2 юли разкрива същинската цел на мисията, възложена им от царя. Те пристигат към 15 часа и влизат в кабинета на главнокомандващия. Според адютанта му ген. Н. Жеков възприема срещите с ген. П. Ганчев като „обидни“ и се възмущава от неговата „безхарактерност и продажничество изключително за лични облаги“. За няма 3 години той от подполковник става генерал-майор. Починалият ген. К. Жостов и отстраненият ген. Ив. Луков дължат не малко нерви и страдания на тези особености на военния пълномощник в Германия. Редът, изглежда, е дошъл и на ген. Н. Жеков.

Срещата между тримата става много шумна. От близкия кабинет Л. Малеев дочува: „А бе Ганчев, какво искате да правите с мене? Какви са сега

тези нови решения без мое съгласие и против волята ми? Аз нямам нужда от тези назначения. Защо ми ги налагате? Князът и генерал Ганчев се мъчеха да го успокоят и убедят. Спорът следваше разпален. По едно време княз Борис излезе и остави главнокомандващия и Ганчев сами. Вътре тонът се повиши и стана по-раздразнен. Дълго двамата говореха бурно...“. В този момент ген. Жеков възнегодува от преките вмешателства на царя и заявява готовност да подаде оставка.

Ситуацията се променя едва привечер, когато, вече стговорен, ген. Н. Жеков се разпорежда за изпращането на телеграма до монарха. Приемат се като временни назначенията на генерал-майор Христо Бурмов, дотогавашен командващ 2-ра пехотна Тракийска дивизия, за началник на ЩДА. Помощник за главнокомандващия и инспектор става генералът от пехотата Г. Тодоров. Той е освободен от поста си в 3-а армия. Още преди полунощ идва очакваното съгласие на царя. Близо седем месеца в Главната квартира стои вакантна длъжността на началник на ЩДА. Ген. Н. Жеков я изпълнява с помощта на полк. Ст. Нойков. Тайната му надежда е отново в Кюстендил да се върне ген. Ив. Луков. Обещаното в тази посока от Ал. Малинов не се потвърждава. Тройката и по-сетне тандемът безвъзвратно са разбити. Сбъдват се опасенията за назначаването на някой офицер, нежелан от главнокомандващия. Даже в случая стават двама. Така се заражда нова властова тройка, но тя не е по сърцето на предводителя на армията.

При представянето си в Кюстендил дни по-късно ген. Н. Жеков заявява на ген. Г. Тодоров: „Не знам с каква цел ви изпраща царят при мене – да ми пречите или да ми помагате – но се надявам, че ще се ръководите от дълга си като войник и коректно и легално ще се стараете да ми помагате“. Потърпевшият иска посредничеството на княза за успокояването на главнокомандващия. Назначаването на началник на ЩДА е посрещнато по-рационално не само защото също е временно, но се явява и необходимо. Вакантната длъжност претоварва допълнително взелия две дини под една мишница предводител на армията.

Съмненията за маневри на монарха не са единствено в близкото обкръжение и у самия ген. Жеков. Военният министър ген. С. Савов докладва на престолонаследника за необходимостта да се назначи началник на ЩДА. Пресъздаденият отговор е поразителен: „Какво да правя, генерале, вече цял месец се ровиме с Царя в списъка на офицерите да намерим един генерал, който да е противник на Жеков“. И при все по-тежката ситуация властовите нишки не се изпускат. Очертаващите се добри отношения на главнокомандващия с новия кабинет се опитват да бъдат торпилирани от поставянето му на намордник в Кюстендил. Интригите на германците в тази посока започват още преди падането на Радославов. Всяването на противоречия е позната практика, многократно изпитвана и в най-висшата армейска институция. Само половин месец след съобразяване с желанието на ген. Жеков за смяна на либералния кабинет монархът получава своя данък. С едната ръка дава, но с другата щедро взима, както гласи поговорката. Доволни трябва

да са и старшите съюзници. Военният пълномощник при тях свършва само мръсната работа. И за нея, колкото и да е чудно, се намират хора с желание.

След злополучния разговор между генералите Жеков, Ганчев и престолонаследника последните двама остават да пренощуват в Кюстендил. Заминаването им на 3 юли съвпада с пристигането на министъра на войната ген. С. Савов и на вътрешните работи М. Такев. Членовете на кабинета идват с искането за освобождаване от армията на лица, лоялни на управляващата коалиция. Главнокомандващият показва склонност да отстъпи, защото са му представени доводи за саботиране от старата администрация. Договорката е за изтеглянето на ограничен брой и най-необходимите за целта.⁷⁷ Последните дни на юни и първите на юли са изключително напрегнати в Кюстендил. При прохода на новото правителство логична е помощта от Главната квартира. Тя не само се ухажва от властниците, но и от австро-унгарската легация. На ген. Жеков не му е оставена възможност да получи и най-малка политическа преднина. Своевременен са му спуснати двама подчинени, възприемани от него по-скоро като спирачки. Окончателно му е отнет шансът да избира сам екипа, с който да работи. Възстановяването на тандема е проигран, а за кюстендилската тройка и дума не може да става.

Кратките по време височайши визити си имат своята непосредствена цел. С друг характер са масовите посещения. На 8 юли 1918 г. около 12 часа на пладне с влака в Кюстендил пристигат представители на скопската гимназиална младеж. По подобие на добруджанските и македонските българи засвидетелстват уважение към военното ръководство. На гарата са посрещнати от адютанта Л. Малеев, видни граждани и ученици. Приветствани са от К. Бързачки – директор на Девическата гимназия в града. От страна на гостите отговаря Хаджииванов. След разменените любезности всички потеглят по познатия маршрут към площада. От двете страни на улицата са акламирани от подготвени шпалир кюстендилски граждани. На другата сутрин скопската младеж дава дневна забава в читалище „Братство“. Следва представяне пред Главната квартира, където са посрещнати от ген. Н. Жеков и множество граждани. Директорът на скопската гимназия Ковачев признателно благодари на армията. Прочувствено отговаря главнокомандващият, което е посрещнато с мощно „ура“. Младежите посещават също и вилата. Третият ден от визитата продължава при небивал интерес. С часове освободители и освободени разговарят. И най-трогателното събитие си има край. Това завършва привечер със заминаването на скопяни за София.⁷⁸

Свидетели на вълнуващия момент са няколко присъстващи интелектуалци. К. Гълъбов описва реакциите им към нежния пол: „Когато извиха кръшното си хоро на площада, всичките обути в червени цървулки, и започнаха да подхвърлят малките си крачета, Антон Страшимиров се разчувства толкова много, че ме дръпна настрана и рече:

– Константине, трябва да се махна. Душата ми не може да издържи напора на толкова много красота.

И се отдалечи разтреперан.

С нас беше художникът Борис Денев, който после направи много пастелни скици на девойките – рисуваше ги бързо, както го гледаха усмихнати с китка на ухото. Една от тия неподражаеми скици, рисувана от едно възхитено око, от едно вдъхновено око, пазя и сега. Такава скица трябва да има запазена и у Антон Сташимиров. Другите бате Борис ги подари на девойките и те ги отнесоха със себе си в Македония⁷⁹. Писателят, художникът и критикът се възхищават на красотата на младостта, посетила Кюстендил. Тънките струни на човешката душа са докоснати. Резултатът е в спомена и портретите, останали от пребиваването на освободените скопски гимназисти в Главната квартира.

Скоро към града на Вардар потегля и Н. Жеков. Не за да върне визитата, а за среща в щаба Шолц. Генералът, на името на която е наречена групата армии, обаче отсъства. Според адютанта Малеев изглежда е по планините на вила или на лов. Доклад все пак е направен от началника на щаба граф Шверин. Странно време за отдых, когато австроунгарският корпус отстъпва от позициите си в Албания. Съглашенската офанзива там съвпада с предприета на Западния фронт. Последната е вследствие на четвъртото за годината германско настъпление, което своевременно е разузнато, локализирано и предотвратено. Немската армия преминава окончателно към отбрана. Съотношението на силите не е в нейна полза и категорично се променя с пристигането на американските войски.

След престоя в Скопие, придружен от застигналия го престолонаследник, ген. Н. Жеков заминава за инспекция в района на запад от Охридското езеро – Мокра планина и Гора Топ. Там е разположена Сборната дивизия. Тя единствено удържа своите позиции при австроунгарското отстъпление. Българското съединение вместо да остане в резерв, е разположено на без това разтегнатия за силите на Царството фронт. От инспекцията на главнокомандващия лъсват още проблеми. Те са свързани с храната, обувките и облеклото на бойците. Има заболели от „испанската инфлуенца“ и няколко смъртни случая. Проличава и упадък на духа. Младши-подофицерът Стефан Иванов гласно изказва негодувание от състоянието на снабдяването, но още повече с положението по родните им села. „Там обраха и иззеха всичко, а ние ходим боси и гладни“ – за скъсаната нишка на снабдяването пресъздава индивидуалния протест адютантът. На войника е простено за волността, но по-нататък в обиколката положението не е по-розово. При прегледа на 71-ви полк едва не избухва бунт. Той е предотвратен от бързата и адекватна намеса на ген. Жеков. Скоро заповядва за бърза доставка на необходимото облекло и обувки не само за тази част, но и за други подразделения. За случаите и общата оценка са запознати навръщане – в Охрид ген. Т. Кантарджиев, в Прилеп ген. Щойбен и в Скопие ген. Шолц. Последният обстоятелствено докладва за положението във всички подчинени на него съединения. С озадачение е посрещнато искането му за смяната на началника на 3-а дивизия ген. Н. Рибаров. Повод за това е недобре укрепената позиция. Българският офицер е защитен, като са напоменени дотогавашни-

те му заслуги. Дискусията се върти около наболелите непосредствени проблеми и своевременното им разрешаване. На 25 юли, вечерта, главнокомандващият и престолонаследникът се завръщат в Кюстендил, а по-сетне височеството продължава за столицата.⁸⁰

Да сподели впечатленията си с премиера, ген. Жеков се готви да отпътува за София. Изпреварен е от нова визита в Главната квартира на министрите ген. С. Савов, Й. Фаденхехт и Р. Маджаров. На 28 юли преди обяд тримата пристигат и продължително разговарят с предводителя на армията. Засегнати са преките наблюдения, натрупани от посещението на фронта. Обсъдени са необходимите и неотложни мерки. Министрите се оплакват от завареното наследство. Ентузиазмът им все повече се губи. Те остават да нощуват в Кюстендил с намерението на следващия ден да довършат задачите си и заедно с ген. Н. Жеков да отпътуват за София. Именно в този ден е насрочена и срещата с премиера, но събитията вземат друго направление.

Сутринта главнокомандващият се събужда неразположен. На вилата е повикан д-р ген. Ив. Бацаров, който установява диагнозата „грип, испанска инфлуенца“. Не е обърнато своевременно внимание на леката настинка, получена при пренощуването в щаба на 36-и полк при Гора Топ. Явно вирусът е пренесен от фронта и прогресира в Кюстендил. Своевременен министрите са уведомени за положението и се завръщат сами в столицата. Надеждата на ген. Н. Жеков е бързо да оздравее и затова отлага визитата при премиера за другия ден. Здравословното му състояние не се променя и следва ново отлагане за неопределено време. На третия ден се появяват болки в лявото ухо. Извикани са лекарите Кипров и Гергинов, а по-сетне и домашният му Славов. Оказва се, че не става въпрос за обикновено възпаление. Приложените компреси и промивки не дават резултат. Прибягва се до пробиване на тъпанчето с цел гнойта да изтече. Отново не се стига до съществено подобрение.

Ген. Н. Жеков остава под наблюдението на лекаря Кипров и с ограничен достъп на служебни лица. Допускат се само началникът на ЩДА ген. Хр. Бурмов и адютантът Малеев. Тази карантина скоро е нарушена и главнокомандващият с бинтована глава започва да приема старшите офицери от щаба и преминаващите през града министри. Последните се завръщат след обиколка на фронта и споделят впечатленията си. Постепенно и по-малко състоянието на болния се подобрява.⁸¹ Почти преди две години в Кюстендил се чувства неразположен началникът на ЩДА ген. К. Жостов. Той също пренебрегва лекарските ограничения и не пази леглото. Краят му е бърз и тъжен. Прекият му началник върви по неговия път. Заболяването му е в момент, когато от испанския грип страдат вече стотици хиляди и милиони хора. Неговата жътва не е по-слаба от тази на войната. Но то съвпада с разболяването все повече на българския морален организъм. Симптомите на фронта показват неспособност да се устои на по-голям натиск.

Посещението на скопската младеж в Главната квартира скоро е върнато от група, формирана от кюстендилската Девическа и Мъжката гимназия.

Поводът е петнадесетата годишнина от Илинденското въстание. На 27 юли момичетата дават в Кюстендил литературно-музикална вечер. Средствата от събитието в размер на 1547 лв. са подарени на Окръжното сиропиталище. Участничките заедно с 15 момчета от Мъжката гимназия и още някои външни лица формират смесен хор. Той трябва да проведе в Скопие също вечерника с цел основаването на „Фонд за издигане паметници бюстове на загиналите борци за свободата на Македония в македоно-одринската революционна епоха“. Екскурзиантите на брой 94 души потеглят с 3 вагона на 30 юли и на 1 август пристигат в Скопие, където са посрещнати от голямо множество. Пътуването, храната и квартирите са безплатни и осигурени от ЩДА. На 2 август кюстендилци взимат участие в молебена по повод Илинден и последвалото шествие до дома на началника на военноинспекционната област ген. Ст. Тошев. Тук се държат съответните речи. Следващият ден е за подготовката и провеждането на планираната литературно-музикална вечер. Тя преминава при „блестящ успех“ и чист приход от 2454,25 лв. С парите на 4 август фондът е учреден в градското кметство. Общинският съвет провежда заседание, като препис от решението е връчен на кюстендилци. Техният престой край Вардар се изчерпва и потеглят назад. В Ниш екскурзиантите разглеждат забележителностите, свързани с българската история. Приветствани са от полк. П. Дървингов. Приети са на обяд в столовата на офицерите и чиновниците. Отпътуват привечер и на 6 август се завръщат по домовете си.⁸² Целта на мисията е изпълнена и фондът създаден. Времето за издигането на паметниците се оказва недостатъчно. Все пак визитата е върната и кюстендилци опознават Скопие и Ниш, като пропътуват в новите земи. Натрупват се впечатления и се поддържа общението между младата генерация българи.

В града не само ген. Н. Жеков е болен. В циганската махала се появява епидемия от „най-опасната и най-заразителната“ скарлатина. Наложена е карантина, като на кюстендилци е наредено подобряването на хигиената в домовете си и на обществените места. Хлебарите получават нормиране на труда им. Един хляб се пече за 30 ст., царевична погача в тепсия за 50 ст., зелник и баница за 40 ст., малък гювеч за 60 ст., а голям за 1 лв. Направени са проби колко хляб по 800 г. може да се подготви от 100 кг брашно от новата реколта. Прибирането на готовата продукция се ускорява поради сушата. Особено са засегнати добивите от царевица и боб.⁸³ Войниците от Ординарческия ескадрон са упрекнати, че берат ябълките още зелени. Свещеникът на църквата „Св. Мина“ сигнализира за постъпката на комендантската секция при Главната квартира. Поискано е съдействие безобразията да спрат. На военните се разчита да освободят заетата от телеграфната дружина нива за разораване и засяване. Поставят се все стари болки, продължили вече няколко години. Едната постига положителен край. След ново напомняне храмът получава наема си за помещенията и фурната, заети от военните, в размер на 9984 лв.⁸⁴ Жизненоважните средства постъпват в касата в момент на сериозни изпитания.

В средата на август от Скопие ген. фон Шолц сигнализира до Кюстендил за продължаващите дезертирания към противника и особено към вътрешността на страната. От направените изводи проличава разколебаването в подофицерския състав. В много от случаите именно те са ръководителите на бегълците. Препоръчва се отделянето им от войниците в самостоятелни помещения и подобряване на връзките им с офицерите. Даже се настоява за повишаване на възнагражденията им. Отпускарите войници се завръщат в частите с понижено настроение. Явно престоят им у дома има вместо положителен, отрицателен ефект. Към моралното разложение се прибавя все още лошата прехрана и облекло. Съгласенската пропаганда, предимно с листовки, се засилва, но се констатира влиянието ѝ върху бойците. Предписаните контрадействия визират конкретни мерки: „Чрез подходящи занимания, особено на намиращите се на спокойствие войскова част, редуване между строево и бойно обучение, трудова служба, спортни игри (състезания) и т. н., трябва да се полага грижа за това, щото войниците да не намират време за задълбочаване и лоши мисли. С надлежно ловко манипулиране на военната служба трябва да се предотвратява преумората“.⁸⁵ Предписанията, докладите и мерките не показват необходимата ефективност. Има частично отчитане за подобряване на храната и на облеклото.

Като цяло стратегическата инициатива преминава в ръцете на Съгласението. Именно в средата на август 1918 г. немците са отблъснати до позициите си от предходната година. Следва заповед на фелдмаршал Хинденбург за заемане на укрепената линия „Зигфрид“. Целта му е чрез удържане на Западния фронт да се търсят пътища за мир. Австроунгарските управляващи подготвят и конкретни стъпки в тази посока. Българският премиер в специална нота до Берлин и Виена настоява за осигуряване на необходимата материална помощ. Спирането ѝ заедно с нарастването на мощта на противниците заплашва Царството. „Императорското (императорското и кралското) правителство не може да не знае численото съотношение между нашите и неприятелските сили; то знае, че още преди влизането на Гърция във войната пропорцията не беше в полза на съюзниците. Днес, когато Гърция се бие рамо до рамо със Съгласението, тази пропорция се увеличава още повече в наш ущърб“ – за видимото превъзходство споделя Ал. Малинов. От противниковия лагер вече предусещат своята мощ над Централните сили и не показват признаци на сговорчивост.⁸⁶

През месец август са констатирани множество случаи на кражба на телеграфни жици и чупене на изолатори. Тези саботажи се извършват от деца пастирчета и военнопленници. По жп линията Кюстендил-Радомир на разстояние от 40 км е констатирано унищожаването на 890 изолатора. Вследствие на диверсията съобщенията се оказват неизправни.⁸⁷ Едва ли може да се възприеме само безстопанственост или хаотично вредителство. Похабяването на държавно имущество е престъпно деяние. Още повече се отнася за железницата, която свързва столицата и Главната квартира.

При напрегната обстановка в ЩДА и заболяването на ген. Жеков в допълнение идва новината за скорошно посещение в Кюстендил на баварския крал Лудвиг III. В средата на август царят, използващ псевдонима Мурани, от чужбина нарежда на премиера визитата да се подготви за периода от 7 до 15 септември. Впоследствие престоят е намален с няколко дни. Височайшата особа по примера на кайзер Вилхелм и император Карл също се предвижда да приеме шефството, в случая на 10-и пехотен Родопски полк. Своевременно главнокомандващият е уведомен да се вземат надлежните мерки. Като основа за програма служи тази, реализирана на 18 май. Според адютанта Малеев кой знае какво друго няма за показване в Кюстендил. Така че той се заема с подготовката в града, като е фиксирана и дата – 9 септември.

По-сложно е положението с командироването на войсковите подразделения. От 10-и полк трябва да се изпрати депутация в състав – командирът на частта, адютантът му, по един дружинен, ротен и взводен командир, също фелдфебел, подофицер и редник. Заедно с тях се формира сборна рота начело със знамето и музиката. Изрично е наредено да бъдат подбрани само най-храбрите от личния състав. Те трябва да пътуват с влак до София, където да се изкъпят, почистят и обмондироваат. На нареждането на началника на Полската канцелария полк. Червенков възроптава командващият на 2-ра дивизия. „В последните дни забелязани положителни признаци за вражеско нападение на Добро поле. Днес от корпуса се обяви повишена бойна готовност. 10-й пех. Родопски полк заема участъка на Добро поле. Не намира ли се за удобно снемането от позицията въпросните началници и войници“ – телеграфира ген. Ив. Русев. Налага се провеждането на телефонен разговор между дивизионния и началника на ЩДА. Ген. Хр. Бурмов успокоява наследилния го край Добро поле, че не е съвсем сигурно мястото на съглашенската атака и особено пък нейното време. По-скоро никой няма смелостта да променя плана за височайшата визита. В Кюстендил са върнати и подразделенията от 13-а допълняюща дружина, изпратени да ловят дезертъори в Разложко. В края на месеца програмата окончателно се оформя.⁸⁸ Симптомите на разложение на фронта и ситуацията в тила не са пречка за организирането на поредната височайша визита. Кюстендил отново е избран за основно място на действието. След император идва времето и крал да посети града. Моментът обаче никак не е подходящ.

На 25 август 1918 г. от ЩДА до всички съединения е изпратено пространно изложение за състоянието на бойния дух. От проведените наблюдения се установява, че в рамките на последните два месеца зачестяват рецидивите сред войниците. Увеличават се бягствата към противника и вътрешността на страната. Нарушава се дисциплината с явно непокорство, открито негодувание и отказ от участие в щурмови нападения. Пренебрегва се отдаването на чест или остава само мнимото му извършване. Занижената дисциплина притеснява ген. Н. Жеков и той издава надлежна заповед.

В нея обръща внимание на полковите командири поне веднъж седмично да посещават всички дружини. Бригадните да извършват подобни обиколки два пъти в месеца, а най-малко веднъж дивизионите началници. Целта е да се установи душевното състояние на бойците, особено тези на най-предните линии, техните нужди и да се поободрят. Събраните сведения да се анализират внимателно и да се предотвратяват опитите за бунтове в зародиш, а не след като вече са избухнали. При разразяване на последните незабавно да се действа, като се убеждават войниците да изпълнят своя дълг. Проявата на малодушие от офицерите и опити за преговори не се толерират. Особено внимание се отделя на наблюдението в тила, откъдето се появяват разни агитатори и злонамерени лица. Те трябва да се ограничават заедно със зловредната им пропаганда. От мотивацията на войниците зависи изходът от войната и сразяването на противника. Пример в тази посока служи фактът че докато всеки изпълнява стриктно своите задължения, дезертиранията на сръбски бойци са често и масово явление. Те намаляват съществено след отказите на българите да участват в щурмови нападения и бягствата им при съглашенците. За отпадналите духом и колебаещите се ген. Н. Жеков предлага мотивиране: „Нека им се изтъкне, че от всички държави, които сега воюват, само България се бие за една ясно и точно определена благородна цел – обединението на българския народ“. „Всички трябва да се издигнем над временните несгоди на момента и да заживеем с чувствованията и идеалите на обединеното отечество. Цяло едно минало на борби и несметни жертви ни зове към това. Нека всички, като забравим себе си, честно, безкористно и с пълно себеотрицание служим само на родината“ – завършва с повик за сплотяване и издръжливост заповедта на главнокомандващия.⁸⁹ Пукнатините в строя започват все повече да се проявяват. Редица фактори спомагат за нарушаване на душевното спокойствие на войниците. Сред тях са проблемите с храната и облеклото на позициите, сигналите за злоупотребите в тила и несигурността на семействата им и не на последно място ширещата се антивоенна агитация. Разни емисари провокират, къде без основание, къде с основание, като агитират за неизпълнение на конкретните задължения. Разколебаването и умората от позиционната война идват в подкрепа на подобни провокатори, които са предимно с левичарска идеологическа канава – тесни социалисти и земеделци. Като манна небесна им идва примерът на случващото се в болшевизиращата се Русия. Сред лозунгите се подхвърля и датата, след която да се спре участието във войната – 15 септември и по двата стила.

Затягането на дисциплината предвещава настъпването на поредния решителен момент. Още в началото на август в щаба на групата армии Шолц започват да постъпват сведения за подготовката на съглашенска офанзива. Съсредоточават се тежки батареи, пехотни части и свързочни станции. Разработват се нови комуникационни участъци. Данните, събрани от дезертъори и избягали от плен български войници, показват, че противникът се организира за настъпление на Добро поле и от двете страни на р. Черна.⁹⁰

Те са обобщени и препратени до българската Главна квартира в Кюстендил. На 1 септември 1918 г. болният ген. Н. Жеков в резолюция към документа запитва за взетите мерки. „Добро поле, като издаден напред участък, е твърде изложен и може да бъде обстрелван от концентрически огън. Добро поле в ръцете на противника може силно да затрудни положението на 2-ра дивизия, а също и на 3-а, даже ако държим здраво в наши ръце Козяците“ – преките последствия от евентуален провал предрича главнокомандващият. Началникът на ЩДА ген. Хр. Бурмов изпраща опасенията с надежда и предварителна благодарност за предприетите действия от групата армии.⁹¹

Сведения за приготовленията на съглашенците постъпва и от бойната линия. За тях докладва ген. Ив. Русев при искането най-храбрата част от 10-и Родопски полк да бъде изпратена в Кюстендил. Началникът на 9-а дивизия ген. Владимир Вазов споменава, че информацията за готвения пробив е разпространена по съединенията посредством бюлетин № 55 на разузнавателната секция на ЩДА.⁹² Документите показват по категоричен начин, че не може да се говори за изненада от атаката при Добро поле.

От щаба Шолц дават разяснения за предприетите мерки. Резервите на 2-ра и 3-а дивизия са притеглени зад застрашените участъци по фланговете. Две германски подразделения – планинско картечно отделение и половин батарея артилерия, също са придадени на бойната линия. Като армейски резерв са съсредоточени 53-и полк и една лека българска батарея, а друга е на път към целта. В района на Прилеп са насочени 73-и и 81-ви пехотен полк и 13-а германска егерска дружина. В резерв на 11-а армия са още 16-и и 49-и полк. На 8 септември от щаба Шолц е направена и оценка на положението: „тия сили са достатъчни да се посрещне ударът; настъплението ще се предшества от силна артилерийска подготовка“.⁹³

Здравословното състояние на ген. Н. Жеков бавно се подобрява. В началото на септември е създадена възможност за осъществяване на дългопланираната среща с премиера. Тя се осъществява в столицата, но на изпроводяк разговорът е завършен на открито във Владайското дефиле. Закъснението за Кюстендил тревожи лекарите, още повече нарушаването на изричната им забрана пациентът да не се излага на природното влияние. Пътят назад е използван за обсъждане и на програмата за посещението на баварския крал. Главнокомандващият роптае, че времето не е подходящо. Даже споделя за опита си чрез княз Борис то да бъде отложено. Иначе изпитва уважение към баварските бойци, които според него са гръбнакът на германската армия на Балканите. Затова е склонен да покаже нужното уважение към техния крал.

На 3 септември състоянието на главнокомандващия се влошава. Целият ден минава в тревоги, но няма подобрение. Простуда от престоя във Владайското дефиле активизира позатихналите процеси в ухото. Привечер във Военния клуб адютантът Малеев запознава старшите началници за състоянието на болния. Според него помощник-главнокомандващият нареж-

да да не се влияят от лекарското успокоения. Да се вземат веднага мерки, „за да не се повтори случаят с генерал Жостов“. Призракът на починалия преди две години в Кюстендил началник на ЩДА е размахан като заплаха. За страха от подобен изход споделя и госпожа Жекова. Адютантът изчаква преминаването на нощта и докладва на княза. Престолонаследникът се ангажира да докара на вилата за консулт германски ушни специалисти. Състоянието на пациента продължава да се влошава. Едва на другата сутрин височеството пристига с автомобил, „пълен с лекари германци“, сред които е д-р Гюнтер. Провежда се съвместен консулт на немските и българските специалисти. Предложено е да се състои втори в столицата, защото се очертава транспортирането на болния за операция във Виена. Състоянието му е тежко – „бе като унесен, само стенеше“.

Пътуването за София се осъществява на 6 септември, когато е проведен и повторният консулт. На другия ден е извършен и последният трети. Решението е окончателно и ген. Н. Жеков заминава за операция в австроунгарската столица. Царят междуременно посещава болния и одобрява надлежната заповед за задграничното лечение. Според Л. Малеев: „Фактически и юридически от този момент насетне генерал Жеков престава да бъде главнокомандующ“.⁹⁴ Едва ли в действителност е така. Следващите събития показват, че поне юридически той остава на поста си. Замества го логично ген. Г. Тодоров. В Кюстендил в началото на септември 1918 г. няма вече нито един от основните фактори, пристигнали при преместването на Главната квартира. К. Жостов е в гроба, Ив. Луков и М. Сапунаров на фронта, а Н. Жеков във Виена. В решителния момент съвсем други личности заемат ключовите позиции във върховното военно ръководство.

На 9 септември 1918 г. те посрещат баварския крал Лудвиг III. Програмата в общи линии е същата, както за австроунгарския император. Своеременно тя е отпечатана и разпространена. От 2-ра дивизия е изпратен и специалният подарък – „подносник за плодове“, изработен от войниците на фронта. Ситуацията в Кюстендил е много по-различна. Трябва отделно внимание за подготовка на администрацията, назначена от новия кабинет. И настроението е друго. „Това толкова повече, защото се чувстваше изобщо една отпадналост на духа на местното население, нещо повече – склонност към бунтарство. Безспорно бе, че този път трябваше особено зорко да се наблюдава за подозрителни граждани и за множество блуждаещи хора в униформи“ – напихва понижения пулс на обществото адютантът Малеев.

Той отново е и основен двигател на детайлите. На гарата е строена почетната рота от Военното училище, а на перона официалните лица. По булеварда шпалир осигурява Школата за запасни подпоручици, а зад тях е учащата се младеж. По трасето е разположено още и гражданството. Селяните в обичайните си пъстри народни носии са съсредоточени около площада.

Пристигането на царя и краля е възвестено с оръдеен салют. Височайшите особи слизат на перона заедно със свитите си. Музиката свири гер-

манския химн. Посрещачите са представени според протокола. На гарата са подредени помощник-главнокомандващият ген. Г. Тодоров, началникът на ЩДА ген. Хр. Бурмов, командващите армии генералите Ст. Нерезов, Ив. Луков и Ст. Тошев, както и на групата армии ген. фон Шолц. Следват още генералите П. Христов и Ив. Бацаров, бившите министри Хр. Славейков и В. Кознички. Новият окръжен управител Стаменко Тонев произнася официално обръщение към височайшите особи. Почетната рота дефилира на гаровия площад. Качени на автомобили, гостите потеглят към града под овалите на нареденото отстрани множество.

Критичната В. Паспалеева и този път свидетелства: „Първоначално се е възцарило гробовно мълчание и едва, едва, по неволя войниците се провикват „ура“... Няма ентузиазъм... няма приветствени слова... Омръзна на народа все да посреща и изпраща велики гости... Автомобилите, обсипани с цветя, следвани от безкрайна свита, профучават, а наред с тях едва вървят войници, бледи, раздърпани, изпити... жертва на тия именно бляскави церемонии... но доста е вече... Така е било и така ще бъде...“. Миризма се разнася от познатия нафталин. Хората са окичени с множество медали с подозрение, че са взети назаем.

При вече завършената триумфална арка при Железния мост под надписа „добре дошли“ и „да живее съюза“ гостите са посрещнати от местните власти. Тук са сбрани общинските съветници, директорите на школата, свещеничеството, по-видни кюстендилци. Заместник-кметът А. Кюлявков произнася приветствено слово. Поднесени са традиционните хляб и сол, а подбрани девойки даряват букети с цветя. Ученически хор изпълнява химните на съюзните държави. Колоната продължава до двора на Главната квартира. Следва представяне от началника на ЩДА на офицерите. Гостите влизат в помещенията за кратък прием.

Своевременно на площада са строени депутацията и ротата от 10-и Родопски полк с музиката и знамето, както и подразделенията на 13-а допълняюща дружина. Величествата излизат със свитите си. Царят обяснява мотивите за предаването на шефството, а кралят, след като приема, благодари за оказаната чест. За разлика от императора, който е млад човек, сега коронованата особа е беловлас старец. Проблеми с естествените нужди този път не са констатирани. Представена е депутацията на 10-и полк. Войските се подреждат и преминават в церемониален марш. „Ефектът бе поразителен, не само Родопци, но и Кюстендилци, а след това юнкерите и школниците дефилираха с твърда стъпка, която отекваше в унисон с обрадваните им сърца. Наблюдавам изкъсо царя, прозирам задоволството му и се радвам, че всичко протича така хубаво, дори над очакванията ми“ – анализира педантичният Л. Малеев.

Насъбралото се множество с облечени народни носии акламира гостите. Любопитството им забавя краля да влезе в близкото читалище. Там е подреден тържественият обяд, според адютанта, състоящ се от 140 куверта. Поканените са предимно военни, но има и цивилни лица. Главното място е

запазено на двете особи. Редуват се български и баварски официални представители. Музиката свири и създава добро настроение. Цар Фердинанд пръв вдига тост, поздравява краля и благодари за подкрепата, оказвана и в този момент от неговите подразделения на фронта. От името на главното командване приветствие прочита ген. Хр. Бурмов. В него отново е напомнено за братството по оръжие между българските и баварските войници на бойната линия.

Последното действие се пренася на вилата на главнокомандващия. Там особите са посрещнати по познатия сценарий от малкия Тотко, който поднася букети цветя и приветства на немски език. Детето се справя с отредената му мисия. Монарсите се разхождат в парка и се любуват на хубавата септемврийска привечер. Царят се отделя и продиктува специална благодарствена телеграма до ген. Н. Жеков, която е изпратена във Виена. Пътят назад е обграден отново от шпалир. Видимо доволни, двете величества със свитите си напускат Кюстендил.⁹⁵ Официалната страна на визитата преминава с определен успех. Спомените на Малеев и Паспалеева констатират понижен ентузиазъм. Няма регистрирани провокации. Наличните източници мълчат за такива. С изключение на тези, които бъркат демонстрацията на Л. Турковска и я отнасят към визитата на баварския крал, вместо достоверно при посещението на австроунгарския император. На 9 септември 1918 г. за последен път през световната война синя кръв от такава висока проба посещава Кюстендил.

Трите летни месеца на 1918 г. са напрегнати за местния комитет за СГОП. Той подсигурава храната на 12415 души от гражданите при обща численост на Кюстендил през годината от 12936 души. Производители се оказват само 548 души. Селяните в района му са общо 48520, от които през цялата земеделска година се продоволстват 5595 и заедно с тези за по някои месец сборът достига до 14446 души месечно. Отделно за отпускарите войници средномесечно се отделят 800 дажби. Общо се изхранват 27611 гърла, което прави почти половината от населението. Значителна част от него е градското, а то е по-претенциозно.

Недоимъкът бележи топлия сезон. Още в началото на юли в складовете липсва пшеничено брашно, а без него не може да се замеси хлябът. В средата на месеца се налага отпускането на царевично брашно за 3 дни по 230 гр. за богати на стойност 0,85 лв. за кг и по 300 гр. за бедни при цена от 0,70 лв. за кг. Алармирана е Дирекцията веднага да изпрати зърнени храни за селата, където не е преминала жътвата, защото хората са подложени на „сериозен глад“. Констатирани са бедстващи семейства в Граничка, Слокошка, Саволска и Рашкогращичка община. В началото на август запасите в склада са на привършване. Настоява се пред резервния интендантски магазин да започне изземването на нарядите от производителите. Оказва се, че Дирекцията няма да отпуска и по този начин гражданите се подлагат на глад. При анализа на реколтата се установяват излишъци в Конявска, Таваличка и Ба-

грненска община. Надеждата е насочена към тях, защото от другите селища не може да се вземе нищо.

В средата на август се увеличава цената на брашното и един хляб от 800 г. започва да се продава за бедни по 0,92 лв., а за богати за 1,12 лв. Общинските служители с признато упражняване на усилен физически труд са удостоени с дажба от един самун на ден. Благосклонност не е показана към учениците, ежедневно пътуващи от близките села. Те нямат право да получават храни. Религиозните общности са почетени според наложената традиция. На мясоядените за Байрама е отпуснато за 3 дни брашно вместо хляб. Синагоналното настоятелство получава за обреди 8 бр. от насъщния.

Зърното също е дефицитна стока. През целия сезон за селските общини са отпуснати само 10050 кг царевича. Незасятото просо се отстъпва за храна на хората в с. Църварица. Ечемикът в склада е в много ограничено количество и отгоре на всичко се унищожава от мишките. За нуждите на кожухарското дружество са получени 1000 кг трици.

Поради неизпълнението на наряда за млякото, предназначено за града, на стопаните е наложен такъв за сирене и масло. Потърсено е съдействието от Околийския началник да изпрати двама стражари в Багрненска община за осигуряване на доставките за местната военна болница. Скоро молбата е повторена. Административни мерки са взети и срещу нарушителите на наредбите за мандрите. Производителите на много места отказват да предават определения им наряд. Пословичен за периода става обектът в Еремия. Кметът се жалва от липсата на подкрепа. Местният комитет за СГОП отправя молба до Окръжния управител. Констатира се, че в редица села местните власти саботират процеса. Има оплаквания от Цървеняно и Шишковци, че населението отказва да предава млякото си. В Раждавица се нарежда изпращането на полицейска стража, а от прокурора е поискано „да възбуди углавно преследване срещу опитвачите да нанесат побой на общинската власт“. В Бобешино се стига до закриването на мандрата. Поради липса на суровина не работят обектите в Четирци, Еремия, Ваксево, Рашка Гращица и Берсин. Там, където няма или не действа, на стопаните се предписва наряд за масло по 1 кг топено или 1,250 кг нетопено на всяка дойна коза или овца. Кметовете са натоварени с провеждането на контрола и изземването. Не помагат заплахите за актове и глоби. Въпреки усилията от местния комитет за СГОП тъжно заключават: „че селяните консумират произведеното масло и нищо не може да се прибере за Дирекцията“. Едва в средата на септември се раздава на гражданите по 400 гр. сирене при цена от 5,20 лв. за кг. Кравето мляко струва по 1,50 лв. за литър.

Месото много рядко се появява на трапезата в града. През първата десетдневка на юли въобще не се отпуска. В средата на месеца се нормира цената на агнешка глава на 1 лв., дроб с булото по 2 лв., а месото на 3,60 лв. за кг. Не достигат 4676 агнета и ярета за храна на гражданите. От Дирекцията е поискана седмична доставка по 500 броя дребен добитък. Изрично се забранява незаконното клане на животни в Жиленци, Колуша, Слокощица,

Граница и Лозно. Нормира се цената на месото от ялови овци и на овни по 2,70 лв., от кози по 2,40 лв. за кг, овчите и козите глави съответно по 1,50 лв., шкембето – 1 лв., а дроб със сърце – 2 лв. Спазена е традицията и за „Байрама“ се отпускат на мюсюлманските семейства 6 овена и 2 на джамийската комисия. Конфискувано 15 кг овче месо се продава на сиропиталището при цена от 3,40 лв. за кг.

Навлиза се в сезона на туршиите и се отпуска на два пъти сол. При първия дажбата е по 1 1/2 кг за гражданите и по 3 кг за селяните, а втория по 2 кг на всеки. Последната пропорция се налага, защото кюстендилци започват също да подготвят консерви. Според Вл. Караманов това се случва под влияние на германците.

Дефицитът при захарта е много голям. С предимство се ползват доказано болни или родилки. Направени са множество откази за предоставяне на определени количества. Нормирана е цената на 3,40 лв. кг за бедни и богати. По селата не е доставяно от предишното тримесечие. Все пак 114 каракачани получават по 200 гр. на човек. На аптеките за направата на сиропи са заделени по 10 кг. Оризът също е почти недостъпен, особено за селяните. Единствено се продава в дажбите за болен, които включват по 70 гр. от него, както и 200 гр. брашно и 60 гр. захар.

В сезона на плодовете производителите получават разрешение за търговия със Съюза на потребителните кооперации в София. Особен интерес традиционно се проявява към сливите. В прясно състояние се допуска износът им за Бургаския край. Преработени на мармалад, пестил или сушени, те попадат под забрана на нормативни актове. Така не се разрешава на редица желаещи да закупят от продуктите. Местният комитет за СГОП полага големи усилия да изпече 80000 кг сливи за нуждите на кюстендилци. Капацитетът на района е много по-голям, но се „обсебва“ от Дирекцията и войската.

Реколтата от зеленчуци се оказва слаба. Отделно градинарите отказват да предоставят стока на пазара в града. Разчита се на реквизиционната комисия да осигури нужните обеми. Тези причини са в основата да се допуска износ от района само след осигуряване на населението. Двете последни години има недостиг на зеленчуци в Кюстендил. На новосъздадата кооперация се разчита да доставя евтини и в изобилие стоки. Забраняват се покупки въвн от града, а на прекупвачите да извършват сделки до 12 часа. Следи се за ликвидиране на контрабандата. Чесънът, като особено ценен, се продава по 2 лв. венеца. В контекста на подготовката на зимнина на два пъти се отпуска оцет. Аптеките получават репично масло по 5 кг.

Специално внимание се отделя на предоставянето на газ. Почти през цялото лято тя не достига. Приоритет имат само болните и родилките, но след предоставяне на съответния документ. С по 5 литра са ощастливени джамийската комисия и синагогалното настоятелство. През целия сезон не е отпусната никаква дажба на цялото население. Спиртът също е с ограничено количество. Малки обеми получават индивидуални моли-

тели, лекари, зъболекари и 10 литра комендантската секция на Главната квартира.

Военните вземат на заем и дърва. За фурната на Етапното комендантство се дават 20 куб. м. Периодът по-скоро е подготвителен за добив. От извлечените поуки за предишния сезон се създава организация. Поискано е допълнително сечището „Мокра“ в местността „Бождерица“. На градския комендант се разчита за командироването на 100 войници за общинските гори на Богослов и Жиленци. Селските кметове пък трябва да осигуря по 2 здрави мъже за работа. Нормирана е надница от 3 лв. за добит кубик от нискостеблена и 3,75 лв. за високостеблена гора. Настоява се за вагони и складираните дърва на спирка Церовица да достигнат до града. Явно материалът се предвижда не само за огрев. В средата на септември местният комитет за СГОП настоява за среща с обуцарите с идеята да правят обувки с дървени ходила. При направена проверка от Рубен Барух се конфискуват 3200 кг гьон.⁹⁶ Недостигът на храни и стоки от първа необходимост едва ли може бързо да се запълни. Дори на фона на повишаването на дневната надница. В сравнение с предходната година тя нараства почти двойно за общите работници и зидарите. През 1917 г. първите получават по 6,41 лв., а през 1918 г. вече по 12,60 лв. На вторите съответно от 9,35 лв. достигат до 18,23 лв. Бързината при повишаването на продуктите обаче ограничава покупателната способност и води до по-голяма инфлация.⁹⁷ Дефицитът остава в големи размери. Отчитането на известно подобрене на снабдяването на фронта идва за сметка на тила. В Кюстендилско ситуацията продължава да бъде тревожна. Полковник Борис Дрангов мъдро учи: „празна раница – не пази граница“.

Със заминаването на Лудвиг III приключват подобни церемонии в Главната квартира. Малкият Тотко с майка си, а след тях и адютантът Малев заминават за Виена. Там вече е пристигнал ген. Н. Жеков. В столицата на Двуетдинната монархия от години в изгнание е неговият колега помощник-главнокомандващият ген. М. Савов. За него все се говори, че стяга куфарите си за България. И той работи в Кюстендил, но като командващ на Съединените армии през междусъюзническия конфликт. През Първата световна война въпреки застъпничеството на правителството на Радославов и на самия Жеков Савов не е назначен за предводител на армията. Звездата му изглежда започва отново да изгрява, защото и монархът усеща неговата липса в решителния момент.

Още по-ключово в този исторически миг е отсъствието от позициите на най-храбрите бойци от Родопския полк. Те тръгват от Кюстендил, но нямат време да се завърнат до започването на противниковата атака. И се оказват безспорно необходими, както предупреждава ген. Ив. Русев.⁹⁸ Съгласенската офанзива се провежда под ръководството от командващия Източните армии ген. Ф. Депре. Планът предвижда основният им удар да бъде нанесен в участъка на Добро поле, защитаван от подразделения на 2-ра и 3-а българска дивизия. Офанзивата започва в 7 часа на 14 септември 1918 г. с

жестоката артилерийска подготовка. Трябва човек да отиде на място, за да повярва колко желязо е взривено там. От щаба Шолц се оказват прави за интензивността на огъня. Не така стои въпросът с наличните сили, които са определени за достатъчни да посрещнат удара. Съотношението в пехота е 2,5 към 1, в оръдия 7,1 към 1 и в картечници е 2,7 към 1 в полза на противника. Той се състои от две френски, включително колониална, и шест сръбски дивизии. В района на главния удар съотношението в пехотни дружини е още по категорично – 3,4 към 1, а в оръдия 8,3 към 1 в полза на съглашенците. Българската отбрана разчита основно на две съединения и привлечените резерви. Двадесет и четири часовата артилерийска подготовка нанася огромни поражения по фортификацията. Окопите и ходовете за съобщения са изравнени или превърнати в ями от избухналите снаряди.

Противникът предприема пехотно настъпление сутринта на 15 септември. Тази дата е широко разпространявана от агитаторите за слагане на край на войната. Съвпадение ли е, или добре разработен пропаганден трик от противника за въздействие върху духа на българските войници. Те обаче не са сломени, заемат своите позиции и отбиват яростно атаките. Силите се оказват неравни. Постепенно започва оттеглянето от някои застрашени от обход обекти на 30-и Шейновски полк около вр. Сокол и Шейновски рид. Някои картечни групи се бият докрай. Така в обкръжение попадат бойците под ръководството на подпоручиците Мазгалов и Андреев. След като отказват да се предадат, те са изгорени живи от съглашенските огнехвъргачки. Колцина знаят за този самоубийствен подвиг. Споменават ли се имената им на вечерните проверки? Тези доблестни герои изгълняват докрай своята клетва. И когато след заповед полкът е изтеглен на втората позиция на Тунджанския гребен, в редиците му има оцелели около 400 юнаци. Част от бойците са избити, но и много се предават и попадат в плен.

В съседния участък Добро поле – Проданова височина, защитаван от 29-и Ямболски полк, се вклинява 17-а колониална дивизия. Заплашени от флангови обхват, българите се оттеглят на вр. Кравица. Съглашенският удар се пренася към имащата стратегическо значение височина Шейновец, защитавана яростно от първите две дружини от 53-и полк. В разигралия се бой тежко ранен в корема е командирът му полк. К. Ламбринов В късния следобед частта отстъпва назад заедно с други подразделения.⁹⁹

Защитата на фронта става невъзможна. Подразделенията са изтеглени на неукрепената втората позиция. Поискани са подкрепления, но наличните са малобройни, а армейският и резервът на Главното командване се оказват на разстояние от три дни път. Една дружина от 53-и полк заедно с остатъците от 10-и Родопски и 30-и Шейновски са разположени на Тунджанския гребен. Другите две дружини, които участват в боя при Шейновец и понасят огромни жертви, са дислоцирани на западния скат на Бригадната височина. Според замисъла на командването, телеграфирано от началника на ЩДА, на тази позиция трябва да се устои трите дни, докато дойдат подкрепленията. На ген. Хр. Бурмов едва ли е нужно да се обяснява

какво представлява районът. Два месеца по-рано той ръководи Тракийската дивизия. Сред заслугите му е слабата фортификационна подготовка на втората позицията.

Противникът продължава да обстрелва с артилерия цялата нощ, а на сутринта огънят става барабанен. Въведени са свежи сили от второешелонните сръбски дивизии. Липсата на сериозни укрепления си казва думата. Към 16 часа е отстъпен Тунджанският гребен и за кратко се отбраняват на Бригадната височина. През нощта оцелелите подразделения се оттеглят на северния бряг на р. Задука. Междувременно съглашенците превземат Малък и Голям Козяк, като особено последният се оказва стратегически важен, с което отбраната фатално е разстроена. Предупреждението на ген. Н. Жеков от началото на септември за ключовото място на Добро поле и на Козяците се оказва не само вярно. Инициативата окончателно преминава в ръцете на противника и българите отстъпват още по-назад. Направен е пробив на фронта от около 15 км с дълбочина от 10 км. Той се оценява до този момент само като тактически. Едва с разширяването му и достигането към 20 септември на параметри от 50 км с дълбочина от 45 км положението става особено сериозно.¹⁰⁰ Изводът на щаба Шолц, че „тия сили са достатъчни да се посрещне ударът“, се оказва абсолютно погрешен. Пропуснато е удобното време за подготовка и предотвратяване на съглашенския замисъл. Инициативата е изгубена безвъзвратно.

Още на 17 септември по настояване на същия щаб Шолц и на 61-ви корпус началникът на 2-ра дивизия ген. Ив. Русев е сменен с ген. Асен Николов, който дотогава командва 12-а дивизия. До пристигането временно командир става ген. фон Ройтер. Мотивите на немците са конкретни, но твърде закъснели: „при извънредно трудното положение ген. Русев не е достатъчно подготвен да командва дивизия. Той изгубил самообладание, не е ориентиран върху положението и не знае какво трябва да прави“.¹⁰¹ Смяната не изиграва положителен ефект.

Пристигналият в участъка на 3-а дивизия помощник-главнокомандващ ген. Г. Тодоров заварва хаос и прави много усилия за стабилизиране на положението. Възложена е задачата за заемане на нова и стабилна отбранителна позиция. Съединението се оказва силно деморализирано и въпреки опитите няма кой знае какъв резултат. Войниците масово започват да дезертират. И тук е сменен началникът ген. Н. Рибаров с ген. Алекси Попов.¹⁰² Позакъсняла е и тази промяна, въпреки настояването на ген. фон Шолц отпреди няколко месеца за предприемане на подобна стъпка.

Чрез Главната квартира в Кюстендил е потърсена възможност за преминаване в контранастъпление. Началникът на 11-а Македонска дивизия предлага да атакува от Беласица съглашенските позиции по Круша планина и във фланг тези на Дойранската позиция. На последната юнаците от 9-а Плевенска дивизия отблъскват противника и също могат да преминат в контранастъпление. Сътворен е още един епизод от едноименната епопея. Командващият 2-ра армия ген. Ив. Луков не дава съгласието си. На консул-

тации в Прилеп в германския щаб ген. Тодоров също получава отказ. Така възможността за започване на контраофанзива с 2-ра, 1-ва и десния фланг на 11-а армия се проваля. Приема се идеята чрез прехвърляне на още сили да се стигне до запущване на пробива. Искат се шест германски дивизии, но за пристигането им трябва време, а съюзниците не дават твърди обещания.¹⁰³ В решителния момент няма пълководец, който да изгради ясна стратегия и да я приложи в практиката. Главнокомандващият е на лечение във Виена и загадка остава какво би станало при негово присъствие в България. Жеков в Кюстендил и Бурмов на Добро поле може да е по-добра от действащата комбинация. Историческата наука не понася подобна прогностика. Факт е, че неговите заместници не се оказват на необходимата висота. Никой от ключовите началници не иска да предприеме рискован ход. Няма такива, които да зложат със свободните сили на отчаяно, но решително контра-настъпление. Победата винаги се отдава на смелите.

Деморализацията обхваща бойците от 3-а и 2-ра дивизия. Това са все съединения от групата армии, подчинени на щаба Шолц. Войници не само отказват да воюват, но бързо започват да се придвижват назад, увеличавайки останалите. Не помага нареждането на помощник-главнокомандващия бегълците да се застрелват на място. Инстинктът за самосъхранение проработва и този път, като води до самоорганизация. Образуват се големи групи, които безчинстват по пътя. За тях няма спирки и заповеди „кръгом, и пак напред“. Те избират единствено посоката към България. Клетвата им, дадена пред Бога да служат до смърт на Царя и Отечеството, е изоставена. Затова са наречени клетвопрестъпници. Някои от тях даже замислят да поискат сметка на конституционно неотговорния монарх, а също и на отговорното правителство.

В историческата наука битуват няколко теории за тези събития. Най-разпространената и широко акламирана е марксистически наложената за подготовката и провеждането на въстание. То е наречено – Войнишко. Други съвременници и изследователи приемат събитията като несполучлив опит за метеж и военен преврат.¹⁰⁴ Във всички случаи става дума за насилствено завземане на властта. В началото му все пак е стихийното движение, подклаждано от желанието за реванш. Отприщва се омагьосаният кръг на отмъщението. Някъде в Македония по пътя за старите предели на България проблясват първите искри на организираното братоубийство. До този исторически момент държавата не се е сблъсквала с подобен проблем. Пропукването започва с малки цепнатини, за да се достигне до огромната пропаст на разделението на нацията.

След пробива на Добро поле към довоенните предели на Царството се движат в настъпление съгласенците, но пред тях са не само отстъпващите армейски формирания, а и различни по брой групи от дезертирали въоръжени войници. Информацията за случващото се своевременно е докладвана в Главната квартира и на правителството. Комуникацията между последните два фактора се поддържа непрекъснато. Тревожните сигнали

и недомлъвки, подавани от началника на ЩДА ген. Хр. Бурмов, са повод кабинетът да изпрати специална делегация в Кюстендил. На 20 септември в града пристигат министрите ген. С. Савов и А. Ляпчев. Те имат случайна среща в сградата на Главната квартира с наскоро завърналия се от фронта полк. Ст. Нойков. Последният описва мрачната ситуация на положението и разложението на съединения от българската армия. След този разговор двамата пратеници отиват при началника на ЩДА. Ген. Хр. Бурмов чертае по-оптимистична картина, като разчита на германска подкрепа. Налага се провеждането на своеобразна очна ставка. По настояване на ген. С. Савов е извикан полк. Ст. Нойков. Ген. Бурмов се опитва да отклони срещата и омаловажи информацията на определения като „песимист“ свой подчинен.

Разнобоят на мненията в най-висшата военна институция в същия ден се проявява и сред ръководните фактори в държавата. Царят решава да замине за германския щаб в Скопие. Своевременен нарежда там да отидат и намиращите се министри в Кюстендил. С. Савов е категорично против, докато А. Ляпчев проявява колебание. Генералът настоява монархът да не напуска столицата, а положението да бъде обсъдено веднага именно там. Той търси за целта подкрепата на премиера. Министрите отхвърлят окончателно пътуването и се прибират в София. И Ал. Малинов получава височайшия отказ, а особата заминава с влак за своята цел. Завръща се след три дни и едва на четвъртия се провежда съвместно заседание на най-важните фактори в държавата. През това извънредно важно време кабинетът се намира в столицата, царят в Македония, а Главната квартира в Кюстендил. Сред овластените няма единно мнение за реалното положение. Помощник-главнокомандващият ген. Г. Тодоров предимно пътува към различни участъци от фронта с цел да възпира отстъплението.¹⁰⁵ Според Вл. Коцев той дори не се появява в Главната квартира, когато закратко престоява в града. Налага се полк. Нойков да го преследва с автомобил до Дупница, за да обсъдят евентуална възможност за настъпление в фланговете на фронта.¹⁰⁶

Българският военен връх се оказва разделен в решителния за държавата момент. Главнокомандващият Действащата армия се намира на лечение във Виена, макар че оттам да дава своето мнение, но едва ли може да повлияе пряко на събитията. Помощникът му не показва необходимата подготовка за високия пост. Държан доскоро настрана от реалната обстановка, той явно бързо не може да навлезе в новата си роля. Люлее се между мненията на командващите армии и дивизии, без да заложи на ясна стратегия. Предприема редица пътувания без кой знае какъв резултат. Началникът на ЩДА без особено основание се проявява като оптимист при положение, че фактите показват съвсем друга реалност.

Увеличава се информацията за движението на големи групи дезертьори и насочването им към Кюстендил. Все пак на 22 септември ген. Бурмов нарежда Школата за запасни подпоручици да пристигне от столицата на разположение на Главната квартира. Подразделението е преместено с цел превантивното засилване на охраната. Началникът на Военното училище

полк. Каишев заповядва веднага да заминат 19 офицери, 21 офицерски кандидати, 20 подофицери, 650 школьници и 64 войници с 6 картечници и 57 коне. На другия ден ядрото е последвано от остатъкът – 4 офицери, 2 офицерски кандидати, 254 школьници, 70 коня и 4 оръдия – 2 полски и 2 планински.¹⁰⁷ Втора батареята се ръководи от майор Хр. Луков.¹⁰⁸

Пристигнали в града, те са насочени веднага към Кадин мост с цел да прикриват възможно проникване на войници по направлението от Царево село. Затова са изпратени наблюдателни застави към с. Четирци, по р. Речица и Дупница. Въпреки съсредоточената над 1000 души жива сила не-ефективното разположение изиграва своята негативна роля. Фактите потвърждават мнението на полк. Коста Николов, че практически самата Главната квартира остава без охрана.¹⁰⁹ В този план са и спомените на Стойчо Мошанов. Налага му се да изслуша доклада на коменданта на Кюстендил подп. Ст. Андреев, който недоволства от заповедта на полк. Каишев основната част от школата да се разположи далеч от града. В Главната квартира остава като охрана само сборна рота от отпускари, събрани „от кол и въже“ по определение на просителя. На споделената информация военният министър отговаря, че началникът на школата има пълна свобода на действие да избере съответната тактика.¹¹⁰

Недооценяване на действителното положение излага на риск най-висшата военна институция в държавата. И дневникът на военните действия е категоричен: „В Щаба на действащата армия не се вземаха никакви особени охранителни мерки; дори по-ефикасно наблюдение не се уреждаше“. В същото време на 24 септември от комендантствата в Щип и Царево село се донася за вълна от дезертъри, предимно от 3-а дивизия, които по път си извършват грабежи на обози, складове, мандри, фурни и всяват смут сред населението. Този район е относително далеч от Кюстендил. Още по-показателна е информацията за струпването на голяма група въоръжени бегълци в съседното до града с. Слокощица. И в този случай не са взети елементарни мерки за сигурност. Явно никой не допуска сериозно възможността за нападение на българската Главна квартира от самите български войници. Подценяването на действителното положение, за кой ли път в историята, води до катастрофални последици.

Под прикритието на нощната тъмнина към 21,30 часа вечерта сградата е атакувана. Офицерите се оказват изненадани на работните си места. Отсъства началникът на ЩДА, който е на Коронен съвет в столицата. Първоначално е завзет дворът от 30 – 40 души въоръжени лица с пушки с натъкнати ножове. След стрелба са заети входните врати и бунтовниците влизат в коридорите на Главната квартира. Някои офицери подготвят съпротива, но се отказват да стрелят с пистолетите или с две набързо донесени картечници. Проявеното колебание води до своевременно отнемане на оръжието им. Част от колегите им се спасяват, като скачат от задните прозорци на сградата, а други се затварят в противоаеропланното укритие в мазето. Останалите са арестувани. По действията на нападателите проличава предварител-

лен план и донякъде познаване на помещенията в сградата. Не са отчетени нанасянето на повреди по техническите средства за свързка и архивите. В двора насъбраната тъпна влиза в конфликт с подразделенията от школата и сборна рота, пристигнали на мястото. Докато от първите се дава някакъв отпор и част от бойците са арестувани заедно с един офицерски кандидат, то от вторите скоро никой не се вижда.

Към 23 часа настъпва привидно спокойствие. Част от нападателите напускат и заминават към гарата. Заложниците остават с похитителите в Главната квартира. Ген. Ив. Бацаров оказва медицинска помощ на ранен в стълкновението войник. Продължават да се разиграват неприятни сцени: „Един от дезертъорите се беше спрял напред вратите и държеше реч на офицерите, че мъчили народа цели три години, че му пили кръвта, че го грабили, изсмукали и пр. Разправяше, че ние българите не може да се управляваме, че по-хубаво е да дойдат други – каквито и да са – че ние сме затрили сърбите и те идели сега и щели да се отмъстят – да правят каквото щат – нека крадат, избиват и безчестят...“. Друг заплашва да взриви гранатата, която държи в ръката си. Водещият ги подпоручик, който се оказва с фамилията Димитров, иска от заловения началник на Полската канцелария полк. Червенков писмени гаранции, че никой няма да ги преследва. Старшият офицер отказва да даде такива под претекст, че вече някой друг може да е наредил подобни действия.

В полунощ пленниците са изведени от сградата и потеглят в тъмнината, охранявани от бойци турци. По улиците се въргалят скъсани телефонни кабели. Начело, качен на кон, е командващият подпоручик заедно с щаба му от още 4 души. Те си подават манерки, явно пълни с ракия. По отношение на арестуваните се подхвърлят заплахи и псувни. Стъпила на пътя за Радомир, колоната се движи все по-бавно, защото похитителите се изморяват бързо. На моста на р. Струма се разиграва поредната драма, защото постовият войник отказва да предаде оръжието си. Отнето му е насила и му е нанесен побой. Опитът на подпоручика да замаже извършваното малтретиране над офицерите с благи приказки, показва първите нотки на разколебаване. Скоро след малка почивка е дадена по-голяма в с. Коняво. Тук се разиграва сцена на дележа на пита кашкавал, изглежда част от хранителната плячка. Хапването е гарнирано с ракия. Умората все повече натезжава и бързо хората заспиват. Това позволява да се установи приблизителният брой на похитителите, в рамките на около 150 – 180 души.

По-бодри са охранителите турци. Те подхвърлят помежду си за разчитване на сметките с арестантите. Просветляването позволява да бъдат видени повечето от физиономии на дезертъорите, оприличени на бабаити. Един от тях държи нова импровизирана реч: „Душата ни изгоря, ама я свършихме най-после. Черните идат по дирите ни, утре ще влязат в Кюстендил – нека да влязат. И на фронта да бяхме, пак щяха да влязат. Ако ще умрем, барем в България да умрем. Абе и тъй им думяхме, сключете мир бе, не щем вече война – йок, няма край! Сега нека дойдат черните. Ние ще ми-

нем през цяла България и те нека вървят подире ни. Нека дойдат в селата ни, в къщите ни – до морето нека стигнат. Ние ще стигнем в морето и пак ще дигаме ръце за мир – описват случката в дневника на военните действия и заключават – Нямаше на какво да се позове човек у тия хора, които не бяха чисти българи. Това беше една банда от турци, гагаузи, гърци, ерменци от Бургаския край, всички от 24-и полк“.

Разколебането навлиза и в двете групи. Обмисляното от офицерите бягство е изоставено. Предводителите на похитителите пък решават, че трябва да пуснат арестуваните. Изискани са две писма като гаранция да не бъдат преследвани. След получаването им започват споделяния от страна на дезертърите за причините за напускането на фронта. Подпоручикът предлага закуска от хляб и кашкавал, донесено е платнище и нови шинели за офицерите, защото сутринта се оказва студена. Той дори проявява съпричастност: „Извинявайте за неприятностите, които Ви сторихме“. Скоро сам изпраща освободените в началото на обратния маршрут. „В Конево цялото се стичаше по пътя и ни гледаше с усмивка и любопитство. По обяд (25.09. 1918 г.) се завърнахме благополучно в Кюстендил. По главната улица целият град се трупаше и ни приветствуваше“ – завършва описанието на събитията от гледната точка на похитените дневникът на военните действия.¹¹¹ Според „Историята на Кюстендилската окръжна организация на БКП“ предводителят подпоручик Димитров е тесен социалист.¹¹² Превземането на Главата квартира е извършено от хора, принадлежащи към същата 3-а дивизия, която точно преди три години започва своя освободителен поход в Македония от кюстендилския плацдарм. Тогава съединението помита сръбските войски и в кървави сражения проявява голям героизъм. Нищо славно няма в пътя им назад след тридесет и шест месеца под пагон. Каква ирония, най-голямото постижение е превземането на българската Главна квартира от български войници. А един от резултатите е проливането на капки братска кръв. Както е известно – „капка по капка – вир, вир по вир...“. Прогресията не е никак благоприятна.

От дневника не става ясен окончателният брой на жертвите. Говори се само за един ранен войник. Коста Николов съобщава за един убит часови и двама ранени офицери Йордан Пеев и Рогозаров.¹¹³ За жертва с инициали на последния свидетелства и Вл. Коцев. Той е прострелян не в самата сграда, а в настъпилия хаос из целия град. Първият по всяка вероятност получава рана след три дни. Пролята е българска кръв от сблъсък между българи. В Кюстендил проблясват искрите на братоубийството, характерно за гражданската война.

Основният източник не потвърждава през тази нощ за масово унищожаване на имущество и архиви в Главната квартира. Вл. Коцев също участва в събитията и описва подробности като човек, останал извън сградата на Главната квартира. Той успява да се спаси от изстрелите, защото е в своя щаб. Един от куршумите преминава през прозореца на кабинета близо до главата му. Стреля се откъм Хисарлъка. Втори път попада под огъня на

градския площад. Предупреден да се оттегли, той се укрива временно при електрическият генератор, установен в църквата Св. Богородица. Там заварва освен дежурния и един патрул от дезертъорите. Оставането му е опасно и се промъква към дома си, където се облича в цивилни дрехи.

Напуска града с един войник първо по посока с. Лозно. Тамошната радиостанция се оказва вече завзета и двамата тръгват към с. Раждавица. Призори достигат гарата и Вл. Коцев успява да влезе по телефона във връзка с военния министър. Докладва му надлежно за случващото се в Главната квартира. Потърсената подкрепа в жива сила е отказана. Ген. С. Савов обещава да пристигне в Кюстендил с амнистирования и освободения от затвора Ал. Стамболийски. Успокоен от информацията, Коцев изпада в малодушие, когато почва да мисли какво ще се случи с цивилното население. Наблизо в сливовите градини моми и булки берат плодовете и пеят, без да усещат надвисналата над тях заплаха. Сръбската конница според някои сведения се оказва в района на Царево село. Офицерът изпада в паника и се разплаква пред грозната перспектива на прогнозираното насилие.

Само намесата на придружаващия го войник го отрезвява и те поемат обратно към Кюстендил, като в района на с. Копиловци са пресрещнати от шофьора му със служебния автомобил. Последният докладва за случилото се през отсъствието на своя началник. Дезертъорите не убиват задържаните офицери, като някои избягват и се укриват по къщите. „Още по-малко отреден факт беше и държанието на кюстендилските граждани и гражданки през тази злокобна нощ. Една доста внушителна маса от около 30 – 40 в началото, постепенно увеличаваща се до 100 и повече души мъже и жени, се събрали пред входа на училището (Гл. квартира), в което се намираха арестуваните офицери и увещавали войниците да не бъдат жестоки, да не отмъщават на невинните офицери, които като тях са изпълнявали дълга. Бившият гимназиален учител г-н Бързачки бил прегракнал да увещава, да уверява и проповядва човещина и добро чувство към ближния“ – обобщава докладваното му Вл. Коцев.¹¹⁴ Според Вл. Караманов водеща роля в помиряването изиграва хазайката на ген. Н. Жеков и съпруга на Хр. Славейков – Миланка.¹¹⁵

По време на нападението на Главната квартира в столицата се провежда Коронен съвет, на който присъстват царят, престолонаследникът, правителството и началникът на ЩДА. Случващото се в Кюстендил, изглежда, веднага е съобщено на монарха. Според някои присъстващи именно тези събития повлияват върху решението му да не пристъпи към замисления преврат. Планът му е да отстрани правителството на Ал. Малинов и с помощта на германски части да организира отбрана по Стара планина, като продължи войната. Затова Фердинанд не се произнася по мнението на кабинета веднага да се пристъпи към искане за примирие със съглашенците. Оптимистичните нотки в доклада на ген. Хр. Бурмов, че не всичко е изгубено, не намират съществена подкрепа от изпълнителната власт.¹¹⁶

Добрата новина е, че съюзниците най-накрая се съгласяват да отстъпят Северна Добруджа на България. В Берлин е подписан протокол, в който те се отказват от своите права съгласно чл. 10 от Букурещкия договор. Суверенитетът на Царството се простира до устието на Дунав. То обаче трябва да отстъпи малката ивица земя на левия бряг на Марица на Османската империя. Границата преминава по фарватера на реката.¹¹⁷ Времето за този явно повдигащ духа акт безспорно е закъсняло. България юридически получава своята историческа люлка, извоювана с кървави усилия. Парадокс е, че Берлинският договор окончателно я предоставя на Румъния и пак в Берлин, но 40 г. по-късно, се присъединява към Отечеството. В една и съща столица е създадена и поправена, макар за кратко, една очевидна неправда.

Още на другия ден началникът на ЩДА под натиска на фактите променя оптимистичното си мнение. Той заедно с командващите 1-ва и 2-ра армия, генералите Ст. Нерезов и Ив. Луков, настояват за бързи преговори и прекратяване на войната. Към тях се присъединява и помощник-главнокомандващият ген. Г. Тодоров. Ал. Малинов обобщава данните и съобщава окончателното решение на царя: „Въодушевявайки се от желанието само да послужи на България, да изпълни дълга си спрямо родината, Министерският съвет единодушно реши да поиска армистис, а след него мир. Друг изход няма. И трябва всички мъжествено и спокойно да преклоним пред него глава“.¹¹⁸

Младата Веса Паспалеева слуша среднощните гърмежи и гласове в Кюстендил и си задава въпроса дали идва революция, или предстои близката гибел на родината. На следващата сутрин минава по улиците на града и вижда насъбрани хората на тълпи да обсъждат случилото се. „Неразбория и тревога преживява Кюстендил. Началниците бягат най-безотговорно – какъв позор. Обезличени, преоблечени във войнишки дрехи! Изведнъж камбаните забиват тревожно. Още неуспокоен от снощната беда, народът бяга през глава. Неприятелски аероплани, всеки бяга, без да знае накъде – реди слова за утрото бъдещата писателка и продължава за привечерните часове – Тълпи, тълпи жени стоят и чакат връщащите се войници – искат да ги умилостивят – за какво? Да не се избиват помежду си, а генералите и тиловите герои главноквартирци, като плъхове са се изпокрили“. Напрежението нараства от слуховете за приближаващия противник. Очаква се скоро да нахлуе в града.¹¹⁹ В свидетелството се потвърждава за стремежа на група от кюстендилското гражданство да възпре възможното братоубийство. Нежният пол заема мястото на посредник между мъжете на нацията, за да ги предпази от кървавия изход. Доколко слабата част от човечеството може да вразуми една обхваната от желанието за мъст и изстъпления тълпа. Те показват, че си заслужава да се опита.

На 25 септември в ситуация на неизвестност започва подготовка за извеждането на Главната квартира от Кюстендил. Не е съобщена крайната дестинация на преместването. Първо се подготвя за евакуация архивът и багажът на институцията.¹²⁰ По улиците цари хаос. „Видях войник, бе ях-

нал един генерал и яздеше към гарата. Горчиви минути и страшна неизвестност. Всеки час идат слухове за приближаването на врага. Багажът на главноквартирците е разпилян по перона на гарата. Глад, мизерия и страх пред неизвестността“ – вижда жестоката реалност Паспалеева.¹²¹ В други спомени също се потвърждава за извършено насилие, разграбване на имущество, включително и подготвеното за изтегляне от Главната квартира. Един влак с вещи и архив под ръководството на Вл. Коцев все пак успява да достигне до София.¹²²

Стойне Ливадийски свидетелства: „Някои от отстъпващите войници разбиваха складовете и раздаваха продукти, други ги носеха по града и ги продаваха, трети се отдаваха на пиянство. Помня, че на гарата имаше пълни с ракия бъчви – собственост на Никола Матуски. Войниците стреляха по тях и пиеха направо от бъчвите. Имаше много пияни, а двама бяха умрели от препиване. Караха и нас да прием. Имаше и сериозни войници, които, въоръжени, влизаха в Главната квартира и търсеха отговорни офицери. Ние ходехме с тях. Знаем, че търсеха много генерал Балкански“. Свидетелят също споделя за разграбването на гарата на багажа на военната институция.¹²³ Такъв е Кюстендил не само в деня след първото проникване на дезертърите. Повечето спомени генерализират за подобни сцени през целия период на преминаването и пребиваването им.

В София ситуацията също е сложна. Градът е подготвян за евентуална отбрана. Правителството предприема конкретни стъпки за сключване на примирие. Упълномощена е делегацията, включваща министър А. Ляпчев, ген. Ив. Луков и като сътрудник дипломата С. Радев. Потърсено е посредничеството на американския консул Мърфи. Той заминава заедно с тях за Солун. От затвора са освободени политиците Ал. Стамболийски, Р. Даскалов и някои други, задържани под различни предлози, но с влезли в сила присъди. С амнистията се цели успокояване на разбунтувалите се войници, сред които видните земеделци имат голям авторитет.¹²⁴ Тази стъпка има обратен ефект, както се случва с нареждането за незабавен разстрел на дезертърите. Катализират се още по-радикални процеси. Постъпките по поговорката „удавник за сламка се хваща“ не постигат своя ефект. Появяват се желаещи по-лесно да „ловят риба в мътна вода“, според друга мисъл, свързана с измокрящата, но жизненоважна течност.

Следващият 26 септември е относително спокоен ден в Кюстендил. Наблюдава се движението на групи от дезертирвали войници, които се насочват към гарата. Там се съсредоточават около 2000 души, някои с каруци, коне и магарета. През нощта заминават два ешелона в посока Радомир и София. Събирането на толкова въоръжени хора влияе негативно върху положението в Главната квартира. Промъква се страхът от повторение на вече случилото се. Организира се своеобразна доброволна охрана. „Кой знае по чия инициатива жените се трупаха на площада, за да предотвратят буйствата, ако такива започнат“ – записват за гледката в дневника на военните действия на ЩДА.¹²⁵ Както споделят също Вл. Коцев, В. Паспале-

ева и Вл. Караманов, намесва се нежният пол с цел да възпре проявите на братоубийство.

Сред респектиращите фактори безспорно е разполагането отново около Кюстендил на Школата за запасни подпоручици. Според К. Николов при зори на същия ден тя успява да достигне града и да заеме ключови места за охрана от казармата през Хисарлъка и дупнишкото шосе до жп гарата. След обяда получава заповед да се съсредоточи на последното място и да се натовари на една композиция. Изпълняват нареждането, но скоро под натиска на тълпата войници отново са разтоварени. Дезертърите заемат местата им и заминават към Радомир, а школата остава на бивак на същото място. Сутринта на 27 септември получават заповед да се разделят, като една рота под командването на майор Морфов заеме Кадин мост и направлението към Черната скала и Царево село, а други две, ръководени от подп. Печигаргов, обезпечи посоката от вр. Руен и Деве баир. Последната достига до с. Гърляно и там бивакува. Сред бойците се забелязват признаци на разколебаване, прераснали в края на деня в явно нежелание за продължаване към границата, а завръщане в Княжево. Има опити на цели взводове да тръгнат към Кюстендил, но своевременно са успокоени от решителната намеса на офицерите.¹²⁶ Новото изтегляне на школата от градските предели способства за проявата на пореден хаос.

По склоновете на Осоговската планина се стича основната маса от дезертъри, но и от редовно отстъпващи войници. Те се насочват към двете възможни комуникации, водещи към столицата – по шосето или на гарата. На последната групата нараства значително и се изнервя от липсата на достатъчно влакове. Железницата е предпочитана за пътуване и именно спирките се превръщат във врящи котли от емоции. В столицата е проведено набързо събрание на министрите и партийните лидери. Решено е с цел да бъдат вразумени и отклонени от пътя им към София, за Радомир да се отправи с автомобили специална делегация. Тя включва военния министър ген. С. Савов, широкия социалист Н. Сакаров, демократите Ал. Гиргинов и Гр. Василев, радикалдемократа Ил. Георгов, земеделците Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Ст. Момчев и Ал. Механджийски. Политиците правят усилия да възпрат тълпата и нощуват в града. Военният министър влиза в конфликт с водачи на бунтарите още в Радомир и се завръща в столицата. Взети са непосредствени мерки за нейната отбрана. В София се разпространяват слухове за подготвян преврат от цар Фердинанд. Монархът отново планира съсредоточаване на армията по Стара планина и заедно с германска помощ и тази на ген. Н. Жеков да продължат бойните действия. Немците пък залагат на ген. М. Савов. Правителството взема ответни мерки. Царят е предупреден от премиера да не предприема подобни действия, а болният главнокомандващ на Действащата армия е отстранен от поста.¹²⁷ Заповедта излиза едва след елиминирането на конституционния главнокомандващ.

На 27 септември сутринта, след нов престой на гара Радомир, делегатите се отправят към Кюстендил, където пристигат около обяда. Първата им

работа е да се отбият в Главната квартира, където разговарят с ген. Бурмов. В града цари напрежение. Подготвя се окончателното изтегляне на висшата военна институция. В един камион е натоварен лекият багаж, а офицерите своевременно си взимат сбогом със своите хазаи. В предиобед явно под давлением на местното население група войници са използвани като авангард за разграбването на интендантския магазин. Паспалеева споделя: „12 часа обед – преди малко видях из улиците как народът разби складовете и граби сирене, захар, ориз, сухари“.¹²⁸

В Главната квартира са уведомени за деянието. Предчувствието за повторение на нападението от преди три дни се засилва сред офицерите. Те се озадачават какво още правят в града. „Връзки с частите отпред нямахме вече и освен оперативната секция, която едва функционираше още, никоя друга секция от Главната квартира не работеше“ – констатират в дневника на военните действия на ЩДА. Съмненията се оказват основателни. По пладне в сградата има трима офицери, а другите са на обяд в клуба. Явно това е щастливото стечение на обстоятелствата, което не довежда до много жертви и нова група заложници. От гарата съобщават за тълпа от няколко души, която се движи към града. Предупреждението, изглежда, е подценено, защото тя се излива в двора на Главната квартира и атакува отново сградата. Този път не е използвано прикритието на нощта. Нападателите гърмят и настояват да им се осигури влакова композиция. Узнали за присъствието на началника на ЩДА, към кабинета на втория етаж се отправя тълпа, която с посочената цел го „помъква“ към телефонната централа. „След това го арестуваха на гарата, докато не докараха трен. Дворът и зданието на Главната квартира бяха опразнени с това арестуване“ – продължават тъжните записки за катастрофалните минути в дневника.¹²⁹ Друг източник обаче информира за посегателство върху началника на ЩДА. При отказа да осигури транспорт, войниците скъсват пагоните на ген. Хр. Бурмов. В града цари безпорядък, а някои въоръжени групи безчинстват.¹³⁰ Очевидно липсва каквато и да било охрана на Главната квартира. Изпратената за целта школа отново не е на своя пост. Няма ги и доброволците кюстендилци. Само въоръжената тълпа се разпорежда в града и висшата военна институция.

В редица спомени и изследвания ситуацията е представена с различни нюанси. Делегацията след среща в ЩДА и заедно с ген. Хр. Бурмов отиват на гарата. Р. Даскалов по-рано се измъква от групата, прескача до жп станцията, разговаря с войниците и бързо се завръща в Радомир. Явно у него узрява идеята да започне действия за сваляне на властта. Останалите делегати, пристигнали след известно време, са посрещнати с нескрити емоции. В района са съсредоточени няколко хиляди души. Ген. Бурмов едва не е промушен, защото прави забележка на един „разпасан войник“. Ал. Стамболийски държи реч, която наелектризира тълпата и тя именно тогава атакува Главната квартира. Той своевременно е извикан на телеграфа. Оказва се, че отсреща е Райко Даскалов. Присъстващите войници и Гр. Василев

са помолени да излязат. Идентифицирането на земеделския лидер става ключов момент. Не помага три пъти отговорът „Стамболийски“ и в употреба влиза псевдонимът му „кобилата“. Едва тогава в конспиративна среда е предаден документът за свалянето на цар Фердинанд и провъзгласяването на България за народна република. Ал. Стамболийски проявява съмнения за навременността на предприетите действия. В оборот за изказаното му мнение са фразите – „добре, върви напред“, но и „бързата кучка, слепи ги ражда“. Действията му също са противоречиви. Вместо да тръгне за Радомир, се отправя за Дупница. По пътя при Кадин мост е спрял и автомобилът му отнет. Налага се ново връщане в Кюстендил, заемането на друга кола и пак отпътуване за Дупница. Трябва да е имал много неотложна задача, че да не потегли директно за центъра на обявеното въстание.¹³¹ Противоречията в източниците са много, за да се постигне обективно реконструиране на случващото се. Но основната част от събитията явно се потвърждава. Делегацията пристига в града, Главната квартира отново е превзета, в Радомир започва опит за насилствено завземане на властта. Гарата в Кюстендил е мястото, откъдето се координират последните уточнения. В рамките на административния окръг се създава организационната база за атаката на столицата. Все повече се увеличават капките кръв, стичащи се от раните на българи, направени от българи. Отприщеното недоволство навлиза в своята пикова фаза. На карта е поставено оцеляването на държавата.

В един такъв момент се намират и хора, които да запазят паметта на нацията. В похитената сграда на Главната квартира влиза Григор Василев. Той заварва разхвърляно имущество, но и архиви. Тогава събира част от документите, а според спомените му след време и някакъв човек му предава други материали. Тези свидетелства от периода на Първата световна война известният общественик и политик съхранява до 1933 г. Тогава публикува част от тях, но всичките предава на военното министерство.¹³²

Последните часове изтичат и от пребиваването на Главната квартира в Кюстендил. При новото превземане началникът на оперативното отделение майор Йордан Пеев, ранен, е откаран в болницата. Градът представлява страшна гледка: „По пътя, навсякъде из кръчмите, под сенките, край доварите, навсякъде дезертъори. Всички файтони, каруци, окупирани от тях – карат файтонджиите и каруцарите да ги возят, а ако тия се противопоставят – смъкват ги, качват се вътре и един подкарва“. Едва към 16.30 часа офицерите от Главната квартира се товарят на автомобили и потеглят за София. Пътуването им е много рисковано, защото по шосето се движи върволица от войници, които псуват, искат да се качат по колите, стрелят по тях. Налага се да вземат по няколко души за прикритие. Вечерта в столицата се установява, че от куршум в крака е ранен подп. Чернев.¹³³ Със страх за собствения живот и безславно офицерите напускат и след близо тригодишен престой се завръщат отново в София. На 27 септември 1918 г. приключва дейността на Главната квартира на Действащата армия в Кюстендил.

Според Христо Петков през нощта последни се евакуират около 70 души от автомобилната школа. С тях пътува и Елисавета Белчева, дегизирана като войник с облечен шинел и фуражка на главата. Пътят през Конявската планина е труден, машините загряват и се чака да изстинат, за да продължат. Същественният проблем е на Владая, където са постове на бунтовниците. Налага се използването на хитрост. Желаетелите от тях са взети с камионите, а по-сетне край столицата са освободени да си ходят по домовете. Багряна е спасена от безредиците в Кюстендил. Градската мъгла споделя за избавлението на любимата на Вл. Василев – ученичката Цвета Ленкова. Майка ѝ моли бъдещия си зет: „Земи я, златен, води я, златен“.¹³⁴ Какво ли не прави неволята в такъв съдбоносен момент. Страхът от неизвестното води до всякакви компромиси в името на оцеляването.

Според Вл. Караманов паниката сред населението е голяма. Някои семейства напускат града и избягват по селата или пък търсят спасение във вътрешността на Царството. Появяват се мародери, които крадат изоставеното имущество по домовете и занесеното на гарата. Група видни кюстендилци провеждат своеобразно съвещание и стигат до извода да потърсят покровителството на Симоне, французин и предприемач в Кюстендил. Стремещт им е той да се застъпи пред прииждащите съглашенски войски и градът да бъде спасен. Някои от най-изплашените взимат имуществото и семействата си и отиват да пренощуват в двора на фабриката му. Собственикът се отнася студено и презрително към мекушавите граждани, защото доскоро и от тях към него е показано същото отношение.¹³⁵ „Обърне ли се каруцата – пътища много“, казва народът. Животът е мил и се правят всякакви, дори унижителни действия за запазването му. Някои имат щастието да се уредят и спасят.

Другите трябва да изчакат съдбата си. На 28 септември става ясно, че сръбската кавалерия е достигнала до Царево село. Същото, което преди три години юнаците от 53-и полк освобождават. Паниката от неизвестното в Кюстендил продължава да е голяма. „България е република – ето, че камбаните тревожно забиват пак. Нови аероплани. Настоящ ад!“ – споделя за ситуацията В. Паспалеева.¹³⁶ Бомбардирано е с. Гюешево.¹³⁷ Защитата на града отново се подсигуриява от Школата за запасни подпоручици. След повторното превземане на Главната квартира подразделенията са съсредоточени в западната му част. Местенето напред-назад може да има някакъв ефект, но изпълнението на основната задача е пълен провал. Не е осигурена ефективна защита на най-висшата военна институция. Следва нова заповед, като ротата на майор Никола Спасов заема позиция при Кюнек в посока вр. Руен. Ротата на майор Стефан Серафимов изгражда стражева застава при вр. Бождерица и охранява Деве баир, а тази на майор Александър Морфов достига Черната скала. Последната настъпва и води на следващия ден „жесток бой“ със сърбите. След него се оттегля на старата граница.¹³⁸ Именно тя, изглежда, съдейства на отряда на полк. Цветков, който възпира неприятеля да проникне в довоенните предели на Царството. Противникът е спрял на разстояние и не настъпва към Кюстендил.

В редица материали, разпространявани и чрез Интернет, се твърди, че ключова роля в спасяването на града на 28 септември изиграва майор Христо Луков. Той в един момент остава сам на позиция между Царев връх (Султан тепе) и Калин камък, защото бойците му дезертират. Налага се да организира местни овчари и козари, които зареждат четирите оръдия. С професионална вещина офицерът насочва огневата мощ към прииждащите хиляди сърби. Противникът е спрял и не настъпва. Едва на следващия ден предводителят им подп. Томич научава, че срещу него е имало само един защитник с няколко цивилни помощници. Сърбинът горко съжالياва за пропуснатата възможност. Майор Хр. Луков е обявен за спасител на Кюстендил. Такава е накратко популярната легенда.¹³⁹

От наличните източници тя не може да бъде потвърдена. Факт е, че майор Хр. Луков по същото време е в Кюстендилско. Като командир на школната батарея той пристига в града още на 23 септември и престоява до 14 октомври 1918 г.¹⁴⁰ За присъствието му в района на Деве баир свидетелстват Стойчо Мошанов и Коста Андреев.¹⁴¹ Друг факт е, че школната рота, изпратена да заеме вр. Руен, стига само до вр. Кюнек, но се завръща чак в с. Богослов. Появата на няколко, а по-сетне на около 100 сърби при Султан тепе води до нежеланието им да останат на заповяданата позиция. Според информацията дезертират много бойци, предимно от пионерната рота. Въобще оттеглянето се отдава на „мълчаливото съгласие на началниците“. В района наистина има сръбски полковник Томич, който след няколко дни иска отдръпването на българската стража по-назад от границата. До сблъсък не се стига и скоро офицерът оттегля желанието си.¹⁴²

Документи свидетелстват, че въпросното дезертърство наистина е извършено и при вр. Руен няма войска. Съвпада и фамилията на противниковия предводител. Но пък никъде не се казва за предприета артилерийска стрелба срещу настъпващи сърби и участието в нея на Хр. Луков. Потвърждаването на подобен сюжет може да стане само с откриването на категорични доказателства. За момента такива не са в наличност. Навлизането е хипотеза – съществували ли са документи, унищожени ли са, или умело скрити, едва ли би дало някакъв резултат. С оглед битието на Хр. Луков като военен министър и на водача на Съюза на българските национални легиони този въпрос трябва да намери своя отговор. Към настоящия момент с никакви конкретни факти не се потвърждава легендарната му роля на спасител на Кюстендил. Но пък и не се оборва категорично доказаното, че в периода той пребивава в района. Остава още работа за изясняване на много от детайлите. Битка с настъпващите сърби е дадена навреме от отряда на полк. Цветков и ротата, ръководена от майор Ал. Морфов. Така са защитени старите предели на Царството и Кюстендилско.

Заплахата към столицата обаче не е предотвратена. Към нея напредват войниците под ръководството на д-р Райко Даскалов, провъзгласил се за главнокомандващ. Дните в самия край на септември и началото на ок-

томври са белязани от кървави стълкновения във Владайското дефиле, при Перник и Радомир. Проблясъците на гражданската война белязват българската действителност. С наличните сили и германската подкрепа бунтовниците са разбити и изтласкани от подстъпите към София.

Спасяването на държавата от надигналия се революционен хаос не може да я опази от военната катастрофа. На 29 септември 1918 г. в Солун българските делегати А. Ляпчев и ген. Ив. Луков подписват с ген. Ф. Дебре два документа за примирие. Единият е явен, но пък приложението е тайно. В първия се поема ангажимент войските на Царството да опразнят довоенната територия на Гърция и Сърбия. Отново актуална става букурещката бразда. Остават под знамената три дивизии и четири конни полка, които да пазят източните граници и жп мрежата. Оръжието на демобилизираните се складира на специални пунктове под съглашенски контрол. Бойните части на запад от скопския меридиан остават в пленничество. Последните заедно с попадналите по-рано трябва да работят „в Ориента“ до подписването на мира. В четириседмичен срок войските на Германия и Австро-Унгария трябва да напуснат пределите на държавата, както и дипломатите на Централните сили. Тайните членове касаят използването и окупирането на важни стратегически комуникации и пунктове от съглашенците. Мерките са с временен характер, а столицата се заема само „при особени обстоятелства“. При нужда главнокомандващият Ф. Дебре си запазва правото да поиска пълно скъсване на отношенията на България с бившите ѝ съюзници. Пристигналите се отварят за съглашенски и неутрални кораби.¹⁴³ На А. Ляпчев се пада горчивата чаша да сложи надгробния кръст над родната Македония. Той осъзнава, че спасява България. Войната фактически завършва с две споразумения, както и се замисля с двете от 24 август 1915 г. Ден не достига горещата ѝ фаза да напълни три календарни години. Оръжията на фронта замлъкват. Край София продължава да се стреля.

Контранастъплението срещу бунтовниците довежда до падането на 2 октомври на Радомир – „столицата на републиката“. Следва преследване на отделни подразделения към Дупнишко и Самоковско. И в други части на държавата въоръжени групи са локализирани и обезвредени. Към Кюстендил се насочва 13-и, 53-и и 81-ви полк. За кратко време редът и спокойствието са възстановени. Опитът за преврат под ръководството на Райко Даскалов се проваля.¹⁴⁴ Той самият изчезва от полесражението. Ранен в ръката, се укрива в Конявската планина. Именно там го открива на същия 2 октомври вечерта пристигналият с автомобил Спас Дупаринов. Вик в тъмнината предизвиква бързо спиране. „Разбрах го – това беше гласът на Райко, нашия „Мишо“, както сам си бе избрал псевдоним. Вълнение непознато ме обзе. Сълзи неволно затекоха от очите ми. Жив да го видя пак, жив нашия героичен другар!“ – спомня си за емоционалния момент земеделският функционер. Срещата е кратка, раненият в ръката се качва на автомобила и двамата потеглят към границата. Безпроблемно преминават поста при Гюешево и през нощта Райко Даскалов слиза в Крива паланка. Оттам след ня-

колко дни се добира до Солун. Това е краят на дейността на главнокомандващия на републиканската армия.¹⁴⁵ Последното си убежище той намира в Кюстендилско. На града и окръга явно в тази война му върви да приютява действителни, но и самозвани предводители на войската.

Докато революционният бяга при противника, реалният се лекува във вече несъюзническа Виена. Оттам той се противопоставя на решението да се поиска примирие и на последвалото го подписване. Обвинява правителството в неспазване на процедурите, от които са игнорирани царят и парламентът. Мнението му се появява в пресата и се налага военният министър да го опровергава.¹⁴⁶ На 4 октомври 1918 г. следва официалното му отстраняване от поста на главнокомандващ на Действащата армия и преминаване в запаса.¹⁴⁷ Генерал-лейтенант Никола Жеков е неин пряк ръководител в продължение на малко повече от 3 години. Реално не ги изпълва, защото последния месец прекарва в болничната стая във Виена. Оттам му е съдено да научава за погрома на България. Отстранен е от същия кабинет, който той толкова много се надява да дойде на власт и да промени ситуацията. Иронията на историята е очевидна. Човек трябва да внимава какви съюзници си избира, а поговорката съветва да се пази не по-малко от приятелите, отколкото от враговете.

В началото на октомври е сменен началникът на ЩДА ген. Хр. Бурмов с ген. Ив. Луков.¹⁴⁸ Последният заема бившия си пост след по-малко от година. Той се връща на бял кон, но в момент, когато държавата е капитулирала. Заедно с редица свои колеги по-сетне е обвинен в предателство, защото не атакува противника с подчинената му армия след пробива на Добро поле. Още повече той е военният, подписал Солунското примирие. Все деяния, които подсилват хвърленото клеймо.

Делегатите от Солун се завръщат в София с текста на документите, но и с едно устно условие. Съгласенците искат цар Фердинанд да абдикира. Новината му е съобщена дипломатично от А. Ляпчев. Монархът не бърза, а отново се връща към идеята за преврат. За целта извиква Ал. Протогеров, повишава го в чин генерал-лейтенант и споделя за своя план. Действа се по познатия сценарий. Правителството трябва да се отстрани, а България да продължи войната, като армията и съюзниците заемат билото на Стара планина. Конкретни действия не са предприети. Вечерта на 3 октомври 1918 г. цар Фердинанд I абдикира в полза на сина си новия цар Борис III.¹⁴⁹ По повод са издадени два манифеста.¹⁵⁰ Толкова е техният брой и за обявяването на войната – единият срещу Сърбия, а другият срещу Румъния. Резултатът в документи е равен, но за България е катастрофален. Вече бившият български монарх напуска страната, с което приключва мисията му на изток. Завръща се в родния Кобург. По този начин всички главнокомандващи се оказват извън България. Върховният пътува за Германия, този на Действащата армия се лекува във Виена, а самопровъзгласилият се пребивава в Солун. Единственото, което ги обединява, е, че са вече бивши.

Реалният главнокомандващ става новият цар Борис. Още на 4 октомври той подписва указ за демобилизация на армията.¹⁵¹ Приключва горещата фаза на войната за България. Навлиза се в мирния период под мотото „горко на победените“.

Лятото на 1918 г. не донася нито нужното спокойствие, нито подобряване на продоволствието. Смяната на кабинета на В. Радославов с този на Ал. Малинов не постига нужния ефект. Усилията на новото правителство не са малки, но то не издържа изпита на стоте дни и довежда страната до катастрофа.

Важно място в този момент има Кюстендил. В града и на Хисарлъка продължават да се решават важни въпроси, свързани с войната и държавата. Тук често пребивават министри от новия кабинет, а идва и премиерът Ал. Малинов. Не спират и височайшите визити от страна на съюзниците. В момент преди началото на самите крайни акорди на войната Кюстендил е посетен от баварския крал Лудвиг III. Скопската гимназиална младеж също идва да почете своите освободители в лицето на Главната квартира.

Предводителят на армията е търсен експерт в този период. Към него се обръщат както новите министри, така и дипломатическият представител на Австро-Унгария. Засилването на позициите на ген. Н. Жеков жегва германците, а изглежда и подозрителния монарх. Цар Фердинанд забравя даденото обещание и лансира нови лица в командването. Не само е назначен началник на ЩДА, но и помощник на главнокомандващия. Маневрите на величеството и в този момент успяват, но ронят устоите на единството преди решителния момент. На ген. Н. Жеков не е дадена възможност да избере най-тесния си екип. Той трябва да изпие не само тази горчива чаша, а и онази на болестта. Сякаш някаква прокоба дебне в Кюстендил. Две години по-рано именно през лятото с живота си се прощава началникът на ЩДА. Сега на изпитание са поставени и силите на главнокомандващия. Изваждането му от Главната квартира в този решителен момент е неочаквана, но сериозна загуба за армията.

Самата войска се намира на своя предел. Съглашеният удар на Добро поле я довежда до състоянието нокаут. Само за две седмици отбраната рухва и се стига до фаталния край. Изведнъж държавата сякаш се парализира. Надигащата се вълна от хаос заплашва да я залее. Жертва на него става и самата Главна квартира, на два пъти завземана от български войници. На 27 септември 1918 г. след близо тригодишен престой най-висшата военна институция е изтеглена от Кюстендил. По този безславен начин завършва историческият етап, когато градът изпълнява ролята на военна столица на България.

На същата дата започва и опитът за насилствено завземане на властта. Българи се изправят срещу българи. Тътенът на войната достига до столицата. Все пак легитимната власт успява да устои и предотврати замисляните не един опита за преврат. Правителството на Ал. Малинов изважда държавата от световния конфликт, макар и с цената на капитулация. В Солун,

столицата на географската област Македония, България губи безвъзвратно същата тази Македония. Думата губещ се настанява в националното подсъзнание. Един от първите, който я изпитва, е и самият цар. Но той се разделя само с короната си и спасява скъпоценния си живот.

Резултатът отново е катастрофален. Държавата е спасена от настъпващия хаос, но с цената на кръв, пролята между българи. В омагьосания кръг на отмъщението няма категоричен отговор кой е прав. Все се намират мотиви за оправдаване на насилието. Такава е страшната цена на погрома, която предстои да се плати от нацията. Разделението навлиза в нейните редове. Провиждат се контурите на очертаващата се пропаст. Тя е много по-опасна от материалните измерения, които победените трябва да платят. С рухването на стремежа за осъществяване на националния идеал се открива възможността за изпробването на идеологически утопии. Те влизат в разрез с висшия интерес за единението на държавата. Появява се вътрешен фронт, който се движи по правила, различни от тези на военния. Монолитността на българската нация е подложена на сериозно изпитание.

3. Край Струма, 1050 и на Добро поле

За бойците от 13-и полк зимата на 1918 г. се оказва студена. За жилища се използват землянките. Войниците се отопляват с дървени въглища, за да не издава мястото им пушекът от други горива. Според свидетеля Дончо Терекчиев няма проблеми с прехраната. Пролетта идва със засилване на действията, непрекъснати артилерийски обстрели и патрулни нападения.

Сериозен сблъсък е отбелязан сутринта на 15 април 1918 г. При дежурство в с. Баракли наблюдателната застава попада под кръстосан огън. Селото се оказва заето от противникови две роти с по четири картечници и гранатохвъргачки. Взети са бързи мерки за изтласкването им. Насочена е още жива сила, две картечници и е открита артилерийска стрелба. Стига се до ръкопашна схватка. Противникът губи 1 убит офицер и 7 войници, а 11 англичани са взети в плен. Останалите панически отстъпват, но се задържат към центъра на селото. Следват нови български атаки, подкрепяни от близките батареи. Малко преди обяд окончателно неприятелят е сразен и се оттегля към селата Елшан и Кумли. Равносметката от цялото сражение за Рилци са 6 войници убити и 1 офицер и 5 бойци ранени. Англичаните дават значително повече жертви. С живота си се прощават 1 офицер, 1 кандидат-офицер и 38 редови чинове. В плен са взети 43 души, а сред трофеите има 2 картечници, 60 пушки, шанцов инструмент, платнища и раници.¹⁵²

Поручик Димитър Стоименов получава възторжено писмо върху снимка от офицерския стол на 3-а дружина, разположен в с. Ерни къой. От съдържанието става ясно, че подателят е предишният им началник. „Предай им, че другарите им тук са всички досега добре, нещо повече, нова слава

имат сега след Еникьойските боеве – на 14 и 15 април взеха участие в боя при с. Орманли, заловиха пленници трима англичани. Христо Божилов е произведен за отличие за мл.[адши] под[офицер]. Дадоха на ротата нови ордени сега“ – съобщава командирът и им изпраща благопожелания за Великден. На друга фотография са заснети „героите от 14, 15 април при с. Орманлий“.¹⁵³ Поводът за гордост е голям. Отново противникът е сразен и позициите – успешно отстояни.

Не всички споделят приповдигнато настроение. По случай Възкресение Христово Стойно Ковачев от 5-и Дунавски полк песимистично заключава пред подпоручик Киселички: „Миланчо, не зная сам дали трябва да ти честитя Великдена? За тебе и за мен той ще бъде, но не на 5 ид.[ния] м.[есец], а някога по-после“. От Трън Г. Николов му пише: „Драги Милане, В отговор на писмото ти мога да те нагостя с единствената безвкусна свободна и ненормирана стока, с която и нас щедро угощават. Търпение, братко, и изтрайване. Негли на психиката повече помага, отколкото на физиологията, но нам какво друго. Сили по-силни от нашата воля ни влечат вихрено по пътя на безумието. Какво можем да им противопоставим освен търпение и очакване на по-светли човешки дни“?¹⁵⁴

През май не само е отбелязан най-светлият религиозен празник за източноправославните. От Кюстендил бащата Христо пише на своя син Милан за друго важно събитие – пребиваването в града на австроунгарския император и българския цар със свитите си. Иначе писмата имат битов характер без особени емоции и с традиционните пожелания за здраве. Сред по-важната информация се забелязва засушаването на времето, вследствие на което плодовете, особено сливите, започват да падат. Това е недобър предвестник с оглед реколтата.¹⁵⁵ Бащата е съдържан, но братът Димитър е по-емоционален. Той споделя негодуванието си за отказания отпуск на Милан.¹⁵⁶ Родителят държи в течение сина за състоянието на ябълките. Въпреки лятната жегла добивите се очертават добри. В писмото явно има нещо непозволено, защото прочелият го цензор затъмнява съдържанието на цели пет реда.¹⁵⁷

През лятото дебненето на фронта продължава. Действа се чрез шурмови групи, усилен патрули и ловни команди. Целта е вземането на пленници и разузнаване за противниковите намерения. От добитите сведения се оказва, че срещу Рилци в участъка Ханзатлар-Кумли освен известната им английска дивизия се съсредоточава и едно съединение гърци.¹⁵⁸ Заедно с настроението има моменти на скука на позицията, която се преодолява със забавления. Борис Абаджиев пише на годеницата си: „Както виждаш и ние тук сме със същия дух, за да убием еднообразието и монотонните южни дни“. На снимката група офицери свирят, насядали около маса, на която стои кристална гарафа с течност и малки чашки, може би пълни с ракия.¹⁵⁹ Ученичката Надежда е поздравена за рождения ден от баща си Владимир Абаджиев. На снимката пък се виждат трима души, които ловят риба с ръце.¹⁶⁰

Тринадесети полк остава на своите позиции в долното течение на река Струма и след пробива на Добро поле в средата на септември 1918 г. Въпреки недобрите сведения за положението на фронта кюстендилци устояват на тревогите и съмненията. За твърдата им воля говори успешното отразяване на предприетото от гърците настъпление на 27 септември. Нападението е отблъснато смело и категорично. Два дни след сражението в Солун е подписано примирие, с което България излиза от войната. Рилци се подготвят за отстъпление от позициите. „На 2 октомври вечерта те с голяма мъка и тъга на душата напуснаха тия места, гдето в продължение на толкова време бяха положили извънмерни усилия и бяха дали толкова мили, скъпи и незабравими жертви. Примирили се, че при стеклите се обстоятелства не може повече да се продължава борбата, те с наведени глави, отдавайки последна почит на загиналите си другари, се отдалечиха на път за към дефилето и на 5 октомври, превозени по ешелонно по дековилната линия, пристигнаха в гр. Дупница“ – описва финалните акорди на горещата война за 13-и полк Дончо Терекиев. Следват два дни в преход пеша, като сутринта в 8 часа на 8 октомври 1918 г. тържествено са посрещнати в Кюстендил от гражданите и от стеклите се хора от съседните села. В рамките на три дни запасните са уволнени и след трогателна раздяла потеглят към своите домове.¹⁶¹

Кюстендилските юнаци, изпълнили своя дълг към Отечеството, се отдават на мирен труд. Загиналите остават навеки по бойните полета и забравените им вече гробове не напомнят на никого за техния подвиг. По селищата им признателните потомци издигат паметници. Тази тенденция продължава вече век и дано не спира, за да не остане нито един забравен български герой.

Петдесет и трети полк остава след сключеното примирие с Русия и Румъния за кратко на фронта при Серет. Според Калайджиев на подобни места, които се помнят с лошо, „камък хвърляхме, когато ги напускахме, за да не се върнем, даже да не си спомним вече никога за тях“. Когато това мнение започва да се променя, идват други събития.¹⁶² Нови заповеди очертава различна съдба на юнаците от частта. Четвърта дружина влиза в новосъздадения в средата на декември в Ниш – 4-и Планински полк от едноименната дивизия. Последният на разделната за годините дата 1 януари получава и окончателното си номериране – 68-и в състава на същото съединение.¹⁶³

На основното ядро от 53-и полк е наредено заминаването на Южния фронт. Той преминава на подчинение на 11-а армия, командвана от генерал-лейтенант Куно фон Щойбен, която заедно с 1-ва армия са под ръководството на генерал-лейтенант Фридрих фон Шолц от щаб, разположен в Скопие. На 25 декември 1917 г. 415-и германски полк сменя частта на позициите край Гулянка. Българските юнаци са изтеглени на квартири в селата Домица и Пискул, като в последното е разположен и щабът. На 27 декември 3-а дружина потегля с влака от гара Янка за гр. Бузау. На следващия ден с ешелони тръгват и другите две. В ариеград са трите картечни роти. Маршрутът им преминава през Питещи-Крайова-Турно Северин-Оршова-

Тимишоара. В Унгария се използват два маршрута. Водещата 3-а дружина се движи през Нови Сад-Земун за Белград и Ниш. Другите са насочени през Смедерево, където преминават Дунав с шлепове. На 2 януари авангардното подразделение достига Велес, а през следващите два дни и останалите сили. Щабът на полка се разполага в града, а личният състав по съседните села. Новините от Кюстендил не са особено добри, защото отпускарите съобщават за върлуването на болестта кореман тиф.¹⁶⁴

Новата 1918 г. е посрещната на път. С най-голям късмет се оказват от полковия щаб и този на 1-ва дружина. Към полунощ са посрещнати от унгарските военни власти на гарата в Тимишоара. Предложено им е да посетят града, като са заведени във военния клуб. „С пристигането българските офицери бяха предмет на особено внимание – аklamация от страна на темешварското общество. След вечерята офицерите бяха заведени в залата за танци, където между другото се играха и националните хора на маджари и българи. В 3 часа след полунощ офицерите напуснаха клуба и се отправиха за гарата начело с музиката на полка. Изпращането беше също така сърдечно“ – телеграфно пресъздава задушаването командирът полк. К. Ламбринов. На бойците междувременно е раздадена топла храна.¹⁶⁵ Ив. Пулков е още по-лаконичен: „посрещнахме новата година, където ни дадоха и закуска“.¹⁶⁶

Ив. Калайджиев не присъства на тържеството в Тимишоара, защото заминава за лечение в столицата. Той описва любопитни факти от споделени спомени на присъстващите. Вдигнати са тостове за прослава на съюзническото оръжие и на сближаването на двата народа. „Предмет на особено внимание от страна на балноостъкмените унгарки са били нашите млади офицери – „кавалери-рицари“. При срещите ми с тях сетне се надпреварваха кой по-напред да ми се похвали как прекарал на бала – кой с коя танцувал, как била облечена, че имала лебедова шийка, мраморни рамене, високи обли гърди и чудна грация, че още му миришели дрехите на парфюм от нея че още усещал сладостния ѝ ароматен дъх и често я сънува; той какво ѝ казал, тя пък какво му казала, че не помнел в живота си по-щастлив момент от този, че ако бил жив след войната, щял непременно да отиде в Темишвар да я търси и пр.“ – с нотка на закачка описва интимните чувства на по-младите си колеги ротният командир.¹⁶⁷ Така базата за сравнение се разширява. Новата 1916 г. е посрещната тържествено край Вардар в Смоквица, следващата 1917 г. край Тулча на Дунава, а последната 1918 г. в Тимишоара в областта Банат. Видяна е разликата между свенливите македонски българки с тази на по-отворените добруджанки. Съдбата им поднася още една възможност да се запознаят и с характера на дамите на един от съюзниците, каквито са унгарките.

Дните за такава радост по време на война явно винаги са преброени. Петдесет и трети полк по един дълъг маршрут отново е върнат във Велес. Градът, който в средата на октомври 1915 г. същият той освобождава и сетне защитава от съглашенските погълзновения. Престоят там е кратък, както и

първия път. Комплектована, частта подружинно пеша продължава през селата Извор и Стари град за Прилеп. Щабът на полка пристига в последния на 6 януари. Там е получена заповед за дислоцирането му в с. Ерековци, където се настанява на 8 същия месец. По пътя са пресрещнати от командира на 61-ви корпус ген. Сюрен, под чието подчинение попадат. Немецът остава доволен и заминава за своя щаб в Канатларци. Дружините са разположени в съседните села Ношпал, Клепач, Подмол, Добрушево. В последното е щабът на 302-ра германска дивизия, към която пряко е придаден полкът. През целия период на придвижване времето е студено.

На 10 януари през нощта 1-ва дружина е изведена на втора отбранителна позиция на височината Беберч зад 45-и германски полк, който заема Дългия гребен. На следващия ден 2-ра дружина сменя на „Щабната височина“ 13-а егерска германска дружина. На по-следващия 3-а дружина сменя една немска от 45-и полк и заема позицията им на „Дългия гребен“. Така разположени, подразделенията започват доусъвършенстването на фортификацията. Противникът напомня за себе си с по няколко изстреляни снаряда. Регистрира се засилване на огъня от двете страни към кота 1050.¹⁶⁸

Пристигнал малко след основното ядро, повишеният в капитан Ив. Калайджиев разглежда местността. Тя се оказва натоварена с много история от отминалите кървави сражения в завоя на Черна. Новите топографски обозначения са свързани с героизма на българския воин. На храбрия капитан Васков, паднал в бой, е наречена една височина. Друга пък носи названието „Щабна“. За да напомня за безпримерния подвиг на загиналите юнаци, един дол е именуван „Българския“. Конфликтът води до промяна на географските обозначения. Шегите също влизат в действие. Войниците наричат върха вместо 1050 с новото 1020. Обяснението е, че от съглашенския артилерийски обстрел височината се е понижила поне с 30 м. Един английски офицер заявява по повод вдигането във въздуха на цял хълм с германски позиции на Западния фронт: „Аз не зная дали утре ще променим историята, но съм сигурен, че ще променим географията“. И това е факт не само с новите названия, свързани с войната, но и с резултатите от човешката дейност по и под повърхността на релефа.

Разположението на българските окопи, заети от 53-и полк, доминират над противниковите. Бойците са доволни от превъзходството, особено в сравнение със Серетския фронт. Още повече ги удовлетворява възможността да наблюдават буквално противника, като са надвиснали над него. Обстоятелството им позволява при движение да му хвърлят граната или дори да го замерят с камъни. Близко годишната укрепителна дейност си казва думата, като войниците са доволни от наличието на пружинени кревати, импровизирано стъкмени от груби дървета и опъната тел. Според свидетелствата на Калайджиев за тях е гордост, че са изпратени в завоя на Черна.¹⁶⁹

Пулков е по-умерен в оценката. „Там намерихме добре укрепена позиция, но с много слабо българско интендантство за снабдяване войниците и добитъка с храна. Поради липса на храна за добитъка там през зимата

измряха половината ни коне. Французката артилерия, разположена на Маковските височини срещу нас, ни правеше много пакости и давахме жертви“ – за предимствата, но и за недостатъците си спомня подпоручикът.¹⁷⁰

Н. Въжаров е открит и на нова позиция. Трайчо му пише от Ресен: „Живеем като на война – днес за утре“.¹⁷¹ Пантелей Пешевски е по-лирично-меланхоличен: „Душата ми за сродна душа копнее, мили Кольо. Далеч съм от всички стари приятели и близки. Всред новите приятели често се чувствам усамотен. Здрав съм. Чувствам се бодър. При все това чувствам, че някаква неприветна нишка се разпростира в живота ми. Радвам се. Веселя се. Но някакви миньорни тонове и тогава ми звучат. Кога ли пак ще бъда до старите приятели? Какъв приветен, сяен ден ще бъде тогава!“.¹⁷² Трудно се привиква в нова обстановка, но още по-сложно е по време на война, както издават писмата.

Пристигнаха, бойците своевременно са дезинфекцирани. Те провеждат планирани учения. На едно, разиграно от две германски дружини, като наблюдаващи от 53-и полк присъстват командирът заедно със 7 офицери. То е почетено от началника на 11-а армия генерал-лейтенант Щойбен, командира на 61-ви корпус генерал-лейтенант Сюрен и командващия 302-ра дивизия генерал-майор фон Цигезар. Обмяната на опит често се практикува. От българската част се формира гранатохвъргачен взвод с личен състав от 60 бойци. Други войници се изпращат на различни обучителни курсове. В края на месец януари започва разработването на градина за полка в западната част на с. Ерековци. Явно се търси начин за запълване на проблемите с продоволствието, за което споменава Пулков. Като цяло времето се задържа относително топло за сезона.

Ситуацията не се променя кой зае колко и през месец февруари. Изпращат се патрули за разузнаване на противника в „Българския дол“. Неприятелски самолети хвърлят пропагандни брошури под заглавие „Защо воюва България“. Идеологическата диверсия се използва тук, както и на Северния фронт. Целта е да се повлияе върху духа на боеца. Листовките своевременно са събрани и изпратени в щаба на бригадата. На 10 февруари се съобщава, че мирът с Украйна е подписан предния ден. Прави се патрулно нападение над окопите на противника, при което е ранен един войник. Установява се, че противникът се укрепява в района на „Българския дол“ – Скалистата планина. В средата на месеца няколкократно пада сняг и своевременно окопите се почистват. Става студено. Климатичните промени не влияят категорично на отделните дейности. Устройва се летяща поща. Правят се упражнения и се засича време за прелитане до щаба на бригадата. По позицията се поставят обозначителни табели. На 27 февруари по повод рождения ден на царя се отслужва молебен. Командирът на полка изнася беседа за личността на Негово Величество пред войниците в с. Ерековци.

Поредица от снимки, изпратени от Владимир Миленов в Кюстендил, илюстрират живота им на фронта. Образ и текст взаимно се допълват. „Йорданка ме пита как прекарваме на новата позиция. Нека картичката ви

говори сама“, а на нея се вижда голяма група от бойци, събрани около две мечешки фигури, изработени от сняг. Едната е изправена, а другата – в естествена поза на четири крака. Следващото писмо е илюстрирано именно с последната скулптора. „Както виждате на картичката, ние тук прекарваме доста весело. От онова, което природата напоследък ни даде в изобилие, стремим се да си създадем удоволствия. Сега обаче снегът се вече стопи. Очакваме пролетта да ни докара нови удоволствия, а може би и мир“ – и им съобщава, че е изпратил 500 лв., които могат да харчат, ако нямат, но да ги запазят, ако имат пари. Зимната тема продължава и друго писмо. „Погледни картичката и ще разбереш колко сняг има на нашата планина. Но той се стопи и снощи наваля нов. Ние си правим игра на топки от снега и мечки, ами вие какво го правите“? – съобщава Владо на сестра си Василка. Фотографията е запечатала момент от замеряне със снежни топки.¹⁷³

Бленуваното от Вл. Миленов, изглежда, започва да се сбъдва. На 4 март 1918 г. се съобщава новината за подписания мир с Русия и започването на преговори с Румъния. Постигната е дългоочакваната победа, за която свидни жертви дават войниците от 53-и полк. Тя е само частична и наличието на Южния фронт потвърждава факта. Войната там продължава с пълна сила. При неприятелски артилерийски обстрел на следващия ден смъртоносно е ранен и умира бригадният адютант капитан Йордан Балчев. На 9 март два патрула през нощта се опитват да заловят пленници. Българската артилерия дава силен преграден огън. Планът не успява, като противникът отговаря с яростен отпор. Убити са 2 и ранени 11 войници от полка. Към средата на месеца за няколко дни пада гъста мъгла, но времето навлиза в руслото на топлия сезон.¹⁷⁴

Продължават проблемите със снабдяването. „По това време храната ни беше ужасна, хлябът беше само от царавичак, храната недостатъчна, облеклото, горно и долно, изпокъсано, войниците бяха обути с ботуши с дървени ходила и ги правеха неспособни да се движат. Много постъпиха в болниците от рани по краката. От страна на мунициите се чувстваше липса, а противникът – французи, сърби и италианци срещу нас, ни превъзхождаха в храна, облекло, тежка артилерия. Докараха много колониални черни войници, които стремляво се нахвърляха върху нашите позиции“ – спомня си за ежедневните проблеми Ив. Пулков.¹⁷⁵

От тила са регистрирани жестове на съпричастност. Така например по повод Възкресение Христово софийският жител Христо Г. Занков дарява за бедните войници от полка 200 лв. Този жест е и в памет на подофицера Славчо Хр. Занков, загинал при Добрич, явно син на спомоществателя. Пак за Великден учителите и ученичките от Кюстендилската девическа гимназия изпращат за бойците 462,86 лв. Командирът на частта благодари чрез вестник „Военни известия“ за направените пожертвования.¹⁷⁶

Особеностите на релефа при кота 1050 спомагат на френските бойци да се закрепят в близост до българските позиции. Има места, където са особено близо едни до други на 30 – 40 м разстояние. Такова е положението

на десния фланг на 9-а и на левия на 10-а рота. Въпреки артилерийския обстрел съглашенците се укриват в една издадена напред скалиста кана-ра. Пред тях всичко е разрушено и се въргалят оръжие, дрехи и дърветата от рогатките на телените мрежи. Само в мъгливи дни има шанс български войници да се промъкнат и да вземат от трофеите, като особено ценни са последните, защото гориво се доставят от три дни разстояние.¹⁷⁷

Затишието за пореден път по правило предвещава бурята. На 26 юни 1918 г. към 16 часа противникът започва артилерийски обстрел по кота 1050, който се пренася върху цялата позиция на полка и особено в участъка на 9-а рота. Мрак покрива преждевременно района. И когато постепенно той започва да идва по естествен начин, командирът на подразделението капитан Ал. Семизов излиза да провери разположението на силите. Той е изненадан от обстоятелството, че около 30 – 40 френски войници се насочват към предните български позиции на десния му фланг. Тяхната артиле-рия прилага преграден огън, направляван от сигнални ракети. Ротният вед-нага подава знак за тревога. Юнаците изкачат и заемат окопите. Намесват се и информираните за проблема батареи. Те обстрелват с точни удари. На левия фланг противникът е принуден да спре и не може повече да настъпи. На десния ситуацията остава сложна. Налага се самият капитан да заста-не на пътя на неприятеля. Секундите са решителни. Срещу него се изсипва противниковият огън. Спасява го ефрейтор Атанас Никлин, който хвърля бомба и разпръсква французите. Окопитили се и своевременно повели дру-жинната поддръжка, Ал. Семизов заедно с половината взвод на подпоручик Хараламби Гуцов контраатакуват и изтласкват неприятелите от окопи-те. Последните са объркани, избягва им дори единственият взет пленник. Отстъплението им е съпроводено от повсеместен български обстрел. „Така че, при това отлично подготвено от могъщата му артилерия шурмово напа-дение, вместо пленници, изпрати от „1050“ черни забрадки на още няколко майки в далечна Франция, а 53-и полк прибави в своята история още една светла страница, написана с острието на неговия изпитан нож – написаната тук – на канаристия „1050“ – завършва с рекапитулация на постигнатото капитан Ив. Калайджиев.¹⁷⁸

Полковият командир, проучил опита от сражението, издава заповед за подобряване на отбраната. Вниманието му е насочено към усъвършенст-ване на позицията от два реда окопи, разположени на разстояние 30 – 40 крачки. Пред тях са поставени изкуствени препятствия, състоящи се от ре-дове с бодлива тел. Той разписва действията при отбрана от неприятелско нападения. Акцентите му са какво да се предприеме, когато противникът ненадейно настъпи без артилерийска подготовка, при барабанен огън и след него. Контрадействията са обяснени подробно. Всичко се координи-ра, за да може юнаците да оцелеят от съглашенските снаряди или куршуми и да се противопоставят ефективно при пехотно настъпление. Обърнато е внимание на стриктно спазване на дежурствата, особено нощно и при лошо или мъгливо време.¹⁷⁹

От поредната фотография, изпратена от поручик Вл. Миленов в Кюстендил, е видно състоянието на фортификационните съоръжения. „Снимката е направена при землянката на дружинния командир, който е в средата. Покрай нея минава окоп. Все в такива землянки живеем. Аз съм добре. Бях 3 – 4 дена болен от новата „инфлуенца“, но сега съм бабанка“ – пише той в последната десетдневка на юли. Епидемията, придобила печална известност като „испанска“, все повече намира свои гостоприемници с поотслабналите от недоимъка тела. Жертвите ѝ също се увеличават прогресивно. В следващата картичка е даден друг жизненоважен обект: „Снимката представлява чешма, правена от нашите войници. От тази чешма си взема вода цялата дружина. Много е вкусна“. Съоръжението има интересна структура, като в него са вградени множество снаряди. В централната част над чучура е изсечен надпис „В памет на загиналите герои рилци“.¹⁸⁰ Явно е, че личният състав се идентифицира като част от славните традиции на 13-и полк и 7-а дивизия, символизирана от най-високата планина на Балканския полуостров. Такива чешми са изградени на много места по фронтната линия и са още едно свидетелство за развиващото се войнишко творчество.

В началото на август 1918 г. започва смяната на подразделеният от полка и изтеглянето им към с. Ерековци.¹⁸¹ Оттам те са изпратени на почивка в селата Кривогащани, Алданци, Върбяни и Върбоец, Крушевско. В първото е разположен щабът.¹⁸² Макар кратка само около 20 дни, тя се отразява положително на духа на юнаците. Командирът на 3-а дружина подп. Т. Захариев докладва, че причините за промяната в настроението освен почивката са подобрената храна, привеждането в изправност на дрехите и ботушите.¹⁸³ Като честити имения ден на майка си, Вл. Миленов споделя: „Аз съм твърде добре със здравето“. Брат му Данаил пък му пише, че е близо до него, на моста на Черна, но няма възможност да се видят.¹⁸⁴ Настроението е видимо приповдигнато и в писмо на Наче, изпратено до брат му Емануил Попдимитров и снаха му Дора. „Това е славната артистична труппа на 2-ра дружина на 53-и полк. Всичките сме офицери. В средата дружинният командир майор Кюркчиев. Аз съм „газда Джуро“. Сапунджиев е бай Ганю – герой от „балканска комедия“, която се игра с голям успех“ – описва сцената на снимката той. Вижда се група мъже, облечени в различни национални носии. Писмото е датирано от края на месеца и може би е именно от кратката почивка на частта.¹⁸⁵

Все повече сведения се събират за подготвяне на съглашенска офанзива в района на Добро поле. Щабът на 61-ви корпус нарежда на 53-и полк заемането на нови позиции като армейски резерв зад фронта на 2-ра дивизия. Частта влиза в подчинение на Отделната сборна бригада. Отдыхът в района на Кривогащани приключва бързо. Прегрупирането се осъществява през нощта, като на 2 септември се почива в с. Бонче, на следващия ден при моста Расъм бей, а на по-следващия щабът и две дружини достигнат до с. Мелница. Третата остава в района на моста на р. Черна. В новата обстановка полковият командир докладва за липсата на паша за добитъка. Веднага

поставя въпроса за доставка на фураж, в противен случай животните се обричат на глад. За момента е отчетено подобрението на качеството на хляба, което се отразява положително върху духа на войниците. Спирачка в тази посока се оказва недостигът на облекло и ботуши. Състоянието им е определено като „плачевно“. От щаба на Сборната бригада изпращат карти на местностите „Мелница“, „Козяк“ и „Зовик“, които са разпределени по дружините. В съзвучие със заповедта на главнокомандващия от края на август полк. К. Ламбринов предоставя данни за състоянието на духа на войниците и мерките, взети за подобряването му. Те до голяма степен препотвърдят тезите на първия, но са практически обобщени с информация, получавана от командирите на дружини. Особено внимание се отделя на търсенето на провокатори.¹⁸⁶

Следва ново преместване на подразделенията, също през нощните часове. Втора дружина, последвана от 1-ва, се разполага в района на зимния щаб на 1-ва бригада на 8-а дивизия край р. Градешница и се установява в землянките и театъра на Шейновския полк. Трета пък е дислоцирана в долината на р. Задука около връх „Обла“ на 1 км зад щаба на 3-а бригада на 2-ра дивизия. На 13 септември всички са по местата си. Полк. Ламбринов докладва: „Храната на войниците неудовлетворителна, защото липсват тлъстини и зеленчук в достатъчно количество. Хлябът подобрен. Поради липса на пасища добитъкът рискува да гладува. Нужно е отпускането на фураж“.¹⁸⁷ В рамките на две седмици явно нищо съществено не е предприето за решаването на поставените въпроси и се налага повтаряне на проблемите. Тези недостатъци определено влияят негативно на бойния дух на бойците.

На 14 септември полковият командир препотвърждава заповед от 10 същия месец за заемане на нови позиции от подразделенията. Първа и 2-ра дружина прегражда пътищата за Шейновец-Стоянова висота-Тунджанската преграда-Хлебар-Малина и фланговата Змейца-Дългата могила-Заек-Яребичина-цар Фердинанд-княз Борис-Симеонов връх-княз Кирил. Трета дружина получава разпореждане за височините Атанас, Вихрушка, Преслав, Лисица, преградната позиция Задука, княз Кирил, Княз Борис, както и по върховете зад тях. От щаба на 2-ра дивизия нареждат 3-а и 4-а картена рота заедно с гаубична батарея да се разположат на двете Бригадни височини и на Голям Козяк. Оттам артилерията да обстрелва участъка и подстъпите между Доброполското блато и връх Петерник.¹⁸⁸

Съгласенската атака започва в 7 часа на 14 септември 1918 г. с 24 часова артилерийска подготовка. Сутринта на другия ден пехотата настъпва. Въпреки героичното държане на оцелелите защитници се налага отстъпление. В участъка Добро поле-Проданова височина, отбраняван от 29-и Ямболски полк, се вклинява 17-а колониална дивизия. Заплашени от обхват, българите се оттеглят на вр. Кравица. Противниковият удар се пренася към имащата стратегическо значение височина Шейновец, защитавана яростно от първите две дружини от 53-и полк. Неприятелят прави няколко атаки,

които стремително са отбити от храбрите юнаци, ръководени лично от полк. Ламбринов. При разигралия се ръкопашен бой с въведени подразделения от Югославската дивизия той е ранен тежко в корема. Редица командири на подразделения също са извадени от строя. За унищожаване на съпротивата цялата артилерия на Колониалната дивизия е насочена към участъка. Привлечени са свежи сили и едва в късния следобед височината е отстъпена.¹⁸⁹

Ив. Пулков описва трагичните минути: „И когато полкът на 15 септември същата година беше изпратен по дружинно в гората сред Добро поле, ние просто бяхме изненадани от сърби и французи. Първа и 2-ра дружина бяха на първа линия, водени лично от командира на полка ни полковник Ламбринов. Изстинаха окопите при Шейновец, когато същият бе убит. За проявена лична храброст същият бе произведен в чин генерал посмъртно. Там бяха убити командирът на 1-ва рота капитан Масленков, ранени командирът на 2-ра рота поручик Шопов, подпоручик Илиев, подпоручик Шумков и др.“¹⁹⁰

Капитан Л. Станевски е задъхващо емоционален: „Заредиха се атаки и контраатаки. Врагът е многочислен, а героите падат като снопи. Часовете минават, боят не стихва, Шейновец е окървавен. Ето и най-големият войник на полка – неговия командир се провикна „Момчета, България загива, напред!!!“. Една минута и ние сме пак на върха, на скалите. Сенегалската стан се помита наново в бягство... Но там, между зелените ягодови листа, закапаха алени капки – кръвта на полковник Ламбринов. Прострян той в тревата, под песента на куршумите, обръщаше безмълвно очи на юг за отечествен дълг и на север за бащински чувства. Колко много са героите, с които се разделихме на 15 септември на Шейновец. Как следяха безнадеждните им погледи позорния път, който избра българският народ и колко е грешна измяната спрямо тях. Но ще минат години, ще се върнат съвест и сили и ние ще потърсим сенките Ви свещени за прошка със сълзи там в горите на пустия Кожух“.¹⁹¹ Станевски вижда сенки на Шейновец, както Й. Иванов около манастира на Матей Бесарабски. Дали излизат и бродят, кой може да каже? При светата обител героите са погребани и макар в занемарени гробове, почиват в мир. На Добро поле няма кой да погребне загиналите юнаци, защото започналото отстъпление е необратимо. След близо век и там няма място за памет и преклонение. Останали са все още неизличени окопи и невероятното количество осколки. Те са немият знак на разигралия се погром. Забравените имена на юнаците засега не могат да бъдат намерени. Няма ги на очакваните места в архивните фондове, където са описани събратята им по съдба от предишните сражения. Изглежда, при оттеглянето сведенията са изгубени или не са събирани. Запазена е само информация за загиналите офицери. Откриването на имената на падналите войници остава още една важна задача пред поколенията, иначе списъкът няма да бъде окончателно завършен.

На Шейновец съдбата на полковник Константин Ламбринов е решена. Той се нарежда в първите редици на българските герои. Заслужава го с лич-

ния си пример и непоклатимата воля. Изпълнил е клетвата си, с която се е обещал пред Бога да служи до смърт на Отечеството и на Царя. Три дни по-късно умира от раните си. На 12 септември 1922 г., новият български монарх Борис III го повишава в чин генерал-майор.¹⁹² В окончателно освободена Южна Добруджа през 1942 г. с. Фрашари, Силистренско получава новото си име – Полковник Ламбриново. Ирония или незнание, но той е увековечен с онзи чин, с който завършва живота си. По-важното е, че тази историческа личност е почетена и в българската топонимия остава офицерът, роден в с. Арбанаси, Великотърновско и командвал 53-и полк от април 1916 до септември 1918 г. Той е на челото му при настъплението на юг по р. Струма в Беломорието и на север в цяла Добруджа от Добрич до Тулча, при защитата на позициите край р. Серет в Румъния и на кота 1050 във Вардарска Македония. Личният му подвиг остава навеки на Добро поле, на връх Шейновец с призива „Момчета, България загива, напред!!!“. Полковник Константин Ламбринов назад не потегля, загива, но не познава позора на отстъплението и погрома.

На оцелелите им се налага да ги опознаят. По пътя на погрома е натоварен да ги поведе командирът на 3-а дружина подп. Т. Захариев. Защитата на фронта става невъзможно. Подразделенията са изтеглени на неукрепената втората позиция. Поискани са подкрепления, но наличните са малобройни, а армейският и резервът на Главното командвана се оказват на разстояние от три дни път. Една дружина от 53-и полк заедно с остатъците от 10-и Родопски и 30-и Шейновски са разположени на Тунджанския гребен. Другите две дружини, които участват в боя при Шейновец и понасят огромни жертви, са дислоцирани на западния скат на Бригадната височина. Натискът продължава и се налага изтегляне още по-назад.

Двете български съединения преминават в отстъпление, включително и 53-и полк. Не успява опитът на 17 септември фронтът да се стабилизира на линията около с. Полчище-Св. Пантелеймон. Силно пресечената местност не позволява на подразделенията да влязат в съприкосновение помежду си. Съглашенската артилерия обстрелва с ефективен огън. Движението продължава назад. Заповядано е на другия ден да се заеме нова позиция по левия бряг на р. Черна. Частта се укрепява в района около пътя Върбеско-Годяк-Сама бука. Противникът атакува силно на 20 септември. Настъплението му е отбито и след обяда е организирана контраатака от 1-ва дружина. Стремителното българско „ура“ все още респектира и неприятелят обръща гръб, оставяйки в плен 2 войници, 2 планински оръдия и 1 картечница. Преследван е до самия бряг на р. Черна. Отговорът е обстрелване с артилерия и картечници. На следващия ден опитите за пробив на сърбите продължава, но бойците от полка устояват по местата си. Разколебането настъпва и сред тях. Едва вечерта идва заповед за оттегляне на нова позиция около с. Дрен.

На 22 септември дружините започват подготовка на нови окопи. Отстъплението на 10-и Родопски полк вляво и липсата на български подразделе-

ния вдясно от тях проиграват замисъла. Налага се оттегляне още по-назад. Заповедта предвижда преминаване през Бабуна планина. Деморализацията набира скорост и започват да изчезват цели групи от дезертъори. Все по-често в употреба влиза нареждането „Кръгом и пак напред“. На 23 септември полкът стъпва на шосето Прилеп-Велес, същото, по което в началото на годината заминава за кота 1050. В околностите на последния град достига привечер и почива през целия следващ ден. Явно съдбата му поднася шанса за последно сбогом с Велес, освободен от същия този 53-и полк. Преди без малко три години юнаците в петдневни кървави сражения изтласкват сърбите и са посрещнати с цветя и сълзи от местните българи. На победителите така им се полага. На отстъпващите подобни дарове не са поднесени.

Нова заповед води до потегляне към с. Караосман, а впоследствие към с. Мустафино. Около последното се подготвя нова позиция. И този опит за стабилизация на фронта в района на Щип е провален. Противникът пробива в участъка на 16-и полк и 53-и е оттеглен към Клисели. Тук се развърща през нощта срещу 28 септември, като за поддържане на съприкосновение със сърбите изпраща усилен патрули. На сутринта силно е обстреляна 1-ва дружина. Тя отстъпва и увлича останалите подразделения. В разразилото се сражение геройски загива подпоручик Х. Гуцов, юнакът, който се проявява решително на кота 1050.

Движението назад продължава до с. Патетино, а през нощта и към с. Секулица. В деня на примирието – 29 септември, достига с. Крилатица и заемат позиции по направлението към Куманово. Скоро се разбира, че сърбите са пресекли пътя му за отстъпление към Крива паланка и се налага на другия ден придвижване вляво от шосето към последното населено място. Пътуването е неспирно, като се върви цяла нощ, „за да се отърве от пленничество“. Усиленият ход продължава през с. Търново и на 1 октомври 1918 г. е достигната довоенната граница на Царството. Следва разполагане в района на с. Жеравино и Голеш. На 4 потегля и през с. Долно село, на 5 октомври достига Кюстендил. Част от подразделенията отпътуват за Радомир, където пристигат на 7 октомври 1917 г. В двата града се провежда демобилизацията на бойците, останали в строя.¹⁹³

Ив. Пулков прави кратка рекапитулация на пътя назад: „В отстъпателните боеве от Добро поле до българската граница от 15 до 28 септември 1918 г. полкът ни даде само офицери – убити, ранени и пленени 16 души“. Единадесета рота пък сменя трима командири – ранени и извън строя излизат подпоручиците Конфоров и Панчо Тошев, като последен ръководител остава самият той – подпоручик Пулков. Сумата от 300000 лв., останала в наличност от лавката на полка, е подарена на читалище „Братство“. С парите е направена нова сцена, декори и специалната висока кула.¹⁹⁴ С демобилизацията приключват последните акорди от съществуването на 53-и резервен полк през Първата световна война. Завършва и миналото му, свързано с Кюстендилския край – кратко, само малко повече от три години.

Наситено е с много събития, повечето величави, но съпътствани от скръбни, особено безславното връщане назад.

Водещият го по него подп. Т. Захариев след няколко години също прави обобщение на стореното. Той нарича 53-и поради дългия боен път „хвърковат“ и споделя определянето му от германците като „железен“. „Зародил се на „Бело поле“, полкът приключи баланса на действията си при „Добро“ или „Черно поле“, без да е той виновен в почернюването, защото бе сама и слаба поддръжка, запушалка, която не можа и не можеше да удържи силния, непреодолим натиск на вътрешните газове на бутилката“ – с използване на пример от физиката се опитва да обясни случилото се Захариев. Заветът му, оставен за поколенията обаче, стои неизпълнен: „Плодовете на тригодишни усилия и жертви изгубихме, но спомените, извор на дух и енергия, останаха. Тия спомени трябва да се разказват винаги и навсякъде без стеснение, че ще бъдем упрекнати в самохвалство. Да, защото това е исторически и патриотичен наш дълг, защото бащите са длъжни да предадат този нравствен капитал на своите деца в полза, за благо на своята бащиния“. ¹⁹⁵ С отдалечаването от събитията постепенно намаляват носителите на спомените. Подобен подход е обречен на неуспех, защото устното предание за миналото изтънява през времето. Големият френски изследовател Пиер Нора констатира: „Чувството за приемственост се обвързва с определени места. Съществуват места на памет, защото вече няма средища на памет“. ¹⁹⁶

Явно усещането на съвременниците е подобно и са взети надлежни мерки. Още през 1917 г. е учреден фонд „53-и пехотен полк“. Неговите цели са събирането на средства за изграждането на паметник на загиналите юнаци и за подпомагане на техните сираци. Съгласно устава първата започва да се реализира веднага след демобилизацията, като се обяви съответният конкурс и проектът се завърши в рамките на четири години. Задължителен момент е изписването на всички имена на падналите по бойните полета от частта през войните, водени след освобождението на България. Мястото на разполагане се предвижда да бъде определено в гарнизона, където се дислоцира полкът за постоянно. Втората цел остава да се изпълнява и след реализирането на първата. Не е известно да е изграден самостоятелен паметник на 53-и полк. Възможно е събраните средства да са вложени в паметника, посветен на падналите Рилци, който понастоящем е експониран в центъра на Кюстендил, или в плочите с имената на загиналите от града, поставени на фасадата на църквата „Св. Мина“. ¹⁹⁷ Половин година след края на войната командирът на 13-и полк твърди, че фондът се намира в негово подчинение. Той предлага книгата на Ив. Калайджиев „От Кюстендил до 1050“ за продажба при стойност от 3 лв. за брой. Продължават опитите да се пълни касата на благотворителната организация. ¹⁹⁸ Но основната цел остава нереализирана. Времето безвъзвратно изпраца 53-и полк в забвение. Под хваналата информационна корозия повърхност обаче блести миналото на „железния“ и „хвърковатия“ полк.

През последната военна година двете части с кюстендилско участие защитават своите позиции на Южния фронт. Тринадесети неизменно стои на пост край Струма. Там отразява и последния съглашенски натиск. Петдесет и трети по традиция е подвижен. Той напуска фронта при Серет, прекосява Влашко, Банат, Шумадия, Поморавието и е разположен във Вардарска Македония, в Завоя на Черна. Изпратен е на отговорните участъци на кота 1050, а след кратка почивка и на Добро поле. Отпорът му на последното място е недостатъчен за възпиране на съглашенската офанзива. Пътят му назад към довоенните предели и родните огнища е безславен, но не може да помрачи постигнатото с толкова кървави усилия. Пример за жертвоготовност дават множество безименни герои, отдали живота си при пробива на Добро поле. Водач на тези незнайни воители, застанали на вечна стража пред Отечеството, е вечният им командир генерал-майор Константин Ламбринов. Всички те назад не потеглят, остават навеки на пост да пазят националния идеал за обединението на България. И двата полка изгълняват своя дълг. Макар и през различни войни, кюстендилските части заслужено получават определението „железни“.

Не всички се оказват твърди като тъмния студен метал. През 1918 г. държавата се изправя на върха на своето изпитание. Тя усеща вкуса на победата, но той е изместен от този на поражението. Коалицията на Централните сили губи войната и резонно в тази редица се нарежда България. Тя последна влиза в съюза, но първа излиза от него и то чрез сепаративно примирие. От месец със славни събития от родното минало, като деня на Съединението и Независимостта, септември става месец на погрома и на разединението. Датите 15, 24, 27, 29 маркират с черно българската перспектива. След време към тях се нареждат 23 и 9.

Всички те, но особено първите четири, имат място и в историята на Кюстендил. През военната 1918 г. градът продължава да заема ключова позиция в държавата. Множество важни особи и делегации го посещават. Безспорно най-височайшата визита е на австроунгарския император Карл I. Друг безспорен връх е достигнат при превземането на Главната квартира на Действащата армия от собствените ѝ, български войници. Изглежда, такава е цената да си център на най-важната военна институция, или по-образно то – военна столица на България през Първата световна война.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916 – 1919 г. С., 2006, 166 – 179.
- ² **Малев, Л.** Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. Документи, факти и спомени из дневника на адютанта на Главнокомандващия Действащата армия. С предговор на генерал-лейтенант Н. Жеков. С., 1921, 13 – 14.
- ³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 409, 410, 412, 414, 415.
- ⁴ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 57, л. 904 – 909.

- ⁵ Военни известия, бр. 153, 17 юли 1917 г.
- ⁶ ЦДА, ф. 3к, оп. 5, а.е. 27, л. 3, 4, 6; ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 416; Военни известия, бр. 24, 1 февруари 1918 г.; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2910, 2911, 2917–2922.
- ⁷ **Марков, Г.** Цит. съч., 178–187.
- ⁸ Военни известия, бр. 29, 7 февруари 1918 г.
- ⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 1011, л. 1–2.
- ¹⁰ **Марков, Г.** Цит. съч., 179–180.
- ¹¹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 57, л. 953.
- ¹² НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 57, л. 977–979; Военни известия, бр. 34, 13 февруари 1918 г.; бр. 35, 14 февруари 1918 г.
- ¹³ Вярa и сила, кн. 9, 25 март 1918 г.
- ¹⁴ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 57, л. 979–980; Военни известия, бр. 36, 15 февруари 1918 г.; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 2925.
- ¹⁵ РИМ-Кн, НА, инв. № 03–3/86, л. 122–135.
- ¹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 853, л. 64, 107.
- ¹⁷ **Александров, В.** Брест-Литовският мирен договор 1918 г. С., 2009, 147–174; **Калчев, К.** Българо-турски военнополитически отношения (115–1918 г.). В. Търново, 2011, 256–257; **Марков, Г.** Цит. съч., 182–189.
- ¹⁸ **Маков, Г.** Цит. съч., 191–194.
- ¹⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 427.
- ²⁰ Военни известия, бр. 47, 1 март 1918 г.
- ²¹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 429; ДА-Кюстендил, ф. 262к, оп. 1, а.е. 8, л. 11; ф. 146к, оп. 1, а.е. 7, л. 77–156; а.е. 9, л. 1–25; **Николов, К.** Създаване и начален организационен живот на окръжен дом – сиропиталище за деца на загиналите във войните 1912–1918 г. в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, с. 401; **Янчева, Й.** Благотворителността за сираците в Кюстендил в периода 1918–1945 г. – Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, с. 410.
- ²² ДА-Кюстендил, ф. 262к, оп. 1, а.е. 14, л. 1.
- ²³ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 25, л. 3, 14.
- ²⁴ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 7.
- ²⁵ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 7, л. 77–156; а.е. 9, л. 1–25; а.е. 20, л. 119; а.е. 21, л. 10, 33, 56, 82, 91, 91а, 92, 92а, 93, 93а, 97, 97а.
- ²⁶ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 91, л. 7, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18–22.
- ²⁷ Стенографски дневници на XVII Обикновено народно събрание, IV редовна сесия, 38 заседание, 28 януари 1918 г, С., 1930, 798–799; 40 заседание, 1 февруари 1918 г., С., 1930, 826–831.
- ²⁸ Стенографски дневници на XVII Обикновено народно събрание, IV редовна сесия, 60 заседание, 13 март 1918 г, С., 1930, с. 1243; 62 заседание, 15 март 1918 г., С., 1930, с. 1268.
- ²⁹ ЦДА, ф. 173к, оп. 3, а.е. 1336, л. 1, 2, 4, 22, 25, 26, 27, 28.
- ³⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 17, а.е. 190, л. 1–2.
- ³¹ Военни известия, бр. 63, 20 март 1918 г.; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1675; НСФ, инв. № 857 (4 бр.), 7872.
- ³² РИМ-Кн, НА, инв. № 03–3/86, л. 142–145.
- ³³ 1918 Войнишкото въстание. С., 1968, 69–77; **Огнянов, Л.** Войнишкото въстание 1918. С., 1978, 64–67,72; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи. Т. 2, 1912–1918. С., 1996, 711–715.
- ³⁴ ДА-Кюстендил, ф. 95к, оп. 1, а.е. 23, л. 39–40.
- ³⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 15, 1776; История на Кюстендилската окръжна организация на БКП. С., 1984, с. 63.
- ³⁶ РИМ-Кн, НА, 03–3/113, с. 166.
- ³⁷ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 4858, л. 178–179.

- ³⁸ **Марков, Г.** Цит. съч., 199 – 232; **Калчев, К.** Цит. съч., 266 – 272.
- ³⁹ РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 150 – 156; Военни известия, бр. 92, 23 април 1918 г.; Вяра и сила, кн. 8, 10 март 1918 г.; кн. 13, 25 май 1918 г.; ЦДА, ф. 3к, оп. 17, а.е. 18, л. 3.
- ⁴⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 452.
- ⁴¹ **Марков, Г.** Цит. съч., 219 – 224; **Калчев, К.** Цит. съч., 277 – 278.
- ⁴² Военни известия, бр. 104, 8 май 1918 г.
- ⁴³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 436, 442.
- ⁴⁴ ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 4, л. 38, 52 – 54, 77, 130; ф. 1521, оп. 1, а.е. 294, л. 44; РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 193 – 202; Военни известия, бр. 113, 18 май 1918 г.; бр. 114, 20 май 1918 г.
- ⁴⁵ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 1 – 2.
- ⁴⁶ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 261; ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 7.
- ⁴⁷ ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 4, л. 38, 52 – 54; РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 202; Военни известия, бр. 114, 20 май 1918 г.
- ⁴⁸ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 3.
- ⁴⁹ **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998, с. 124.
- ⁵⁰ ДВИА, ф. 08, оп. 1, а.е. 4, л. 38, 41, 52 – 54, 69; РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 202 – 205; Военни известия, бр. 114, 20 май 1918 г.
- ⁵¹ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 3.
- ⁵² РИМ-Кн, НА, 03 – 3/113, л. 174.
- ⁵³ История на Кюстендилската окръжна организация на БКП., с. 63.
- ⁵⁴ ДА-Кюстендил, ф. 95к, оп. 1, а.е. 21, л. 30 – 31.
- ⁵⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 258, 259, 260, 261, 15, 1176; НА, 03 – 3/113, л. 174.
- ⁵⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 456; **Кърджилов, П.** Време за война, време за кино. – ВИС, 2015, № 2, с. 152.
- ⁵⁷ РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 205 – 207, 221 – 228; Военни известия, бр. 119, 27 май 1918 г.; ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 446; **Малеев, Л.** Цит. съч., 24 – 33.
- ⁵⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 451.
- ⁵⁹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 59, л. 1410 – 1412; **Малеев, Л.** Цит. съч., 28 – 30.
- ⁶⁰ **Божков, Хр.** Цит. съч., 124.
- ⁶¹ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома 1913 – 1918 г. Т. 2. С., 2005, 559 – 560.
- ⁶² ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 91, л. 29 – 30.
- ⁶³ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 9, л. 25 – 114; а.е. 19, л. 6, 29, 30, 31, 32, 199, 270, 331, 334, 335; а.е. 20, л. 50, 91 – 93, 101, 119, 128, 136, 138, 144, 148, 151, 152, 154, 164, 188, 189, 190, 201, 202, 236, 246, 248, 249, 265; ф. 25к, оп. 1, а.е. 91, л. 27.
- ⁶⁴ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 20, л. 164; а.е. 19 л. 18; а.е. 9, л. 72.
- ⁶⁵ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 25, л. 15, 16, 19 – 20, 21, 22.
- ⁶⁶ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 19, 69, 263; Жената днес, бр. 9, септември 1957 г., с. 8; **Въжаров, Н.** Житейският път на един народен учител. С., 1977, с. 75; История на Кюстендилската окръжна организация на БКП., с. 63.
- ⁶⁷ **Огнянов, Л.** Цит. съч., 72 – 73; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878 – 1944 в документи..., 714 – 715.
- ⁶⁸ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 9, л. 80.
- ⁶⁹ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 60 – 63.
- ⁷⁰ РИМ-Кн, НА, 03 – 3/86, л. 208 – 214; ЦДА, ф. 1984к, оп. 1, а.е. 78, л. 25.
- ⁷¹ **Марков, Г.** Цит. съч., 232 – 246; **Петров, Ив.** Войната в Македония (1915 – 1918). С., 2008, 172 – 179; **Малеев, Л.** Цит. съч., 71 – 125; 1918 Войнишкото въстание..., 78 – 86; **Нойков, Ст.** Защо не победихме 1915 – 1918. С., 1922, 128 – 137.
- ⁷² България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., 573 – 574, 576 – 577.
- ⁷³ **Цураков, А.** Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 – 2001. С., 2001, 133 – 136; **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на

- българите в документи..., 715 – 716.
- ⁷⁴ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 91, л. 33, 34, 36, 37, 30, 40, 41, 42, 43.
- ⁷⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 120, л. 454.
- ⁷⁶ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 59, л. 1542, 1562 – 1568; **Малеев Л.** Цит. съч., 125 – 158.
- ⁷⁷ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 59, л. 1598 – 1601; а.е. 60, л. 1638 – 1645; **Малеев Л.** Цит. съч., 159 – 160, 213 – 224; **Савов, С., К. Жостов.** Интимните причини за погромите на България. С., 2000, 79 – 80; **Марков, Г.** Цит. съч., 253 – 254, 263.
- ⁷⁸ Военни известия, бр. 153, 8 юли 1918 г.; бр. 154, 9 юли 1918 г.; бр. 155, 10 юли 1918 г., РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 1766, 1767, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962; НСФ инв. № 857 (13 бр.).
- ⁷⁹ **Гълъбов, К.** Спомени весели и невесели за български писатели. С., 1959, с. 122.
- ⁸⁰ **Малеев, Л.** Цит. съч., 227 – 244; **Марков, Г.** Цит. съч., 264 – 265.
- ⁸¹ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а. е. 59, л. 1602 – 1603; а.е. 60, л. 1811 – 1814; **Малеев, Л.** Цит. съч., 245 – 247, 255 – 257; **Божков, Хр.** Цит. съч., с. 124.
- ⁸² ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 7 – 8; Военни известия, бр. 175, 3 август 1918 г.
- ⁸³ ДА-Кюстендил, ф. 25к, оп. 1, а.е. 91, л. 49, 50, 51, 56.
- ⁸⁴ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 25, л. 29, 30, 31, 32, 33.
- ⁸⁵ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., 624 – 625.
- ⁸⁶ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите в документи..., 473 – 475; **Марков, Г.** Цит. съч., 270 – 275.
- ⁸⁷ ЦДА, ф. 370к, оп. 1, а.е. 74, л. 86.
- ⁸⁸ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6699, 6698, 6700, 6703, 6704; НСФ, инв. № 1774, 1775.
- ⁸⁹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 51, л. 57 – 59.
- ⁹⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 315; а.е. 750, л. 34.
- ⁹¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 750, л. 34, 36, 37.
- ⁹² **Вазов, Вл.** Животописни бележки. С., 1992, с. 111; **Нойков, Ст.** Защо не победихме..., 159 – 165; **Марков, Г.** Цит. съч., с. 280.
- ⁹³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 750, л. 38, 40; а.е. 1526, л. 330, 385.
- ⁹⁴ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 60, л. 1820 – 1823; **Малеев, Л.** Цит. съч., 255 – 258; **Божков, Хр.** Цит. съч., 124 – 125.
- ⁹⁵ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 60, л. 1835 – 1842; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6691, 6692, 6697, 6701, 6702, 6705; ДА-Кюстендил, ф. 959, оп.1, а.е. 1, л. 64 – 65; Военни известия, бр. 205, 10 септември 1918 г.; **Божков, Хр.** Цит. съч., 124 – 125.
- ⁹⁶ ДА-Кюстендил, ф. 146к, оп. 1, а.е. 9, л. 114 – 217; а.е. 19, л. 1, 2, 3, 11, 12, 15, 50, 185, 205, 206, 243, 244, 270; ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 69.
- ⁹⁷ **Иванов, М.** Брутният вътрешен продукт на България 1870 – 1945 г. С., 2012, с. 478.
- ⁹⁸ НА-БАН, Сб. 4, оп. 1, а.е. 60, л. 1842.
- ⁹⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 387, 405, 406; **Маринов, Д.** Истината по катастрофата при Добро поле. С., б.г., 28 – 40; **Нойков, Ст.** Пробивът на Добро поле през 1918 г. В: Известия на военноисторическото научно дружество. Т. 6, 1968, 44 – 69; **Марков, Г.** Цит. съч., 288 – 290.
- ¹⁰⁰ **Нойков, Ст.** Пробивът на Добро поле..., 68 – 75; **Марков, Г.** Цит. съч., с. 291; Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918. С., 2015, с. 293.
- ¹⁰¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 388.
- ¹⁰² **Петров, Ив.** Цит. съч., 190 – 194.
- ¹⁰³ ВИБ – III 583, л. 66 – 71; **Марков, Г.** Цит. съч., 292 – 298; Българската армия в Първата световна война 1915 – 1918. С., 2015, 293 – 295.
- ¹⁰⁴ **Янчев, В.** Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913 – 1915 и 1918 – 1923). С., 2014, 111 – 120; ДВИА, ф. 1521, оп. 1, а.е. 295, л. 194.
- ¹⁰⁵ **Савов, С., К. Жостов,** Цит. съч., 80 – 82; **Нойков, Ст.** Защо не победихме..., 202 – 203; **Марков, Г.** Цит. съч., 295 – 296, 300 – 301; НА-БАН, Сб. IV, оп. 1, а.е. 143, л.

- 229 – 230; Документален сборник „Българите и Голямата война“ С., 2016, 391 – 392.
- ¹⁰⁶ ВИБ – III 583, л. 69 – 71.
- ¹⁰⁷ ДВИА, ф. 1521, оп. 1, а.е. 306, л. 65, 66, 67, 69; а.е. 295, 117 – 122.
- ¹⁰⁸ ДВИА, ф. 1521, оп. 1, а.е. 277, л. 215.
- ¹⁰⁹ **Николов, К.** Клетвопрестъпниците. Владайските събития през септември 1918 г. С., 2002, 13 – 14.
- ¹¹⁰ НА-БАН, Сб. IV, оп. 1, а.е. 143, л. 232; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., с. 394.
- ¹¹¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 474 – 484; НА-БАН, Сб. IV, оп. 1, а.е. 143, л. 234 – 237; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., 396 – 398; 1918 Войнишкото въстание..., 131 – 133; **Марков, Г.** Цит. съч., с. 312; **Драев, Ив.** Българската осемнадесета година. С., 1970, 45 – 46; **Огнянов, Л.** Цит. съч., 101 – 105.
- ¹¹² История на Кюстендилската окръжна организация на БКП..., с. 64.
- ¹¹³ **Николов, К.** Клетвопрестъпниците..., 15 – 16.
- ¹¹⁴ ВИБ – III 583, л. 72 – 75.
- ¹¹⁵ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 76 – 77.
- ¹¹⁶ **Янчев, В.** Цит. съч., с. 81; **Огнянов, Л.** Цит. съч., с. 106; **Савов, С., К. Жостов,** Цит. съч., 83 – 84; **Марков, Г.,** Цит. съч., 311 – 312.
- ¹¹⁷ Българската армия в Първата световна война..., 296 – 297; **Марков, Г.** Цит. съч., с. 310.
- ¹¹⁸ 1918 Войнишкото въстание..., 134 – 135.
- ¹¹⁹ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 70.
- ¹²⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 484.
- ¹²¹ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 70.
- ¹²² **Димитрова, Бл., Й. Василев.** Младостта на Багряна. С., 1993, 256 – 257; ВИБ – III 583, л. 75 – 76.
- ¹²³ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 15, л.3; инв. № 1776, л. 3.
- ¹²⁴ **Огнянов, Л.** Цит. съч., 106 – 111; **Марков, Г.,** Цит. съч., 314 – 315.
- ¹²⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 484 – 485.
- ¹²⁶ **Николов, К.** Клетвопрестъпниците..., 23 – 26.
- ¹²⁷ **Янчев, В.** Цит. съч., с. 86; **Огнянов, Л.** Цит. съч., с. 118 – 119.
- ¹²⁸ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 70.
- ¹²⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 487.
- ¹³⁰ **Янчев, В.** Цит. съч., с. 88; РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6784.
- ¹³¹ **Христов, Хр.** България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 270 – 285; **Николов, К.** Клетвопрестъпниците..., 30 – 31, 36 – 40; **Марков, Г.** Цит. съч., 320 – 322; **Огнянов, Л.** Цит. съч., 120 – 125; **Янчев, В.** Цит. съч., 88 – 90; НА-БАН, Сб. IV, оп. 1, а.е. 143, л. 241 – 244; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., 404 – 405.
- ¹³² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 507; **Билярски, Ц.** Началото на първата световна война за България. (Сензационните разкрития на Григор Василев през 1933 г.). http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=654:2014-08-01-11-35-27&catid.
- ¹³³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 485 – 487.
- ¹³⁴ **Димитрова, Бл., Й. Василев.** Цит. съч., 256 – 260.
- ¹³⁵ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 82 – 83.
- ¹³⁶ ДА-Кюстендил, ф. 959, оп. 1, а.е. 1, л. 71.
- ¹³⁷ **Петров, Ив.** Цит. съч., с. 209.
- ¹³⁸ **Николов, К.** Клетвопрестъпниците..., с. 26, 47, 49 – 50.
- ¹³⁹ <http://www.lukovmarsh.info>; <http://forum.boinaslava.net/showthread.php>; http://offnews.bg/news/Litca_18761/Generalat-chieto-ime-nosi-Lukovmarsh_158989.html; <https://edinzavet.wordpress.com/2009/02/14/>; vardarsko.org/index.php?option=com_content&view=...; <http://antimason89.blog.bg/history/2013/03/05/spasiteliat-na-kiustendil.1060992>.

- ¹⁴⁰ ДВИА, ф. 1521, оп. 1, а.е. 295, л. 61, 121, 127; а.е. 277, л. 215–216; ЦДА, ф. 3к, оп. 5, а.е. 27, л. 94.
- ¹⁴¹ НА-БАН, Сб. IV, оп. 1, а.е. 143, л. 231, 243; Документален сборник „Българите и Голямата война“..., с. 394; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 27, 324.
- ¹⁴² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1527, л. 10, 33.
- ¹⁴³ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., 733–734, 736–741; От Санстефоано до Париж (1878–1947 г.). Най-важните договори за България. С., 2009, 140–141.
- ¹⁴⁴ **Янчев, В.** Цит. съч., 90–106; **Николов, К.** Клетвопрестъпниците..., 85–110; **Марков, Г.** Цит. съч., 322–323, 326–329; **Огнянов, М.** Цит. съч., 126–149.
- ¹⁴⁵ 1918 Войнишкото въстание..., 197–200.
- ¹⁴⁶ **Марков, Г.** Цит. съч., 334–335.
- ¹⁴⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1017, л. 1.
- ¹⁴⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1017, л. 2.
- ¹⁴⁹ **Янчев, В.** Цит. съч., с. 106; **Марков, Г.** Цит. съч., 330–333; **Савов, С., К. Жостов.** Цит. съч., 85–89.
- ¹⁵⁰ **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** История на българите 1878–1944 в документи..., 741–742.
- ¹⁵¹ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, С., 1986, с. 255.
- ¹⁵² **Терекчиев, Д.** Историята на Рилци. Тринадесети пехотен Рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912–1913 г. и 1915–1918 г. Кюстендил, 1931, 249–252; **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945 г.). Кюстендил, 2009, 119–120.
- ¹⁵³ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 4271.
- ¹⁵⁴ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6826.
- ¹⁵⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6827.
- ¹⁵⁶ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6900.
- ¹⁵⁷ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 6827.
- ¹⁵⁸ **Терекчиев, Д.** Цит. съч., с. 252; **Димитров, Т.** Цит. съч., с. 120.
- ¹⁵⁹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 4931.
- ¹⁶⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 7730.
- ¹⁶¹ **Терекчиев, Д.** Цит. съч., 253–256; **Димитров, Т.** Цит. съч., 120–122.
- ¹⁶² **Калайджиев, Ив.** От Кюстендил до „1050“. С., 1918, с. 128, 161–162.
- ¹⁶³ Министерство на народната отбрана, Генерален щаб. Централен военен архив град Велико Търново. Пътеводител на архивните фондове 1877–1945. Т. 2. С., 1977, с. 90.
- ¹⁶⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 65–72; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 15.
- ¹⁶⁵ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 69.
- ¹⁶⁶ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 15.
- ¹⁶⁷ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., с. 162.
- ¹⁶⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 72–78.
- ¹⁶⁹ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 167–174.
- ¹⁷⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 15.
- ¹⁷¹ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 5513.
- ¹⁷² РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 5509.
- ¹⁷³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7065, 7066, 7068.
- ¹⁷⁴ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 24, л. 79–100.
- ¹⁷⁵ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 15.
- ¹⁷⁶ Военни известия, бр. 115, 21 май 1918 г., бр. 116, 22 май 1918 г.
- ¹⁷⁷ 53 пехотен резервен полк. Единствен брой. Кюстендил, 6 септември 1925 г., с. 1.
- ¹⁷⁸ **Калайджиев, Ив.** Цит. съч., 174–176; 53 пехотен резервен полк. Единствен брой. Кюстендил, 6 септември 1925 г., 1–2; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 15.
- ¹⁷⁹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 56–59.

- ¹⁸⁰ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7059, 7061, 7062.
- ¹⁸¹ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 52, л. 134, 140.
- ¹⁸² ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 51, л. 15.
- ¹⁸³ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 51, л. 64; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 16.
- ¹⁸⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7060, 7069.
- ¹⁸⁵ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 7566.
- ¹⁸⁶ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 51, л. 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 12, 13, 24, 25, 26, 27, 47, 48 – 49, 50 – 52.
- ¹⁸⁷ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 51, л. 29, 30, 31, 23, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 42.
- ¹⁸⁸ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 35, л. 60; а.е. 51, л. 40, 41, 70.
- ¹⁸⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1526, л. 387, 405, 406; **Маринов, Д.** Истината по катастрофата при Добро поле. С., б.г., 28 – 40; **Нойков, Ст.** Пробивът на Добро поле..., 44 – 69; **Марков, Г.** Цит. съч., 288 – 290.
- ¹⁹⁰ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 16.
- ¹⁹¹ 53 пех. полк. Единствен брой. 5 септември 1926 г., с. 1, 2 – 3; ДВИА, ф. 42м, оп. 1, а.е. 8, л. 65 – 66.
- ¹⁹² ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 506, л. 42.
- ¹⁹³ ДВИА, ф. 360, оп. 2, а.е. 52, л. 1 – 193; а.е. 35, л. 61 – 62; ф. 40, оп. 2, а.е. 1527, л. 33; инв. № 3343, л. 135 – 136; инв. № 3344, л. 48, 49, 52, 55, 56.
- ¹⁹⁴ РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 785, л. 17.
- ¹⁹⁵ 53 пехотен резервен полк. Брой единствен. 6 септември 1925 г., с. 1.
- ¹⁹⁶ Места на памет. Под ръководството на Пиер Нора. Т. 1. От Републиката до нацията. С., 2004, с. 35.
- ¹⁹⁷ Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878 – 1951. Т. 3. С., 2011, с. 80.
- ¹⁹⁸ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 26, л. 51.

Послеслов

НАКАЗАНИЕ И СТРАДАНИЕ

Онова, което не може да се поправи, трябва да се изстрада. Странно съвпадение, но през 1918 г., както през 1018 г., България попада под волята на победителите. Двете събития са отдалечени помежду си от 900 г. и фатално се повтарят. След по-отдалеченото във времето държавата задълго престава да съществува. По-скорошното вещае не унищожаването, а превръщането ѝ в маргинална и слаба структура, подвластна на волята на победилите велики сили и балканските съседи. На последните се пада и дележът на плячката от българската национална снага. На първо време отново актуални стават берлинската и букурещката бразда. Царството се свива пак в тези рамки. Според Солунското примирие трябва да изпълни задължението да пропусне войските на победителите. Сред окупаторите не се нареждат армиите на сърби и гърци. Това е едното от условията за българската капитулация.

Войските на великите сили от Съглашението обаче получават тази възможност. През Кюстендилско през първата десетдневка на октомври 1918 г. се движат оттеглящи се подразделения от 4-та, Планинската, а след тях и групи от 1-ва, 6-а и Сборната дивизия. От последните три продължават да прииждат и през втората декада на месеца. По същото време са регистрирани и първите действия на победителите. На 9 октомври комендантът на Кюстендил докладва за проникването на сръбски погранични войски на българска територия „в селата Караманци и Голямо и ограбили тамошното население“. Изглежда става дума за с. Караманица, а второто понастоящем не може да се идентифицира. По всяка вероятност са селища от Босилеградския район.

Потърсено е френското съдействие подобни случаи да не се повтарят. Скоро обаче идват оплаквания и от държанието на техните подразделения. Основен център за съсредоточаването им се превръща с. Гюешево. Сред първите пристига 17-а колониална дивизия, същата, която се сражава на Шейновец с юнаците от 53-и полк. Иронията е налице – на отстъпилите е съдено да видят пред домовете си своите по-могъщи противници. Цената е да понесат особеностите на техния нрав. През октомври в Кюстендилско пребивават и преминават предимно френски съединения. Многобройни са сведенията за бруталното им държание към населението. Почти ежедневно в докладите се констатират произвол и безобразия: „в Гюешево грабили храни от местното население, заплащали ги на много ниски цени и даже се опитали да отвлекат едно момиче“. И още: „Етапният комендант не разпо-

лагал с никакви храни, вследствие на което грабежите били в пълен ход.“; „Отдавали се на грабежи и насилия“; „Грабежите от страна на французите продължавали.“ „Грабежите били в пълен ход.“, „Грабежите от страна на французите продължават не само в Гюешево, но и в околните села. В Гюешево съборили зданието за фураж и една плевня с гориво“. Главното тилово управление нарежда в Кюстендил да се открие за французите специален интендантски магазин. Посегателствата не намаляват, а ескалират при всяко пристигане на нова дивизия. Преднамерено се ограничава достъпът на българските коменданти до свързочна техника, за да не могат своевременно да докладват. В края на октомври се регистрира съсредоточаването на италианската 35-а дивизия.¹ За създаденото положение актуалност придобива максимата „който не храни своята армия, храни чужда“.

Грабежите на французите са съпроводени с прояви на насилие. На 12 октомври трима негри отвличат едно момиче в района на Гюешево. Девойката е освободена след застъпничеството на двама български войници. В Кюстендил в среднощни часове французите тропат по вратите на къщите и търсят жени. Оплакванията, отправени към съглашенските офицери, не дават резултат. Началниците само привидно осъждат деянията на своите подчинени. Чашата на търпението прелива и се стига до саморазправа. Така в среднощните часове на 25 октомври в Гюешево български войник убива френски. Случаят е изолиран, но показателен за способността на победените все пак да се самозащитават.²

Въобще оплакванията от държанието на съглашенските окупатори са често срещан факт в цялата държава. Връх на наглостта им е разполагането на сенегалски части в самата столица. Те обаче са победителите и кой може да ги съди. Още повече след излизането от войната на Османската империя и Австро-Унгария, на 11 ноември 1918 г. и Германия сключва примирие. По силата му са отменени договорите от Брест-Литовск и Букурещ. Съгласно последния и Берлинския протокол цяла Добруджа е присъединена към Отецеството. Но с отпадането им статутът на областта става вече спорен. Командващият съглашенските войски в Царството ген. Кретиен нарежда изтеглянето на българската армия до границата от 1913 г. И в този случай актуална става букурещката бразда. Безсилието на премиера Ал. Малинов е сковаващо. Той протестира, че е погазено Солунското споразумение, и подава оставка. На 28 ноември 1919 г., или осем дни след оттеглянето му, Теодор Теодоров съставя ново широко коалиционно правителство. Добруджа обаче не е спасена. Първоначално е окупирана от съглашенците, а българската администрация до края на годината е заменена с румънска. В областта се проявяват познатите деяния като грабежи и безчинства. Информацията от Македония, отново попаднала под властта на сърби и гърци, е още по-мрачна.³ Новият кабинет прави възможното да отстоява националния интерес. На него е съдено да получи условията на победителите за сключването на мира.

За нормализиране на живота в Кюстендил трудно може да се говори. В града се демобилизират не само местните части, но и Сборната и Пла-

нинската дивизия.⁴ Щабът на последната заема през октомври за известно време сградата на Девическата гимназия. След Главната квартира и ръководството на това съединение обитава просветното огнище. Подир тях в помещенията се настанява щабът на френска дивизия, а по-сетне и една италианска дивизионна болница. След дълги молби в края на февруари лечебното заведение е закрито и на знаковата дата 3 март 1919 г. учебните занятия са възобновени. В сградата се настаняват заедно с Девическата гимназия и Девическата прогимназия. Изминават около 3 години и пет месеца, за да се възстановят мирновременните ѝ функции. При почистването след италианците от петнист тиф се разболява и умира разсилният, а няколко ученички стават жертва на „испанската болест“.⁵ Мъжката гимназия има сходни проблеми и започва на етапи занимания цялостно едва през март. Пречка и тук се явява заемането на половината от зданието от 64-и италиански полк, а на другата част от 12-та пионерна дружина от Планинската дивизия.⁶ Болестите „в голям размер испанска инфлуенца и дизентерия“ са причините да се прекратят през зимата учебните занятия в Гюешево и съседните села.⁷

Читалище „Братство“ попада под нова реквизиция. Настоятелството прави усилия да прибере разпиляното си движимо имущество. Особен проблем се явява дългът от 27000 лв. Отправена е молба за съдействие пред Окръжния съвет да се отпусне за покриването му „една чувствителна сума от новия бюджет“.⁸

Църквата „Св. Мина“ също не може да се отърве от военното присъствие. При бързото изтегляне на Ординарческия ескадрон в края на септември 1918 г. са забравени три карабини, толкова саби и едно седло. Освободеното място обаче е заето от подразделения на Планинската дивизия. Фурната на храма вече се използва за печенето на хляба на съединението. Конюшният и воденицата също са поставени под неин контрол. Единственото оръжие на председателя на църквата остават молбите за съвместно използване и запазване на имуществото. Явно те трудно помагат, защото са констатирани кражби на кокошки и яйца от войниците от нестроевата рота на 66-и полк.⁹

Дефицитът на редица продукти продължава да е голям. От обстоятелството се възползват окупаторите, предимно италианците, които продават използвани, но и нови стоки. Сред артикулите се открояват обувки, одеяла, куртки, шинели, а от храните – захар и кафе. С последното търгуват и сенегалците. Офицерите, особено французите, се държат надменно и арогантно, което подобава на победителите. Командният състав е настанен на квартири в града, а бойците в казармата или в обществени и държавни имоти. Комендантът на Кюстендил е французин и пребивава в къщата на фабриканта Симоне. Като сънародници явно си имат доверие. Благодарно положението на победителите се показва и чрез снабдяване на техните хазии с дефицитни стоки. Макар и бавно протича нормализиране на живота. Недостиг се отчита сред хранителните продукти. Сложени на кантара на от-

ношенията, италианците печелят повече симпатии, защото се отнасят по-човешки от французите. Пребиваването им в Кюстендил се проточва и след зимата на 1919 г., като първите доминират като брой, но пък командването е от вторите.¹⁰

Според изследователя Ст. Минков през февруари същата година в града са разположени щабът на 64-и италиански полк с две дружини и две картечни роти с общ личен състав от 1400 души. По съседните села също има малки групи. В Гюешево съотношението е 168 френски, 152 италиански и 6 гръцки военнослужещи. Следващия месец броят на окупационните гарнизони започва да намалява, като в началото на май в Кюстендил има само 38 италианци. Постепенно до края на годината съставът им в Югозападна България значително е редуциран.¹¹

За контрола на тази територия претенции проявяват не само за кратко съглашенците от великите сили, но и балканските им съюзници, този път завинаги. Сърбите настояват да получат суверенитет в целия западен район на България. Още през февруари лидерът им Никола Пашич поставя в Париж въпроса за преминаването на Струмица, Г. Джумая, Кюстендил, Босилеград, Перник, Трън, Брезник, Цариброд, Белоградчик, Кула и Видин под властта на Белград. Гърция също търси разширение в южната част на държавата и особено в Западна Тракия. Победителите не прибързват със сключването на мира с Царството. Едва в края на юли 1919 г. българската делегация, предвождана от премира Т. Теодоров, пристига в Париж. Домакините се държат с нея като към арестанти. Настанени са в хотел „Шато дьо Мадрид“ в предградиято Ньой, където престояват почти два месеца. Изолацията им затруднява своевременно установяване на очертаващата се присъда. Едва на 19 септември проектодоговорът е връчен на победените. От текста му става ясно, че от България се откъсват територията на Струмишко, Босилеградско, Царибродско и части от Трънско, Видинско и Кулско. Те преминават към новосъздадената Сърбо-Хърватско-Словенска държава. Западна Тракия остава под съглашенски контрол. България получава 25 дни срок за възражения.¹²

Официалният проект слага край на ширещите се слухове. Шокът сред обществеността на Царството е голям. Териториалното наказание надминава очакванията, а другите клаузи говорят не за равноправен договор, а за диктат. Реакцията не закъснява и се излива в протести, демонстрации, изложения, писма. Особено остро е противопоставянето на сръбските поплъзновения за откъсването на земи от старите български предели, наречени Западни покрайнини. На 15 октомври 1919 г. на митинг в Босилеград се стичат над 15000 мъже, жени, старци и деца. В приетата резолюция, озаглавена „Последната дума на босилеградчани“, директно се предупреждава за предстоящите резултати: „защото раните, които тия решения ни отварят, ще отровят кръвта ни, ще помрачат разсъдъка ни, та ще предпочетем смъртта пред позора и бавното изгинване, а така не ще има мир“. И по-нататък: „Не молим за милост, защото сме вече убедени, че тя е умряла в сърцата на

силните, а със стиснати зъби и осенени от черните ни знамена, се кълнем пред лицето на демокрациите от стария и новия свят, че сме решени да загинем, вървейки твърдо към нашата Голгота, преизпълнени с още по-силна вяра в незिблиемите (б.а. непоклатими, непоколебими) и предвечни истини за свобода и висша правда, които ще надживеят амбициите на личности и народи“.¹³

Изготвено е и специално изложение до министър-председателя и ръководител на делегацията. В него се посочват редица доказателства за българския характер на населението. Като спасителен пояс са съзрени 14-те точки на Уилсън и се настоява за провеждането на специален плебисцит. Хората от Краището искат сами да изяснят националната си принадлежност. Потвърдено е желанието за оставане в територията на Царството, защото стопанските и културните връзки от векове са изтъкавани с Кюстендил. Една граница не само би ги прекъснала, но поставя сериозни въпроси с физическото оцеляване на босилеградчани. „Ако и туй не стане, ако е съдено от Бога да ни се наложи това нечовешко наказание, нека тогава ни се даде поне последната милост, която не се отказва и на осъдения на смърт – да ни се даде време да се изселим, да изнесем материала от нашите бедни хижи, да пренесем и костите на нашите бащи, майки и роднини... да има време да изплачем остатъка от нашите сълзи“ – със сърцераздирателна молба завършва изложението до премиера.¹⁴

Подобни демонстрации са проведени и на други места. Заедно с българския отговор по договора в Париж са изпратени събраните 4250 подписа на глави на семейства от Царибродско, 22500 индивидуални от Босилеградско и 12500 от Трънско. Мнението им остава глас в пустиня. Теодор Теодоров подава оставка и за премиер е назначен Ал. Стамболийски. Същият, който се проявява като решителен противник на включването на България във войната на страната на Централните сили. Изпиването на горчивата чаша на националната катастрофа се пада на него. Още по-перфидно е решението за датата, на която да се подпише мирът. Определен е денят 27 ноември 1919 г. Това е бойният празник на армията и тържествено се отбелязва в чест на победата над сърбите от 1885 г. Съглашенците намират още един знаков начин да унижат Царството. Именно същата сутрин около 10,30 часа в кметството на Ньой проскърцват писалките по хартията на мирния договор. С този шум се слага юридическият финал на Първата световна война за България. И в този случай накрая стои словото.

Или по-скоро то предвещава ново начало. Диктатът на миротворците потвърждава отколешната присъда под мотото „горко на победените“. Наказанието е жестоко. България губи териториите на Западните покрайнини, Струмишко и Западна Тракия. До берлинската и букурещката се появява и злокобната ньойска бразда. Тя разделя села, дворове, гробища, ниви, братя и сестри. Силите за сигурност са съкратени до 33000 души. Държавата трябва да изплати репарации в размер от 2 250 000 000 златни франка.¹⁵ Ограничения и задължения, които поставят сериозни пречки пред

развитието на Царството. Но повечето от тях могат да бъдат заобиколени или неизпълнени, както показва практиката. Не така стои въпросът с териториалните казуси. В договора се допуска мирна ревизия. На нея залагат множество правителства в провежданата външна политика. Резултатът ѝ е възвръщането на Южна Добруджа през 1940 г. В същия трактат обаче България е набедена за агресор. Умело се насажда комплексът на лошия субект на Балканите. Той трябва да бъде държан на колене и безапелационно наказан.

Едва ли само предупреждението на босилеградчани поставя под съмнение трайността на подобен мир. За мнозина калени и нови борци смъртта е за предпочитане пред „бавното изгинване“. Те по стара вече традиция се събират в Кюстендил. Разположеният в града 13-и пехотен Рилски полк очаква по-нататъшната си по нъойски очертана съдба. Двата фактора, набеждавани като заплаха за скъпоценния живот на цар Фердинанд, отново се събират под Хисарлъка. Българският монарх обаче вече е друг и други сили кроят заговори за неговата глава.

Близо година дели решението за откъсването на Западните покрайнини от реалната им окупация. В навечерието на последното събитие войниците от Босилеградско са освободени от 13-и полк. Кюстендилци организират заpomнящо се събитие. Бойците са строени на градския площад, като в ръцете си държат черни знамена. Музиката свири траурна мелодия. Покъртителната картина е описана от Вл. Караманов: „Всред взаимни прегръщания и пожелания за по-добри и щастливи дни плачеха едновременно и изпращащите, и изпращачите. Раздялата бе братска и трогателна“.¹⁶

Идва денят за наказанието на Босилеградско. Добри Данев записва в летописната книга на местната прогимназия: „Нощта срещу 7 ноември. Последната нощ. По-страшна от последната Помпейска нощ. Ходих до зори. Съветвах, упътвах, прощавах се... В зори тръгнах с една раница... Не плаках за хората пред тях, но за реката, за тополите, за меките и чудни овощни градини – горчиви сълзи пролях в тъмната и студена нощ. Разбойници ли сме, та бягаме така от мили родни стрехи?! – и по-нататък продължава – Бе Задушница, а в Босилеград бяха сърбите. Страшната Задушница на Босилеград – 7 ноември 1920 г.“. След три кървави прониквания през 1885, 1913, 1917 г. западните съседи успяват да сложат окончателно ръка върху района. Сред по-възрастната част от населението на Краището дълго битува легендата, че сърбите поставят границата там, докъдето достигат през Междусъюзническата война. Четиридесет и две села попадат под контрола на съседната държава. Няколко от тях като Груинци, Жеравино, Ресен, Чудинци са буквално разсечени от нъойската бразда.¹⁷ На 8 ноември окупацията приключва. По тогавашния църковен календар е Димитровден. Датата се превръща в ден на Западните покрайнини. Появява се още един, нов и последен български национален въпрос на Балканите. Той е четвъртият заедно с македонския, тракийския и добруджанския. Пред държавата и нацията стои задачата за разрешаването им.

Откъсването на Босилеградско се отразява непосредствено върху Кюстендил. Вл. Караманов свидетелства: „животът в тоя град стана по-труден, защото от него се доставяше главно добитък за клане и разни животински произведения (масло, сирене, вълна, кожи и др.), а също и тамошното население бе голям покупател на пазара в Кюстендил и с това се оживяваше тоя пазар“.¹⁸ Икономическото наказание на останалия в свободните предели район безспорно е факт. Хинтерлантът значително се стеснява. Потенциалът намалява и води към стагниране на стопанството.

Ньойската присъда не е една. В края на 1920 г. армията е реформирана съгласно наложения диктат. Железният 13-и пехотен Рилски полк е сведен до дружина. На нея е оставено славното наследство на юнаците от Кюстендилско. Двадесет години след примирието през 1938 г. в същия Солун военните клаузи на Ньойския диктат отпадат. Бойното подразделение отново получава предишния си статут. Участва във Втората световна война и печели неповяхваща слава.¹⁹ Не са забравени загиналите юнаци. На западната фасада на новоизградения храм „Св. Мина“ през 1934 г. са апликирани плочи с имената на падналите по бранните поля от града. В казармата на полка в края на 30-те г. на XX в. е издигнат паметник, посветен на героите Рилци, отдали живота си през войните за национално обединение. Последният понастоящем е експониран в най-строгия център на Кюстендил и пред него се извършват значителна част от обредите, свързани с бележити дати от държавния тържествен календар. Какво по-голямо признание за героите. В началото на 30-те г. на XX в. Военноисторическата комисия при щаба на армията издирва адресите и подготвя паметни плочи за всички имоти, където са настанявани учреждения или личности от пребиваването на Главната квартира в града. В Гюешево през 1930 г. е осветен храм-паметник „Св. Троица“, където са събрани костите на загиналите в боевете по границата през 1913 и 1915 г. По много от селищата в Кюстендилско има подобни места на памет.²⁰ Изграждат се и нови. Такова е отношението към падналите герои.

На живите е съдено стоически да понесат страданието. Продължава да функционира сиропиталището в Кюстендил. Децата се отглеждат и възпитават до достигане на пълноценна възраст сами да поемат живота в ръцете си.²¹ Към попадналите в неравностойно положение отново се прибавят бежанците. По традиция при всяко следосвобожденско преброяване количеството им възлиза на над 2000 души. Проведеното през 1920 г. показва присъствието в града на 1622 македонски и 424 западнопокрайнински българи.²² Именно при тяхното настаняване се оформят два квартала, носещи названието „Бездомник“. Близо век по-късно тези райони са познати все още под тези имена. Бежанията си остава важна част от населението на Кюстендил и между двете световни войни.

По предвоенната традиция тя се организира отново в конспиративни структури и легални сдружения. Опитът на македонските българи в този случай е богат. Веднага след подписването на примирието е възстановен Кюстендилският пограничен пункт на придобилата последното си име

Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО).²³ Одринско е оставено на тракийската ѝ посестрима. В града и района отново се съсредоточават дейци и чети. Възстановяват се каналите и куриерската служба. Често пребивава и всепризнатият ѝ ръководител Тодор Александров. Оттук той се прехвърля във „вътрешността“, основно в Скопски окръг. В редиците обаче продължават разцепленията. Търканията и несъгласията се катализират и от управляващите. Курсът на кабинета на Ал. Стамболийски за сближение с новосъздадената западна държава, най-популярна с името Югославия, води до противопоставянето на революционната организация. Жертви има и от двете страни, но в Конявската планина над с. Цървеняно на 22 октомври 1921 г. е убит от засада министърът на войната Александър Димитров.²⁴

Правителството отговаря със създаването на паралелна структура, наричана накратко „федералисти“. Настаняването им в Кюстендил и изграждането на тяхна база води до кървави схватки с определяните като „автономисти“ техни противници. В македонското движение противоречията дълго се решават чрез дулата на оръжията. По улиците на града падат от братска ръка редица функционери. Убийството на пунктовия началник на ВМРО Велин Алайков прелива чашата на търпението. С наказателната мисия срещу федералистите, които между другото се занимават и с рекет, отнемайки средства от власи, каракачани, евреи и заможни граждани, е натоварен войводата Панчо Михайлов. Заедно с колегите си Иван Янев-Бърльо и Мите Опилски съсредоточават около 300–400 четници и милиционери от селата във Вардарска Македония. На 4 декември 1922 г. Кюстендил е шурмуван и превзет. Малобройното армейско подразделение не може да окаже сериозна съпротива, пък е предпочетено да не се пролива братска кръв. За втори път в своята история, след септември 1918 г., градът попада под въоръжен контрол, но този път на паравоенна формация от българска революционна организация. Отзвукът от събитието е голям. Кюстендил не е някакво незначително селище. По това време е най-големия град в Югозапада и е център на окръг.

Сред условията на комитите са – в 15 дневен срок предаване на разбойниците „федералисти“, публична корекция по македонския въпрос на премиера чрез вестник „Земеделско знаме“, прекратяване на провокациите срещу дейтели на организацията. Правителството взима бързи мерки и формира наказателен отряд от около 700–800 бойци, предвождан лично от министъра на войната Коста Томов. Те пристигат в района, но до въоръжен сблъсък не се стига. Междувременно автономистите успяват да заловят десетина представители на федералистите и да ги екзекутират. Посегателства към мирните граждани не са допуснати и по този начин са спечелени симпатиите им. Министър Томов се среща с войводата П. Михайлов на кюстендилската гара към обяд на 5 декември. В отношенията им пробляскват искри, но в крайна сметка е уточнено изтеглянето на четниците зад граница. Двудневната окупация на града се възприема като победа на ВМРО

над управляващите. Автономистката база е утвърдена и конкуренцията на федералистите отстранена.²⁵

По време на престоя им П. Михайлов произнася вълнуваща реч пред насъбралото се множество на площада в Кюстендил. След няколко години тя е публикувана под формата на пропагандна брошура. Озаглавена е „Защо дойдохме?“ и започва патетично: „Ний идем от страната на вечните сълзи – Македония – Балканската голгота – от бреговете на синия Охрид, от кулите на легендарния Крали Марко, от сънливите води на р. Черна, от мътния, кървав, исторически Вардар, от височините, где сянката на дивния Самуил витае, за да докажем за лишен път, че не се гаси туй, що не гасне, не умира това, що носи в себе си елементите на безсмъртието и че има една страна, ей там зад снежния Руен, в която се влачи веригите на черното робство“. Не е подминато и отношението на населението: „Драги кюстендилски граждани, преди да напуснем града, не можем да не ви благодарим за радушния, за братския прием, който ни оказахте през двудневното ни пребиваване тук“. Текстът завършва с призива „Да живее независима Македония! Да живее България! Ура!“.²⁶ Единението е скрепено с българския боен поздрав.

Запазването на влиянието на автономистите се отразява и в по-сетнешните години. Пограничният пункт продължава да функционира непрекъснато до преврата от 19 май 1934 г. и разтурянето на ВМРО на територията на Царството. На практика тя е най-дълго съществувалата подобна структура в рамките на България. Началото ѝ е поставено през 1896 г. В периода след Първата световна война като началници се изреждат Ангел Узунов, Христо Шалдев, Йосиф Иванов, Велин Алайков, Атанас Иванов, Панчо Тошев, Владимир Куртев и Трифон Савев. В града пребивават множество воеводи и четници, предимно от Скопски революционен окръг.²⁷

След утвърждаването на Иван Михайлов като основен ръководител ВМРО преживява известна еволюция. Тя е забелязана от пристигналият през 1931 г. в Кюстендил френски журналист Албер Лондр. „Да оставим настрана аферата от 1922 г. в Кюстендил, когато недоволните от правителството комитаджии официално завзели града. Свидетелите от онова време имали възможност да видят как военният министър дошъл от София начело на редовен полк и дръпнал цяла реч пред хайдутите. Картината не е лишена от интерес, но е старомодна като живопис. Днес е времето на друго изкуство. Днес Кюстендил се е издигнал до университетски център на тероризма. Най-добрите професори по атентати са преместили катедрите си тук. Изучава се специалността нападения срещу Ориент експрес. Ето ги, събрани в това кафене, всичките майстори по взривовете. Колко са мили! Стават на крака да ме посрещнат. Ако все пак смееха, биха ми казали, чувствам, на ухо: „Един съвет – не пътувайте по европейската линия през август или септември!“ Смятам да се прибирам следващия месец, подметнах в разговора аз; дали е добро време? Старшият на бандата помисли, па рече: „Да, добро е.“ Това влезе в моите „Спомени“ към главата „За ползата да имаш

връзки“ – с нотка на закачка пише чужденецът.²⁸ Сравнението му обаче е показателно за промяната на тактиката в революционното движение.

Паралелно с него в Кюстендил се създават и функционират легални сдружения. На 1 юни 1919 г. е учредено Македонското благотворително братство „Св. Св. Кирил и Методий“. Негови ръководители през следващите години са Хр. Шалдев, П. Тошев, А. Узунов и Александър Цонев. През 1922 г. от средите на ветераните от предвоенната епоха е създадено дружество „Илинден“. Дългогодишен председател е Вл. Куртев. Повечето от лидерите на тези структури са неразривно свързани с революционното движение. Преплитането на конспиративна и легална дейност е нещо често срещано и добре познато в Кюстендил. Двете организации провеждат периодично съвместни събития. Почитат се годишнини от Илинденското въстание, смъртта на Гоце Делчев, Денят на Македония, отбелязван на църковния празник „Свети Дух“. Дават се благотворителни вечеринки и сказки. От средите им произлизат инициативите за построяването на паметник на Тодор Александров и „на падналите за родината герои“. Последният понастоящем се намира на градското гробище. От състава им е формиран специален комитет за подпомагане на бежанците от Македония. Настоятелството на братството успява да доведе в Кюстендил известния френски журналист Анри Пози. Всички заедно на 14 август 1931 г. посещават храм-паметника „Света Троица“ в Гюешево. Трогателни са думите, написани от чужденеца върху златната книга на храма: „Свободен човек, син на свободен народ, тъга и гняв ме обзема, като виждам тази братска могила, където спят в лоното на този, който ни е казал: „Обичайте се едни – други“ – героите, паднали за защита на бащината си земя. Пред телените мрежи постовете с картечници и срамните военни приготовления, аз за лишен път давам тук клетва, че ще работя с всички мои сили за каузата на справедливостта, което тук има особена нужда от защита и която е кауза на мира и цивилизацията“.

Заедно с двете градски структури са създадени и няколко по селата. В Гюешево действа благотворително братство, а поделения на дружество „Илинден“ има в същото населено място и в Гърляно, Слокошица, Граница, Берсин, Коняво, Багреници, Лиляч и Четирци. Бежанците се подразделят също по полов и възрастов принцип. В Кюстендил е учредено дружество на Македонския младежки съюз. Първоначално е наречено Македонски културно просветен сговор, а от 1925 г. се преименува в културно-просветна организация „Тодор Александров“. През 1926 г. е създаден Македонски женски съюз. Дружбата в Кюстендил приема за свой патрон „Мара Бунева“. От януари 1933 г. в града действа Македоно-одринско опълченско дружество, част от едноименния съюз.

Особено място в дейността на кюстендилските структури и на гражданството заема личността на Тодор Александров. Приживе всепризнат водач на ВМРО, почитан и охулван, той получава в града оценка за делата си непосредствено след смъртта си. Траурните шествия и панихиди са само част от опита да се увековечи паметта му. Общинският съвет на свое заседание на

20 септември 1924 г. по доклад на кмета Иван Жабински взема решение да преименува бул. „Славянска“, започващ от площада до железопътната гара, на бул. „Тодор Александров“. Това е сериозен акт, но с него не се изчерпва почитта на кюстендилци. На 30 ноември 1924 г. в града е учреден фонд „Тодор Александров“, оглавен от Вл. Куртев. Една от целите му е изграждане на паметник на революционния деятел. След близо четиригодишни перипетии на 1 ноември 1928 г. той тържествено е открит.²⁹ Скулптор е Андрей Николов. „Паметникът гледа към Македония, а Македония с тъжно лице и насълзени очи гледа от Руен своето скъпо чедо и праща благодарствен привет на родолюбивия и мил Кюстендил. Слава на Тодора, слава на кюстендилското гражданство“ – пише в съобщение за събитието Илюстрация „Илинден“.³⁰ След деветнадесетомайския преврат паметникът е преместен, а след деветосептемврийския унищожен. Едва през 1991 г. в началото на демократичните промени отново е възстановен в строгия център на града.³¹

За значението на легалните организации в района важна е оценката на Иван Михайлов, последен лидер на ВМРО. „Но докато много от дружествата в другите области на България се проявяваха само от време на време при тържества, в Кюстендилско бяха впрегнати в по-съществена работа. Вън от честата им грижа за бежанците техните членове укриваха хора, които пристигаха или заминаваха нелегално за Македония, набавяха оръжие и го отпращаха, където следваше“ – с характерната си конспиративност обобщава той.³² Флагманът на корабите, по определението на Гоце, остава твърдо на своя пост. Вратата към Македония стои отворена за комитите все до 1934 г. Деветнадесетомайският преврат елиминира революционното движение от следвоенния тандем за разрешаването на националния въпрос. Легалните дружества са ограничени и съществено маргинализирани. Държавата остава единственият фактор от следосвобожденското триединство. Тя за малко повече от 3 години между 1941 и 1944 г. осъществява повторно и непълно национално обединение. С ликвидирането на революционното движение ролята на Кюстендил като врата към Македония съществено се променя.

Градът получава още един следвоенен товар – грижата за бежанците от Западните покрайнини. Освободените от армията помещения около храма „Св. Мина“ в края на 1919 г. започват да приютява семейства от Босилеградско. Светият синод на Българската Екзархия отпуска 10000 лв. за помощ на бедните изселници.³³ Притокут на хора не престава и след окупацията на района. Само десетина дни от завземането на Западните покрайнини, а именно на 17 ноември 1920 г., в Кюстендил е учредено Босилеградско бежанско братство. В ръководството му са избрани Йордан Захариев, Добри Данев, Тодор Захариев, Георги Димитров, Емануил Попдимитров, Петрун Сираков, д-р Райчиловски, Я. Георгиев и С. Стоев. Основната част от тях са интелектуалци с популярност не само в района, но в държавата и извън нея. Целта на сдружението е да действа за създаване на емигрантска организация в България, която да постави проблемите пред властите и победителите.³⁴ Скоро братството получава и конкретното си име „Бежанец“.

На 12 декември 1923 г. е основано младежко културно-просветно дружество „Църноок“. Кръстено е на един връх от района на Босилеградско. Спонтанно появилите се структури се обединяват през 1924 г. в единна организация под ръководството на Върховен комитет.³⁵ В случая, изглежда, е почерпено от богатия опит на македонското движение.

Заимствано е и от арсенала на конспиративната дейност. Структурата, която е създадена, получава названието Вътрешна западнокрайнинска революционна организация (ВЗРО) „Въртоп“. Учредителният конгрес е проведен през декември 1928 г.³⁶ Скоро в нея се появяват пукнатини. Кризата във ВМРО, предизвикана след убийството на Ал. Протогеров, и финансови неуредици водят до разцепление. На 22 април 1929 г. в местността „Родоцки камък“ в землището на с. Милевци е основана Революционна организация „Босилеград“. За председател е избран Стефан Недялков. Конспираторите се вричат: “Заклевам се в Бога, честта и съвестта си, че ще работя с всички средства за свободата на поробено Босилиградско и че в действията си ще се съобразявам и подчинявам на интересите и наредбите на организацията, като не могат да ме съблазнат никакви земни блага и щестлавни подбуди. Ако наруша тази си клетва, нека да бъда най-строго наказан“. Целта им е още по-категорична: “Поддържане националния дух и освобождаване на поробено Босилиградско – присъединяването му към майка България“. В нея няма шикалкавения от типа на политическия сепаратизъм, характерен за македонското движение. Опитът от последното обаче явно е използван. Пограничната зона на Кюстендилско е разделена на три пункта. В организационната територия се обособяват три района и са назначени съответните войводи.³⁷ Към съзаклятието са привлечени още членове, сред които е и Йордан Захариев. Известният интелектуалец едва ли може да се счита за боева сила, а по-скоро е морална опора на движението.³⁸ Повтаря се практиката от македонските структури едни и същи личности да бъдат и в конспиративните и в легалните проявления. Колко време съществува мистериозната Революционна организация „Босилеград“, от наличните източници не може да се каже. Деветнадесетомайският преврат ликвидира както ВМРО, така и ВЗРО „Въртоп“. Легалните сдружения остават да вегетират под контрола на държавата. Следващият режим, наложен от деветосептемврийския преврат, окончателно закрива бежанските братства на македонските и босилеградските българи от града и района.

В периода след края на Първата световна война Кюстендил си запазва мястото на ключов център на освободителното движение. Задачите му нарастват значително след прокарването на ньойската бразда. Появява се още една врата, наравно с онази за Македония. Новата е към Западните покрайнини. Пак започва да кипи революционна дейност. Пограничната зона става арена на кървав сблъсък. В редиците на българите обаче се появяват все повече пукнатини. Братоубийството взема немалки размери. Противоречията се разпалват от домашни и външни фактори. Идеологически утопии хвърлят отровни постулати срещу националния идеал. Онова, което

се случва в Кюстендил и района през последната десетдневка на септември 1918 г., се проявява няколкократно и години по-късно в България.

Важен епизод от сблъсъка на правителството на БЗНС и освободителното движение е окупацията на Кюстендил от четите на ВМРО. Без да е превзет през нито една война, в периода на последната българска държавност градът попада под властта на паравоенна формация. Последната не е враждебно настроена и цената не е много кървава. Краят остава в орбитата на автономистите, а по-сетне и на михайловистите в македонското движение и важен център на тяхната дейност. В района дейността си развива мистериозната Революционна организация „Босилеград“. След 1934 г. ключовете на вратите към Македония и Западните покрайнини окончателно са поставени под контрола на държавата. Тя обаче не съумява да осъществи националното обединение. С изключение на малко повече от три години през Втората световна война, когато фактическият български суверенитет е установен в части от Вардарска Македония, Беломорието, Поморавието и в целите Западни покрайнини. След най-големия конфликт в историята на човечеството границите се връщат на старите си места.

И днес от бащината ми къща се вижда нъойската бразда.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1527, л. 23, 44, 49, 51, 54–55, 60, 66, 70, 80, 99, 100, 112; ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 1449, л. 2–4.
- ² **Минков, Ст.** Съглашенските войски в Югозападна България (края на 1918–1919 година). – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005, с. 144.
- ³ **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006, 340–346.
- ⁴ **Христов, А.** Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. С., 1925, с. 519.
- ⁵ ДА-Кюстендил, ф. 500, оп. 1, а.е. 25, л. 9.
- ⁶ ДА-Кюстендил, ф. 504, оп. 1, а.е. 11, л. 10.
- ⁷ ДА-Кюстендил, ф. 156к, оп. 1, а.е. 3, л. 1.
- ⁸ ДА-Кюстендил, ф. 42к, оп. 1, а.е. 72, л. 41, 45, 44, 46, 49, 50, 55; а.е. 35, л. 94, 94.
- ⁹ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 25, л. 36, 39, 40, 41, 50, 51; а.е. 26, л. 28, 118, 119, 149, 150.
- ¹⁰ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 83–85.
- ¹¹ **Минков, Ст.** Цит. съч., 145–146.
- ¹² **Христов, Хр.** България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 169–203. **Марков, Г.** Цит. съч., 359–367; **Минков, Ст.** Цит. съч., с. 148.
- ¹³ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6838.
- ¹⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6837; **Джонев, А.** Документи по въпроса за Западните покрайнини, съхранявани в Регионален исторически музей – Кюстендил. – Известия на държавните архиви, Т. 97, 2009, 128–133.
- ¹⁵ **Димитров, Т.** Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г. Кюстендил, 1996, с. 47; **Петров, М.** Западните българи. С., 2017, 68–82; Константин Муравиев. Договорът за мир в Нъой. С., 1992, 233–280; Нъойски договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов. С., 1994, 274 с.; От Сан Стефано до Париж (1878–1947 г.). Най-важните договори на България. С., 2009, 142–178;

- Митев, Д.** Бяло море – изгубената мечта. България, Великобритания и тракийският въпрос 1918–1923 г. С., 2014, 44–49; **Караганев, Р.** България и нейната *insufficientia tulmanum* или националната кауза за излаз на Бяло море 1919–1941. С., 2005, 27–28; **Христов, Хр.** Цит. съч., 243–253, 315–346; **Марков, Г.** Цит. съч., 372–381.
- ¹⁶ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 86; **Димитров, Т.** Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886–1945 г.). Кюстендил, 2009, с. 166.
- ¹⁷ ДА-Кюстендил, ф. 245к, оп. 1, а.е. 16, л. 5–17; **Димитров, Т.** Босилеградският край в..., 48–49.
- ¹⁸ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 86.
- ¹⁹ **Димитров, Т.** Железният полк..., 165–194.
- ²⁰ ДА-Кюстендил, ф. 269к, оп. 1, а.е. 35, л. 87; РИМ-Кн, НИ, НСФ, инв. № 3351, л. 22–30; Военни паметници в България. Кюстендилска област. Кюстендил, 2013, 184 с.; **Джонев, А., И. Сапунджиев.** Участието на Кюстендилци в освободителната война 1912–1913 г. Кюстендил, 2012–2013, с. 211.
- ²¹ **Николов, К.** Създаване и начален организационен живот на окръжен дом – сиропиталище за деца на загиналите във войните 1912–1918 г. в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 402–403; **Янчева, Й.** Благодителността за сираците в Кюстендил в периода 1918–1945 г. – Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011, 410–413.
- ²² **Захариев, Й.** Кюстендил. Принос към поселищногеографските проучвания на нашите градове. С., 1938, с. 94.
- ²³ **Василев, В.** Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, 77–78.
- ²⁴ **Палешутски, К.** Македонското освободително движение след Първата световна война 1918–1924. С., 1993, с. 109, 112–113.
- ²⁵ **Янчев, В.** Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913–1915 и 1918–1923). С., 2014, 309–319; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война. С., 2003, с. 104.
- ²⁶ Речта на войводата Панче Михайлов в Кюстендил. Защо дойдохме? С., 1924, 15 с.
- ²⁷ **Джонев, А.** Македонските бежански организации в Кюстендилско 1919–1934 г. – В: Ньойският договор и съдбата на Югозападните български земи. Кюстендил, 2001, 6–28.
- ²⁸ **Лондр, А.** Комитаджий. – Факел, 1996, № 3, с. 219.
- ²⁹ **Гребенаров, Ал.** Легални и тайни организации на македонските бежанци в България 1918–1947. С., 2006, 72–140; **Джонев, А.** Македонските бежански организации..., 6–28; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4..., с. 57, 62.
- ³⁰ Илюстрация „Илинден“, 1928, № 1, с. 1.
- ³¹ **Джонев, А.** Паметниците на Тодор Александров. – МПр, 2004, № 3, 57–80.
- ³² **Михайлов, Ив.** Спомени. Т. 1–2, С., 1997, с. 188.
- ³³ ДА-Кюстендил, ф. 136к, оп. 1, а.е. 26, л. 118, 119, 149, 150.
- ³⁴ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 6839; **Джонев, А.** Документи по въпроса за Западните покрайнини..., 135–136.
- ³⁵ **Петров, М.** Цит. съч., 86–87, 105–121.
- ³⁶ Пак там, 297–462.
- ³⁷ РИМ-Кн, НИ, ОФ, инв. № 8216; **Джонев, А.** Документи по въпроса за Западните покрайнини..., 139–143; **Джонев, А.** Революционна организация „Босилеград“. – В: Конгреси и програмни документи след 1878 г. за историята и културата на българските земи под чужда власт. С., 2008, 135–150.
- ³⁸ **Джонев, А.** Йордан Захариев и освободителното движение на българите от Западните покрайнини. – МПр, 2014, № 2, 151–154.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основен приоритет на Третото българско царство е националното обединение. За реализирането на тази цел държавата води пет войни. Резултатът от тях по спортната терминология е 2 на 3 в полза на загубените, каквто се явяват и последните 3. Три пъти България излиза победена от въоръжените конфликти и националният идеал не е постигнат. Тъжна равностметка, резонираща върху перспективите на българския народ.

Зачеването на последното държавно проявление е извършено в грях. Три териториални проекта очертават неговите граници, близки до реалните на нацията. При раждането в Берлин българската снага значително е орязана. Граници започват да разделят едноплеменни братя. „Поробен народ се освобождава, но разделен трудно се събира“ – гласи една прозорлива мисъл на небезизвестния д-р Стоян Чомаков. Върху Княжеството, по сетне пораснало до Царство, се пада тежестта на тази задача. Три фактора си партнират във величавото усилие – държавата, църквата и революционното движение.

В югозападните предели на свободната част от Отецеството, на самата берлинска бразда, стои Кюстендилският край. Върху него пада значителна част от тежестта на освободителната борба. „Вратата към Македония“ трябва да се отваря за свои и залоства за чужди. Зад нея се събират тези, които са готови да се простят с главите си за осъществяване на националния идеал. Пред нея страдат еднокръвни братя под властта на азиатска деспотия. Кюстендил се превръща в плацдарм на организираниите усилия на трите фактора. От него потеглят военни и паравоенни формации. На границата за тях започва фронтовата линия. Така е и в дългите борби на македонските българи. Така е и в Сръбско-българската и двете Балкански войни. Призованите под знамената синове на Отецеството изпълняват своя дълг. Берлинската бразда остава непроменена, а до нея се появяват и букурещката и цариградската неправда. Градът от периферен се превръща в средищен център при разрешаването на националния въпрос. Огромно е количеството от доказателства в подкрепа на водещото му място.

Същото е значението на Кюстендил и в краткия мирен период след националната катастрофа. Поредното развяване на знамената въвлича България в Първата световна война. Най-величавото, продължително и кърваво усилие на нацията за постигането на своя идеал. И изборът на съюзници е осъществен през тази призма. Залага се на тези, готови за ревизия на несправдите от Берлин, Букурещ и Цариград. Така Царството се присъединява към Централните сили – Германия, Австро-Унгария и Османската империя. Коалициите си имат недостатъците и държавата веднъж се опарва

от подобна през балканските конфликти. На съдбоносната дата 24 август 1915 г. не само юридически са скрепени ангажиментите, а е заложено бъдещето на българската национална общност. Мирно е ревизиран договорот от Цариград, а чрез война – този от Букурещ и Берлин. На кюстендилския плацдарм отново са събрани синовете на отечеството. Тук са не само местните борци и бойци, а преминават половината от съединенията, участващи във войната срещу Сърбия. През района маршируват силите на 2-ра отделна армия – 7-а Рилска, 3-та Балканска, 5-а пехотна Дунавска дивизия. Чуват се копитата на Конната дивизия и оптимистичният порив на 11-а пехотна Македонска дивизия. Освободителната им мисия е успешна. Съглашенската коалиция обаче остава в Македония. Появява се Южният фронт. В редиците на противниците се нареждат великите Англия, Франция, Русия, Италия и балканските Сърбия и Черна гора. Постепенно се присъединяват Румъния, Гърция и множество други държави, сред които и САЩ. Централните сили си остават само четири.

На Кюстендил се пада голяма задача – да приюти най-висшата военна институция на държавата. На 14 октомври 1915 г. в него се разполага Главната квартира на Действащата армия. Градът се превръща във военна столица на България. С нови характеристики се изпълват ролята, мястото и значението му. Средишната позиция при решаването на националния въпрос качествено нараства. С идването на военния елит Кюстендил заема важно място не само на картата на държавата, а и на полуострова и континента. В чертите му се дискутират теми и се взимат решения, които резонират върху хода на глобалния конфликт.

Основен фактор в този аспект безспорно е Главната квартира на Действащата армия. Единството и сплотеността на самия военен връх обаче стои под въпрос. Множество фактори оказват влияние върху неговата монолитност. Вижданията и възможностите на самите офицери са сред част от тях. Различни са темпераментът и подготовката им. Но това са човешки слабости, които са познати при извършването на всяка екипна дейност. Единоначалието в армията поставя всекиго на мястото му. Множество противоречия обаче са привнесени отвън. Домашните са продукт на монархическия институт и изпълнителната власт. Външните са от съюзниците, предимно от най-старшия сред тях. Под подозрение, но определен като възможния компромисен човек, се възприема главнокомандващият Действащата армия генерал-майор, по-сетне генерал-лейтенант Никола Жеков. Въпреки изострянето на отношенията между факторите, на моменти до краен предел, той не е отстранен от своя пост. По този начин предводителят на армията работи близо три години в Кюстендил. Напуска го по волята не на своите противници, а от немоцта на тялото си, попаднало под ударите на сериозно заболяване в решителния момент на световната война. Остава неизясним въпросът какво би станало, ако начело на армията стоеше той при последната противникова офанзива.

По традиция между първия и втория в йерархията рядко няма търкания. Според редица източници именно с тази цел домашните фактори

лансират за началник на ЩДА генерал-майор Константин Жостов. Той се ползва с името на отличен професионалист, но показва липсата на политическа гъвкавост. Пламенен патриот, доблестният военен не може да преглътне неправдите, вършени от факторите в армията, държавата и съюзниците. Не само е строен в редицата на техните противници, но му е отредено мястото да я оглавява. Конфликтите с този силен фронт изправят началника на ЩДА пред дилемата на професионалното му оцеляване. Сред неприятелите му изпъква фигурата на монарха, премиера и водещи германски генерали. Включени и антуражите им, борбата става безмилостно жестока и обречена. Генерал Константин Жостов удържа на своя пост, но не и на коварната болест. На 30 август 1916 г. напуска завинаги Кюстендил и този свят. И в този случай стои без отговор въпросът какво би станало, ако способният военачалник остана жив и на своето място в Главната квартира.

Не е по-радостна съдбата на наследилия го на поста началник на ЩДА полковник, по-сетне генерал-майор Иван Луков. Предвоенен фаворит на главнокомандващия ген. Н. Жеков, между двамата няма съществени търкания. Заедно с началника на Полската канцелария полк. Михаил Сапунаров формират монолитна кюстендилска тройка. Силата им обаче своевременно е установена и сломена. Другата тройка монархът, правителството и съюзниците, се изправят в борба срещу им. Политическата власт надделява и върхът в Кюстендил е променен. Първоначално е отстранен Сапунаров, а по-сетне и Луков. От тройката и за кратко тандем, в Главната квартира остава само Жеков. Той обаче се стреми да запази относителна независимост и близо седем месеца съвместява длъжността на главнокомандващ и началник на ЩДА. По същото време идва и денят за разплата с единия от факторите – премира и правителството. И под натиска на висшия военен те са отстранени с удобен нему кабинет.

Останалите два фактора обаче не бездействат. Монархът и старшите съюзници налагат нов началник на ЩДА – генерал-майор Христо Бурмов, и даже помощник на главнокомандващия – генерал от пехотата Георги Тодоров. Генерал Н. Жеков трудно преглъща натрапените назначения. Те обаче идват за него в момент на върховни физически изпитания. Няколко дни преди офанзивата на съглашенците той е транспортиран за лечение във Виена. И следният въпрос не може да получи отговор – какво би станало, ако Жеков и Луков са в Кюстендил, а Бурмов на Добро поле. Дали краят на войната можеше да бъде друг.

Отношенията в Главната квартира на Действаща армия не винаги са на необходимата висота. Интригите и съмненията ронят единството между най-висшите офицери от институцията. Значима част са привнесени отвън. Сред тях се откроява фигурата на монарха и в по-малка степен на премиера. Дългата ръка на старшия съюзник достига чак до Кюстендил. Резултатът от комбинацията са скандали и кадруване за сметка на върха на българското военно командване.

И ако повечето от действията са зад кулисите, то населението на града вижда всичките споменати фактори поотделно, а понякога заедно. С установяването на Главната квартира в Кюстендил се извървява сериозна върволица от личности и делегации. Многократно е посещаван от представителите на монархическия дом – цар Фердинанд, царица Елеонора, князете Борис и Кирил. Престолонаследникът като офицер за поръчки е често тук и за целта се поддържа специална квартира. Сред високопоставените домашни гости са двамата премери, управлявали през войната – Васил Радославов и Александър Малинов, както и министри от кабинетите им. Опозиционни делегации и представители също се появяват и търсят посредничеството на военните и специално на главнокомандващия.

Съюзнически офицери за поръчки резидират за постоянно в Кюстендил. Първи се настаняват германските, а по-сетне австроунгарските и османските представители. Високопоставени особи, делегации, политически и военни фигури често пребивават в града. В него идват сакскобургготският херцог Карл Едуард, четвъртият син на германския кайзер Август Вилхелм, немският главнокомандващ на Балканите фелдмаршал Макензен и началникът на щаба му генерал Зект, група депутати от Райхстага, турският помощник-главнокомандващ и военен министър Енвер паша, унгарската Хонветска капела, унгарските графове Пал Телеки и Вилиус Алфони, подпредседателят на Райхстага д-р Херман Пааше, австроунгарският пълномощен министър граф Чернин. Освен съюзнически пристигат неутралната шведска военна мисия и делегацията на обявилата независимост Финландия. Извършени са и редица по-маловажни посещения. Безспорно най-знакови си остават визитите на австроунгарския император Карл I и баварския крал Лудвиг III, особено на първия. Синя кръв от най-висока проба се разхожда из Кюстендил. В рамките му се оформя своеобразен монархически маршрут. И още един въпрос е резонен – кога толкова много вътрешни и международни фактори са посещавали града. Сега вече може да се отговори: през последната българска държавност – никога.

Войната затормозява спокойното и естественото развитие на всички институции. Разлика няма и за Кюстендил. С разполагането на Главната квартира ситуацията съществено се променя. Дотогава най-значимите настанявани структури са щабове на 5-а, Съединените и 2-ра армия. Най-много за няколко месеца или само за няколко дни. Тригодишният престой през световния конфликт оказва влияние върху местните държавни институции. Администрацията функционира под допълнителния натиск на висшите военни. В подобни условия са поставени просветните, културните и религиозните институции. Всички те се съобразяват с армейския работен и празничен календар. Множество сгради са в услуга на Главната квартира. Обстоятелството затормозява изпълнението на нормалните ангажменти на гражданските структури. Появяват се конфликтни точки, които водят до противоречия. Понякога трудно се балансира, но като цяло хората под пагон имат предимство. Водещата им роля се проявява особено при тържест-

веното отбелязване на светски и религиозни събития. Те обаче са в единодействие с местната власт и населението. Невинаги преследваната цел се постига и недоволство пораждат дистанцирането на кюстендилци от някои прояви. С провличането на войната се констатира намаляването на ентузиазма им, но това е характерно не само за тях.

Важно събитие в местната история остава провъзгласяването на 16 май 1917 г. на генерал-лейтенант Никола Жеков за „почетен кюстендилски гражданин“. Оказана е чест, с която дотогава са удостоявани само две личности. Изграждането на специална вила на Хисарлъка и преместването на главнокомандващия в нея също е знаково за усилията на военните и гражданската власт. Обектът е включен в маршрута на всеки високопоставен гост. В него се дискутират значими въпроси от спектъра на въоръжения конфликт. Вилата обаче става повод за слухове. Тя се отъждествява с моралната развала на главнокомандващия и на офицерския състав. Мълвата надхвърля градските черти и получава национална известност. Колизията води до недоверие. Въпреки горчивите хапове от недоказаните обвинения ген. Н. Жеков остава привързан към града. Последната му воля е да бъде погребан на Хисарлъка на изток от вилата. Повече от половин век след произнасяне на завещанието му все още не е изпълнено. Тук въпросът защо няма своя еднозначен отговор. Политическата конюнктура явно е сред основните пречки. Незнанието и незаинтересоваността обаче успешно ѝ партнират.

Чрез Главната квартира редица именити интелектуалци попадат в Кюстендил. Една част постоянно работи във военната институция и за дълго пребивава в града. Сред тях са литературните критици Владимир Василев и Константин Гълъбов. Първият изживява изгаряща любовна страст с месната девойка Цвета Ленкова. Кюстендилският зет Кирил Христов също често пребивава, основно при своята балдъза Елена Палашева, която отглежда двете му деца. При нея известният творец работи над редица свои произведения. Закратко и ползотворно за творческите си проникновения отскача чувствителният Антон Сташимиров. С проблеми по службата се явява сърдитият Георги Порфириевич Стаматов. Дните си в казармата брои капризният Стоян Загорчинов. Под пагоните на цензор действа лиричният Емануил Попдимитров. В града сегиз-тогиз идва начинаещият белетрист Димитър Шишманов. Задълго в едно училище преподава прохождащата поетеса Елисавета Белчева, по-сетне наречена Багряна. Някои от творците се събират в елитарни компании. Особено привлекателен за тях е хълмът Хисарлъка, където явно черпят вдъхновение. Естетите на словото не са сами. Сред майсторите с четката е военният художник Борис Денев. Кюстендил е сцена на техния порив и изява. Присъствието на творците му дава друг облик. Градът обаче също маркира своя знак върху техните души. Една симбиоза, останала винаги. И на въпроса кога повече известни интелектуалци живеят или пребивават тук, отговорът може да бъде – много рядко за такъв период от време.

Дългата война изстисква материалните възможности на двете групировки. Централните сили са в по-лошо положение. Кюстендилско, като слабопроизводителен район, също изпитва редица проблеми. От множеството сведения става ясно, че краят не се ползва от особени преференции за това, че тук е разположена Главната квартира. Честите случаи с недостиг на храни в началото на конфликта постепенно се превръщат в хроничен недоимък. Многократно се увеличават цените на продуктите. Расте стойността по веригата зърно-брашно-хляб. Постепенно насъщният започва да се замесва половината и даже повече от царевична суровина. Последната година, година и половина са най-тежки. Дажбата му стига до и под 300 гр. на човек дневно. Месото, местните продукти, млякото и дериватите му съществено намаляват на трапезата. Дефицитът им особено се откроява сред градското население. Селяните са в по-благоприятно положение, защото са производители. Те се съпротивляват на опитите да им се отнемат излишъците или част от стоките. Противопоставянето на реквизицията се изразява в саботиране на нарядите, особено на мляко за производство на сирене, кашкавал и масло. В редица села твърдо се демонстрира нежелание да се захранват откритите мандри. Тълпи жени нападат собствениците и майсторите, като ги гонят с камъни и други подръчни средства. Местните административни власти също им съдействат, вместо да изпълняват своите законови задължения. В резултат на саботажите много от обектите не започват работа, други едва действат или пък съвременно са закрити.

Редица артикули са в изключително ограничено количество или въобще липсват. Проявяват се черна борса и спекула. Цените на нормираните стоки трудно се удържат на този фон. Производителите отказват да доставят на градския пазар. Думата глад става ежедневие за структурите, натоварени с продоволствието не само на гражданите, но и по селата. В допълнение идва недостигът на дърва и други горивни и осветителни материали. Въглищата почти липсват. Към студа се прибавят и редица заболявания. Изнемощелите организми стават прицелна цел на коремен и петнист тиф, скарлатина и испанска инфлуенца. Епидемиите, особено от последния вирус, косят с не по-малка сила от смъртта по фронтовете на войната. Противопоставянето и акциите в града и района ескалират особено през май 1918 г. Тогава под ръководството на активистки от тесносоциалистическата партия в Кюстендил се провежда женски бунт. Той не е нещо уникално за държавата, но става в непосредствена близост от Главната квартира. Връх на демонстрираното несъгласие със създаденото положение е поднасянето на къс некачествен местен хляб от Люба Турковска на император Карл и цар Фердинанд при посещенията им в града на 18 май 1918 г. На въпроса имат ли Кюстендил и краят съществено преимущество при снабдяването от пребиваването на Главната квартира, отговорът е по-скоро негативен.

Сигурността също се пропуква. Най-сериозно усеща пробойните населението на Босилеградско. На 15 и 16 май 1917 г. сръбска паравоенна формация под ръководството на Коста Печанац прониква в района. Извърше-

ни са убийства, палежи и мародерство над цивилните български жители. В резултат на погрома 35 души се прощават с живота си, а е унищожено имуществото на 317 домакинства. Босилеградско през тази и предишните войни за трети път привлича сръбския гняв. Рецидивът е налице, но едва ли му е съдено да бъде спрян завинаги. Държавата обезщетява пострадалите с безвъзмездна финансова помощ. Дръзкото нападение е извършена на около 40 км от Главната квартира, а множеството от мъжете са по фронтовете на войната. На въпроса подобни събития случват ли се на други места в довоенните предели на Царството, отговорът е не. Уникално престъпление, дълго позатулювано от историята.

Със сигурността се случва още един прецедент, но този път в Кюстендил. На 24 и 27 септември 1918 г. Главната квартира е превзета от собствените си български войници. Също уникален случай в родното минало, а може би не само в него. Прозаичният му резултат е добре познат зад граница. В рамките на Царството обаче се сътворява нещо непознато. Българи се изправят срещу българи не в битови или криминални спречквания. Чрез насилие се търси политическа отговорност. Отекват изстрели и от отворените рани се стичат капки братска кръв. В Кюстендил проблясват едни от първите искри, характерни за гражданската война. Те са част от снопа, запалил опита за преврат, по-популярен под названията Владайски събития или Войнишко въстание. Цепнатините в националното единство се очертават. Постепенно те се отварят повече и в тях пропадат много българи, застанали от двете страни на барикадата. Раната, отворена тогава, дава злокобното начало на разделението на нацията. Финалът му след век не се вижда.

От Кюстендилския край през световния конфликт са мобилизирани две бойни части. Единият е 13-и пехотен Рилски полк, а другият 53-и пехотен резервен полк. В тях се рекрутират войници и от други околии на окръга и на държавата. Те имат различна историческа съдба. Рилският полк участва в настъплението срещу Сърбия през Поморавието, Косово поле и Вардарска Македония. В кървави сражения и тежък поход освобождава редица селища, между които и Гевгели. След зимен престой край Вардар е прехвърлен на границата край Струма. Оттук участва в завземането на Рупелското дефиле и настъплението в Беломорието. Героично и решително се проявява в боя при Еникьой. Ненапразно на паметника на падналите герои Рилци, в краката на боеца, до още само две, стои названието Еникьой. Частта остава да защитава позициите си на брега на „тиха Струма“ до самия край на въоръжения конфликт.

Петдесет и трети полк има много по-дълъг и вълнуващ боен път. Той участва във войната със Сърбия само във Вардарска Македония. Освобождава Царево село и Велес, побеждава в редица сражения подразделения на западния съсед. Сблъсква се с англо-френския корпус по Клепа планина и го изтласква до крайнините на Гевгели. Зимува край Вардар и е изтеглен на Беласица. Настъпва през Рупелското дефиле и в Беломорието. Дотук съдбата му е сходна с тази на Рилци. Войната с Румъния обаче съществено

я променя. Петдесети и трети полк бързо е прехвърлен на северния фронт. Там се сражава срещу съглашенците, предимно румънци и руси. Участва в защитата на Добрич, пробива на Кубадин, освобождава Бабадаг и Тулча. Следващата година отстоява в кървави боеве позициите си на р. Серет. Войната срещу Румъния и Русия е спечелена и принос има частта с кюстендилско участие. През последната година от конфликта тя отново е върната на Южния фронт. Изпратена е на отговорните участъци на кота 1050 и на Добро поле. Пробивът на съглашенците на последното място не може да отнеме неувяхващата бойна слава на 53-и полк. Навеки там остават безименните герои, предвождани от славния им командир генерал-майор Константин Ламбринов. Сега няма нужда от въпрос. Юнаците от двата полка изпълняват своя дълг. Ненапразно в историята остават под нарицателното „железни“.

Погромът и примирието от 29 септември 1918 г. изваждат България от Първата световна война. Оцелелите от бойните части се прибират в Кюстендил и района. Загиналите остават по бранните поля. Гробовете им са под зависимостта на произвола на съдбата и случайността. Тъжно е, но победителите на Балканите си отмъщават и на умрелите. Живите ги очаква също нерадостна съдба. Те опитват от горчивата чаша на окупацията. Тя се оказва не чак толкова дълбока. Изпиването на тази на мирния договор, по-скоро диктат обаче, се превръща в национална травма. Денят 27 ноември 1919 г. нанася съкрушителен удар върху българския национален идеал. До берлинската и букурещката се появява ньойската бразда. Кюстендилско губи Босилеградския край, а България – Западна Тракия, Струмишко и Западните покрайнини. По-лош резултат държавата не получава от нито една война. Този е отговорът на множество незададени въпроси.

В града се завръщат местните бойни части. Подслон намират изпитаните дейци на революционното движение. Бежанският поток продължава с неотслабващи темпове. До македонските се нареждат и западнокрайнинските българи. Те обаче не се отказват от борбата. В Кюстендил и района отново започва да кипи конспиративна дейност. Легалните проявления също дават своята лепта. До „Вратата към Македония“ се появява още една – „Вратата към Западните покрайнини“. Кюстендил е на своя пост все до преврата от 19 май 1934 г. Тогава ключовете от двете врати са поставени единствено под контрола на държавата. България прави още един опит да осъществи националното си обединение през Втората световна война. То е реализирано непълно и за кратко, само за малко повече от три години. Зад границите на държавата остават компактни български маси. Те са поставени за пореден път в условията на жестока асимилация. Опитите за промяна на политическата конюнктура дават слаби плодове. България е длъжник на своите традиционни малцинства на Балканите.

От борбите и войните, водени от българския народ през последното издание на неговата държавност, остава незавършеният идеал. Той се откъждествява изконно с обхвата на Санстефанския прелиминарен договор. Към

него е насочена ежегодната позитивна енергия, демонстрирана по време на честванията му на 3 март. По същество този документ никога не се превръща във факт. Остава си само на хартия. Ситуацията през първия световен конфликт е коренно различна. Макар за кратко, България постига преследваната цел и в един малък отрязък от време фактически събира основната част от своя народ и територии в една държава. Под контрола ѝ са предели, надхвърлящи същия този санстефанският идеал. Постигнатото обаче не го замества и не се превръща в ново стремление. И двата са с кратковременно действие, но първият устоява, без да е собствено постижение. Границите от световния конфликт са безспорен български успех, но потънал в забвението на миналото. Те са постигнати с невероятни усилия и с цената на стотици хиляди убити, ранени и осакатени. Погромът изпепелява изграденото и постигнато с толкова много кървави усилия.

Насадената травма на губещия измества постигнатите резултати. Картата на България от Първата световна война е погребана под купища други реални и ефимерни цели. Тя обаче не е очертана с мастило, а с кръвта на българския народ. От нея лъха националното обединение. А нейната военна столица безспорно се намира в Кюстендил.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

Централен държавен архив

Фонд 3к – Монархически институт в България

Фонд 173к – Народно събрание

Фонд 176к – Министерство на външните работи и изповеданията

Фонд 370к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве –
Дирекция на полицията

Фонд 1303к – Никола Стойчев Мушанов

Фонд 1905к – Янко Драганов Драганов

Фонд 1984к – Павел Христов

Български исторически архив при Народна библиотека „Св. Кирил и Методий“

Фонд 263 – Д-р Васил Христов Радославов

Фонд 267 – Майор Лука Малеев Малеев

Фонд 311 – Ген. Никола Тодоров Жеков

Фонд 675 – Ген. Михаил Стефанов Сапунаров

Фонд 713 – Ген.-лейт. Иван Колев Стоянов

Научен архив на Българска академия на науките

Сб. 4 – Ръкописи на трудове.

Военноисторическа библиотека при Военна академия „Г. С. Раковски“

III 583 – Владимир Коцев. Преглед на събитията и дейците през войните 1912–1913 и 1915–1918. Очерк за главното командване. Глави III, IV, V, VI, VII. Ръкопис.

Държавен военноисторически архив

Фонд 08 – Ген. Никола Тодоров Жеков

Фонд 036 – Стефан Нойков Нойков

Фонд 1 – Кабинет на Министъра

Фонд 40 – Щаб на Действащата армия

Фонд 42г – Дирекция за социални грижи и обществена предвидливост

Фонд 42м – Военноисторическо отделение
Фонд 75 – 13-и пехотен Рилски полк
Фонд 93 – 84-и пехотен полк
Фонд 317 – 2-а армия
Фонд 360 – 53-и пехотен Осоговски полк
Фонд 1521 – Народно военно училище „Васил Левски“
Справочна библиотека – инв. № 3343, 3344, 3356.

Държавен архив – Кюстендил

Фонд 25к – Градско общинско управление – Кюстендил
Фонд 42к – Читалище „Братство“ – Кюстендил
Фонд 51к – Второ основно училище „Св. Иван Рилски“ – Кюстендил
Фонд 95к – Мъжка гимназия „Неофит Рилски“ – Кюстендил
Фонд 136к – Храм „Св. Мина“ – Кюстендил
Фонд 146к – Комитет за стопански грижи и обществена предвидливост –
Кюстендил
Фонд 156к – Народно основно училище – с. Гюешево, Кюстендилско
Фонд 245к – Групов фонд „Основни училища в Кюстендилско“
Фонд 262к – Благотворителни организации в Кюстендилско
Фонд 269 к – Семейен фонд Караманови (1883 – 2000)
Фонд 280к – Регистри за гражданско състояние в околии Босилеград и
Крива паланка
Фонд 500 – Девическа гимназия „Димитър Каляшки“ – Кюстендил
Фонд 504 – Политехническа гимназия „Неофит Рилски“ – Кюстендил
Фонд 959 – Веса Владимирова Паспалеева
Фонд – Частични постъпления

Регионален исторически музей – Кюстендил

Нова история, основен фонд, инв. № 146, 1422, 1423, 1424, 1425, 1670, 1671, 1672, 1673, 1675, 1679, 1689, 1702, 1766, 1767, 1929, 1930, 1931, 1936, 2136, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2145, 2146, 2153, 2155, 2809, 2810, 2814, 2817, 2819, 2823, 2824, 2825, 2910, 2911, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3405, 3475, 3511, 3577, 3933, 3934, 3937, 3938, 3939, 3940, 3939, 3940, 3942, 3943, 3944, 3945, 4154, 4814, 4815, 4818, 4854, 5515, 5726, 5727, 5798, 6675, 6676, 6677, 6678, 6680, 6681, 6691, 6692, 6697, 6715, 6837, 6838, 6872, 6897, 6898, 6924, 6932, 6933, 6934, 6935, 6936, 6938, 6939, 6940, 6941, 6942, 6943, 6698, 6699, 6700, 6701, 6702, 6703, 6704, 6705, 6839, 7051, 7055, 7056, 7057, 7058, 7059, 7060, 7061, 7062, 7065, 7066, 7068, 7069, 7456, 7502, 7503, 7504, 7566, 7884, 7901, 8018, 8019, 8148, 8149, 8150, 8151, 8152, 8153, 8409, 8411, 8417.

Нова история, научно-спомогателен фонд, инв. № 15, 19, 27, 69, 258, 259, 260, 261, 263, 324, 785, 825б, 857, 1775, 1775, 1776, 2261, 2998, 3351, 3394, 3683, 4270, 4271, 4931, 5507, 5508, 5509, 5513, 6826, 6827, 6849, 6850, 6900, 7134, 7360, 7730, 7872, 8050, 8055, 8216.

Научен архив, инв. № 03 – 3/113, 03 – 3/74, 03 – 3/86, 03-3/515.

Фонд „Йордан Захариев“, основен фонд, инв. № 2449.

2. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ

България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 1, (1913 – 1915). Съст. **Цв. Тодорова и др.** С., 2002.

България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома 1913 – 1918 г. Т. 2, 1913 – 1918 г. Съст. **Цв. Тодорова и др.** С., 2005.

Българите от Западните покрайнини (1878 – 1975). Съст. **Е. Бугарчева, Л. Зидарова и др.** С., 2005.

Българо-турски военнополитически отношения през Първата световна война (1914 – 1918). Сборник от документи. Съст. **М. Куманов и др.** С., 2004.

Бошнакова, М. Едно допълнение към дневника на Кюстендилския пограничен пункт на ВМОРО. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005.

Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. Съст. **А. Младенов и др.** С., 1984.

Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3. Съст. **Н. Котев и др.** С., 1986.

Военни паметници в България. Кюстендилска област. Кюстендил, 2013.

Георгиев, В., Ст. Трифонов. История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 2, 1912 – 1918. С., 1996.

Гоце Делчев. Писма и други материали. Съст. **Д. Кьосев.** С., 1967.

Джонев, А. ВМОРО. Чети и личности в Кюстендилско. Фотоалбум. С., 2002.

Джонев, А. Документи по въпроса за Западните покрайнини, съхранявани в Регионален исторически музей – Кюстендил. Известия на държавните архиви. Т. 97. 2009.

Документален сборник „Българите и Голямата война“. Съст. **А. Стрезова и др.** С., 2016.

Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Съст. **Д. Минчев, Ц. Билярски.** С., 2001.

Македония и Одринско 1893 – 1903. Мемоар на Вътрешната организация. б.м., 1904.

Ньойски договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Дим. Николов. С., 1994.

Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р Васил Радославов през 1913 – 1918 г. С., 1921.

От Сан Стефано до Париж (1878 – 1947 г.). Най-важните договори за България. Съст. **Ц. Билярски**. С., 2009.

Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903 – 1925 г.). Съст. **Ц. Билярски, В. Китанов**. С., 2009.

Пърличев, К. Кюстендилският конгрес на ВМОРО 1908 г. С., 2001.

Протоколи от съдебните заседания по углавно дело № 1 от 1921 година против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913 – 1918 г. С., 1921.

Речта на войводата Панче Михайлов в Кюстендил. Защо дойдохме? С., 1924.

Стенографски дневници на XVII Обикновено народно събрание. С., 1930.

Четите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Дневник и снимки на четите на ВМОРО преминали през Кюстендилския пограничен пункт 1903 – 1908 г. Съст. **Ц. Билярски и др.** С., 2003.

1918 Войнишкото въстание. Съст. **Д. Тишев и др.** С., 1968.

3. ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

Алманах Царство България (1917), Българан (1921), Веселият шофьор (1917), Военни известия (1916 – 1918), Вяра и сила (1917 – 1918), Жената днес (1957), Илюстрация “Илинден” (1928), Мир (1917), Пауталия 2001 (2001), Отечество (1917), Струма (1929), Труд (2001), 53 пехотен резервен полк (1925, 1926, 1927).

4. ДНЕВНИЦИ И СПОМЕНИ

Владимир Вазов. Животописни бележки. Съст. **Л. Петров**. С., 1992.

Въжаров, Н. Житейският път на един народен учител. (Спомени и документи). С., 1977.

Григор Чешмеджиев. Политически спомени. Съст. **Б. Григоров и др.** С., 1988.

Гълъбов, К. Спомени весели и невесели за български писатели. С., 1959.

Давидов, Н. Кюстендилският дневник на Стоян Загорчинов. – Литературна мисъл, 1972, № 6.

Дневник Косте Миладиновића Пећанца од 1916. до 1918. године. Приредила др Божица Младеновић. Београд, 1998.

Дневници и спомени за Илинденско-Преображенското въстание. Съст. **З. Нонева и др.** С., 1984.

Д-р Васил Радославов. Дневни бележки 1914 – 1916. Съст. **И. Илчев**. С., 1993.

Калайджиев, И. От Кюстендил до „1050“. Кюстендил, 1918.

Каранфилов, Е. Младостта на спомените. Пловдив, 1988, 68 – 71.

Кирил Христов. Време и съвременници. Част 1, 2. Съст. **И. Бурилкова, Ц. Билярски**. С., 1999.

Константин Муравиев. Договорът за мир в Ньой. С., 1992.

Константинов, Г. Моето поколение в литературата. Книга втора, С., 1970.

Лука Малеев. Шестте ми срещи с кайзер Вилхелм II. Съст. **В. Александров, В. Стойнева**. С., 1993.

Малеев, Л. Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. Документи, факти и спомени из дневника на адютанта на Главнокомандващия Действащата армия. С предговор на генерал-лейтенант Н. Жеков. С., 1921.

Михайлов, Ив. Спомени. т. 1–2, С., 1997.

Пешев, П. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. (Чуто, видяно и преживяно). С., 1929.

Савов, С., К. Жостов. Интимните причини за погромите на България. Съст. **Т. Андонов, Ц. Билярски**. С., 2000.

Тодор Александров. Дневник и кореспонденция от Първата световна война 1915–1918 г. Съст. **Ц. Билярски, Т. Петров**. Ст. Загора, б. д.

Тумпаров, Н. Ликувай Вардар. С., 1917.

5. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Азманов, Д. Генерал от пехотата Никола Жеков. – ВИС, 1995, № 5.

Александров, В. Брест-Литовският мирен договор 1918 г. С., 2009.

Арсов, А. Междусъюзническата война 1913 г. в Кюстендилско и Босилеградско. Стара Загора, 2005.

Божков, Хр. Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998.

България в Първата световна война. Том първи, септември 1915– август 1916 г. б.м. б.д.

Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 3. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъплението на II армия в Македония. С., 1938.

Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 8. Войната срещу Ромъния през 1916 г. С., 1939.

Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 9. Настъплението на III армия в Добруджа. С., 1943.

Българската армия в Първата световна война (1915–1918). Кратък енциклопедичен справочник. С., 1995.

Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г. С., 2015.

Вандова, В. Основни резултати от проучванията на обекти от неолита и халколита в Кюстендил и Кюстендилската котловина през последните 10 години. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 13. Кюстендил, 2007.

Вандова, В. Нови проучвания на неолитни обекти в долината на Струма. – В: Професор д-р Борис Борисов – ученици и приятели. В. Търново, 2016.

Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991.

Вълков, М. Българското военнаадминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония (1915 – 1918). Дисертация. С., 2015.

Гарена, П. Военното духовенство в България. Т. 1. С., 2008.

Генадиева, В., Ст. Чохаджиев. Археологически паметници от Кюстендилско. Ч. I. Археологически паметници от Кюстендилското Краище. В.Търново, 2002.

Генадиева, В., Ст. Чохаджиев. Археологически паметници от Кюстендилско. Ч. II. Археологически паметници от Каменица. В.Търново, 2003.

Георгиев, В. Масонството в България. С., 1986.

Георгиев, Г. Македоно-одринското движение в Кюстендилски окръг (1895 – 1903). С., 2008.

Георгиев, Ст. Кметовете на Кюстендил (1878 – 2003 г.). Кюстендил, 2003.

Гоцев, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912 – 1915. С., 1981.

Дебочички, В. Участие в Кресненско-Разложкото въстание (1878 – 1879 г.). – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Джонев, А. Кюстендил – основен пункт за прехвърляне на партизански отряди в Македония през Балканската война 1912 – 1913 г. – В: Кюстендилци във войните за национално обединение 1912 – 1913 г. Кюстендил, 1997.

Джонев, А. Създаване и първоначална дейност на пограничния пункт на ВМОРО 1895 – 1897 г. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Джонев, А. Македонските бежански организации в Кюстендилско 1919 – 1934 г. – В: Ньойският договор и съдбата на Югозападните български земи. Кюстендил, 2001.

Джонев, А. Паметниците на Тодор Александров. – Македонски преглед, 2004, № 3.

Джонев, А. Македония в железопътната политика на България 1878 – 1918 г. С., 2008.

Джонев, А. Революционна организация „Босилеград“. – В: Конгреси и програмни документи след 1878 г. за историята и културата на българските земи под чужда власт. С., 2008.

Джонев, А., И. Сапунджиев. Участието на Кюстендилци в освободителната война 1912 – 1913 г. Кюстендил, 2012 – 2013.

Джонев, А. Йордан Захариев и освободителното движение на българите от Западните покрайнини. – Македонски преглед, 2014, № 2.

Джонев, А. Кюстендилският край в борбите за национално обединение на българския народ (1878-1913 г.). – Македонски преглед, 2015, № 3.

Джонев, А. Погромът в Босилеградско 15-16 май 1917 г. Кюстендил, 2016.

Джонев, А. Отиваха юнаците, отиваха. Петдесет и трети пехотен резервен полк през Първата световна война. Кюстендил-Добрич, 2016.

Димитров, Т. Македоно-одринските дружества в Кюстендилски окръг (1895 – 1903) – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986.

Димитров, Т. Кюстендилско и Дупнишко – главна база за формиране и прехвърляне на чети в Македония през 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988.

Димитров, Т. Босилеградският край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г. Кюстендил, 1996.

Димитров, Т. Сръбските грабежи и насилия в Кюстендилското Краище и околнината Каменица през Междусъюзническата война 1913 г. – В: Кюстендилци във войните за национално обединение 1912 – 1913 г. Кюстендил, 1997.

Димитров, Т. Кюстендилското Краище и Кресненско-Разложкото въстание. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Димитров, Т. Кюстендилски окръг главна четническа база за Македония (1895 – 1912). Кюстендил, 2004.

Димитров, Т. Кюстендилски окръг – териториално-административна уредба (1878 – 1934 г.). – Известия на Исторически музей Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005.

Димитров, Т. Кюстендилци в Съединението и Сръбско-българската война – 1885 г. Кюстендил, 2005.

Димитров, Т. Железният полк – тринадесети пехотен рилски (1886 – 1945 г.). Кюстендил, 2009.

Димитров, Б., Й. Василев. Младостта на Багряна. С., 1993.

Дойнов, Д. Кресненско-Разложкото въстание 1878 – 1879. С., 1879.

Дона Ковачева 1855 – 1926. Кюстендил, 2010.

Драев, Ив. Българската осемнадесета година. С., 1970.

Дървингов, П. История на Македоноодринското опълчение. Т. 1. С., 1919.

Дървингов, П. Действията на 11-а пехотна Македонска дивизия от Криволак до Богданци 1915 г. С., 1920.

Дюнан, М. Българското лято (юли–октомври 1915 г.). С., 1918.

Елдъров, Св. Правилникът на ВМОРО от 1908 г. – ВИС, 1986, № 3.

Елдъров, Св. Кюстендилското македоно-одринско дружество 1895 – 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988.

Елдъров, Св. Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945. С., 2004.

Елдъров, Св. Ефрем Каранфилов и неговата теория за военната история като основа на българската народопсихология. – Македонски преглед, 2015, № 4.

Елдъров, Св. Четническата акция на Македонския комитет 1895. С., 2015.

Елдъров, Св. Българската православна църква и военнополитическата ориентация на България през 1915 година. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 – 1915). С., 2017.

Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878 – 1951. Т. 3. С., 2011.

Енциклопедичен речник – Кюстендил А-Я. С., 1988.

Жеков, Н. Проблемът за Главното командване. С., 1936.

Зафиров, Д. Кюстендилският район в българските оперативни планове за войните 1912 – 1918 г. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005.

Захариев, Й. Кюстендилско Крайще. С., 1918.

Захариев, Й. Каменица. С., 1935.

Захариев, Й. Кюстендил. Принос към поселищногеографските проучвания на нашите градове. С., 1938.

Захариев, Й. Пиянец. С., 1949.

Захариев, Й. Кюстендилската котловина. С., 1963.

Иванов, Б. Гоце Делчев и Кюстендилско. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986.

Иванов, М. Брутният вътрешен продукт на България 1870 – 1945 г. С., 2012.

Иванов, М. Масонските ложи в България. Кюстендил, 2002.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992.

Илчев, И. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990.

История на Дупница и Дупнишко. С., 2015.

История на Кюстендилската окръжна организация на БКП. С., 1984.

Калчев, К. Българо-турски военнополитически отношения (1915 – 1918 г.). В. Търново, 2011.

Калчев, К. Главнокомандващият на османската армия Енвер паша – на инспекция в Добруджа и Македония (1916 г.). – В: Българите във войните за национално освобождение и обединение 1876 – 1919. Плевен, 2009.

Караганев, Р. България и нейната insufficientia rulmanum или националната кауза за излаз на Бяло море 1919 – 1941. С., 2005.

Караиванов, И. Историко-географски картини и впечатления от участието на перничани и рилци в световната война (1915 – 1918 г.). Кюстендил, 1938.

Караманов, Вл. Изложение за състоянието на Кюстендилско окръжие през 1913 – 1914 г. Кюстендил, 1914.

Караманов, Вл. Първият ден на мобилизацията през 1915 г. в Кюстендилския окръг. – ВИС, 1928, № 1 – 2.

Кацарова, В. Пауталия и нейната територия I–VI в. В. Търново, 2005.

Керелски, Г. Приноси в борба на българите от Македония след 1903 г. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Конева Р. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912 – 1918. С., 1995.

Кърджиков, П. Време за война, време за кино. – ВИС, 2015, № 2.

Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973.

Лалков, М. Балканската политика на Австро-Унгария (1914 – 1917 г.). Австро-унгарската дипломация в борба за съюзници през Първата световна война. С., 1983.

Лекарски, И. Кюстендил и неговата околност. Кюстендил, 1915.

Лондр, А. Комитаджий. – Факел, 1996, № 3.

Маринов, Д. Истината по катастрофата при Добро поле. С., б.г.

Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 – 1913. С., 1989.

Марков, Г. Българското крушение 1913. С., 1991.

Марков, Г. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936. С., 1992.

Марков, Г. Голямата война и българския ключ за европейския погреб 1914 – 1916. С., 1995.

Марков, Г. Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998.

Марков, Г. Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916 – 1919 г. С., 2006.

Матанов, Хр. Възникване и облик на Кюстендилски санджак през XV–XVII век. С., 2000.

Места на памет. Под ръководството на Пиер Нора. Т. 1. От Републиката до нацията. С., 2004.

Милушева, В. Бежанците от Македония през първите години след Освобождението. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Министерство на народната отбрана, Генерален щаб. Централен военен архив град Велико Търново. Пътеводител на архивните фондове 1877 – 1945. Т. 2. С., 1977.

Минков, Ст. Съглашенските войски в Югозападна България (края на 1918 – 1919 година). – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005.

Митев, Д. Участието на доброволческите чети от Кюстендилски окръг в Сръбско-българската война – 1885 г. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985.

Митев, Д. Бяло море – изгубената мечта. България, Великобритания и тракийският въпрос 1918 – 1923 г. С., 2014.

Митровић, А. Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918. Београд, 1987.

Михайлова, М. Писателите и войната. С., 2000.

Младенов, Ал. Долна Любата. Кратка история. Родословия, бит, обичаи и традиции. Ниш, 2011.

Националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия през Балканските войни (1912 – 1913). С., 1994.

Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944. Т. 1. Борби за запазване единството на българската нация. С., 1994.

Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944. Т. 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1919. С., 1997.

Николов, К. Клетвопрестъпниците. Владайските събития през септември 1918 г. С., 2002.

Николов, К. Съсредоточаване на Втора армия и установяване на Главната квартира в Кюстендил и региона в навечерието и началото на Първата световна война – 1915 г. – ВИС, 2008, № 4.

Николов, К. Създаване и начален организационен живот на окръжен дом – сиропиталище за деца на загиналите във войните 1912 – 1918 г. в Кюстендил. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011.

Нойков, Ст. Защо не победихме 1915 – 1918. С., 1922.

Нойков, Ст. Пробивът на Добро поле през 1918 г. – Известия на военно-историческото научно дружество. Т. 6. 1968.

Огнянов, Л. Войнишкото въстание 1918. С., 1978.

Огнянова, Е. Владимир Василев в преписка с баща и син Шишманови. – Във: Владимир Василев – критикът, редакторът, есеистът. Б.м. 2005.

Палешутски, К. Македонското освободително движение след Първата световна война 1918 – 1924. С., 1993.

Пасков, И. Митрополит Натанаил Охридски и Пловдивски. Жизнеописание. С., 2016.

Пашев, Ив. Помощта на Кюстендилския край за бежанците от Македония през 1902 – 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988.

Петров, И. Войната в Македония (1915 – 1918). С., 2008.

Петров, Л. Генерал-фелдмаршал Макензен и неговите писма и записки. – Известия на института за военна история и военноисторическото научно дружество. Т. 58. 1995.

Петров, М. Западните българи. С., 2017.

Петров, Т. Осоговско-рилският пограничен участък и Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – В: Кюстендилският край и освободителните борби в Македония, Кюстендил, 1988.

Петров, Т. Демонстративните действия на съглашенските войски по долината на Струма в края на 1916 г. – ВИС, 2006, № 1 – 2.

Петров, Т. Кюстендилският конгрес на ВМОРО от 1908 г. и Четническият институт. – В: Конгреси и програмни документи след 1878 г. за историята и културата на българските земи под чужда власт. С., 2008.

Петров, Т. Полковник Борис Дрангов живот и дела. С., 2017.

Попов, Ж. Кюстендилски окръг – икономика, партии, борби 1878 – 1918 г. Кюстендил, 1992.

Прокопов, И. Кюстендил в навечерието на Сръбско-българската война. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985.

Пърличев, К. Сръбският режим и революционната борба в Македония (1912 – 1915 г.). С., 1917.

Радкова, Р. Възрожденска Дупница (XVIII–XIX в.). С., 2015.

Радунович, Ст., Я. Селханович. Черна гора в Първата световна война. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 – 1915). С., 2017.

Развигоров, М. Развигорови – обречените на свободата. С., 2015.

Руменин, Р. Офицерският корпус в България 1878 – 1944. Т. 3, Т. 4, С., 1996.

Русев, И. Принос към историята на II армия във войната 1915 – 1918 г. м.м. октомврий и ноемврий 1915 г. С., 1928.

Русев, Н. По следите на една безсмъртна песен. т. 1, Париж, 1988.

Симеонова, Р. Кюстендилското македонско дружество и четата на Адам Калмиков. – Известия на Исторически музей – Кюстендил. Т. 11. Кюстендил, 2005.

Славов, С. ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903 – 1912) С., 2016.

Славов, С. В навечерието на избора: Българската дипломация и „Голямата война“ през 1915 г. – В: Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 – 1915). С., 2017.

Станчев, С. Българското военно изкуство във войната срещу Румъния. – В: Първата световна война и България през 1916 г. С., 2016.

Стойнева, В. Тайните младежки македоно-одрински кръжоци (1896 – 1900 г.). – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878 – 1912 г. Кюстендил, 1999.

Терекиев, Д. Историята на Рилци. 13 пехотен рилски полк във войните за обединение на българския народ 1912 – 1913 и 1915 – 1918 г. Кюстендил, 1931.

Трайков, Л. Учениците от Кюстендилското педагогическо училище и революционното движение в Македония. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986.

Христо Смирненски. Съчинения. Т. 1. С., 1988.

Христов, А. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. С., 1925.

Христов, Хр. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984.

Цветански, Ст. Кюстендилският край и Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879 г. – В: Сборник материали от национални конференции. Регионален център по култура. Т. 2. Кюстендил, 1986.

Цураков, А. Енциклопедия правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879–2001. С., 2001.

Шипчанов, Ив. Щабът на Действащата българска армия и информационната дейност през Първата световна война. – ВИС, 1996, № 3.

Янев, Я. Бойният път на Втори Струмски полк. – Годишник на регионален център по култура. Т. 1. Кюстендил, 1985.

Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913–1915 и 1918–1923). С., 2014.

Янчева, Й. Благотворителността за сираците в Кюстендил в периода 1918–1945 г. – Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. 17. Кюстендил, 2011.

Янчева, Й., В. Стойнева. Фронтовици от Кюстендил за Първата световна война. – В: Първата световна война на Балканите. С., 2006.

KYUSTENDIL –
THE MILITARY CAPITAL OF BULGARIA
DURING THE FIRST WORLD WAR.
THE FATE OF THE REGION OF KYUSTENDIL AND ITS
CITIZENS DURING THE ARMED CONFLICT OF 1915 – 1918

Angel Dzhonev

(Summary)

One of the main objectives of the Third Bulgarian Kingdom is to achieve national unification. In order to accomplish this goal, Bulgaria takes active part in 5 wars. The result of these wars, in sports terms, is 2 to 3 in favour of the lost wars, which also happen to be the last 3 wars the country participates in. Bulgaria exits the three armed conflicts in defeat, and thus the national ideal is not accomplished. This sad realisation resonates onto the future of the Bulgarian nation.

The conception of the newly formed Principality of Bulgaria is done in sin. Three territorial projects draw the borders of the sovereign state so as they are the closest they have ever been to the national ideal. But during the birth of Bulgaria in Berlin, its shape is trimmed considerably. The new borders now separate brothers. “An enslaved nation can be liberated, but a separated nation is hard to unify“ – says the admired Dr Stoyan Chomakov. The heavy task of unifying the nation falls upon the shoulders of the newly formed Principality of Bulgaria, which later becomes the Third Bulgarian Kingdom. And thus three important factors – the state, the church, and the revolutionary movement – become partners in this great endeavour.

On the south-west border of the newly-liberated Motherland is situated Kyustendil. This region assumes a great amount of the heavy burden that is the fight for liberation. “The door to Macedonia has to be open for our own and closed for outsiders“. Behind this door gather those, who are ready to give their lives for the national ideal. And in front of this door await in suffering those blood brothers, still enslaved by Ottoman tyranny. Thus, Kyustendil is transformed into a base for the organised efforts of the aforementioned three factors. Military and para-military formations begin their marches off to the front lines from Kyustendil. This is the case during the prolonged fight of the Bulgarians in Macedonia. This is also the case during the Serbian-Bulgarian war and the two Balkan wars. The sons of the Motherland, called upon under the Bulgarian flag, execute their national duty. The trimmed Bulgarian borders, however, remain unchanged and,

unfortunately, the injustice from Berlin is worsened by those of Bucharest and Tsargrad. Thus, the peripheral city of Kyustendil becomes central in the solving of the issue of national unification. There is an enormous amount of evidence in support of the essential role Kyustendil plays in this endeavour.

Moreover, Kyustendil also plays as much of an important role during the short period of peace that follows Bulgaria's first national catastrophe. Yet another waving of the national colours drags Bulgaria into the First World War – the Nation's most noble, prolonged, and bloody endeavour towards achieving its national ideal. Bulgaria chooses its allies accordingly, joining the forces that promise a revision of the wrongdoings from Berlin, Bucharest, and Tsargrad. Thus, the Kingdom of Bulgaria joins the Central Powers, consisting of the German, Austro-Hungarian, and Ottoman Empires. However, alliances often have their disadvantages and Bulgaria remembers the consequences of the disadvantageous alliances of the Balkan conflicts. So, on the fateful day of 24 August 1915 Bulgaria not only completes the legal arrangements for its involvement in the World War, but also bets the future of the Nation on the war's successful outcomes. The Treaty from Tsargrad is revised in peace, but the Treatises from Berlin and Bucharest are revised by war. The sons of the Motherland are once again gathering at the base in Kyustendil. There march not only the local soldiers, but also one half of the compounds that participate in the war against Serbia. The forces of the Second Army – the 7th Rila division, the 3rd Balkan division, and the 5th Danube infantry division – all march through the region of Kyustendil. There, the ground thuds with the sound of hoof-beats clatter from the Cavalry division and the region also welcomes the cheerful roar of the 11th Macedonian infantry division. Their mission of liberation is successful. The forces of the Triple Entente, however, remain in Macedonia. The South front materialises. Furthermore, the enemy forces consisting of the great powers – Britain, the Third French Republic, and the Russian Empire – are joined by Serbia and Montenegro, followed by Romania, Greece and many other countries including the USA. The Central Powers remain only four.

Kyustendil is faced with a great task – to accommodate the topmost military institution of the Kingdom of Bulgaria. On 14 October 1915 the Headquarters of the Bulgarian army are moved to Kyustendil. The city becomes the military capital of Bulgaria. Thus, Kyustendil's function and importance shift in their nature. The city's central role in resolving the issue of national unification grows in its significance. With the arrival of Bulgaria's military elite in Kyustendil, it gains an essential position not only in the country, but also in the Balkan Peninsula, as well as in the entire continent of Europe. The discussions that take place and the decisions that are made within its borders resonate upon the course of the global conflict.

Undoubtedly, a key factor in this is the Headquarters of the Bulgarian army. The unity at the top of the army is, however, under question. There are many factors, which hurt this unity, some of which include the views and capabilities of the officers, who differ in their temperament and training. However, these are

human flaws, which are always to be dealt with when working towards a common goal. After all, the firm hierarchical structure of the army always puts people in their places. Still, there are many conflicts brought in from the outside. The domestic disputes are a product of the monarchy and the executive government. The conflicts from the outside, however, are a product of the Allies and, especially, of the most fearsome among them. The Commander-in-Chief of the Bulgarian army – Major General, later Lieutenant General Nikola Zhekov is under scrutiny, however, he is still considered to be a man of compromise. Despite the sometimes incredibly tense relationship between the many high-ranking figures and institutions, he is never relieved of his duties. Therefore, the Commander-in-Chief of the Bulgarian army operates in Kyustendil for about three years. In fact, he leaves the city not because of his enemies, but due to the frailty of his body, caused by a serious illness, during the most decisive time of the World War. The question remains of what could have happened had General Zhekov remained in charge of the Bulgarian army during the last offense of the enemy.

As is typical, the First- and the Second-in-Command of the army are rarely without their disagreements. And according to some sources this is exactly why the some internal executive factors support Major General Konstantin Zhostov as the head of the General staff of the army. He is widely known to be an excellent professional, but, unfortunately, shows a lack of political flexibility. As an ardent patriot, the courageous military man cannot accept the misconducts done by factors in the army, the country, and the Allies. Thus, he is not only considered their enemy, but their main enemy. So, the conflicts between him and these factors make Major General Zhostov face the biggest dilemma of his professional career. After all, among his enemies are the Bulgarian monarch, the Prime Minister, and some high-ranking German generals. When coupled with their supporters, his battle with them becomes relentlessly severe. Despite this General Konstantin Zhostov remains at his position, only surrendering to an insidious illness. On 30 August 1916 he forever leaves Kyustendil and this world. So, in this case, too, the question remains of what could have happened had the capable General remained alive and in his place as the head of the General staff of the army.

The faith of his successor – Colonel, later Major General Ivan Lukov – is no more favourable. He is a pre-war favourite of the Commander-in-Chief Gen. Zhekov, with no major disagreements between the two. In fact, together with the head of the Polish bureau Colonel Mihail Sapunarov, they form Kyustendil's monolithic triad. Their dominance is, however, discovered and crushed in a timely manner. The other triad – the Bulgarian monarch, the government, and the Allies – fight against them. The political might prevails and the leaders in Kyustendil are replaced. Sapunarov is replaced first, followed by Lukanov. From the short-lived triad in the Headquarters remains only Gen. Zhekov. He, however, attempts to preserve his relative independence and for about seven months occupies both the position of Commander-in-Chief and head of the General staff of the army. Around the same time comes the day of reckoning with one of the aforementioned political factors – the Cabinet and the Prime Minister. Under the

pressure of the high-ranking military man both are removed and replaced with a Cabinet of his liking.

The remaining two factors, however, don't wait around. The Bulgarian monarch and the senior Allies appoint a new head of the General staff of the army – Major General Hristo Burmov. In addition to this, they also appoint an assistant to the Commander-in-Chief of the Army – General of the Infantry Georgi Todorov. For General Zhekov the new appointments are hard to accept. Nonetheless, they come at a time of great physical hardships for him. A few days before the offense of the Triple Entente he is transported for treatment in Vienna. Thus, the following question also remains unanswered – what could have happened if Zhekov and Lukov had remained in Kyustendil and Brumov in Dobro pole? Would the end of the World War have been different?

The relations in the Headquarters of the Bulgarian army are not always up to the mark. Machinations and suspicions undermine the unity of the high-ranking officers of this institution. A great amount of machinations also come from the outside, especially from the Bulgarian monarch and the Prime Minister. The long arm of the senior Ally reaches all the way to Kyustendil. All of this results in arguments and selections of military personnel at the expense of the topmost officials of the Bulgarian military leadership.

And if most of these actions happen behind the curtains, then the people of Kyustendil see all of the aforementioned factors act separately, and sometimes in combination with each other. With the establishment of the Headquarters of the Bulgarian army in Kyustendil, an abundance of officials and delegations walk the city grounds. What is more, the place is visited by representatives of the monarchy many a time, including Tsar Ferdinand I of Bulgaria, Tsaritsa Eleonore, Knyaz Boris, and Knyaz Kiril. The heir to the crown, as a liaison officer, visits Kyustendil on a regular basis, and as a result of this special accommodation is always prepared for him in the city. Additionally, among the high-ranking domestic personnel, who visit Kyustendil, are the two individuals who serve as Prime Ministers of the country during the World War – Vasil Radoslavov and Aleksandar Malinov, as well as some Ministers from their Cabinets. Delegations from and representatives of the Opposition also arrive in the city, often looking for assistance from the military and especially from the Commander-in-Chief.

Some liaison officers from the Allies reside in Kyustendil permanently. First arrive the German representatives, followed by those from Austria-Hungary and the Ottoman Empire. High-ranking officials, delegations, and political and military figures oftentimes stay in the city. Other visitors include Duke Karl of Saxe-Coburg-Gotha, the fourth son of the German Keizer Augustus William, the German Commander-in-Chief on the Balkans Field Marshal August Mackensen and the Chief of his Staff General Seeckt, a group of members of parliament from the Reichstag, Enver Pasha – the assistant to the Commander-in-Chief and Minister of war of Turkey, the Honvetska kapela of Hungary, the Hungarian Earls Pál Teleki and Vilnius Alfoni, the Vice-President of the Reichstag Dr Hermann Paasche, and the Austrian-Hungarian Foreign Minister Earl Ottokar Czernin. In

addition to the forces of the Allies, in Kyustendil arrive the neutral Swedish military mission and the delegation of the newly-independent Finland. Undoubtedly, however, the most high-ranking visitors of the city are Emperor Karl I of Austria-Hungary and King Ludwig III of Bavaria. Individuals with blue blood of the most dignified stature walk the grounds of the city. A one-of-a-kind monarchist route is established in Kyustendil. Now it is reasonable to pose yet another question – when have so many high-ranking domestic and international figures visited the city? Today, we are able to give an answer to this question: in Bulgaria's modern history – never.

The war creates complications for the naturally undisturbed existence of every institution. The ones in Kyustendil are no exception. With the establishment of the Headquarters of the Bulgarian army in Kyustendil, the climate in the city changes. Before that, the most important factors that the city accommodates are the depots of the 5th, the United, and the 2nd army, each staying for a period of a few days to a few months at the most. The three-year long stay of the topmost institution during the World War, however, has its effects on the local public establishments. The local administration functions under the constant pressure of high-ranking military officials. Very many buildings are transformed to serve the Headquarters. These circumstances complicate the routine functioning of the public structures in the city. Disagreements begin to cause friction. Balance is often hard to maintain, but the military always prevails. The essential role it plays becomes apparent especially during celebrations of public and religious nature. However, the military acts in unity with some local governing officials and the people of Kyustendil. Unfortunately, the wanted outcomes are not always accomplished and the dissatisfaction with this sometimes causes the people of Kyustendil to distance themselves certain displays. In fact, their enthusiasm begins to dissolve with the dragging out of the war, but this is characteristic of not only them.

An important event for Kyustendil's history is the announcement, on 16 May 1917, that Lieutenant General Nikola Zhekov is being made an honorary citizen of Kyustendil – a distinction only two people have been previously been honoured with. Yet another testament for the military's and the civil administration's respect towards the General is the building of a villa at the park Hisarlaka specifically for him, followed by his subsequent move there. This estate is also included in the route that every high-ranking official is taken onto upon their arrival in Kyustendil. Vital discussions about the World War take place in this villa. However, it also becomes associated with speculations and hearsay. The villa is often affiliated with the moral decline of the Commander-in-Chief and his officers. The rumours about this travel beyond the borders of the city and are brought to the knowledge of the Nation. This leads to doubt and distrust. Despite the many painful and unproven accusations, General Zhekov remains deeply fond of and attached to Kyustendil. According to his will he wishes to be buried to the East of his villa. However, his will is still not executed with regards to the matter to this day – more than half a century after his death. The question why cannot be

provided with a simple answer. The political climate is obviously a major obstacle. The lack of knowledge and lack of interest, however, also contribute to the situation considerably.

The Headquarters of the Active army draws very many intellectuals to Kyustendil. A fraction of them find permanent work in the military institution and remain in the city for a long time. The literary critics Vladimir Vasilev and Konstantin Gulubov are among these individuals. What is more, the former experiences a blossoming romance with the local maiden Tsveta Lenkova during his stay. The poet Kiril Hristov also spends a lot of time in Kyustendil, visiting his wife's sister Elena Palasheva, who cares for his two children. In fact, the renowned author works on several of his literary creations during his stays in Kyustendil. Another great artist – the deeply perceptive Anton Strashimirov also enriches his creative work during his short stay in the city. The often grumpy Georgy Porfirievich Stamatov – also visits Kyustendil, but he does that due to issues at work. Yet another author – the fussy Stoyan Zagorchinov – stays in Kyustendil; more specifically in the city's barracks, where he counts the days of his military service and training. As a licenser of the press in Kyustendil acts the lyrical Emanuil Popdimitrov. The (then) beginner fiction writer Dimitar Shishmanov also travels to Kyustendil from time to time. In addition, the (then) amateur poet Elisaveta Belcheva (later known as Elisaveta Bagriana) has a prolonged teaching experience at a school in the city. The amalgamation of talent leads to the assembly of some of the artists into elite circles. They seem to be attracted to the park Hisarlaka, which they wander and exploit for inspiration. The aesthetes of the written word are not alone. Among the many painters in the city is the great Boris Delchev. Kyustendil is the arena of their expression and their artistry. Their presence in the city transforms it. However, Kyustendil leaves a mark on their art and their souls, too. This is a symbiosis that lasts forever. An important question begs to be posed here – when do so many renowned intellectuals and artists ever reside in the city for such a long period of time? The answer is – very rarely.

The World War is long, which drains the resources of both the Triple Entente and the Central Powers. The state of the Central Powers, however, is worse. The region of Kyustendil, which is not a major producing region, endures many problems. Moreover, many sources state that the region does not benefit from preferential treatment, even though it is home to the Headquarters of the Bulgarian army. At the start of the World War food is sometimes scarce. However, as the war continues, the shortage of food becomes a permanent issue. Product prices increase time after time. The price of whole-grain bread and cereal products skyrockets and they are steadily replaced by corn products. The last year to year and a half of the World War is the harshest. The daily ration of cereal-based bread is less than 300 grams per person. Households also cut down on purchasing meat, milk, and dairy products and derivatives considerably. Their shortage is strongly felt by the citizens. The people in the villages are in a more favourable situation, as they are producers themselves. They, however, have to fight against attempts to confiscate their excess produce. Their opposition to the requisitions

is expressed by sabotaging the allotment of products, especially of milk (which is used for production of cheese, yellow cheese, and butter). Several villages strongly demonstrate their unwillingness to support the open dairy farms. Crowds of women attack the owners and their employees and send them away by throwing rocks and other materials at them. The local administrative forces support them, instead of executing their duties. As a result of the sabotages many of the sites never open doors, and some of the ones that do are closed in a timely manner.

Several commodities are of incredibly limited supply or lack altogether. A black market is set up and profiteering flourishes. The stable prices of ordinary products are hard to preserve. Many producers do not want to supply the city market with their products. Hunger becomes a daily struggle for both citizens and villagers. Moreover, there is a shortage of dry firewood and other solid fuels and lighting materials. There is almost no coal whatsoever. The cold goes hand-in-hand with disease. The exhausted and starved bodies are an easy target for Typhoid fever, Scarlet fever, and the Spanish Influenza. Spanish Influenza epidemics in particular kill both civilians in their homes and soldiers fighting on the front lines. Organised actions in the city and its surroundings begin to escalate in May 1918. During the month of May a female riot takes place under the command of female activists from the Narrow Socialist Party in Kyustendil. Rioting is not uncommon at the time, but this particular riot takes place in the immediate vicinity of the Headquarters of the Bulgarian army. The dissatisfaction of the current state reaches its peak when Luba Turkovska offers a piece of bread of poor quality to Emperor Karl and Tsar Ferdinand upon their arrival in Kyustendil on 18 May 1918. Thus, the question of whether the region is supplied with more goods and products, because the Headquarters of the Bulgarian army is situated in Kyustendil, can be answered with reasonable certainty – no, it is not.

The security of the region also suffers. The people in and around Bosilegrad feel this very strongly. On 15 and 16 May 1917 the Serbian para-military formation, led by Kosta Pechanac, infiltrates the region. This leads to arsons and pillages and many peaceful civilians die. Thirty-five people are killed and 317 households are completely destroyed. This is the third time during this and the last 2 wars that the region of Bosilegrad experiences Serbian wrath. Unfortunately, it is doubtful that this recurrence will cease in the near future. Bulgaria compensates the victims by providing them with financial aid. Importantly, the audacious attack takes place about 40 km away from the Headquarters, while many soldiers are on the frontlines still fighting. To answer the question of whether this happens anywhere else in the Kingdom during the War – no, it does not. This unique crime has been covered up by history for a very long time.

It is a certain fact that another precedent also takes place, however, this time it happens in Kyustendil. On 24 and 27 September 1918 the Headquarters of the Bulgarian army are occupied by Bulgarian troops. This is a unique case for Bulgaria. However, the consequences of such an event are something other countries are familiar with. Still, the Kingdom has never faced this before. Bulgarians are fighting Bulgarians, but this time not in altercations of criminal or domestic na-

ture. Violence is used to enquire about political responsibility. Shots are fired and wounds bleed with brotherly blood. The initial sparks characteristic of a civil war flash in Kyustendil. They are part of the fire that is the attempted coup (known as the Vladiiski metej or the Uprising of the soldiers). The cracks in Bulgaria's national unity become apparent. These cracks open up gradually allowing many Bulgarians, who are standing on either side of the barricade, to fall through them. This open wound is the terrifying beginning of the separation of the Bulgarian nation. The ending, after all, is still unknown.

During the First World War two regiments are mobilised from Kyustendil. They are the 3rd infantry Rila regiment and the 53rd infantry regiment. These regiments recruit soldiers from other parts of the region as well as other regions in Bulgaria. The two regiments have different fates. The Rila regiment takes part in the offence against Serbia through Morava Valley, Kosovo, and Vardar Macedonia. It liberates many settlements, including Gevgelija, through long and bloody battles. After that it settles near Vardar for the winter, following which it is moved to the border near the river Struma. There it takes part in the occupation of the Rupel Pass and in the advance towards the Western Thrace. The regiment displays heroism and decisiveness in the fight near Yeniköy. After all, the name Yeniköy is engraved high on the monument of the fallen Rila soldiers, following only two other names. The regiment defends its positions on the shore of “waveless Struma“ until the very end of the armed conflict.

The 53rd regiment has a longer and much more exciting battle course. It takes part in the war against Serbia only in Vardar Macedonia. It liberates Tsarevo selo and Veles and it defeats Serbian regiments in several battles. It clashes with an Anglo-French corpus in Klepa mountain and pushes it back to the outskirts of Gevgelija. It endures the winter near Vardar, following which it is moved to Belasica. The regiment advances through the Rupel Pass and in the Western Thrace. Thus, its early fate mirrors that of the Rila regiment. However, the war with Romania changes its fate completely. The 53rd regiment is moved to the Northern front quickly. There, it fights the forces of the Triple Entente (primarily Romanian and Russian forces). It participates in the defence of Dobrich and the breakthrough of Kubadin and it liberates Babdag and Tulcea. The next year it defends its positions in bloody battles near Seret River. The war against Romania and Russia is won and Kyustendil's regiment contributes to this. During the last year of the World War the 53rd regiment is moved back to the Southern front. It is delegated to the key sectors Elevation 1050 and Dobro pole. The breakthrough of the enemy's forces at the latter sector cannot take away the unfading battle glory of the 53rd regiment. Countless nameless heroes, led by the legendary commander Major General Konstantin Lambrinov, will forever remain there. There is no need to pose a question here. The heroes from the two regiments execute their duty. Not for nothing are they called heroes made of iron.

Bulgaria's defeat from 29 September 1918 pulls the country out of the First World War. The surviving soldiers return home to Kyustendil or the surrounding areas. The dead soldiers, however, are forever lost on the battlefields. Whether or

not their invisible graves remain within the borders of the Motherland is undetermined and likely up to chance. Sadly, the champions on the Balkans retaliate even with the dead. However, the living also await their abysmal fate. They are forced to familiarise themselves with the bitter taste of national occupation, which is, fortunately, not of an incredible magnitude. What tastes worse is the peace treaty (equated to a policy of dictation) that Bulgaria has to sign. This treaty deepens the wound the country is suffering. The events of 27 November 1919 strike a serious blow to Bulgaria's national ideal. On that day the unfair Treaties of Berlin and Bucharest are joined by yet another one – the Treaty of Neuilly-sur-Seine. In accordance with it Bulgaria loses major territories including the Bosilegrad region, Western Thrace, the Struma region, and the Western Outlands. This is the worst outcome of any of the wars the country has participated in. This is also the answer to many pending questions about the Nation.

The local military divisions return to Kyustendil. The city also offers shelter to the experienced figures of the revolutionary movement. A stream of refugees is directed towards Kyustendil and they are coming not only from Macedonia, but also from the Western Outlands. These brave Bulgarians never give up the fight. In fact, secret revolutionary movements are once again in full swing in and around the city. Even some events which are legal in nature contribute to the fight. A new door materialises next to “the door to Macedonia” – this is “the door to the Western Outlands”. Kyustendil executes its function as the guardian of these doors until the coup of 19 May 1934. On that day the keys to both doors are given to the state.

Bulgaria attempts to achieve its national unification once again during the Second World War. This endeavour is successful to a certain extent and the favourable outcomes last only for the short period of around three years. Compact masses of people – brothers and sisters – remain outside Bulgaria's borders. They are once again faced with attempts of foreign assimilation. The struggles to change the political state of affairs in the country are fruitless. Bulgaria is once again in debt to the traditional Bulgarian minorities on the Balkans.

The battles and wars waged by the Bulgarian people during the country's modern history leave the question of national unification unresolved. The national ideal, recognised as the enlarged Bulgaria envisioned by the preliminary treaty of San Stefano, is not achieved. This ideal is celebrated with demonstrations of patriotism and positive energy on 3 March every year. Realistically, the Greater Bulgaria established in the treaty never materialises. It remains only on paper. The case during the First World War, however, is completely different. Bulgaria achieves its main goal and for a very short snipped of time during the war it manages to gather most of its people and territories under its wing. What is more, the country controls territories that are not even included in the treaty of San Stefano. These accomplishments, however, never replace the national ideal, nor do they become a new pursuit. In fact they both become a reality for a very short period of time, but the national ideal remains alive to this day. Bulgaria's war-time achievements during the armed conflict are undoubtedly a triumph,

however, one that has been forgotten in time. This triumph is accomplished with incredible difficulty and at the price of hundreds of thousands Bulgarians killed, wounded, and crippled. Bulgaria's defeat in the World War, however, reduces this triumph to ashes.

The instilled trauma of the defeated replaces the joy from Bulgaria's accomplishments. The map of the enlarged Bulgaria from the First World War is buried underneath many other real and ephemeral goals. This map, however, is not drawn with ink, but with the blood of Bulgarians. It instills the sense of national unification. And the military capital of this Bulgaria is undoubtedly Kyustendil.

